

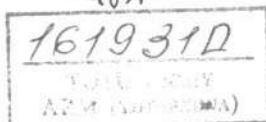
TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

AZİZ
NESİN

47

AZİZ NESİN

“O‘ZBEKISTON”
TOSHKENT — 2022

Tahrir hay'ati:

Xayriddin Sulton – hay'at raisi,
Ibrohim G'afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo'ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishchi guruh:

Ikrom Bo'riboyev, G'ofur Eshmurodov, G'ayrat Bozorov,
G'ayrat Majid, Boboxon Muhammad Sharif, Rustam Musurmon,
Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To'plovchi va nashrga tayyorlovchi

Adhambek Alimbekov

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo'lib o'tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a'zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat "Turkiy adabiyot durdonalari" deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g'oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo'lib O'zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko'lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro'yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san'atga ko'rsatilayotgan ulkan g'amxo'rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so'z san'atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

TURK HAJVI USTASI – AZIZ NESIN

XX asr turk adabiyotidagina emas, jahonga mashhur satirik yozuvchilardan bo'lgan Aziz Nesinning asl ismi Mehmet Nusratdir. Istanbulda tug'ilgan A. Nesin Dorushshafaqada o'qigandan keyin, Askariy litseyini (1935), so'ng Harbiy fanlar bilim yurtini tugatadi. Biroz harbiy xizmatda bo'lgach, iste'fo berib, jurnalistika bilan shug'ullana boshlaydi. 1944–1945-yillari "Yetti kun", "Qora ko'z", "Tong" gazetalarida ishlaydi. O'zi ham mustaqil jurnallar chiqaradi. "Shayba" jurnali, yozuvchi Sabohiddin Ali bilan "Marko Poshsho" (1946–47) nomli satirik jurnallarini tashkil qiladi. Bu jurnallar taqiqlangach, "Marhum Poshsho", "Ali Bobo", "Hur Marko Poshsho" nomli jurnallar chop eta boshladi. 1947-yilda 10 oyga qamaladi. Ozodlikka chiqqach, "Boshdan", "Yana Boshdan" jurnallarini nashr etadi. 1951-yili yana hibsga olinadi, 16 oy qamalib chiqqan A. Nesin noshirlik ishini tashlamaydi, Kamol Tohir bilan hamkorlikda "Tushun" (1956) nashriyotini, o'zi "Zubuk" (1962) satirik jurnalini, 1972-yilda "Nesin Vaqf"ni tashkil qiladi. Vaqf har yili to'rttadan yetim bola olib, bu bolalarni voyaga yetgunicha tarbiyalaydi va ma'lumot olishini ta'minlaydi. "Vaqf" 1976-yildan buyon adabiyot yilligi to'plamini nashr qilib kelmoqda. A.Nesin jamoat arbobi sifatida ham faol ish olib borgan.

Aziz Nesin ijodini she'rlar yozishdan boshlagan va to'rtta she'riy kitob e'lon qilgan. Ilk she'rlari 1944-yilda "Millat" jurnalida nashr etiladi. Bo'lajak mashhur satirik "Yangi gazeta" (1957), "Oqshom" (1958), "Ovoz" (1960) gazetalarida turli taxalluslar bilan tez-tez hajviy asarlar yozib turdi. Aziz Nesin yozuvchi sifatida juda sermahsul edi. U juda ko'plab hajviy hikoyalar, romanlar, pyesalar yozdi. Uning satirik asarlari dunyo bo'ylab dovuq qozondi. Bunga yozuvchidagi tabiiy, tug'ma hajviyotchilik, yuksak badiiy mahorat bilan yozish asos bo'lgandir, "Men dastlab hajvchi yozuvchi bo'laman,

deb sirayam o'ylamaganman, deb yozgandi Aziz Nesin. Shaxsiyatim va tabiatimning ta'siri bo'lsa kerak, yozgan narsalarimda o'z-o'zidan hajvga moyillik sezila boshlandi. Keyinchalik esa hajviyotni uzim ongli ravishda tanladim. Bildimki, adabiyot turlari ichida eng ta'sirchani, eng ommabopi hajviyot ekan. Shu tariqa, hajviyot men uchun keng kitobxonlar davrasi, turli sinf vakillari bilan, xalq bilan muloqotda bo'lishning bir vositasi bo'lib xizmat qilmoqda" (O'zAS. 1988. 5/P).

1988–89-yillari Nesin Turkiya yozuvchilari sindikatining rahbari bo'ldi. Umrining oxirigacha jahonning ko'plab mamlakatlarida ilmiy, siyosiy anjumanlarda qatnashib adabiy aloqalarga katta hissa qo'shdi.

Aziz Nesin yozuvchi sifatida o'z uslubiga ega, satirik mahorat jihatdan esa betakror ijodkor edi. U asarlarida vaziyatni kuchli, to'laqonli tasvirlash, satirik yoki hajviy xarakterlar, jonli obrazlar yaratish uchun turli iboralar, o'xshatishlar, qiyoslar, kinoya va sifatlashlar, jonli xalq tilidan ustalik bilan foydalanar edi. Adibning "Dahshatli tush", "Ming marta shukr", "Biz u yerga bormaymiz!", "Nazokat-u nafosat", "Orkestr odam", "Sharmandiy qachon tug'ilgan?", "Alifbening birinchi harfi" kabi hikoyalari bunga yaxshi misol bo'la oladi. Aziz Nesin asar mazmunidan, tasvirlayotgan voqealardan kelib chiqib, hikoyalarida turlicha uslub qo'llaydi. Yozuvchining ayrim hikoyalari dialog asosiga qurilgan bo'lsa, ayrimlari avtor tilidan, yana boshqasi birinchi shaxs "men"i orqali bayon qilinadi. Yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikriga mos uslubni topa oladi, Turkiyada nashr etiladigan "Nuqta" jurnali: "Yozuvchining asosiy sarmoyasi, uning aqli va talantli qalamidir" deb yozganida haq edi. Aziz Nesin tinimsiz izlanishlar, mashaqqatli ijodiy mehnat tufayli jahonshumul mashhurlikka erishdi. U ikki mingdan ortiq hikoya va novellalar nashr ettirdi. Yozuvchi hayotni yaxshi biladi, u har qanday voqealardan o'ziga kerakli hajviy detallarni topa oladi. Kichkinagina hikoyada davr uchun muhim bo'lgan ijtimoiy muammolarni ko'tarib chiqa oladi. Har bir so'z o'z o'rnida mahorat bilan ishlatilsagina satirik asarning estetik ta'siri ortadi. Odatda satirik hikoyalarda, hatto satirik romanlarda ham peyzaj – tabiat tasviriga uncha keng o'rin berilmaydi. Aziz

Nesinning satirik hikoyalarida qisqagina peyzaj tasvirlari ham asardagi voqeani yorqinroq tasvirlashga xizmat qiladi. Buning uchun, albatta, yozuvchi hayotni, xalq tilini va an'analarini yaxshi bilishi darkor.

"Turk she'riyati va satirasi, haqiqatan eng rivojlangan va be-takror milliy adabiyot janri va u umuman olganda jahon adabi-yotida o'ziga munosib joyni egallab turadi. Buning sababi shuki, bir-biridan ajralmay doim aloqada bo'lib kelgan bu janrlarimizning boy an'analarining birgalikda yonma-yon kelishidir" – deb yozgan-di Aziz Nesin.

Yozuvchining satirik romanlarida ham sujetning qiziqarli tu-zilganligi, asarda tasvirlangan xarakterlar ichki dunyosini ochishda kulgili voqealar ustalik bilan tanlanganligi ko'rinadi. "Futbol qiro-li" (1957), "Zubuk" (1961), "G'aroyib bolalar" (1967) romanlarida fikrimizni isbotlovchi misollarni ko'plab uchratamiz. Aziz Nesinning o'tkir satirik qalami ostidan chiqqan asarlari o'zining mazmunan chuqur, kishini o'ylatadigan fikrlarni shaklan sodda holda kitobxonga yetkazishi bilan ajralib turadi. Aziz Nesin badiiy tasvir vositalaridan mohirona foydalanib, shirali, o'ziga xos tilda voqealarni bayon qilishi uning asarlarini yanada o'qishli qilgan. Yozuvchining "Futbol qiro-li", "G'aroyib bolalar" romanlari va ko'plab hajviy hikoyalari o'zbek tilida nashr qilinib, o'zbek xalqining ma'naviy mulkiga aylangan. Asarlari dunyoning qirqdan ortiq tiliga tarjima qilingan Aziz Nesin nomi yurtimizda mashhur. U haqida eshitmagan, hajviy hikoyalarni o'qimagan odam kam topiladi.

Turk tilidan o'zbek tiliga tarjima qilingan turk adiblarining ichida Aziz Nesin asarlari yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Bunda XX asrning 60-yillarida o'zbek kitobxonlarini A.Nesin-ning jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy illatlarni hajv vositasida ustalik bilan ochib bergan asarlari bilan ilk tanishtirgan taniqli tarjimon-lar Miad Hakimov, Shodmon Otabek, Nosir Muhammad va bosh-qqa ijodkorlarning xizmatlari katta. O'sha yillarda turk adibining "*Musht ketdi*", "*Hushtak afandim*" kabi asarlari xalq orasida yax-shi tanilgan va hozir ham qayta-qayta nashr etilmoqda.

Yozuvchi adabiyot sohasida jahon miqyosida beriladigan ko'plab mukofotlarning sovrindori. 1956, 1957-yillar Oltin Palma

(Italiya), 1966-yilda Oltin Kirpi (Bolgariya), 1969-yilda “Krokodil” jurnalining, 1974-yilda Osiyo-Afrika yozuvchilari uyushmasining Nilufar mukofotiga sazovor bo‘lgan yozuvchi keyingi yillar yana bir necha xalqaro mukofotlarga loyiq topilgan. 1979-yilda Turkiya Yozuvchilar uyushmasi (Türkiye Yazarlar Birliği)ning kasaba uyushmasi raisi etib saylangan A.Nesin bu vazifada uzoq yillar ishladi. 1985-yilda “Xalq saylagan yil yozuvchisi” (“Halkın Seçtiği Yılın Yazarı”) mukofoti, 1989-yilda Moskvada o‘tkazilgan Bolalar fondining “Tolstoy oltin medali” (“Tolstoy Altın Madalyası”)ga munosib ko‘rildi.

Yozuvchi 1995-yil 5-iyulda (79 yoshida) Izmirning Alachati-Chashma shaharchasida yurak xurujidan vafot etdi. O‘z vasiyatiga ko‘ra hech qanday marosimsiz, o‘zi tashkil qilgan Nesin jamg‘armasining hovlisiga dafn etildi.

Adhambek Alimbekov,
professor

ODAMNI MAJBURAN TELBA QILISHADI

Ko'zoynakli odam:

– Birodarlar, bu shoshma-shosharlik bilan qilinadigan ish emas, – dedi, – yaxshilab o'ylab qaror qabul qilish lozim.

Orasidagi yoshi eng kichigi:

– Albatta, yaxshilab o'ylamoq darkor, – dedi, – o'z qo'limiz bilan o'zimizga balo sotib olmaylik tag'in.

Yuzi sepkilli odam:

– Avvalo bu haqida bosh qotiraylik, – dedi, – biz o'zi hozirgisidan mamnunmizmi?

Hamma bir ovozdan:

– Aslo, yo'q, – deyishdi.

U takroran so'radi:

– Nega yo'q, nimadan norozisizlar?

Ko'zoynakli kishi:

– G'irt telba-ku, – dedi, – Tentak bu...

Oradan kimlardir:

– Ha, shunday, telba bu, g'irt jinni, – ma'qullashdi.

Yuzi sepkilli odam:

– Xo'p, masala ham mana shunda, – dedi, – Yana telbani tanlamaylik.

Xo'ppa semiz odam:

– Bundan oldingisi ham telba edi, – dedi.

Ko'zoynakligi:

– Axir bularni telba deya tanlayotganimiz yo'q-ku... – dedi, – Aqlli, dono odam deya tanlaymiz. Eng aqlli deganimiz ham keyin bilsak g'irt jinni bo'lib chiqadi.

Ahyon-ahyonda yo'talib qo'yayotgan qariya:

– Yo Xudoyim, – dedi, – Bu qanday hikmatki, bu maqomga erishgan odam aqlini yo'qotadi.

Semiz odam:

– Bu maqomga kelganlar emas, bu maqomga keltirganlarimiz deng, – deya uning soʻzini toʻgʻirladi.

Yoshrogʻi:

– Bu maqomning nima yomonligi bor, – dedi. – Anglashimcha, aslida bular hammasi telba, biroq ahmoqlik qilishga fursat topa olishmaydi. Boshimizga koʻtarishimiz bilan fursat poylayotganlar vaqti keldi deya ishni doʻndirishadi.

Qariya:

– Mayli, avvaldanmi, keyindanmi, farqi yoʻq... Fikrimcha, bularning barchasi jinni boʻlib chiqyapti, shu paytgacha birorta aqli borini koʻrmadik, – dedi.

Yuzi sepkilligi:

– Yo tovba, shunday deyishga deysiz-u, bu odam mening rop-pa-rosa oʻttiz yillik qadrdonim, uni rahbar saylamasimizdan avval biror marta ahmoqlik qilganini koʻrmaganman, – dedi.

– Boʻlishi mumkin... Har bir jinni onadan tugʻilganida bunday tugʻilmagan. Demak, telba boʻlish uchun rahbar boʻlishini kutgan.

Koʻzoynakli kishi:

– Uni-buni qoʻyinglar, – dedi, – oʻtgan oʻtdi, hozir kimni rahbar qilib tayinlaymiz?

Suhbatdagilarning har biri oʻrtaga bir ism tashladi. Barcha ismlarga qarshi ovozlar bitta narsani umid qilishardi: yangi tayinlanadigan odam telba boʻlmasligi, rahbar boʻlgandan keyin ham telbaga aylanmasligi lozim.

Kamida yuzta ismni sanashdi, birortasi toʻgʻri kelmadi.

Koʻzoynakli odam:

– Topdim, ha-ha, aniq topdim – dedi, – Rasimbeyga nima deysizlar?

Odamlar maʼqullay boshlashdi:

– Juda diyonatli odam...

– Ham nomusli, ham tarbiyali, ham juda saxiy...

– Birovning haqqiga koʻz olaytirmaydi, yaxshilikparvar...

– Bilimli, koʻzi va koʻngli toʻq inson...

– Juda mehnatkash, tajribasi ham bor...

Rasimbey haqidagi maqtovlar yarim soatlarcha davom etdi.

Semiz odam:

– Men bilgan Rasimbey rahbar bo‘lishni rad qilishi aniq, – dedi.

Qariya ham gapini tasdiqladi:

– Xuddi shunday, – dedi, – Men uni bolaligidan taniyman, rahbarlik bo‘lishni aniq istamaydi.

Yuzi sepkilli odam:

– Shunday, rozi bo‘lmaydi albatta, – dedi, – bunday ishlarga burun suqmaydi u.

Yoshrog‘i:

– Qabul qilmaydi, – dedi.

Ko‘zoynakligi baland ovozda:

– Xo‘sh, unda nima qilamiz, – dedi, – men ham bilaman uning fe‘lini, biror chora aytinglar-da unda. Endigina munosib odam top-gandik, u esa buni qabul qilmas ekan.

Bu yig‘ilishda gapirayotganlarning ko‘rsatayotgan odam-ning g‘olib bo‘lishi imkoniyatsizdir. Xalqning ularning ishonchi bo‘lgani uchun, ular kimni tanlashsa, xalq uni rahbar saylardi.

Hammasi bir ovozdan kelishib, Rasimbeyning uyiga yo‘l olish-di. Vaziyatni unga tushuntirishdi. U ham kimni rahbar saylashsa, oxiri nima bo‘lishini yaxshi bilardi.

Rasimbey:

– Menda nima qasdingiz bor? – dedi, – mening ham telba bo‘lishimni istaysizlarmi?

– Astag‘firulloh. Sen aqlli insonsan axir, sendan umidimiz katta, – deyishdi.

– Hech ilojim yo‘q, bo‘lolmayman, – dedi u.

Ular biri olib, biri qo‘yib og‘iz ko‘pirtirishdi:

– Bu mamlakat ertasi uchun Rasimbey.

– Millatning umidi sizsiz Rasimbey.

– Xalqqa xizmat – buyuk ish...

– Vatanning sizga bildirilgan yuksak ishonchi bu Rasimbey.

Uning boshini shunday aylantirishdiki, axiyri Rasimbey:

– Xo‘p, bitta shart bilar qabul qilaman faqat, – dedi.

– Ayt, amring bosh ustiga.

– Aytganingni muhayyo qilamiz, nima istaysan, ayt!

Rasimbey:

– Shartim shu, – dedi, – yaxshilab eshitib olinglar, keyin aytma-di deb yurmanglar. Laganbardorlikni istamayman. Ziyofat-miyofat ham umuman kerakmas, kimdir menga yaltoqlansa shu zahotiyofat ketaman. Maqtay-maqtay ko‘klarga ko‘tarish haqida umuman gap bo‘lishi mumkinmas. Men haqimda birortang va‘z so‘ylamaysizlar. Xo‘pmi? Kelishdikmi? Qo‘lingizdan keladimi shular?

– Albatta, – deyishdi ular bir ovozdan.

Ular bir-bir so‘z boshlashdi:

– Qarang-a, qanday vijdonli inson...

– Dono baribir donoda...

– Qoyil Rasimbeyga, qoyil...

Rasim bu rahbarlikni qabul qildi.

Ertasi kun ertalab uyiga ellikdan ortiq tabrik xatlari keldi. Bit-tasini ochib o‘qidi, u:

“Muhtaram va mamlakatimizning eng qadrli insoni Rasim-bey...” deya boshlanardi.

Rasimbey “Xudoyim o‘zing asra” deya nola qildi.

Birozdan so‘ng eshik qo‘ng‘irog‘i chalindi. Ko‘zoynakli odam qo‘lida katta guldasta bilan tashrif buyurgandi. Ta‘zim qilib uni tabrikladi.

Rasimbeyning afti-angori burushdi:

– Bularning nima keragi bor? – dedi.

Ko‘p o‘tmay qariya ham tayog‘iga tirangancha bir qo‘lida turfa gulli guldasta bilan kirib keldi. Ikki buklanib Rasimbeyning qo‘lla-riga tashlandi. Rasimbey yuzini yana burishtirib sovuq ohangda:

– O‘zingizni urintiribsiz, – dedi.

Yosh, yuzi sekilli, semiz odam ham birin-ketin kirib kelishdi va tabriklarini, hurmatlarini bajo keltirishdi.

Rasimbey ichidan:

– O‘zing aqlimni asra Tangrim, – deya duo qildi.

Kechga yaqin unga sharafigizga ziyofat bor, deya xabar keldi. Rasimbey borsammi, bormasammi deya o‘ylanib turganida eshik oldida mashina ovozi eshitildi. Ziyofatga yo‘l oldi.

Ulkan zal saroy zali kabi bezatilgandi. Qirq kishilik dastur-xonda vazalar, gullar, shamdonlar... Xullas hamma narsa bor edi. Ko‘zoynakli odam qadah ko‘tarib o‘rnidan turdi.

Avvaliga saylov komissiyasini qutladi, so'ngra Rasimbeyga yuzlandi:

– Ey muhtaram zot... Ey dono inson... Sening aql-u zakovating bilan biz qisqa vaqt ichida...

Yuzlari qizargan Rasimbey dasturxondan turdi va uyiga yo'l oldi. Ichidan "Bu dars bo'ladi ularga" deya o'ylardi.

Ertasi kun ishiga bormoq uchun uydan chiqdi. Qarasa ko'chada bayram...

Uy ostonasidan ijroiya qo'mitasiga qadar yo'lakka gilam to'shalgan. Gilam atrofida karnay-surnaylar chalinar, maktab o'quvchilari qo'lida gullar va turli lentalar bilan uni olqishlashardi:

– Yashasin!

Yoshroq yigit orkestr rahbariga baqirardi:

– Qattiqroq ursin, qattiqroq.

– Yashasin...

Yo'lning o'rtasiga nimadir yasalgan va unga "Yangi rahbarimiz, yashasin" deya yozilgandi.

Minbarda xo'ppa semiz odam so'zlay boshladi:

– Mehnatkashligi, rostgo'yligi, ishbilarmonligi va yurtsevarligi bilan butun hamshaharlarimiz qalbidan chuqur joy egallagan yangi rahbarimiz...

Bu gaplardan qizarib ketgan Rasimbey uning yoniga otildi. Semiz odamning o'qiyotgan qog'ozini qo'lidan olib yirtib, yuziga otdi:

– Istamayman bunaqa gaplarni.

Yuzi sepsilli odam:

– Yurtdoshlar, – deya baqirdi, – Shunday kamtarlikni kimda ko'rgansiz? Yashasin yangi rahbarimiz...

– Yashasin.

Baland ovozda olqishlar yangradi. Yangi rahbar olqishlardan yomg'irdan qochgan odam kabi qochganicha qo'mitaga yugurdi. Qo'mita zali mehmonlar bilan to'lib toshgandi.

Qorniga qo'lini qo'yib olgan yosh yigit:

– Ko'nglingiz nimadir istaydi, marhamatli rahbarimiz, – dedi.

Qariya:

– Hech kim hozirgacha bu lavozimga sizchalik yarashmagan edi, – dedi.

Rahbar:

– Xudo haqqi iste’foga chiqaman hoziroq, – deya baqirdi, – Yo‘qoling ko‘zimdan.

Xonadagilar ikki bukilganicha xonadan chiqishdi:

– Bosh ustiga...

– Amringizga muntazirmiz...

Rasimbey yana boshini quyi egdi, nola chekdi.

Yuzi sepsilli odam:

– Dam oling Beyafandi, – dedi.

Ko‘zoynakli odam:

– Siz hammasiga qodirsiz, biroq birinchi kundar bunday charchash yaramaydi afandim, – dedi.

Rahbar g‘azab otiga minib:

– Yo‘qoling, – deya baqirdi.

Ishlash imkoniyati yo‘q edi. Tashqariga chiqdi.

Yosh yigit:

– Yo‘l bering, rahbarimiz kelmoqda, yo‘l bering, – deya olomonni hushyorlikka chorladi.

Rasimbey uyiga qamalib oldi. O‘sha kun umuman tashqariga chiqmadim. Ertasiga ertalab uyiga o‘sha kungi ikkita gazetani keltirishdi. Ikkala gazetaning ham ust varog‘ida uning ulkan rasmlari bosilgandi. Birida “Hamshaharlarimiz olqishlayotgan buyuk inson” deya yozilgan bo‘lsa, yana boshqasida “Dunyoning eng mehnatkash odami” deya yozilgan xabarlar bor edi. Gazetaning boshqa sahifalari ham u maqtalغان maqolalar bilan to‘la edi.

Kechqurun mashinasi eshigiga kelishdi:

– Bugun kelgan o‘yinchi qizlar uyingizga kelishsinmi yoki zoti oliylarining o‘zi tashrif buyuradimi?

Rasimbey:

– O‘zim boraman, – dedi qat’iy ovozda.

Kazinodagi yosh yigit:

– Ishning ham, dam olishning ham ko‘zini biladigan muhtaram rahbarimiz, – deya so‘z boshladi. Bu nutq taxminan yarim soatcha davom etdi.

Rasimbey uni bir amallab to‘xtatgan edi, orqasidan ko‘zoynakli odam tilga kirdi:

– Bu qanday saodatki, shunday marhamatli rahbarning qo‘l os-tidamiz...

Rasimbey chidab turolmay qahqaha ota boshladi.

Oradan bir yil o‘tdi...

Ko‘zoynakli va semiz odam, qariya hamda yosh yigit yana to‘planishgan, suhbat qurishardi:

– Biz bu bilan hech narsaga erisholmaymiz do‘stlar...

– Bu hammasidan ham o‘tib tushdi. Biz rahbar saylamabmiz, boshimizga balo sotib olibmiz.

– Telba rahbar boshqargan yurtning ertasi yo‘q birodarlar...

– Takabburlik va yaramaslikdan boshqasini bilmaydi bu...

– Bu qanday razolat, bu qanday manmanlik...

– Nimasi hayratlanarli, telbaga xos-ku bu...

– Xo‘sh, nima qilamiz? Yangi saylovga qadar nima qilib bo‘l-sayam buni rahbarlikdan bo‘shatish lozim.

– Yo‘q azizim. Nima deb bo‘shatamiz? Bu kimsani ruhiy kasallar shifoxonasiga jo‘natish kerak darhol, mana bir ahmoqligi, yashayotgan uyini muzey qilayotganmish, shahar markaziga haykalini o‘rnatirayotganmish.

– O‘tgan kun birovning yuziga tuflabdi.

– Kecha sharob ichib, kazinoni boshiga ko‘taribdi.

– Xo‘sh, nima maslahat berasizlar, nima chora ko‘ramiz bu telbaga?

– Yagona yo‘l: bu telbani biror tanish doktorga ko‘rikdan o‘tkazdirib jinniligi haqida ma‘lumot olmoq va jinnixonaga yuborish kerak.

Ko‘zoynakli odam:

– Nimani kutyapmiz unda, – dedi, – tezroq doktor topish va ishni hal qilmoq darkor.

Suhbatdoshlarning biri:

– To‘ppa-to‘g‘ri, – dedi, – ertaga ertalab doktor bilar gaplashmoq va iloji boricha tezroq jinnixonaga jo‘natish kerak. Ertasiga yangi saylovni boshlaymiz.

Yangi saylov haqida suhbat boshlandi:

– Xo‘sh, kimni rahbar qilib saylaymiz do‘stlar?

– Iltimos birodarlar, e‘tiborli bo‘laylik, hech bo‘lmasa shu safar aqli boshida bor birovni saylaylik.

– To‘g‘ri, to‘g‘ri... Bu telbalar jonga tegdi rosa...

U mashhur yozuvchi, yoshi oltmish beshda. Ammo, odatda mashhur kishilar asl yoshlaridan ancha keksa deb qabul qilinganliklari uchun ixlosmandlari ham uni ancha yoshga kirib qo'ygan, deb o'ylashardi. Go'yo u endi hech kimga kerakmas, bekor yashayotgandek edi. Yoshligida mashhur bo'lib ketganligi ham keksa deb o'ylashlariga sabab bo'lgan edi. Mashhur yozuvchilarni nafaqat asl yoshlaridan keksaroq, balki asl moddiy holatlaridan ko'ra boyroq hisoblashadi. Axir, shunday mashhur odam boy bo'lmasligi mumkinmi? Kim biladi, balki uning shohona uyi qimmatbaho antiqa ashyolarga ham to'ladir?..

Bu yozuvchini xalq bekorga keksa deb o'ylamasdi. Chunki u butun hayotini tez yashab o'tayotganlar kabi juda erta cho'kib qolgan edi. Uni boy deb o'ylovchilar ham qaysidir ma'noda haqli edi. Uning garderoibi to'la emas, ammo, eng so'nggisini o'n yil oldin tiktirgan beshta kastumi ham yap-yangi osig'liq turar, har safar kiyganida yarashganini o'zi ham bilar, shuning uchun hamma uni badavlat deb o'yoldi. Hamyonida bor-yo'g'i 10 lira bo'lsa-da, o'n ming lirasi bordek, o'sha 10 lirani ham saxiylik qilib osongina sarflar, ana shu narsa uni badavlat deb o'ylashlari uchun kifoya edi.

Holbuki, anchadan beri uning moddiy ahvoli chatoq, ammo buni atrofdagilarga bildirmaslikka harakat qilardi. Shon-shuhrat hech qanday daromad keltirmaydigan davr boshlangandi. Urfdan qolganmidi, yoki... Ishqilib, hech qaysi gazeta, jurnal undan biron nima yozib berishini so'ramas, kitob tahririyatlari ham anchadan beri asar yozib berishini so'ramay qo'ygan edi.

Axir shuncha yildan beri yozuvchilikdan boshqa hech qanday ish bilan shug'ullanmagan, yolg'iz qalam tebratib kun kechirgan odam bu yoshdan keyin nima ish bilan shug'ullana olardi? "Yulduzim har doim ana shunday porlab turaveradi" deb o'yoldi u. Rostdan ham o'sha yulduz so'nganmidi?..

Uning nomi hali tamoman unutilib ketmagan, yo'lakda yoki biron-bir transport vositasida ketayotganida uni ko'rganlar bir-birlariga qarab "Qara, ana u!" – deya pichirlashib qolishardi. Demak, hali uni ko'rganda tanib qoladiganlar bor ekan...

U uzoq yillar gazeta tahririyatlarida mehnat qildi. Biroq hozirgi gazetalarda uning maslakdoshlaridan birontasi qolmagandi. Bo'lganda-ku, darrov ularning yoniga borib: "Menga ham bironta ma'qulroq ish topib berlaring!" deb "talab" qilgan bo'lardi. Tahririyatlar ko'p, lekin hozirda u yerlarda ishlaydigan yosh avlodni u tanimasdi. Shunga qaramay, hamma joyda uni yozuvchi sifatida uzoq-yaqindan tanishar ediki, har ko'rganda ehtirom ila salom berishar, "Ustoz" deya hurmatini joyiga qo'yishardi.

Ishqilib, nima bo'lgandayam, tahririyatlarga birma-bir kirib, ko'rinish berishi lozim edi. Buncha yil matbuotdan uzoqda qolishi to'g'ri emasdi. Agar unda-bunda ko'rinish qo'ysa, eslab qolishlari, fursati kelib bironta maqola yoki hikoya yozib berishi, biron asarni tarjima qilib berishini so'rashlari mumkin edi.

...O'sha kuni ertalab odatdagidan bashangroq kiyindi. Dastlab, munosabati ilgari ancha yaxshi bo'lgan, bir nechta qissasini boblarga bo'lib nashr etgan gazeta tahririyatiga keldi. Eng mashhur gazetalardan biri, avvallari "eshigini tepib" kirgan bu tahririyatga bu da'fa sal cho'chib kira boshladi. Eshik oldida o'tirgan qorovul:

– Sizga kim kerak? – deya so'radi.

Ha aytganday, kim kerak edi unga?.. Buni o'zi ham bilmasdi. Lekin, baribir, u o'zini yo'qotmadi. Qorovulga bosh muharrirning yoniga kelganini aytdi.

– Yaxshi, bosh muharrirga kim keldi deb aytay? – deb so'radi qorovul. U ismini aytdi. Qorovul uning ismini ilgari eshitgan, shekilli, birdan hurmat bilan o'rnidan turib:

– Xo'p bo'ladi, afandim, – dedi qo'mondonni ko'rgan askar kabi. So'ngra bosh muharrirga telefon qilib, kim kelganini aytdi va:

– Marhamat afandim, kirishingiz mumkin. Bosh muharrir sizni kutyaptilar, – dedi.

U bosh muharrirning xonasiga qarab yurdi. U bilan avvaldan sal-pal salom-aligi bor edi... Bosh muharrir o'rnidan turib, unga hurmat ila peshvoz chiqdi va eshik oldigacha kelib qo'lini siqdi, kursiga chorladi:

– Ichishga nima buyurasiz, afandim?

– Qahva, ammo shakari kamroq bo'lsin, – dedi va o'ylanib qoldi. Hozir bosh muharrir: "Xush kelibsiz, tashrifingizning sababini

bilsam bo‘ladimi, afandim?” – deb so‘rab qolsa?.. Yo‘g‘-e, bunday qo‘pol muomala qiladigan odamga o‘xshamaydi-ku! Shunchalik iliq gapirar ediki, eng og‘ir savoli “Bizdan nima xizmat, qanday topshirig‘ingiz bor, afandim?” bo‘lishi mumkin. Mabodo, ana shunday aslzodalarga xos savol berib qolsa-chi, nima deb javob beradi? “Menga bironta ish topib bering” deya olmaydi-ku, axir. Ana shularni o‘ylab, hatto bunday savol berilishini oldini olib, o‘zi gap boshladi:

– Afandim, – dedi, – gazetangizda berib borayotgan maqolalaringiz menga juda yoqadi, tahsinga loyiq.

– Sizdan bunday maqtovnini eshitish, men uchun sharaf, ustoz, – dedi bosh muharrir.

– Maqolalaringizni muntazam o‘qib boraman.

– Tashakkur, ustoz, kam bo‘lmang!

– Yo‘lim tushganda, bir ko‘rib ketay sizni, deb kirgan edim.

– Lutf etdingiz, ustoz! Boshim osmonga yetdi.

– Ishqilib, qimmatli vaqtingizni olmayapmanmi?

– Yo‘q-yo‘q, nima deyapsiz, ustoz, tashrifingiz bizni bag‘oyat shod qildi...

Xullas, qahvalar ichildi, shirin suhbat ham yakuniga yetay deb qoldi. Xo‘-o‘-sh, endi buyog‘i nima bo‘ladi? Albatta, bosh muharrir uning nega bu yoqlarga “yo‘li tushib qolgani”ni anglaydi. Shuncha yildan buyon gazetaga qadamini bosmagan bir kishining dabdurustdan tashrif etishining, tabiiyki, bir sababi bo‘ladi... Hech narsadan hech narsa yo‘q, yo‘li tushib qolmagandir, axir? Shundan so‘ng bosh muharrir: “Afandim, mabodo, tayyor bo‘lib qolgan bironta qissa yoki romaningiz bo‘lsa-yu, biz gazetamizning har soniga nashr etib borsak, deya iltimos qilsak, so‘zimizni yerda qoldirmassiz, ustoz!” – deb qolsa... Shunda u “Hozir tayyor asarim yonimda yo‘qku-ya, lekin ikki roman ustida uzoq ishladim, biri tugash arafasida...” – deydi.

Biroq, uning bu orzu-xayoli amalga oshmadi, gap bu tomonga burilmadi. Shunda yana bir mavzuni boshlash maqsadida:

– Siz siyosatning ichida yuribsiz, yaxshi bilasiz, – dedi, – bosh vazir janoblarining so‘nggi nutqlari xususida fikringiz qanday?..

U bosh muharrirning so‘zlarini eshitmas, yoki eshitsa-da, tushunmayotgandi...

Ular anchagina o'tirishdi, suhbatlashishdi, ammo bosh muharrir maqola, qissa, roman yoki boshqa janrdagi asar haqida og'iz ochmadi.

– Mayli, endi menga ruxsat, sizni ham ancha ishdan qoldirdim.

– Yo'q, yo'q! Ustoz, aksincha, tashrifingiz bilan meni baxtiyor etdingiz... Eshigimiz siz uchun hamisha ochiq, kutib qolamiz sizni, ustoz...

U bosh muharrirning xonasidan chiqib, zinadan pastga tushar ekan: "Eshigimiz sizga hamisha ochiq, kutib qolamiz, dedimi?.. Nima degani bu? Ochiqchasiga taklif qilyaptimi? Axir, ilk tashrifdanoq asar yozib berish so'ralmaydi-ku! Bu hurmatsizlik bo'ladi. Ammo keyingi tashrifida so'rashi aniq. Balki, bosh muharrirning mualliflardan asar yozib berishni so'rash vakolati yo'qdir?! – deb o'yladi.

Shularni xayolidan o'tkazib, u boshqa bir gazeta tahririya-tiga bordi. Bu safar gazetaning egasini ko'rmoqchi bo'ldi. Uning rahmatli otasi bilan yaxshi tanish edi. Hatto, rahmatli uning o'rtog'i edi. O'g'li bilan ilk suhbat otasi haqida bo'lishi kerak, shundagina gap gapga qovushadi.

– Sizga kim kerak, afandim?

U gazeta egasining yoniga kelganini aytdi, biroq u hozir Yevropada edi. Bu xabarni eshitgach, ikkilanib qoldi. Keyin o'zini o'nglab olib:

– Bo'lmasa, bo'lim mudiriga uchrashib ketay, – dedi.

– Yaxshi, bo'lim mudiriga sizni kim deb aytay? – deb so'radi qorovul. Shunda u ismini aytdi.

U kimgach, tahririyatdagi bo'lim boshlig'i bilan ham xuddi bundan oldingi gazeta bosh muharriri bilan gaplashgan mavzusini ochdi. Faqat bu odamga ilgari gazetalarda maqola, hikoya, qissalardan tashqari latifalar ham chop ettirganini alohida ta'kidladi:

– Balki siz u paytlarni uncha eslay olmassiz?!

– Yo'q, yo'q! Ustoz, nega eslamas ekanman, latifalaringizni har kun o'qir edim. Gazetalardan kesib olardim ularni. Hatto, hozirgacha saqlayman. Ularni unutib bo'larkanmi?

– Hozirgilar boshqacha... Nima desam ekan... Latifa – o'ziga xos janr... Latifa yozish o'ziga xos ijod...

– Eh, ustoz, sizning davrlarda ijod qilgan, latifalar bitgan adiblar qayoqda endi?!

Shu payt, sal bo‘lmasa: “Ko‘rmisan, ro‘parangda turibdi-ku!” deb yuborardi, biroq hozir buning sirasi emas. Xullas, bo‘lim mudiri u bilan xayrlashayotib:

– Ustoz, yana keling, kutamiz, eshigimiz siz uchun hamisha ochiq, – deb qoldi.

U butun hafta gazeta va jurnallarning tahririyatlariga bordi. Gazetalarning egalari, bosh muharrirlari, bo‘lim boshliqlari, jurnalist va yozuvchilar, kotiblar bilan suhbatlashdi. Ba’zilar bilan badiiy tarjimalar xususida, ba’zilar bilan esa maqolalar, yangi qissa va romanlar xususida gaplashdi. Qayerga bormasin unga yuksak ehtirom ko‘rsatildi, suhbat so‘nggida “Ustoz, yana keling, kutamiz, eshigimiz siz uchun hamisha ochiq” – deb do‘stona kuzatib ham qolishdi. Ustoz u yerlarga ikki, hatto ba’zi tahririyatlarga uch marotaba ham bordi. Biroq, ulardan hech biri “ustoz”ni ishga taklif qilmadi, yoki “Bizga maqola yoki boshqa janrdagi asaringizni olib keldingizmi?” – deb so‘ramadi. Balki, unga bo‘lgan ehtiromlari tufayli bunaqa taklif bildirishga istihola qilishgandir, balki hadlari sig‘magan, uni “mashhur yozuvchi, boy-badavlat, ishlashga ehtiyoji yo‘q odam” deb o‘ylashgandir.

Ancha o‘ylab, u hamma gapni oshkora aytish, ochiqchasiga ulardan ish so‘rashga qaror qildi. Gazeta tahririyatlarida ishlab yurgan yoshlik yillarida bosh muharrirlik, muharrirlik, mualliflik, tahririyatlardagi boshqaruv yoki texnik ishlar bilan shug‘ullanuvchilar orasida shunday jiddiy raqobat bo‘lganligi uchun unga hech qanday lavozim berishmasdi, va u buni yaxshi anglardi. Aslida u bunaqa ishlarga muhtoj ham emasdi. Unga kun o‘tkazish uchun yetarli maosh beriladigan ish bo‘lsa kifoya edi...

U yana tahririyatma-tahririyat yurishda davom etdi. Qayerga bormasin, unga “Muhtaram ustoz, xush kelibsiz!” deya juda iliq kutib olishar ediki, bunday munosabatni ko‘rgach, moddiy ahvoli qiyinligini aytib, ish so‘rashga iymonar, balki g‘ururi yo‘l qo‘ymasdi. Lekin boshqa vaj aytishi mumkin edi. Masalan, uyda bekor o‘tirish joniga tekkani, keksalar safiga qo‘shilishga hali shoshilmayotgani, qiladigan ishlari hali ko‘pligi, zerikib qolganligi, arzimas bo‘lsa-da, birona ish berishsa, foydasi tegishi mumkinligi va shu kabilar...

Bosh muharrir:

– Yo‘q, yo‘q! Ustoz, qo‘ysangiz-chi, nimalar deyapsiz... Qo‘ysangiz-chi... Sizga aytishga tilim ham bormaydi, ustoz... Axir, bu gazetada sizga munosib ish yo‘q-ku! Siz arzimas, kichkina bir ish deysiz, axir, bu gazetadagi eng katta lavozim ham sizga kichiklik qiladi-ku, ustoz...

Bosh muharrirning yonidan chiqayotganida, yana eski mulozamat takrorlandi: “Ustoz, kutamiz, eshigimiz siz uchun hamisha ochiq, kelib turing!..”

Shundan keyin boshqa bir gazetaga bordi. Ammo u yerga borganida uyda o‘tirib zerikayotganini yoki shunga o‘xshash boshqa vajni aytmasdan, to‘g‘risini aytdi. Tirikchilik og‘irlashib qolgani, moddiy jihatdan sal-pal qiynalayotganini ochiq aytdi. So‘ngra, kichik bir ish, masalan, musahhihlik bo‘ladimi, yoki shunga o‘xshash boshqa bir ishmi, mayli, rozi ekanligini aytdi.

Gazetaning xo‘jayini yana o‘sha, unga tanish bo‘lgan mulozamat alfozida: “Yo‘g‘-e, muhtaram ustoz, qo‘ysangiz-chi, sizga musahhihlik yarasharmidi! Axir, gazetamizdagi eng katta lavozim ham sizning obro‘yingizga to‘g‘ri kelmaydi-ku, ustoz...” – dedi.

Umid qilgan edi, ammo puchga chiqdi. Agar musahhihlik bo‘lmasa, undan kichikroq ish bo‘lsa ham rozi bo‘lardi.

“Ustoz, qo‘ysangizchi, bizni uyaltirmang. Sizni bunaqa ishga qo‘yib, qanday bosh ko‘tarib yuramiz...” Xullas bu yer ham bo‘lmadi. U navbatdagi gazeta tahririyatiga qarab yo‘l oldi. U yerda ilgari gazetadagidan ham dangalroq gaplashdi. Uch oydan buyon uyni ijara pulini to‘lay olmayotgani, qarzga botib ketgani, har qanday ishni qilishga tayyor ekanligini alohida ta‘kidlab, bir umr gazetalarda ishlagani uchun har qanday ish qo‘lidan kelishini aytdi. Ishlamasa bo‘lmasligi, bunga majburligini aytib go‘yo yolvordi.

Yana o‘sha gap: “Ustoz, nimalar deyapsiz, har holda ustimizdan kulmayotgan, haqorat qilmayotgan bo‘lsangiz kerak? Axir... Sizday ulug‘ zot...” Yana bo‘lmadi. Boshqa gazeta tahririyatining yo‘lini tutdi. Borgach, har qanday muomala madaniyatini chetga surib, to‘ppa-to‘g‘ri gapirdi. Haqiqatni qanday bo‘lsa, shundayligicha o‘rtaga qo‘ydi. Ahvoli juda og‘irligi, hatto eng oxirgi kastumini ham kuni kecha sotgani, faqat egnidagi kastumigina

qolganini aytdi. Mayli eng past, kechqurun uyga beriladigan ishmi, farqi yo'qligi, ish bo'lsa, kifoya ekanini aytib yolvordi:

– Ustoz, qo'ysangiz-chi, nimalar deyapsiz, axir sizday odam... Sizday taniqli yozuvchiga... Tavba, tavba!.. Axir, haqorat-ku!..

Ilk boshda bu “Ustoz, qo'ysangiz-chi, nimalar deyapsiz, axir sizday odam...” degan gaplarni eshitganda ancha xursand bo'ldi, hatto g'ururlandi ham. Ammo bu gap har borgan joyida qayta-qayta besamar takrorlanavergach, undan “qutulish” uchun vaj-bahona ekanini sezdi. Shunday bo'lsa-da, baribir, “Ustoz, axir sizday buyuk zot...” degan gap unga xush yoqardi. Ana shu “yuksak baho”dan boshqa narsaga ega bo'la olmagani uchun, hech kim uni ishga olmasligini yaxshi bilib tursa-da, baribir, gazeta, jurnallarga borishni kanda qilmadi. “Ustoz, qo'ysangiz-chi...” – deyaverishdi. Uni ovuntirgan, ko'ngliga tasalli bo'lgan yagona narsa – ana shu so'z edi.

YENGLAR, TORTINMANGLAR!

Bir jiyanimiz bor... Aslida jiyanlardan Xudo bergan, ammo bu-nisi boshqacha... Insonning tana harorati termometr bilan o'lchani-shini yaxshi bilasiz. Lekin insondagi abjirlik darajasini aniqlay-digan bir o'lchak bo'lsa-yu, u bilan jiyanimizning abjirlik daraja-si o'lchansa, hammani yarim yo'lda qoldirib, birinchilikni olishi tayin. Qishlog'imizdagi uch yillik boshlang'ich maktabni bitirgach, “Endi maktab-paktabini yelkamning chuquri ko'rsin” deb o'qishni tashlab ketgan bizning jiyan qirqta universitetni bitirganlarni yarim yo'lda qoldiradi. Xudoyimdan o'rgilay, bu jigarimizga shunday bir aql bergan ekanki, asti qo'yaverasiz... Bu zakovat unda keyinchalik paydo bo'lmagan, bu qobiliyat unda onadan tug'ma...

Turkiyaning ishsizlar armiyasi non topish uchun Olmoniyani kashf etishidan ancha ilgari bizning jiyan bu mamlakatni kashf etib bo'lgan...

Oradan o'n yilcha vaqt o'tib, u Olmoniyadan qaytdi. Shuncha-lik o'zgarib ketibdiki, ilk ko'rganimizda taniy olmadik, olmon bo'lsa kerak deb o'yladik. O'zining aytishiga qaraganda, nemis-

chani oqsuyaklar so‘zlashadigan shevada so‘zlashar, hatto turkchani ham buzib gapiradigan bo‘lgan emish. Ba‘zan turkcha so‘z topishga qiynalib, “Aaaa, ana uni nima deyishardi?..” – deya duduqlanarmish ham. Aytishiga qaraganda, Olmoniyada oqsuyaklar so‘zlashadigan nemischani mamlakatning oddiy ko‘cha odamlari tushuna olishmasmish. Uning tushunarsiz nemischasi mayliku-ya, turkcha gapirganda ham har so‘zidan oldin, gapining qoq o‘rtasi va oxirida “Ah zo-o-o...” deb turaveradigan odat chiqaribdi. Xullas, jiyan tushmagur “Ah zo-o-o!” siz gapira olmaydigan bo‘lib qolibdi. Ancha indamay yurdim, lekin bir kuni chidolmay, undan so‘rashga jazm qildim:

– Shu, deymen jiyan, har ikki gapning birida “Ah zo-o-o... Ah zo-o-o...” deyaverasan. Bu nima degani o‘zi?

– Ha-a-a, “Ah zo-o-o...”mi?.. Buning nima ma’no berishini olmonlarning o‘zlari ham bilishmaydi. Aniqrog‘i, bu so‘z hech qanday ma’noga ega emas. Lekin olmonlar “Ah zo-o-o...” ishlatmasdan gapirishmaydi. Agar bir olmoniyalik “Ah zo-o-o...” demasa, tili tutilib qoladi, – deb javob berdi. Aytishicha, Olmoniyada yashaydigan kishining haqiqiy olmon ekanligini faqat “Ah zo-o-o...” deganidan bilib olish mumkin ekan. Bizning jiyan “Ah zo-o-o...”dan tashqari, har ikki gapining birida “Ya-a-h, ya-a-h...” ham deb qo‘yadi...

Xullas, jiyan o‘n yil o‘tib Olmoniyadan qaytdi. Keyin Turkiyaga har uch yilda bir keladigan, har safar kelganida biznikida mehmon bo‘ladigan bo‘ldi. Mana, shunday bordi-keldilar bilan ana-mana deb yigirma besh yil o‘tib ketibdi. Olmoniyadan har kelganida bizning bemaza qovunning urug‘idek sochilib ketgan qarindosh-urug‘larimizning hammasiga hadyalar ulashganiga qaraydigan bo‘lsangiz, u yerda pichog‘i moy ustida, topish-tutishi ancha tuzukka o‘xshaydi.

Bir kuni jiyandan Olmoniyada nima ish qilayotganini so‘radim. Ilk borganida ish topishga qiynalib qolibdi. Ammo sal vaqt o‘tib, turklar Olmoniyaga ishlash uchun quyilib kela boshlagach, ishi yurishib ketdi. Ishni bir chekkaga surib qo‘yib, “foyda” keltiradigan yumushlarga kirishib ketibdi.

– Demak, hozir sening hech qanday ishing-kuching yo‘q ekan-da u yerda?

– Ah zo-o-o... Shunday desak ham bo‘laveradi... Ya-a-h!

– Biz bu yerda kecha-kunduz tinimsiz ishlab, nonimizni bir amallab topayotgan bo‘lsak, sen musofirchilikda hech nima qilmasdan qanday kun kechiryapsan?

– Ah zo-o-o... Olmoniyada ishlayotgan turklarning soni shunchalik ko‘pki, u yerda men qiladigan ish qolmagan... Yaa-h!..

Uning javobini tushunmasam-da, gap cho‘zilishini istamadim. Mening hech nimani tushunmaganimni sezgach:

– Ah zo-o-o... Agar peshona terim bilan pul topmoqchi bo‘lsam, shunchalik boyib ketarmidim?

Aslida uning gapi to‘g‘ri...

Bir kuni jiyanim menga Olmoniyadan bir maktub yuboribdi. Turkiyaga olmonlarni olib kelib, milliard-milliard foyda keltiradigan, mamlakatda yagona bir qo‘shma korxona ochmoqchi emish. Meni ham bu korxonaga sherik qilmoqchi emish: “Shunday bir korxona ochaylikki, o‘shanda ko‘rasiz, boyib ketish nimaligini... Bu taklifimga nima deysiz?” – deb yozibdi.

Shunday javob yozdim: “Ishni nimadan boshlash kerak bo‘ladi? Undan keyin, menday kunini amallab o‘tkazib yurgan odam bunaqangi milliard-milliardlik korxonaga biti bilan sherik bo‘ladimi?..”

– Mana, jiyan Olmoniyadan qaytdi. Gapi rost bo‘lsa, bu safar borganida yirik olmon sarmoyadorlari bilan gaplashib olibdi. Ular yaqinda Istanbulga kelishar, jiyanim meni u odamlar bilan tanishtirarmish. Ochilishi mo‘ljallangan qo‘shma korxonaning qanday bo‘lishi masalasiga keladigan bo‘lsak, olmon hamkorlar uchun buning hech qanaqa ahamiyati yo‘q emish. Qanaqa bo‘lishi, qay yo‘l bilan ish olib borilishidan qat‘iy nazar, foyda keltirsa, bas, kifoya emish. Jiyan tushmagur “Ah zo-o-o...”, “Ya-a-h!..” deya og‘zining tanobi qochib gapiraverdi... Aytishiga qaraganda, bu bo‘lajak hamkorlarimiz shunaqangi uddaburon tadbirkorlar emishki, molning tezagidan tortib, insonnikigacha, xotinfurushlikdan tortib, chollarni “yoshartiruvchi” dori ishlab chiqarib sotishgacha, ko‘l balig‘ini urug‘dan ko‘paytirishdan tortib, turizmgacha, qarg‘a go‘shtidan kaklik konservasi tayyorlashdan tortib... Xullas kalom, insonning aqli bovar qilgan-qilmagan har ish ularning qo‘lidan ke-

larmish. Agar yaydoq cho‘lning o‘rtasida ularning ro‘parasidan onadan yangi tug‘ilganday bir odam chiqib qolsa, ana shu ishton-siz odamdan ham pul undirishning yo‘lini bilishar emish. Dunyoning to‘rt tomonida odamlari bor emish. Ular qo‘llarini qayoqqa uzatishsa, yetarmish.

Jiyanboyning aytganlaridan boshim aylanib ketay desa-da, baribir so‘radim:

– Gaping to‘g‘riku-ya, jiyan... Tuppa-tuzuk ishlarni yuritish qiyin bo‘lib turgan bir davrda, bunaqangi qorishiq ishlarga hukumat qanday qarar ekan?..

Jiyan pinagini ham buzmedi. Aytishiga qaraganda, bu odamlar shunaqangi ustasi farang emishki, eng iflos, eng rasvo ishlarni ham qoyilmaqom qilib yuborishar, mollarini shunday qadoqlar, shunday bezatib-tuzatib, “kiydirib” yuborishar emishki, biz bunaqangi ishlardan xabarimiz bo‘lmaganidan dur-u gavharni shag‘al toshga, oltinni tezakka aylantirib yurar ekanmiz, ular shag‘al toshni dur-u gavharga, tezakni esa oltinga aylantirib, manaman degan mijozning ko‘zini bo‘yab keta olisharmish. Ularning butun mahorati, siri molni taqdim etish, qadoqlash, reklama qilish, sotishni qoyillatishlarida emish...

Jiyanboy shularni gapirib, so‘zida davom etdi:

– Nega endi ularning yurtida hech narsa yo‘g‘-u, hamma narsa bor, lekin bizda hamma narsa bor-u, hech narsa yo‘q?.. “Ah zo-o-o...”, ana gap qayerda, “Ya-a-h!...”

Ishqilib, bu jiyan tushmagur, meni ko‘ndirdi. “Hech qanday sarmoya talab qilishmasa, mendan nima ketdi?” – dedim-u, nozni bir yoqqa yig‘ishtirib qo‘yib, rozi bo‘ldim. Mening bajaradigan yagona vazifam – olmoniyaliklarni yaxshilab kutib olish va mehmon qilishdan iborat edi, xolos.

– Ah zooo... Bu olmonlarning ovqat yeyishga suyaklari yo‘q emish. Oldlariga to‘ng‘iz go‘shti bilan kartoshka olib kelib qo‘ydingmi, dasturxonda idish-tovog‘-u, qoshiq-sanchqidan boshqa hech narsa qolmasmish. Bu tadbirkor odamlar hatto eng muhim, ulkan ishlarni ham dasturxon atrofida o‘tirib hal qilisharmish. Aynan shuning uchun bu odamlarni uyga chaqirib mehmon qilishimiz kerakmish. Buni ish ziyofati der emishlar. Uyda shunday bir oqshom ziyofati

berishimiz kerak emishki, bizning do‘lmalar-u o‘ramalar, mantilar-u bo‘rak¹lar, baklava²larni yeb aql-u hushlarini yo‘qotishsin...

Jiyanim yana “Ya-a-h!..” deb so‘zini tugatgan bo‘ldi. Uning taklifi, ayniqsa, xotinim bilan onamga rosa yoqib tushdi. Taom pishirish desa, ikkalasi ham o‘zini tomdan tashlaydi. Rostdan ham, taom pishirishda ularning oldiga tushadigan yo‘q. Xotinim o‘qlovni qo‘liga olib xamir yoysa, yupqa xamiridan narigi tomonni harir pardadan ko‘chani ko‘rganday tomosha qilaverasiz. Agar bu xamirdan suv bo‘rak pishiradigan bo‘lsangiz, ikki zuvalasini yesangiz ham to‘ymaysiz. Shunday yengil ketadiki, asti qo‘yaverasiz. Mabodo o‘sha xamirdan baklava qiladigan bo‘lsangiz, og‘izda erib ketadi, yegan-yemaganingizni o‘zingiz ham anglamay qolasiz. Onam pishirgan zarchavali, tovuq suvida pishirilgan palovni yemabsiz, dunyoga kelmabsiz. Mazasi og‘izingizda qoladi.

Xullas kalom, ertasi kuni bo‘lajak olmon hamkorlarimizdan jiyanim nomiga telegramma ham keldi. Uch kishi bo‘lib samolyotda kelishayotgan ekan. Vaqtlari hisobli bo‘lgani bois ikki kun-u bir kecha bizda mehmon bo‘lib, so‘ngra boshqa mamlakatga uchib ketishar ekan. Mehmonxonadan joylari ham band qilingan, bizning zimmamizdagi vazifa ularni bir oqshom ziyofati bilan siylashdangina iborat ekan. Bu ziyofat bir, juda borsa ikki soatdan oshmas, shu vaqt ichida biz olmonlarga xush keladigan o‘ta jozibador ishlar taklif etishimiz kerak ekan.

– Qanaqa ish taklif etishimiz mumkin, jiyan?

– Ah zooo, bu yog‘ini menga qo‘yib berasiz. Shunaqangi takliflar tayyorlab qo‘rganmanki, ular buni xayollariga ham keltirishmagan!..

– Azbaroyi, qiziqqanimdan, jiyanimning o‘ziga sezdirmasdan qanaqa takliflar tayyorlab qo‘rganini bilmoqchi bo‘ldim... Bizning bu jiyan anoyilardan emas ekan. Undagi aql-zakovat... Mana shu ko‘chalarda sanqib yurgan, mahalliy idoralar o‘ldirib, adog‘iga yeta olmayotgan daydi itlar bor-ku... Olmonlarga bir fabrika ochtirs

¹ **Bo‘rak** – go‘shtli, pishloqli, brinzali pirog turi (somsa, varaqiga o‘xshash turlari ham bor).

² **Baklava** – asal, yong‘oq qo‘shib, odatda romb shaklida tayyorlangan mashhur turk pishirig‘i, shirinlik turi.

bormi, ana shu daydi itlarni yig'ib, terisidan ayollarga qo'lqop, paltolarga yoqa, mo'yna, dumidan ayollar shapkasi, jevaklar¹, bezak ashyolari yasashar emish. Daydi itlarning eti va suyaklari ham ko'p ishga yarar emish: ochilishi rejalashtirilayotgan yem ishlab chiqarish korxonasida maydalanib, quritilib, tovuq fabrikasiga jo'natilar emish. Xuddi shu yo'l bilan daydi mushuklardan ham samarali foydalanish mumkin emish. Ya-a-h!

Bizning jiyanda bunaqa takliflardan son mingta. Masalan, u bir sanatoriy bilarmish. U yerdagi balchiq: qichima, yara-chaqa, teri kasalliklariga malham bo'lar emish. Keladigan olmonlar ana o'sha balchiqni qayta ishlab, unga xushbo'y hidlar qo'shib, chiroyli idishlarga qadoqlab, go'zallik kremi sifatida tavsiya etishar emishki, har grammi ming liradan foyda keltirarmish. Bu hali hammasi emasmish. Mahalliy hokimiyat idoralari bilan kelishib, shahar chiqindilarini bepul to'platib, dengizning qoq o'rtasiga olib borib, u yerda bir orol barpo etish ham jiyanning takliflari orasidan joy olgan. Bu maxsus barpo etilgan qimorxona va boshqa turli foyda keltiruvchi xonalarni ko'paytirib, turizm ravnaqiga hissa qo'shish... Yaa-h!..

Xotinim bilan onam, telegramma kelishi bilanoq, yenglarini shimarib, tayyorgarlikni boshlab yuborishdi. Oshxonada taom tayyorlashda ikkalasi o'rtasida go'yo musobaqa boshlandi. Kim qanaqa taom tayyorlashni kelishib olishganga o'xshaydi: sho'rvani – onam, kotlet, manti va zaytun yog'li o'ramani – xotinim, bo'raklarni – onam, baklavani – xotinim tayyorlaydigan bo'libdi. Jiyanim:

– Xarajatdan qochmang, hamyonni kattaroq oching endi, – deydi, – mashoyixlar “G'oz keladigan yerdan tovuqni ayama” deyishgan. Ya-a-h!..

Ishqilib, ana shu bir-ikki soatlik rasmiy ziyofat asnosida butun masala hal bo'larmish. Agar sheriklikdan bir foiz hissa beradigan bo'lishsa, shuning o'zi ham bir necha million bo'larmish. Shunday ekan, hamyonni kattaroq ochsak nima qipti... Xullas, hamyonni bo'shatdik, lekin hech narsaga yetmadi. Qarz ko'tarishga to'g'ri keldi. Rosti, bo'ynimizgacha qarzga botdik. Baqqoldan, qassobdan, do'konchidan qarz oldik. Hechqisi yo'q, hali bu xarajatlar ortidan millionlar keladi, axir...

¹ Kalitga taqadigan narsa (brelok).

Mana, nihoyat, kutilgan kun ham keldi. Jiyanboy Olmoniyadan kelayotgan uch mehmonni kutib olish uchun aeroportga jo‘nadi. Ularni kutib olgach, avval mehmonxonaga joylashtiradi, keyin shaharni oʻziga aylantirib, kech tushgach biznesga rasmiy ziyofatga olib keladi. Men xonada kutyapman. Onam va xotinim haliyam oshxonadan chiqishgani yo‘q. Xuddi aqldan oʻzganga o‘xshaydilar, pishirgan taomlari bilan butun boshli harbiy bo‘linmani boqish mumkin. Bu ham yetmaganday qo‘shni xotinlarni ham yordamga chaqirishgan. Ko‘rgan odam bu uyda to‘y dasturxoniga tayyorgarlik ko‘rilyapti, deb o‘ylaydi.

Uyimiz olmon tadbirkorlarini kutib olishga uncha loyiq bo‘lmasa-da, amallasa bo‘ladi. Idish-tovoqlarda muammo bor ekan, uni ham, qo‘ni-qo‘shnilar sog‘ bo‘lishsin, birpasda hal qildik. Ana-mana deb, soat ham yetti bo‘ldi...

Besh daqiqa o‘tar-o‘tmas darvoza oldiga mashina kelib to‘xtadi. Chopib chiqib, mehmonlarni kutib olishga shaylandim: Xush kelibsiz, marhamat, marhamat... Jiyanim mening gapimni ularga tarjima qilib turibdi: “Ah zo-o-o, dasturxonga marhamat, vaqtimiz oz. Darhol ish masalasini gaplashib olishimiz kerak”.

Mehmonxonaga kirdik. Aziz mehmonlarni dasturxon tuzatilgan xonaning to‘riga o‘tqazdik. Onam kosalariga sho‘rva quyar ekan, jiyan ish mavzusini boshlab yubordi: “Bizda hali inson qo‘li tegmagan boy ish zaxiralari bor, ilgari aytganimday...” Jiyanim gapini tugatmasdan, onam boshlab yubordi. Doim shunaqa... Olmonlarning, oldin o‘z tillarida, keyin imo-ishora qilib, “Bo‘ldi, bo‘ldi, yetadi” deyishlariga quloq solmay, kosalariga cho‘michni to‘ldirib, to‘ldirib sho‘rva quydi. Onam jiyanimga og‘iz ochtirmas, turklarga xos mehmonnavozlikni boshlab yuborgan edi:

– Olinglar, olinglar, osh bo‘lsin... Bilasizmi, buni to‘y sho‘rvasi deyдилar? Bizning viloyatning sho‘rvasi dedingmi, bo‘ldi... Yaylov sho‘rvasi birinchi bo‘lsa, bu ikkinchi bo‘ladi. Qani, olinglar...

Onam har ikki gapining birida jiyanimga o‘girilib:

– Gapimni oqizmay-tomizmay o‘gir, – deya ogohlantirib ham qo‘yardi. Bechora jiyan tilmochlikni davom ettirdi. Keyin:

– Xola, biroz jim turing, ish haqida ham gaplashib olaylik, – dedi. Lekin onamning chakagi yopiladiganga o‘xshamasdi. Olmoniyaliklarga turkchalab:

– Yoqdimi, aytdim-ku axir, bunaqa sho‘rva ichmagansiz, deb. Qani yana bir cho‘mich... Bechora olmonlar ikki qo‘llari bilan kosaning og‘zini yopmoqchi bo‘lishar, lekin onam cho‘mich bilan qo‘llarining orasidan o‘tib kosalariga sho‘rva solar edi. Jiyanim endi gapiray deb og‘iz juftlaganida, onam uning so‘zini og‘zidan ilib ketar:

– Olsalaring-chi! Nega mehmonga o‘xshab o‘tiribsizlar? Tortin-manglar, olinglar, yenglar... Keyin yana jiyanimga o‘girilib: “Ayt, esinlar, bu yer begona joy emas. O‘z uylariday his qilishsin!” – deb takrorlardi.

Olmonlarga sho‘rva rostdan ham juda yoqdimi, yo onamning qattiq turib majbur qilganiga chiday olishmadimi, ishqilib, sho‘rvalarini oxirigacha ichib tugatishdi. Onam bo‘sh kelmasdi. Jiyanimga:

– So‘ra, yana ozgina...

– Shunda men chidab turolmadim:

– Ona, bu do‘stlar ziyofati emas, rasmiy ish ziyofati, ish haqida gaplashib olishimiz kerak...

Shu payt gapga xotinim aralashib ketdi:

– Marhamat, olinglar... Tuzi kam bo‘lsa, mana tuzdon, mana qalampir, murch. Mana bu taomimizning nomi bosma kotlet... Zirasi kamroq bo‘lgan bo‘lsa, solinglar. Sizning ovqatlaringizga o‘xshamasa ham, bu bizning eng lazzatli taomimiz... Juda foydali. Qani, olinglar, begonaga o‘xshab o‘tirmasangiz-chi!..

– Koshki endi, bu xotin jonvorning chakagi o‘chsa-da, ish haqida ikki og‘iz gaplashib olsak. Hap senimi, Allohning qahriga uchragur xotin!.. – deyman ichimda. Xotinning chakagi o‘char-o‘chmas, yana onam boshlab qoladi:

– Salatlardan, marhamat, qani... Keling, o‘zim solib beray. Mana bu po‘sti olingan pomidor, bu – achchiq-chuchuk... Buni-si esa – aralash salat. Olinglar, tasadduqlar, olinglar... Suv quyib beraymi, yoki ayronmi? Tar¹ mevadan siqilgan sharbat ham bor...

Olmoniyaliklarga kotletlar yoqib qolganga o‘xshaydi, likopchani birpasda tozalab qo‘yishdi. Tepalarida payt poylab turgan onam va xotinim, likopchalarni bir zumda olib, yana kotlet to‘ldira boshlashdi. Uch nemis kotlet olmaslik uchun likopchalari ustiga yotib oladigandek o‘rinlaridan turib ketishdi.

¹ tar – yangi (uzilgan).

– Likopchalarinigizni tozasiga almashtira qolay... Xudo haqqi, hech narsa yemayapsizlar, o‘tirib qorningiz ochib ketgandir. Nonga qaranglar. Mana bu kosachadagi narsani biz sumak¹ deymiz. Ovqatga sepsangiz ishtaha ochadi, oshqozonga ham juda foydali...

Jahl ustida mehmonlarni ham unutib, xotinga baqirdim:

– O‘chir, la‘nati xotin, o‘chir ovozingni, bir-ikki og‘iz gaplashaylik, axir! Hozir ketishadi...

Xotini pinagini buzmay:

– Bu nima deganingiz, axir mehmonlarga “Oling, oling” qilish kerak-ku! Bo‘pti, mayli, o‘chirsam, o‘chirdim...

Ichimda xotirjam bo‘lib, endi og‘iz juftlaganimda, onam yana boshlab qoldi. Mehmonlarning likopchasiga “qorniyoriq”²lardan qo‘yar ekan:

– Bu qanaqasi, shunaqayam chixmo‘r bo‘ladimi odam... Bunaqasi ketmaydi. “Qorniyoriq”dan yana bitta qo‘yaman, yemasangiz xafa bo‘laman... Qirq yilda bir kepqolibsizlar, yemasangiz bo‘lmaydi.

Keyin jiyanimga qarab: “Gapirsang-chi, hech narsa yeyishmayapti-ku...” – deb tanbeh ham berardi onam.

Onamga bas kelib bo‘lmasligini anglagan olmoniyaliklar oxiri taslim bo‘lishdi. Likopchalari “qorniyoriq”ga to‘ldi. Onam:

– Endi mana bu salatlardan ham oz-oz qo‘yaman... Qaysinisi-dan?.. Bu randalangan turp, juda shifobaxsh... Mana bunisi – qizil turp... O‘z uyingizday his qiling, tortinmasdan olib o‘tiring...

Nima qilishga hayronman, gaplashishning hech iloji yo‘q:

– Ona, iltimos, birpas jim turing, gaplashib olishimiz kerak, axir. Bular ovqat yeyishga emas, zarur ishni gaplashishga kelishgan. Ziyofat shunchaki bahona...

Lekin onamni tinchitib bo‘lmasdi. Mabodo, onam nafasini rostlay desa, bu yoqdan xotin jonvor ilib ketardi gapni...

Olmoniyaliklar ham aqldan oza boshlashdi. Og‘zilarida luqma-yu, uzatilgan ayronmi, meva sharbatimi, qaytarmay ham qo‘yishdi.

– Iching, chanqovni bosadi. Yana bitta “qorniyoriq” solay...

Xotini xuddi yetim bolalarning qornini to‘yg‘azmoqchi bo‘lganday dasturxon o‘rtasida turgan patnisdagi suv bo‘ragidan

¹ **sumak** – xushbo‘y ziravor.

² **qorniyoriq** – ichiga qiyma to‘ldirilib, qovurilib, dimlangan baqlajon.

olib, mehmonlarning likopchalariga uyib qo‘ya boshladi. Qo‘li ishda-yu, chakagi o‘chmaydi:

– Bular bozorniki emas, mana shu qo‘llarim bilan sizlar uchun pishirganman. Juda yengil. Og‘zingizga soldingizmi, eriydi, ketadi. Me‘daga tegmaydi. Agar shuni ham emasangiz, Xudo haqqi, xafa bo‘laman. Sizlarga atab pishirganman, – deya xuddi mehmonlar hamma gapini tushunayotgandek, suv bo‘ragini qanday yeyish kerakligini uqtira ketdi: “Ikki luqma suv bo‘ragini yeb, ustidan uch qultum ayron ichasiz. Ana shu qoidaga amal qilsangiz, kechgacha yesangiz ham to‘yganingizni his qilmaysiz. Lekin, baribir, hech narsa yemayapsizlar. Iltimos, qo‘limni qaytarmang... Mana shu chetidan olib qo‘yay, juda yaxshi pishgan, qani, qani...”

Shundan so‘ng kelin-qaynona bir-birlarini ko‘kka ko‘tarib maqtashga o‘tishdi:

– Suv bo‘ragi pishirishda kelinimning oldiga tushadigan yo‘q...

Jiyanim chidab tura olmadi, baqirib yubordi:

– Bo‘ldi, yetar... Ovqatdan boshqa muhim gap yo‘qmi, yanga!... Xotinim xuddi jiyanimning savoliga javob berayotganday:

– Bor, albatta, hozir issiqqina chuchvara keladi, – dedi.

Soatga qarasam, ziyofat boshlanganiga roppa-rosa bir yarim soat bo‘libdi. Biz onam va xotinimning mehmonlarga ovqat yedirishlaridan fursat ajratib ish mavzusida gaplashishning hech ilojini topa olmay garangmiz. Og‘iz ochtirishmaydi...

– Buncha chimxo‘r bo‘lmasangizlar, qush ham sizdan ko‘proq ovqat yesa kerak. Endi, ozgina bo‘lsa ham mana bu pilaki¹dan yeysizlar. Yemasangiz, hech qayoqqa ketish yo‘q. Do‘lmani unutibmiz, qani, marhamat, mana bu limon... Qani olinglar, olinglar... Xudo haqqi, hech narsa yemayapsizlar... Sizlarni och-nahor qanday jo‘natamiz?.. Hech bo‘lmasa, mana bu zarchavali palovdan ikki qoshiqqina oling!...

Na abjir jiyanim, na men, na uch olmoniyalik mehmon bu ikki xotin oldida bir og‘iz so‘z ayta olardik. Tilimiz lol edi... Onam bir yondan, xotinim bir yondan uch olmoniyalikni bo‘ktirish bilan ovora edilar. Ha, hamma usullar qo‘llangan, faqat mehmonlarni

¹ **Pilaki** – o‘simlik yog‘ida piyoz va limon qo‘shib tayyorlangan taom (baliqli pilaki).

osmonga qaratib yotqizib, do‘lma-yu bo‘raklarni og‘zilariga tiqish qolgan edi.

– Keling, likopchalaringizni almashtirayin, qani bering... Xudo haqqi, hech narsa yemadingiz... Xuddi mehmonga o‘xshaysizlar, tortinmang, o‘z uyingiz kabi his qiling...

Ha, men eshak ekanman. Eshak bo‘lmasam, rasmiy ish ziyofati uchun bularni uyga taklif qilarmidim. Turklarning mehmon kutib, qornini to‘yg‘azishi urf-odat ekanligini qandoq ham unutdim. Qayoqdan bilay, bunaqa bo‘lishini. Xotinlarimizning bunday “mehmonnavozligi”dan shu kungacha dasturxon boshida kim nimani gaplasha olibdiki, olmoniyaliklar gaplashsin... Undan oling, bundan yeng, Xudo haqqi, hech narsa yemadingiz... Mehmonga o‘xshamang... Tortinmang, o‘z uyingiz kabi his qiling... Yana ozgina... deya deya, navbat shirinliklarga keldi. Xotinim olmoniyaliklarga qarab:

– Buning nomi sarig‘iburma¹. Ichida yong‘og‘i bor, shirinliklarning shohi bu. Buni tayyorlash hammaning ham qo‘lidan kelavermaydi. Qani, bir tatib ko‘ring.

Mehmonlardan eng semizi, ichi yanchilgan yong‘oqqa to‘la sarig‘iburmani og‘ziga solayotganda chekkasidan munchoqday-munchoqday ter oqardi. Olmoniyaliklar yemaslik uchun qancha tirishayotgan bo‘lsalar, bizning xotinlar yedirishga shunchalik tirishishardi. Baribir, xotinlar g‘olib kelishdi. Bechoralarning tanalarida ovqat tushadigan biron joy qolmagan bo‘lsa kerak, og‘izlaridagi luqmalarini xuddi chaynayotgandek ko‘rsatib, tinimsiz kavsh qaytarishardi.

Soatga qarasam, ziyofat boshlanganiga rosa ikki yarim soat bo‘libdi. Olmoniyaliklar, o‘zlari xohlasalar ham endi og‘iz ochib bir so‘z aytishga hollari qolmagandi. Hatto nafas olayotganlariga shukr qilishayotgan edilar. Hatto biri shimining kamarini uchinchi marta bo‘shatib, kengaytirib, qayta taqdi. Yana birining ko‘zi olaya boshladi. Ovqatning og‘irligidan uchinchisining ko‘zi ilina boshladi... Onam esa sira bo‘sh kelmasdi:

– O‘z qo‘lim bilan tayyorlaganman-a. Agar shu baklavadan yemasangiz, bu uydan chiqmaysiz. Qani, olinglar, yenglar...

¹ **Sarig‘iburma** (turkchada: *sarik* – *salla*, *burma* – *burma*) – “sallasi burmali” yong‘oqli shirinlik.

– Eh, jiyan, dedim, – essiz ziyofat, hammasi bekor ketdi. Bu xom-semiz mehmonlaring ertaga ketadigan bo‘lsa, nima qilamiz endi?.. – dedim xo‘rsinib. Jiyanim:

– Ah zooo...– dedi, ertaga kechqurun samolyotga biletlari bor. Ertaga tushlikni bir restoranda qildirsak, o‘sha yerda hamma gapni gaplashib olamiz... Yaah!.. – deya meni tinchlantirgan bo‘ldi. Shu payt chekkasidan munchoq-munchoq ter oqayotgan xomsemiz mehmon o‘tirgan joyida qiyshaya boshladi. Boshi o‘ngga egilib, rangi avval bo‘zardi, keyin baqlajonga o‘xshab ko‘karib qoraya boshladi. Men: “Eyvoh, olmonning biri tayyor bo‘ldi” – deb o‘ylab turganimda onam bir stakan olcha sharbatni olib, uning og‘ziga yaqinlashtirdi: “Iching, iching, bolam, shifo bo‘ladi”, – deya uning og‘zini bir amallab ochib, tishining orasidan sharbatni quya boshlasa bo‘ladimi... Olmon qimirlay olmayotganidanmi, yoki sharbatni dori deb o‘yladimi, bilmadim, lekin taqdirga tan berib, bir stakan sharbatni salkam oxirigacha sipqordi. Ammo oxirgi qultumini pishqirib qaytarib tashladi. Pishqirishi momaqaldiroq gumburlashiga o‘xshab ketdi.

Shunda onam:

– Osh bo‘lsin, ofiyat asal bo‘lsin, – deb yelkasiga qoqib qo‘ydi, – Qaranglar, kor qildi, o‘ziga keldi, – dedi. Shu payt xotinim: “Hozir qahvalaringizni olib kelaman” – deyishi bilan olmonlardan yana bir sakrab o‘rnidan turdi va jiyanimga bir nimalar dedi. Hali-gi rangi ko‘karib ketgani terini artar ekan, uchinchisi do‘kon vitrinalaridagi manekenlarga o‘xshab jonsiz qaqqayib turib qolgandi. Jiyanim ikkalamiz uni bir amallab yuritmoqchi bo‘ldik, ammo u shunchalik ko‘p ovqat yegan ediki, yurishga madori qolmagan edi. Ikki tomondan qo‘ltig‘i ostiga kirib, yetaklamoqchi bo‘ldik. Lekin uni zinadan pastga tushirish oson kechmadi. Shunda ham jiyanim bo‘sh kelmadi. Olmoniyaliklar bilan ertaga tushlikni bir restoranda qilish, taom ustida ish mavzusida gaplashib olishni kelishib, va‘dalashib oldi. Onam bilan xotinim, mehmonlar darvozadan chiqayotganda ham jim turishmasdi:

– Bu hisob emas... Yana kelasizlar... Hech narsa yemadingiz, och ketyapsizlar...

Jiyanim olmoniyaliklarni bir taksiga o‘tqazib, mehmonxona-ga olib ketdi. Onam bilan xotinimga aytmagan gapim qolmadi,

ochdim og‘zimni, yumdim ko‘zimni. Lekin ular nima yomon ish qilibmiz, deganday ko‘zlarini lo‘q qilib turishardi. Onam: “Nima yomon ish qilibmiz? Mehmonni siz olib keldingiz. Ustiga ustak ajnabiylar bo‘lsa, munosib kutib mehmon qilmasak, ertaga orqangizdan nimalar deyishmaydi” – desa, xotinim ham bo‘sh kelmasdi: “Biz mehmonlarni odatimizga ko‘ra kutdik. Shuncha harakat qildik, ming xil taom pishirdik, “Rahmat, qo‘lingiz dard ko‘rmasin, juda zo‘r bo‘ldi hammasi” deyish o‘rniga, so‘kkaningizga balo bormi?.. Qirq yilda bir marta olmoniyaliklar turk xonadoniga kelgan bo‘lsa, och-nahor jo‘natishimiz kerakmidi?..”

Xullas, onam va xotinim bilan arazlashdik.

Ertasi kuni jiyanim bilan olmoniyaliklarni tushlikka restoranga olib chiqish uchun mehmonxonaga bordik. Lekin topa olmadik. Bil-sak, kecha tunda ulardan birini tez yordam mashinasi shifoxonaga olib ketibdi, ikkinchisining esa shifoxonaga borishga majoli bo‘lmagani uchun shifokorlar mehmonxonaning o‘zida oshqozonini yuvib, arang o‘ziga keltirishibdi. Uchinchisining qayerdaligi, nima bo‘lganligi bizga ma‘lum emas.

Jiyanim, g‘amgin: “Ah zo-o-o...”, bu ish uxladi... “Ya-a-h...” deb yerga qarab o‘tiribdi. Men ham “Ya-a-h...” deganimni o‘zim sezmay qoldim...

Dunyoning eng aqlli odami degan jiyanim ham Olmoniyasiga qaytib ketgan bo‘lsa kerak, boshqa ko‘rmadim uni.

Ha-ya, million-millions foyda keltiradigan ish pishmay qoldi. Shunga qaramay, hech bo‘lmasa, uch olmoniyalikka turk urf-odat-i, mehmonnavozligi qanaqa bo‘lishini ko‘rsatib qo‘ydik. Baribir, jabrning kattasini men tortdim. Olmoniyaliklar sharafiga yozilgan dasturxon uchun ko‘targan qarzlarimni olti oy deganda arang uzib qutuldim.

*Moskva (“Rossiya” mehmonxonasi, 12-549),
1988-yil 8-mart*

U vazirlik binosining ro'parasidagi avtobus bekatida turganda bino yoniga bir mashina kelib to'xtadi. Undan ustida jigarrang palto, ko'zida ko'zoynakli bir kishi tushdi. Bekatda turgan kishi mashinadan tushgan kishiga peshvoz chiqib, do'stona quchoqlashib ko'rishishdi. Munosabatlaridan ularning ko'pdan beri ko'rishmaganliklari, eski qadrdonlar ekanliklari bilinib turardi. Ilk gap-so'zlari shundan boshlandi:

– O'–o'–o'!..

– O'–o'–o'!..

Quchoqlashib ko'rishib bo'lishgach, bir-birlariga “Qalaysan?”, “O'zing qalaysan?”, “Nima gaplar?” deya so'rashishdi. Keyin bunga javoban “Yaxshi. O'zingda nima gaplar?”, “Rahmat, yaxshi”, “Bir amallab yuribmiz”, “Yaxshimiz deylik, shunda yaxshi bo'lamiz” deya “tez aytish” aytayotganday hol-ahvol so'rashishdi. Hol-ahvol so'rash “marosim”i nihoyasiga yetgach, jigarrang palto kiygan ko'zoynakli kishi eski qadrdonini uyiga mehmonga taklif qildi. Do'sti ham darrov rozi bo'ldi:

– Bo'pti, borsak boraveramiz, – dedi, ammo bir og'aynimni kutayotgandim... Kelsin, birga boramiz.

Jigarrang paltoli kishi:

– Shu yerda uchrashmoqchimingiz? – deb so'radi.

– Ha, birga kelgandik, vazirlikda bir ishi bor ekan. Hozir chiqib qoladi.

Jigarrang paltoli kishi xo'rsinib:

– Menimcha uni kutish befoyda, u haliveri chiqmaydi, – dedi.

– Nega chiqmas ekan, albatta chiqadi.

– Chiqmaydi...

– Nima, taniysanmi uni?

– Yo'q, tanimayman. Ammo chiqmasligini bilaman.

– Tanimasang uni, qayerdan bilasan?

– Buni bilish uchun uni tanishim shart emas...

– Chiqadi. Hozirgina shu eshikdan kirdi. Meni aldashi uchun hech qanday sabab yo'q.

– Gap aldash-aldamaslikda emas. Aniq shu binoga kirdimi, kirmadimi?..

- Aniq kirdi, hozir chiqadi... Albatta chiqadi...
- Chiqmaydi. Boshqarmadagilar tushlikka chiqmasdan u chiqa olmaydi.
- U sen o'ylagan odam emas...
- Menga qara, og'ayni, kim bo'lsa bo'lsin, baribir tushgacha chiqmaydi.
- Mening bu yerda kutayotganimni bilib turib, bironta tanishini ko'rib qolib u bilan o'tiradi demoqchimisani? Qolaversa, Anqarada hech kimni tanimaydi u, o'zi ham kamgap odam.
- Bironta muhim ishi bormidi vazirlikda?
- Ha, lekin tez bitadigan ish, imzolar ham qo'yib bo'lingan. Umuman, hal bo'lgan bir ish. Faqat hujjatni devonxonadan olsa, bo'ldi, chiqadi.
- E-he, unday bo'lsa, ancha vaqt chiqa olmaydi. Tushlik vaqtigacha kutishga to'g'ri keladi.
- Axir aytdim-ku, bitib bo'lgan ish deb. Devonxonadan olsa, bo'ldi, chiqadi.
- Chiqmaydi og'ayni, ishining bitishi uning qo'lida emas.
- Uzoqqa cho'ziladi demoqchimisani? Ammo, aytdim-ku, hal bo'lgan bir ish, deb. Agar uzoqqa cho'zilsa, meni kuttirib qo'ymasdan, undan ham tezroq chiqadi.
- Xudo haqqi, chiqmaydi. Yur, yaxshisi biz ham kiraylik.
- Yo'g'-e, unaqasi ketmaydi...
- O'tgan kuni mening bir idoraga ishim tushib qoldi. Aslida unchalik muhim ish ham emasdi, - deya gap boshladi jigarrang paltoli kishi. Qaynim o'sha yerda ishlaydi. Borib uni ko'rdim. Keyin o'tirmasdan, kechqurun uyga taklif qildim va u yerdan chiqdim. Zinadan endi tushaman deganda birdan boshimga salqin shamol urildi-yu, kirgan joyida shapkamni unutib qoldirganimni angladim. Qaynimning xonasiga kirayotganimda paltom bilan shapkamni dahlizdagi osqiga ilgandim. Chiqayotganimda paltomni kiyibman-u shapkamni unutibman-da. Hali tashqi eshik zinapoyasidan uch qadam pastga tushganim ham yo'q edi. Hamon ortga qaytdim. Dahlizdagi osqiga qarab yugurdim. Shapkam yo'q edi... Endi nima qildim... Shapkasiz yurishga o'rganmaganman, tumov bo'lishim turgan gap. Shapkayam asl italyan moli edi. Hozir unaqa shapkalar yo'q. Pochcham Ita-

liyadan olib kelgandi. Uch yuz liraga ham topolmaysan unaqasini. Kiyganimga hali bir hafta ham bo'lgani yo'q edi. Koridor bo'ylab u yoqdan bu yoqqa yugurib "Shapkam", "Qani mening shapkam" deya baqira boshladim. Yo'lak odamga to'la: biri qog'oz ko'targan, boshqasining qo'lida – hujjat yig'majildlari... Men bo'lsam "Shapkam, shapkam" deya yo'lakni boshimga ko'tarib baqiryapman. Hamma menga qarab kuladi. Shapkasini yo'qotmagan shapkasini yo'qotganning dardini tushunarmidi... Axir tumov bo'lib qolaman-ku endi... Hatto uyda yotganimda ham, turganimda ham, yurganimda ham shapka doim boshimda. "Shapka" deb yo'lakda sarosimada turganimda birdan aksirish tutib qolsa bo'ladimi?! Hamma menga qarab kuladi. Dardimni anglaydigan inson yo'q atrofda. Rasmiy bir idora yo'lagida aksira-aksira "Shapkam qani, ko'rgan bormi?" deya aksirib yurishim hammani kuldigan bo'lsa-da, o'zim yig'lar holda edim.

Yana bir qattiq aksirib, qaynimning xonasiga kirdim.

– Qayn og'a, bu falokatni qarang. Haligi shapka qulog'ini ushlab ketganga o'xshaydi, – dedim baland ovozda. Qaynim pinagini ham buzmay:

– To'xtang kuyov, shoshmang, vahima qilmang, topamiz, shapkangizni, – deb meni tinchlantirishga harakat qildi.

Qaynimning boshlig'i achchiqlanib:

– Beyafandi, beyafandi, bu yer rasmiy idora. Bunday joyda hech narsa yo'qolmaydi.

– Bilaman rasmiy idora qanaqa bo'lishini. Yo'qolmasligi aniq, ammo qidirsang topilmasligini ham yaxshi bilaman. Topilsa-da, hech kim olmagan bo'lib chiqadi.

Shundan so'ng qaynim bilan yana yo'lakka chiqdik. U xona mas'ulini chaqirdi:

– Mana bu yerga osilgan shapka qani? – deb so'radi.

Xona mas'uli:

– Yashil shapkami?..

– Ha, ha, yashil... – deb baqirdim.

– Katta, paxmoqmidi?

– Ha, katta, paxmoq edi...

– Lentasi qoramidi?

– Ha, lentasi bor edi, qora.

– Shu payt qaynimning boshlig‘i ham yo‘lakka chiqib qoldi. Menga yana bir marta yovqarash qilib, takrorladi:

– Ko‘rdingizmi, beyafandi, bu yer rasmiy bir idora, bunaqa joyda birovning bir dona tuki ham yo‘qolmaydi. Shapkangiz u yoqda tursin, bir sandiq oltin qoldirsangiz ham hech kim unga qo‘lini tek-kizmaydi.

– Siz meni noto‘g‘ri tushundingiz. Bu gapni qayerdan oldingiz? Men shapkamni qidirayapman, xolos.

Shunda xona mas‘uli shapkamning ko‘rinishi qandayligini so‘rashda davom etdi:

– Hoshiyalari qayrilgan, tepasi bukilganmidi?

– Ha, qayrilma hoshiyali, tepa qismi bukilgan edi.

– Yon tomonida ikkita havʼo kiradigan teshikchasi ham bormidi?

– Ha, xuddi shunday. Birodar, gapingizdan shapkam qayerdaligini biladiganga o‘xshaysiz. Tezroq ayting qayerda?

– Men uni egasi yo‘q bo‘lsa kerak deb oldim va Vijdoniybeyga olib borib berdim. Tez boring, Vijdoniybeyning yoniga.

– Uzr, shu aksirish sababli tuzuk gapira olmayapman. Xudo as-rasin, bu aksirish deganlari xuddi ramazon to‘piga¹ o‘xshaydi. Har aksirganimda idora binosi gumburlab ketyapti. Bu binoni shunday qurishgan ekanki, bu yerda pichirlab gapirsangiz ham tovushingiz devorlarda, shiftlarda aks-sado berib, atrofni larzaga solar ekan.

Vijdoniybey kotiba qizdan so‘radi:

– Hali topilgan yashil shapkaning hujjati qani?

– Devonxonaga qayd qilish uchun jo‘natdim, – deb javob berdi kotiba qiz. Shunda men:

– Iy-e, bu nima deganingiz, beyafandi, – dedim, – Bu qanaqasi, shapkaga qanaqa hujjat rasmiylashtirilishi mumkin?

Vijdoniybey asabiylashdi:

– Ikki qo‘lingiz bilan bitta shapkangizga egalik qila olmay, yo‘q joydan bir talay g‘avg‘o chiqardingiz. Bu ham yetmaganday “Shapkaga hujjatning nima keragi bor?” deysiz-a!.. Bu shapka boshqarma yo‘lagidan topilgan, beyafandi!..

¹ **Ramazon to‘pi** – Ramazon oyida iftor vaqti bo‘lganligini xabar berish uchun Istanbulda to‘p otiladi.

Men yana kotiba qizga o'girildim:

– Menga qarang qizim, – deya turib shunday kuchli aksirdimki, uning shamolidan kotibaning stolidagi qog'ozlar uchib yerga tushdi.

Qiz yig'laguday bo'lib:

– Men bu qog'ozlarni ertalabdan beri ketma-ketlikda joylash-tirish bilan ovoraman. Siz hammasini chalkashtirib yubordingiz. Endi nima qilaman? – dedi.

Aksirganim hech kimga yoqmadi.

Obbo! Axir aksirik insonning xohishiga bog'liq emas-ku?! Podshoh farmoni kabi tabiiy narsa, hech kim bunga mone' bo'la olmaydi!

– Hech bo'lmasa og'zingizni dastro'molchangiz bilan bekitib aksirsangiz bo'lardi...

– Azizim, aksirik kelgach, dastro'mol chiqarishingizni kutib turadimi? Nima sizga, aksirik oddiy fuqaromidi, “Mana men keldim” deya eshik taqillatib mung'ayib tursa! U xuddi tajribasiz taffishchi kabi birdan bostirib kelaveradi-da.

Kotiba qiz sochilib ketgan hujjatlar orasidan mening shapkam haqidagi qog'ozni topdi. Bu bir oddiy pushti rangli qog'oz edi. Bu qog'ozning asl nusxasi shapkaga igna bilan qistirilib devonxonaga jo'natilgan, ko'chirma nusxasi qolgan edi. Ko'z qirimi tashlab, bir-ikki qatorini o'qishga ulgurdim. Hujjatning umumiy mazmuni shunday edi: “Dahlizda osqiga ilingan yashil rangli, paxmoq, qora lentali, ikkita havo kiradigan teshigi bor shapka to'g'risida...”

Kotiba qiz kichik bir qog'ozga bir raqam yozib menga uzatdi:

– Borib devonxonadan so'rang, topib berishadi.

Men hamon devonxonaga yugurdim.

– Men shapkamni olmoqchi edim.

– Raqamini ayting.

– “59”...

Devonxona xodimi qayd daftarini varaqlay boshladi:

– Yo'lak gilamchalari berilishi haqidagi hujjatmi?

– I-ye, qanaqa yo'lak, qanaqa gilamcha? Shapkamni so'rayapman. Yashil, paxmoq, qora lentali, ikkita havo kiradigan teshigi bor shapka...

– Men sizning shapkangizning teshigini qayerdan bilaman. Hujjatning raqamini ayting menga.

– “59” dedim-ku, og‘ayni.

– “59” raqam bilan bizda yo‘lak gilamchalari berilishi haqidagi hujjat qayd qilingan.

– Ey, Xudo! Zoti oliylari mendan shapkamning o‘lchamini so‘ramadilarmi axir? Men raqam so‘raganingiz uchun shapkamning o‘lchamini so‘rayapsiz deb o‘ylabman. Kechirasiz, hujjatning raqami mana! – deb haligi kotiba qiz raqam yozib bergan qog‘ozchani xodimga uzatdim. Xodim yana qayd daftarini varaqlay boshladi:

– E, ha, mana bumi? “Dahlizda osqiga ilingan yashil rangli, paxmoq, qora lentali, ikkita havo kiradigan teshigi bor shapka to‘g‘risida...”

– Ha... Xuddi o‘zi... Alloh sizdan rozi bo‘lsin. Xayriyat, nihoyat topildi!

Xodim:

– Dalolatnoma rasmiylashtirish uchun boshliqqa yuborildi, – dedi.

Men yana qaynimning yoniga yugurdim:

– Menga qarang, qaynog‘a, bironta kattaroq tanishingiz yo‘qmi? Yordam berib yuborsin, shu shapka jonvorni topaylik.

U meni boshlig‘ining yoniga olib bordi. Boshliq qo‘ng‘iroq tugmasini bosib, devonxona mudirini chiqardi.

Devonxona mudiri qo‘ng‘iroq qilib yana bir xodimni chaqirdi.

– Nima uchun bu janobning shapkasini bermayapsizlar?

– Kim bermayapti? Biz uning shapkasini nima qilamiz? O‘zi 59 o‘lchamli qozonday bir shapka bo‘lsa, qolaversa, bu idorada bu shapkaga loyiq kallalik odam bo‘lmasa... Bu yerdagilar uni kiya-digan bo‘lsa, quloq-pulog‘i bilan shapkaning ichida qolib ketadi.

Shu payt yana aksirik keldi. Agar boshimni devorga o‘girmasaydim, xonadagi qog‘ozlar yana havoga uchardi...

Boshliq tushuntira boshladi:

– Bizga bir shapka kelib tushdi. Topildi, deb bir dalolatnoma rasmiylashtirdik. Ustiga yozuvli qog‘ozchasini igna bilan qistirib, ikkinchi qismga jo‘natib yubordik, – dedi.

Mudir:

- Boring, janob, shapkangizni oling, - dedi.
- Beyafandi, kimdan olaman, axir? Berishmayapti-ku?!

Mudir:

- Bu ashyoni hujjati bilan biz jo‘natib bo‘ldik, endi biz hech narsa qila olmaymiz, - dedi, - biz qonuniy tarzda rasmiylashtirib jo‘natib bo‘ldik.

- O‘zimizning mol bo‘lsa go‘rga edi, italyan moli edi. Pochcham Italiyadan olib kelib sovg‘a qilgan edi. Uch yuz liraga ham topilmaydigan shapka...

Shunday deb ikkinchi qismga yo‘l oldim. Eshik oldi odamga to‘la. Kirishning iloji yo‘q. Hamma bir-birining dardini eshitib navbat kutib turibdi. Mening xayolimda esa yashil shapkam... Oldimda navbat kutib turgan biri:

- Anchadan beri ovora qilishyaptimi? - deb so‘radi.

- Ertalabdan beri, - deb javob berdim. Keyin ertalabdan beri boshdan kechirganlarimni unga so‘zlab berdim.

Haligi kishi jahli chiqib:

- Bu nima degan gap, olti oydan buyon kelib ketamiz. Lekin bizning ish o‘rnidan siljimayapti. Sizning ishni esa bir kun tugamasdan darrov hal qilib berishibdi.

Yana biri:

- Omadingiz bor ekan, - dedi. Uchinchisi:

- Qanaqa omad, bironta baquvvat tanishi bo‘lsa kerak-da, ishi birdaniga hal bo‘lganiga qaraganda...

Demak, shapkaning boshqarma tomonidan ko‘rib chqilayotgani bir omad ekan-da?.. Xullas, bir amallab ikkinchi qismga ham kirishga muvaffaq bo‘ldim. Ammo shapkam u yerdan ham ketib bo‘lgan ekan. Qancha jahlim chiqmasin, atrofigidagilarga sezdirmadim:

- Xuddi apil-tapil topshirilmasa, bir narsa bo‘lib qoladiganday!.. - dedim.

- Tavba, tavba, odamlarga ham hayronman, sekin qilsang “Nega sekin?” deyishadi, tezlashtirsang “Nega buncha tez” deyishadi, - deya xafa bo‘ldi xodim.

- Mening shapkam masalasini sal sekinroq hal qilsangiz yomon bo‘lmasdi, - dedim xo‘rsinib.

- Nima bu yer sizga garderobmi?

Haligi bor-u, bolalar birining shapkasini olib boshqasiga otadi, shapka qo'ldan qo'lga otib o'ynaladi. Bechora shapkasini oldirgan bola o'rtada ovorayi sarson bo'ladi. Men ham xuddi o'sha bolaning holiga tushgan edim. Mening shapkam ham shunchalik jadal qo'lma-qo'l bo'lib ketgan ediki, bir xonaga kirsam, shapkam ikkinchisiga, keyin uchinchi xonaga o'tib ketgan bo'lardi. Xullas kalom, oradan o'n kun o'tdi. O'n kun orqasidan yugurgach, "qochoq" shapkamni ombordan "tutib" oldim. Endi shapkamni ombor mudiridan ola olmay ovora edim.

- Bu mas'uliyatli bir ish, javobgarligi bor. Bu shapkaning sizniki ekanligini qayerdan bilaman? - deb so'radi mudir.

Men yana shapkam haqida ma'lumot bera boshladim: "O'lchami "59". Mendan boshqa hammaga katta keladi. Rangi yashil..."

- Bu dunyoda yashil shapka faqat sizda bormi?

- O'zi paxmoq...

- Paxmoq shapkadan ko'p narsa yo'q. Ha, aytganday, ichida rasmingiz yo'qmidi?

- Ikkita havo kiradigan teshikchasi bor edi!..

- Haqiqatdan ham, hamma aytgan belgilaringiz to'g'ri kelyapti. Agar ertaga boshqa biri kelib, xuddi shu belgilarni aytib, "Bu shapka meniki" deb qolsa-chi?..

Nihoyat, ombor mudirini so'zimga ishontirishga muvaffaq bo'ldim. Yana bir dalolatnoma rasmiylashtirildi. Men ham imzo qo'ydim. Nihoyat, shapkamni oladigan bo'ldim. Shunda, kutilmaganda:

- Shaxsingizni tasdiqlovchi hujjatingizni ko'rsating, afandim, - deb qoldi ombor mudiri.

O'sha topda yonimda shaxsimni tasdiqlovchi hujjat yo'q edi.

- Afsus, bera olmayman, - dedim.

Shapkaning meniki ekanligini isbot qilgandim, ammo o'zimning haqiqatdan ham o'zim ekanligimni isbotlay olmayotgandim. Uyga yugurdim va shaxsimni tasdiqlovchi hujjatimni olib keldim. Qaynim ham rosa yordam qildi. Shapkani oldik, lekin ikki havo kiradigan teshigi qog'oz qistirg'ich igna bilan teshilaverib ikki yuzta bo'lgan. Shapka ilma-teshik, to'r xaltaga aylangan edi. Olishga oldim-u, kiya olmadim. Ey, og'ayni, sen nimalar deyapsan, oradan ik-

ki daqiqa o'tmasdan osqiga ilingan shapkamni olish uchun qaytganimdan keyin qancha ovorayi sarson bo'ldim... Endi do'sting qanday chiqar ekan, ko'ramiz...

– Ammo uning hamma hujjatlari joyida.

Jigarrang palto kiygan, ko'zoynakli kishi:

– Eng mukammal tayyorlangan hujjatni ham o'n kundan oldin olib bo'lmaydi bu idorada, og'ayni, – dedi.

Ikkinchi odam soatiga qaradi:

– Mana, tushlikka chiqish payti ham bo'ldi, – dedi.

Jigarrang palto kiygan kishi:

– Endi chiqib qolsa kerak, – dedi.

Boshqarmadan xodimlar birin-ketin chiqib kelishdi. Nihoyat, ular kutgan kishi ham binodan chiqdi va yonlariga kelib:

– Bizning ish ertaga qoldi, endi, – dedi “uf” tortib...

ISMINI AYTMAY QO'YA QOLAY...¹

Ko'rmagan-bilmagan odamlarning bilan bir davrada o'tirish ancha noqulay bo'lar ekan... Bir kuni yaqinda yonimizga ko'chib kelgan bir qo'shnimiz kutilmaganda kechki ovqatga chaqirib qoldi. Nima vaj ko'rsatib rad etishni bilmay gangib qoldim...

Dasturxon atrofiga uch oiladan o'n chog'lik kishi to'plandik. Hammamiz bir mahallada, orasi bir-biriga yaqin ko'p qavatli uylarda tursak-da, hali bir-birimizni tanimasdik. O'tirganlarning hammasiga tanish bo'lgan yagona kishi – uyning egasi edi. Lekin u mezbon bo'laturib, kelgan mehmonlarni tanishtirish, bir-biriga yaqinlashtirishga negadir shoshilmasdi.

Mening chap yonimda o'tirgan qo'shni yo sergapligidan, yo oradagi noqulaylikka barham berish niyatida “gap gapga qovushsin” deb tinmasdan gapirardi. Gapiga hech kim quloq solmayotganligini anglagach, mavzuni darhol o'zgartirar, “shoxdan shoxga” sakrardi. Gapni o'tirganlarning hech biri tanimaydigan bir ayol eriga qanday xiyonat qilgani haqida “qog'ozga o'rab” hikoya qila bosh-

¹ Aziz Nesin, Adımı Söylemem, Öykü, İnsanlar Uyanıyor, Nesin Yayınevi, İstanbul, 2005, S. 66-71.

ladi. Aslini olganda, eriga xiyonat qilgan xotin, ayniqsa, aldangan er mavzusi, odatda bunday davralarning doimiy qiziqarli mavzu bo'lib kelgan. Biroq hech birimiz u ayolni tanimaganimiz uchun gapdon qo'shning hikoyasiga aralashmay, uni eshitib o'tirdik. Gapdon qo'shni hikoya hech kimning qiziqishini tortmaganini sezdi chog'i, Bosfor bo'g'ozida bu yil baliq ko'p bo'lishiga qaramay, bozorda baliqning narxi "falon" pul ekanligi, sotuvchilarning noinsofliklari haqida gapira ketdi. Bu ham hech kimning qiziqishini tortmagach, xiyonatkor xotin, baliq bozori, so'nggi paytlarda tungi bosqinchiliklar soni ko'payib ketgani, bugungi kunda hamma shoir-yozuvchi bo'lib ketganligi, asarlar saviyasi pastligi, bir kuni mashinasini "urib" olgani, xullas kalom, shunga o'xshash, biri bog'dan, biri tog'dan mavzularni qalashtirib, hammani bezori jon qildi. Keyin birdan "Bu qanday razolat!" deb baqirib yubordi.

– Ha, tinchlikmi, nima bo'ldi? – deb so'radi mezbon.

– Eshitmadingizmi hali? O'g'liga ham bitta mashina olib beribdi. O'zining tagida bir mashina, xotinining tagida bir mashina... Kecha litseyda o'qiydigan arzandasiga ham bir mashina olib beribdi! Kichkina bir oilada uchta mashina, bunisiga nima deysiz!..

– Kim haqida gapirayapsiz? – deb so'radi mezbon qo'shnimiz.

– Ana u uyda, bizga yaqin bir xonadonda yashaydi. Ammo, ismini aytmay qo'yaqolay. Hojati yo'q, so'rab ovora bo'lmanglar, baribir ismini aytmayman! – dedi.

Shunda xotinim egilib, qulog'imga pichirladi:

– Menimcha Haqqibey haqida gapiryapti-yov.

– Ularning uchta emas, ikkita mashinalari bor-ku, – dedim.

– To'g'ri, ikkita mashinalari bor edi, demak yaqinda uchinchisini ham yangi olishgan...

Sergap qo'shni:

– Qizlari endigina 13 yoshga kiribdi, agar kichkina bo'lmaganda, unga ham bir mashina olib berishardi, – dedi.

– Unday bo'lsa, Haqqibey emas, Lamiyalar oilasi bo'lishi kerak, – dedi rafiqam menga.

Sergap qo'shni:

– Mashinaning o'zi bo'lsa mayli edi, Harbiyada bir qavatli uylari bo'la turib, Anqarada ham naqd olti qavatli uy qurishayot-

gan emish... Bular o'z-o'zidan bo'ladimi? Unga o'xshash davlat xizmatchilari oylik ijara haqqini zo'rg'a to'lashadi.

Mehmonlardan biri unga savol berdi:

– Demak bu odam shu atrofda yashar ekan-da?!

– Ha, shunday desam ham bo'ladi...

– Juda qiziqib ketyapman, kim ekan u?

– Yo'q, ismini aytolmayman, dedimku, axir. G'iybat bo'ladi.

Shunda rafiqam menga:

– “Davlat xizmatchisi”, dedimi, demak bu Lamiyalar oilasi emas... Basribeylar bo'lmasin, tag'in!.. – dedi jumboqni yechganday bo'lib.

– Uchiga chiqqan poraxo'r, beva-bechora, kambag'al-nochor ekan, deb o'tirmaydi... Faqat boylardan pora olsa mayli edi... Yoniga kim kelsa, hammasidan pora talab qiladi.

– Juda qiziqib ketyapman, jonginam, kim ekan-a bu odam? – deb so'radi o'tirgan ayollardan biri qiziqishi yanada ortib.

– Ismini aytishim shart emas. Qaymoqrang mashinasi bor, xotinining mashinasi esa qora gilos rangli...

Dasturxon atrofida gilarining barchasi boshlarini bir-birlariga urishtirmoqchi bo'lgandek egib, pichirlashib, bu ashaddiy poraxo'rning kim ekanligi haqidagi taxminlarini baham ko'ra boshlashdi.

– O'g'liga olib bergan yangi mashinasining markasi Shevrolet, hatto rangi ham sariq. Ha, och sariq...

O'tirganlar yana bir-birlarining quloqlariga pichirlasha ketishdi. Keyin yana haligi odamga qarab:

– Ismini aytasangiz yaxshi bo'lardi. Nima qipti, ayta qoling!..

– Ma'zur tutasiz, do'stlar. Ammo ayta olmayman... Yangi uyini nimaga aynan Istanbulda emas, Anqarada qurayotganini bilasizlarmi? Uzoqda bo'lsin-u, hech kimning ko'zi tushmasin deb... Go'yoki odamlarning ko'zlari ko'r-u, quloqlari kar... Bularning hammasini uch-to'rt yil ichida qildi. To'rt yil oldin undan-bundan qarz so'rab yurardi. Hatto mendan ham qarz ko'targan, haligacha qaytargani yo'q. O'taketgan razil, pastkash odam!.. Istanbuldagi kvartirasi va Anqaradagi ko'p qavatli uyini “odamlarda shubha uyg'onmasin” deya xotinining nomiga rasmiylashtirgan. Nima emish, buncha mol-mulk xotinining ota-onasidan meros qolgan emish...

Go‘yo xotinini hech kim tanimaydi... Uni tanimagan, bilmagan bor ekanmi?.. Bir paytlar bu ayolni tunggi klubdan topgan, deyishadi. Tungi klubning mashhur “tungi kapalagi” bo‘lgan, hamma bilan “ketavergan” deyishadi...

Yana dasturxon atrofidagilarning og‘izlari yonlarida o‘tirgan qo‘shnilarining quloqlariga tekkuday bo‘lib pichirlay ketdi. Mening ham xotinim egilgancha qulog‘imga pichirladi:

– Ha-a, endi tushundim... Gap Salimbeylar haqida boryapti, – dedi ishonch bilan.

– Axir, uning bir o‘g‘li bor, qizi yo‘q-ku! – dedim pichirlab.

Shu asnoda bu odam bir chigal topishmoqni o‘rtaga tashlagan-u, hamma bu mushkul jumboqning javobini qidirayotganday edi. Hamma bu chigal jumboqni yechish, u odamning kimligini topishga tinmay urinardi. Shunda bir ayol:

– Hozir portlab ketaman, aytaqoling, beyafandi, kim ekan shu odam? – dedi qiziqishi yanada ortib.

– Yo‘-o‘q, ismini aytolmayman... Iltimos qistamanglar, bari-bir aytmayman... Hali eriga xiyonat qilib yuradigan bir ayol haqida gapirgan edim-ku!.. Ha, ana o‘sha xotinning eri...

O‘tirganlar sirli jumboqni topish uchun tugunning uchini qo‘lga kiritganday yana pichirlashga tushishdi.

– Shunaqangi buzuqi bir ayolga onasidan katta mol-mulk meros qolganiga kim ham ishonardi. Uning onasini ham hamma taniydi, latta-puttachi bo‘lgan. Ba‘zan birovlarining uyiga borib kichirlarini yuvib yurardi. O‘g‘li haqida yurgan gaplar ham yaxshi emas. Bir tirmizakning tagiga bunaqangi yangi modeldagi mashina olib berishgan bo‘lsa, ulardan yana nimani kutish mumkin?.. O‘zi bir mishiqli mallavoy... Hayronman, onasi bug‘doyrang, otasi qopqora barzangi... Ammo o‘g‘illari...

Shunda xotinim yana bidirlay boshladi:

– E-e, bo‘ldi... Hammasi tushunarli. Men tushundim gap kim haqida ekanini. Bu Xandon bilan uning eri...

Haligi sergap qo‘shni:

– Sochiga oq oralagan, yoshi ham ellikdan oshgan, – dedi.

– Xotining sochiga oq oralaganmi?..

– Yo‘q, erining... Xotini qirq yoshlarda, ammo o‘ttiz beshlarda deb o‘ylaysiz. Pakana, baqaloq...

Shunda o'tirganlardan biri chidab turolmadi:

– E bo'ldi-bo'ldi... Hammasi tushunarli, bu Ayten... Ha, xuddi o'zi... – dedi va qiyin topishmoqning javobini topganday sevinganidan qichqirib yubordi.

Sergap qo'shni "Sochini qizilga bo'yab yuradi..." – deyishi bilan hozirgina topqirligidan o'zi ham sevinib ketgan ayolning basharasi birdan tundlashdi:

– Unday bo'lsa u emas ekan, – dedi va yana o'ylay boshladi.

– Xudo xayringizni bersin, aytaqoling, kim ekan bu odam?..

– Yo'-o'q, unaqa odatim yo'q. Ismining bizga qizig'i yo'q, nima keragi bor... Hammangiz taniysiz, ismini aytishga hojat yo'q. Bir paytlar mashhur bo'lgan bir vazirning uzoq qarindoshi. Bu odam barcha yomon odatlarni o'zida jamlagan. Qo'shmachilikni ham qoyillatadi. Shuning uchun aslzodalar orasida ham o'z mavqeyiga ega. Kiyinishni ham qoyillatadi. Yoz-qish demaydi, hatto jazirama kunlarda ham bo'yinbog'ini yechmaydi, poyafzali har doim yaraqlab turadi. Yasan-tusanda undan o'tadigani yo'q...

U shunday deb, "Haliyam kimligini bila olmadingizmi?" deganday o'tirganlarga qarab turdi. Hammani "Bu kim ekan?" degan savol qiynab adoyi tamom qilgan edi... Bizning sinchkovligimiz ortgan sayin u maza qilar, ustimizdan kulayotganday nuqul "Do'stlar, meni qiynamanglar, o'tinaman, baribir ismini aytmayman..." deyishdan charchamasdi.

– Mayli, loaqal ayting, bo'yi uzunmi, kaltami?..

– Yo'-o'q, bo'yi kalta, shuning uchun ham chiziqli matolardan tikilgan kastum kiyib yuradi.

Davrada "E-ha, bo'ldi, topdim" deguvchilarning soni tobora ortib borar, ammo sergap odamning navbatdagi izohidan lattalari yana suvga tushib, shumshayib qolishar edi.

– Bir paytlar jinoiy javobgarlikka ham tortilgan, firibgarlik qilgani uchunmi, yoki soxtakorlik qilgani uchunmi, bilmadim, qamalgan ham ekan. Lekin sal vaqt o'tib, sud jarayonlari tugamasdan, amnistiyaga tushib, qamoqdan ozod qilingan ekan. Qisqasi, dunyoning butun razilliklari mujassam ekan bu odamda.

Biz sergap qo'shning "g'iybat ko'paymasin" – deb so'z borayotgan kishining ismini aytmayotganidan xunob bo'layotgan

bo'lsak, u bizning bu "jumboq" odam kimligini topa olmayotganimizdan jahli chiqqa boshlaganga o'xshardi.

– To'rt qavatli bir uyning uchinchi qavatida yashaydi. Baqqol do'konining ro'parasidagi devorlari mozayka bilan qoplangan to'rt qavatli uy... Uyning oldida chiroyli bog'chasi ham bor.

O'tirganlarning hammasi bir ovozdan:

– E-e, bo'ldi, bo'ldi, – deb baqirishib, chapak chalib yuborishdi o'tirganlar, – Bu Shokirbey bilan uning rafiqasi Selma-ku!

Sergap qo'shni nihoyat "xijolat" bo'lganday past ohangda dedi:

– Menga nima keragi bor, men aytmadim, siz eshitmadingiz... Ismini aytishning nima keragi bor birovning?.. Yo'q-yo'q, meni qiynamanglar, baribir ismini aytmayman, yaxshi emas birovning ustidan g'iybat qilish...

SIZNING YURTINGIZDA ESHAK YO'QMI?

Xuddi tishi og'riyotganday bir qo'li bilan chakagini ushlab, boshini sarak-sarak qilib ichkariga kirdi. Keyin peshonasini shapatilab:

– Tfu-u, sharmanda bo'ldik, sharmanda bo'ldik, – dedi.

Aslida o'zi juda vazmin, salobatli odam edi. Eshikdan kirar-kirmas, hali salom ham berib ulgurmasimdan, "Tfu-u, sharmanda bo'ldik" – deya ich-etini yeb turganini ko'rib hayron bo'ldim.

– Xush kelibsiz, marhamat, – deb o'tirishga taklif qildim.

– Sharmanda bo'ldik. Qanday razolat!..

– Ha, tinchlikmi, o'zingiz yaxshimisiz?

– Qanaqasiga yaxshi bo'lay?! Axir sharmandayi sharmisor bo'ldik-ku!..

– Boshiga biron falokat kelgan bo'lsa kerak, – deb o'yladim. Balki oilasining boshiga bir kulfat tushgandir.

– Koshki yer yorilsaydi-yu, tagiga kirsaydik. Hammasi bir pul bo'ldi. Ha, bir pul bo'ldi.

– Bundoq tushuntirsangiz-chi, nima bo'ldi o'zi?

– Bundan battar yana nima bo‘lishi mumkin, axir? Bir qari qo‘tir eshakni bir bechora odamga ikki ming besh yuz liraga sotishdi-ya, muttahamlar!

Sal orqaga tisarilib, uning yuziga tikildim. Ajabo, aqldan ozib qolganmikin?.. Qo‘rqib ketganimni yashirmoqchi bo‘ldim. Xotinimni chaqirishga bahona bo‘lsin deb:

– Bir finjon qahva ichib olsangiz yaxshi bo‘lardi, – dedim.

– Qanaqa qahva, qo‘ying qahvangizni, sharmanda bo‘ldik. Bitta cho‘loq qari eshak ikki ming besh yuz lira bo‘lishi mumkinmi? Qani, ayting o‘zingiz!

– Bilmadim, hech eshak olib, sotmaganman.

– Azizim, men ham eshakfurush emasman, lekin bir qo‘tir eshakning ikki ming besh yuz liraga arzimastligini juda yaxshi bilaman...

– Sizning asabingiz chatoqqa o‘xshaydi.

– Albatta, chatoq bo‘ladi-da... Mening asabim chatoq bo‘lmasa, kimniki chatoq bo‘lsin?! Siz umringizda bir qari eshakning ikki ming besh yuz lira bo‘lganini ko‘rdingizmi?

– Taxminan yigirma yildan oshdi, bironta eshakka duch keldim...

– Ko‘rmagan bo‘lishingiz mumkin, lekin men sizdan bir eshakning narxi ikki ming besh yuz lira bo‘lishi mumkinmi? – deb so‘rayapman.

– Bir narsa deyishga ojjizman... Biroq agar eshak chindan ham ma‘rifatli bir eshak bo‘lsa, nega bo‘lmasin?..

– Qanaqa ma‘rifat, axir bu eshak bo‘lsa... Ma‘rifatli bo‘lib, nutq so‘zlay olmasa kerak, har holda... Oddiy bir eshak. Qolaversa, qari, qo‘tir bir eshak. Bechora odamga ikki ming besh yuz liraga sotib yuborishdi-ya!.. Eng yomoni, bu ishda men vositachi bo‘ldim.

– Ha, shunaqami, qanday qilib?..

– Men ham shuni aytib berish uchun keldim... Istanbul universitetidan taklif etilgan mehmon sifatida rafiqam bilan Amerikaga xizmat safariga borgandik. O‘zingizga ma‘lum, Amerikada bir yil yashab kelganmiz.

– Bilaman.

– O‘shanda Amerikada bir professor bilan tanishgandim, do‘st bo‘lgandik... Menga ko‘p yordami tekkan, yaxshiliklar qilgan.

Turkiyaga qaytganimdan keyin xat yozishib turdik. Turklarga munosabati o'zgacha, boshqacha aytganda, u bir turk do'sti edi. Bir maktubida bir o'rtog'ining Turkiyaga kelayotgani, uning noyob gilamlar bo'yicha mutaxassis ekanligi, qadimiy noyob gilamlar haqida yozmoqchi bo'lgan kitobi uchun tadqiqot va ilmiy izlanishlar olib bormoqchi ekanligi haqida yozib, o'sha do'stiga yordam bera olish-olmasligim haqida so'radi. Men ham o'z javob maktubimda do'stimning gilam mutaxassisi bo'lgan o'rtog'i universitetda ta'til boshlangan oylarda keladigan bo'lsa, mamnuniyat bilan qo'limdan kelgancha yordam berishim mumkinligini yozdim. O'rtog'ining dastlab Hindiston, keyin Eronga borib, u mamlakatlarda ilmiy izlanishlarini nihoyasiga yetkazgach, Turkiyaga kelishi ma'lum bo'ldi. Bu reja menga ham juda ma'qul keldi.

Do'stimning gilam mutaxassisi bo'lgan o'rtog'i iyul oyida Turkiyaga keldi. Amerikalik professor do'stimdan mening manzirim, telefon raqamimni olgan ekan. Mehmonxonaga joylashgach, hamon menga qo'ng'iroq qildi. Men uning yoniga jo'nadim. Asli olmon bo'lgan amerikalik mehmon jin kabi odam ekan. Yahudiylarga ham o'xshab ketar ekan. Kim bilsin, balki olmon yahudiylaridan bo'lib, keyinchalik Amerikaga ko'chib ketgan bo'lishi ham mumkin.

Bundan oldin borgan mamlakatlardan to'rt katta jomadon to'la noyob gilamlar, sholchalar olib kelgan edi. Jomadonlarini ochib, ularni birma-bir ko'rsatdi. Bular juda eski gilam, sholcha parchalari edi... U to'plagan gilam parchalariga mamnun qarab turar, ularning qanchalar bebaho ashyolar, bir xazina ekanligi haqida tinmay gapirardi. Ular orasida eni bor-yo'g'i uch qarich, bo'yi besh-o'n qarich keladigan bir gilam parchasi bor edi. Aytishiga qaraganda, bu parchani u Eronda bir qishloqlik dehqondan bir dollarga sotib olgan, Amerikada uning qiymati kamida o'ttiz ming dollar ekan. Hatto bu gilam parchasini bir dollarga sotgan eronlik kambag'al dehqon pulni olishi bilan suyunganidan uni duo ham qilibdi.

Men undan bir eski gilam parchasi nimaga bunaqa qimmat turishini so'radim. "Chunki, - dedi u, - bu gilam parchasining har santimetr kvadratida saksontadan ilmoq bor. Bu o'ta nodir shoh asardir". U hissiyotga berilib gilam parchasining fazilatlarini haqida so'zlashda davom etardi. Ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi vaqtda yer

yuzida har santimetr kvadratida yuz ilmoq bo'lgan yagona gilam bo'lib, u ham bo'lsa qaysidir bir muzeyda saqlanayotgan, devorga osiladigan gilam emish.

Shundan so'ng u menga bir namat ko'rsatdi. "Buni ellik sentga oldim, – dedi mug'ambirona kulib, – agar bu namatni sotsam, kamida besh ming dollarga ketadi".

"Bunaqa qimmatbaho ashyolarni qanday qilib salkam bepul olish mumkin" – deb so'radim undan.

"Bu ish bilan salkam qirq yildan beri shug'ullanib kelaman, – deb javob berdi u, – bu bizning ishimiz, buning o'ziga xos usullari bor". U shunday deb usullarini sanay ketdi. Men angrayib qolgandim. Gilam albomidan tashqari, gilamlar haqida uchta kitob nashr ettiribdi. Dunyodagi eng boy gilam kolleksiyalaridan birining sohibi ekan u.

U bilan birga Onado'lu bo'ylab tomoshaga chiqdik. Viloyatma-viloyat, tumanma-tuman kezdik. U masjidlardagi o'zi qimmatli deb hisoblagan gilamlarni rangli suratlarini oldi, to'xtovsiz bir nimalar yozadi. Yo'l-yo'lakay bir necha odamdan eski namat, gilam, sholchalar ham sotib oldi. Aytishiga qaraganda, bu yerda olganlari Hindiston, Afg'oniston, Xitoy, Eronda olgan qadimiy ashyolari oldida hech narsa emas ekan. "Juda qimmatli turk gilamlari bor, lekin ularni topish juda qiyin" – dedi.

Biz arxeologik qazishlar olib borilayotgan bir tumanga keldik. U yerda bir amerika va bir olmon arxeologiya hay'ati orasi besh-o'n chaqirim bo'lgan lagerlar, chodirlar qurib, katta bir qishloq hududiga teng joyda qazuv ishlari olib borishayotgan ekan. Atrofni ostin-ustun qilib, tog'lar, tepaliklarni halloj paxtasi kabi titib tashlashibdi, toshlar unga aylantirilibdi.

Tuproq ostida Isodan oldingi o'ninchi asrdan bugungi kunga qadar hukmron bo'lib o'tgan bir necha qadimiy davlat borligi aniqlanibdi. Yer ostida bir emas, bir necha qadimiy shahar, saroylar, qabristonlarning qoldiqlari topilibdi...

Juda ham qiziqarli joy bo'lgani uchun tarix va arxeologiyaga qiziquvchi sayyohlar mashinalarda bu yerga bo'zchining mokisiday qatnashar ekan. Har ikki-uch chaqirimda bir, besh, o'n sayyohni uchratish mumkin ekan bu yerlarda.

Qazuv ishlari olib borilayotgan joylarning atrofidagi qishloq odamlari bu yerga kelib olishgan, yer ostidan topib olingan tarixiy, arxeologik ashyolar: ko‘za, kosa va boshqa turli sopol idishlarning parchalarini sayyohlarga pullashar ekan. Sayyohlar ashyolarni talashib sotib olishar ekan. Qishloq bolalari yo‘l yoqasiga tizilib, sayyohlarga yer ostidan qazib olingan halqalar, yozuvli toshlar, singan vazalarning parchalarini sotishar ekan. Kichkina-kichkina yalang oyoq bolakaylar, qizchalar, “van do‘lir”, “tu-u do‘lir” deya baqir-chaqir qilib, ajnabiy sayyohlarning orqasidan chopishar ekan.

Modomiki shu yergacha kelibman, men ham esdalik uchun biron narsa olay, dedim. Biroq o‘n yoshlikka o‘xshab ko‘ringan sariq sochli bir qizchaning qo‘lida bir vaza dastasi, yonidagi bolakayning qo‘lida esa odamning boshi shaklidagi kichkina moviy tosh bor edi. Bu moviy tosh uzukning ko‘zi ni eslatar edi.

– Bularni qanchaga sotyapsan, bolam? – deb so‘radim.

– Qizcha vaza dastasi uchun qirq lira, bolakay esa inson boshi shaklidagi moviy tosh uchun o‘n besh lira so‘radi. Ongli ravishda emas, arzonroq olish uchun: “Qimmat!” – dedim. Qizcha bilan bolakay xuddi katta odamlardek menga tushuntira boshlashdi. Qanaqasiga qimmat?.. Otalari necha kun mobaynida toshli tuproqni qazib, yer yuzidan besh metr chuqurlikdan topgan ekan bu toshlarni.

Olmoqchi edim. Ammo amerikalik do‘stim bu narsalarning na tarixiy, na arxeologik qimmati borligini tushuntirgach, fikrimdan qaytdim. U Sharqda, qayerlarni ko‘rgan bo‘lsa, hamma joyda ahvol shundayligini aytdi: “Sayyohlar ko‘p keladigan, ko‘p qazish ishlari olib boriladigan makonlarda qishloq aholisi, er-u xotin, qiz-u o‘g‘il bolakaylar sayyohlarning yo‘llarini to‘sib, qo‘llariga tushgan har narsani noyob, tarixiy ashyo deya tiqishtirishar, pullashar ekan”.

Bu ayyor, mug‘ambir qishloq odamlari, qadimiy asarlarning soxtasini shunchalik mahorat bilan yasashar ekanki, man-man degan mutaxassis-arxeolog ham ba‘zan laqqa tushar, hatto o‘sha qishloq odamlaridan bunday ashyolarni sotib olib, aldanib qolishar ekan. Bir marta bir amerikalik sayyohga bir cho‘pon kuchugining o‘ligi ustidagi junlarini tekis yulib tozalab, qirol mumiyasi deya sotib yuborishgan, undan keyin qilgan ishlaridan maqtanishib, mug‘ambirona qiqir-qiqir kulishgan ham ekan. Ammo soxtakor

qishloqlar yasagan bu taqlidiy ashyolarni kamsitish ayb bo‘ladi. Ular yasagan har bir soxta “tarixiy” ashyo bir hunar, san’at asariga teng. Masalan, haligi bolaning qo‘lidagi inson boshi shaklidagi kichkina moviy tosh... Bunaqa narsani yasash uchun mahorat kerak, axir!..

Biz ijaraga olingan Jeepimiz tomon yurdik. Havo juda issiq... Yo‘l ustida ikki-uchta terak daraxti va bir quduq bor ekan. Bir soya joy topib ovqatlanmoqchi bo‘ldik. Terakning soyasida bir kekxa dehqon cho‘zilib mudrab yotar, sal narida esa bir eshak o‘tlab yurardi.

Biz kekxa dehqonning yoniga kelib, salomlashdik va uni gapga soldik. Men uning gaplarini inglizchaga o‘girib, amerikalikka tushuntira boshladim.

– Bu yerdagi qishloqlarda eng ko‘p nima o‘sadi?

– Hech narsa o‘smaydi bu yerlarda, – dedi. Ilgarilari ekin-tikin bo‘lardi, don ekilardi. Ammo mana bu qazish ishlari boshlangandan buyon, aniqrog‘i yigirma yillardan beri qishloq aholisi yalqovlashib qoldi. Hech narsa ekmaydigan bo‘ldi.

Amerikalik: “Boshqa joylarda ham ahvol shunday.” – dedi.

Men kekxa dehqondan so‘radim:

– Bu qishloq aholisi qanday kun kechiradi?

– Yerni qazib, ostidan ko‘za, kosa siniqlari, tosh-posh parchalari topa boshlashgach, qishloqliklar bu ishga qiziqib ketishdi. Hamma qo‘liga kirka, belkurak olib qazishga tushdi. Tuproq ostidan nima topsa olib, atrofda aylanib yurgan sayyohlarga sota boshladi.

Amerikalik: “Boshqa joylarda ham ahvol shunday” – dedi. Choh:

– Bizning qishloqdagi odamlar juda pastkash, – dedi, – mamlakatdagi butun xazinani ajnabiy sayyohlarga arzon garovga pullab bo‘lishdi. Tuproqlarimiz ostidan shunaqangi tosh ustunlar, qabr toshlari topildiki, agar ularning asl qiymatlarini bilib sotsak, yana shunaqa o‘nta Turkiya barpo qilish mumkin edi. Sen “ajnabiy” degan kishilar kimlar? Hammasi o‘g‘ri... Tuproq ostidan chiqqan noyob ashyolarning hammasini o‘marib ketishdi. Bularning bir qismini o‘zlari qazib olishdi, bir qismini qishloq aholisiga qazdirib, salkam bepulga olib ketishdi. Bu yerdan olib ketgan narsalaridan o‘z mamlakatlarida katta-katta shaharlar barpo qilishdi.

Amerikalik: "Hamma joyda shu ahvol" – dedi. Keksa dehqon:

– Endi, – dedi u, – tuproq ostidan olinadigan bir narsa qolmadi. Agar qolgan bo'lsa ham endi hukumatning ko'zi ochildi. Hech kim hech narsa ola olmaydi endi. Agar ajnabiy sayyoh yana bir narsalar o'g'irlab ketayotgan bo'lsa, endi hukumatdan o'g'irlyapti. Ya'ni endi hukumatning o'zi qimmatbaho narxda sotayotgan bo'lsa kerak...

Amerikalik:

– Boshqa joylarda ham ahvol shunday bo'lgan, – dedi.

– Unday bo'lsa, endi qishloq ahli qanday kun kechiryapti?

– Bu yerda oltita qishloq bor. Uylariga kirib qarang, bir parcha eski latta ham topa olmaysiz, na bir idish, na bir obdasta, na bir kosa topiladi. Hamma uyning ichi ship-shiydam...

– Nima uchun?

– Nima uchun bo'lardi, hamma narsalarini sayyohlarga pullab yuborishgan. Bu uylarda bir eski latta-putta ham qolmagan. Hamma narsalarini noyob ashyoga aylantirib, sotib yuborishgan. Tuproqqa ko'mib, chiritib, zanglatib, "noyob"lashtirib sotish davom etmoqda. Bu yer xalqining axloqi buzilib bo'lgan. O'tgan kuni, qarasam, bo'yi bir qarich bolakay eshagimning bo'ynidagi munchog'ini o'g'irlyapti. O'g'irlab tuproqqa ko'madi, tushunayapsanmi, so'ngra tuproqdan kavlab olib, noyob ashyo deb ajnabiylarga aldab sotadi. Qishloqning kelin bo'ladigan qizlarining barchasi "antikvarchi"ga aylanib bo'ldi. Tangaday bir tosh topsa, kesib, yo'nib, o'yib, insonning xayoliga kelmagan narsalar yashadi. Eshakning oyog'idagi eski nag'aldan medallar, "qadimgi" tangalar yasashadi.

Amerikalik: "Men sizga aytgandim-ku, boshqa joylarda ham xuddi shunday, deb..." – dedi.

Keksa dehqondan "Siz qanday kun kechiryapsiz, nima ish bilan shug'ullanasiz?" – deb so'radim.

– Men eshak olib sotaman, – dedi va quduqdan suv olib yaloqiga solib eshagiga tutar ekan. Eshak suv ichayotganda amerikalik birdan eshakning yoniga chopib keldi. Men chol bilan gaplashib turardim:

– Eshak olib-sotib qanday kun kechirish mumkin?

– Xudoga shukur, besh yildan buyon shu ish orqasidan bola-chaqa boqib kelyapman, ming qatla shukur...

– Masalan, qancha pul topasiz bu ishingizdan?

– Har xil... Gap eshakning qandayligida...

– Bitta eshakni qancha vaqtda sotishingiz mumkin?

– Har xil... Ba’zan uch oy, besh oyda ham bitta eshak sotilmay turadi. Ba’zan esa bir kunda beshta eshak sotilib ketadi...

Amerikalik yonimga keldi. U juda hayajonli edi:

– Menga qara, og‘ayni, – dedi, – ana u eshakning ustida bir gilam parchasi bor ekan, ko‘rdingmi?

U ingliz tilida gapirayotgani uchun dehqon chol hech nima tushunmadi. Eshakning ustida eski-tuski, kir jul solingan edi.

– Mana bu kir lattani aytyapsanmi, – dedim.

– Nima deyapsan, og‘ayni, – dedi u, – bu latta emas, bu ulkan shoh asar. Halidan buyon sizlar bu yerda gaplashib turganingizda, men bu gilamchani tadqiq qilishga ulgurdim. Ranglari, naqshlari, qo‘l mehnati favqulodda ajoyib. Har santimetr kvadratida bir yuz yigirmatadan ilmog‘i bor. Yer yuzida hali bunaqa beqiyos mo‘jiza ko‘rilmagan...

– Sotib olmoqchimisan, – deb so‘radim.

– Ha, ammo, – dedi u, – chol olmoqchi bo‘lganimni sezmasin. Men bularni juda yaxshi bilaman. Tashlab yubormoqchi bo‘lgan eski, yirtiq choriqlarini olmoqchi bo‘lsang, “Ha bu qiymatli, noyob bir narsa ekan” deya otasining narxini aytadilar. Uncha ko‘p so‘rashmasa ham, qancha pul berma, baribir ko‘zlari to‘ymaydi bularning, narxni orttiraveradilar... Shuning uchun chol hech narsani sezmasligi kerak...

Shunda qishloqlik chol so‘z qotdi:

– Nima deyapti bu kelgindi, ikkalangiz dangir-dungur qilib nimalarni gaplashayapsizlar?

– Shunchaki, o‘zimiz, bu yerlar unga juda yoqibdi...

– Bu yerlarning kal, kukun tepalaridan boshqa yoqadigan nima-si bor ekan?..

Amerikalik: “Men sizga molni arzonga sotib olish usullarim bor degandim-ku, qarang hozir qaysi usulni qo‘llashimni” – dedi.

– Qanaqasini?

– Biz eshakning ustidagi gilamchaga e'tibor qilmagan bo'lamiz, faqat eshakning o'zini sotib olamiz. Qishloqi chol gilamchaning qiymatini bilmagani uchun, bizga eshak bilan birga qo'shib ustidagi gilamchasini ham berib yuboradi. Biz gilamchani astagina olib, sal nari borgach eshakni qo'yvorib yuboramiz. Siz hozir cholga eshakni sotib olmoqchi ekanligimizni ayting...

– Men cholga:

– Siz eshagingizni sotmoqchi edingiz, shundaymi? – dedim.

– Ha, sotmoqchiman, – dedi chol.

– Masalan, mana shu eshakni qanchaga sotmoqchisiz?

– Xaridoriga qarab...

– Agar xaridor biz bo'lsak-chi?

Chol kulib: “Sizlar mening ustimdan kulyapsizlarmi? Siz aslzodalar bo'lsangiz, bu eshakni olib nima qilasizlar?” – dedi.

– Biz bu eshakni olmoqchimiz, vassalom. Qanchaga sotasiz?

– Aytdimki, xaridorga qarab, deb... Siz olmoqchimisiz, yoki ana u kelgindi oshnang olmoqchimi?

– U olmoqchi...

– Millati nima bu turqi sovuqning?

– U amerikalik...

– Himm... Begona emas, o'zimizdan ekan, demak... Bu bir qari eshak. Ayting oshnangizga, bu eshak uning ishiga yaramaydi.

Men cholning gapini amerikalik sherigimga tushuntirdim:

– Juda yaxshi, demak arzonga beradi, – dedi.

– Mayli, qari bo'lsa ham, u olishga rozi...

– Bu bir amerikalik bo'lsa, ayb bo'lmasmikin, yurtiga borib turklar meni rosa laqillatishdi, demaydimi?

Men uning gapini amerikalikka tushuntirdim. U:

– Turkiyada qishloq odamlari juda soddadil, rostgo'y bo'lishadi. Boshqa yurtlarda bo'lsa, darrov rozi bo'lishardi. Modomiki u shunday sofdil, rostgo'y odam ekan, unga katta pul berganim bo'lsin, – dedi. Men cholga qarab:

– Amerikalik olishga rozi, – dedim.

– Yaxshi, lekin bu eshak Amerikagacha yetib bormaydi, yo'lda o'lib qoladi... Bundan tashqari, qo'tir bo'lsa, hamma joyni rasvo qiladi...

– Sizga nima, og‘a, olmoqchi ekan, sotavermaysizmi?!

– Tavba, tavba... Axir ozgina yura olganda ham bir foydasi tegib qolar, derdim. Bu qari, qo‘tir eshakning unga nima keragi bor?..

– Sizga nima, sotavermaysizmi! Siz oladigan pulingizni o‘ylang. Qanchaga sotmoqchisiz, bu qo‘tir eshakni?

Chol: “Qiziq, so‘rab ko‘ring-chi shu amerikalik oshnangizdan, uning mamlakatida eshak umuman yo‘qmikan?” – dedi.

– Sizning mamlakatingizda eshak umuman yo‘qmi? – deb so‘rayapti chol.

Amerikalik sal o‘ylanib qoldi. Keyin:

– Bor, lekin, bunaqasi yo‘q ekan, – deb ayting...

Men uning aytganini cholga tushuntirdim.

– Himm... Demak, unga Amerikadagi eshaklar yoqmaydi, u faqat turk eshagiga ishqiboz. Mayli, nima ham qilardik, buyog‘iga men gunohkor emasman... Men eshagimning hamma aybini sanab berdim. Endi bir ajnabiy odamning ko‘nglini cho‘ktirmaylik. Bir qo‘tir eshak bo‘lsa... Sotsam, sotdim...

– Qancha bo‘ladi?

– Siz uchun o‘n ming lira bo‘ladi.

– Nima? Siz aqldan ozganmisiz? Eng oliy zotli chopqir arab oti ikki-uch ming lira bo‘lsa...

– Unda bu qo‘tir eshakni boshiga uradimi, olaversin o‘sha oliy zotli chopqir arab otini.

Men mehmonga cholning o‘n ming lira so‘rayotganini aytdim.

– Aytdim-ku sizga, – dedi u, – olishingni sezdimi, bo‘ldi. Bular shunaqa... Qiymati yuqori ekan deb, bir dunyo pul so‘raydilar. Agar ustidagi sholchasini olmoqchi bo‘lsaydik, yuz ming lira so‘ragan bo‘lardi. Endi men bu eshak uchun o‘n ming lira beraman. Ammo berishimni sezsa, ellik ming so‘rashi turgan gap. Shuning uchun yaxshilab savdolashish kerak...

Men cholga: “Menga qarang, faqat to‘g‘risini ayting, bu eshakni siz o‘zi necha pulga olgansiz?” – dedim. Chol:

– Men faqat rostini aytaman. Qolaversa, hozir tahoratim borida faqat to‘g‘risini aytaman. Men bu eshakning terisidan choriq chiqarish uchun besh liraga olgandim. Bir-ikki kunda o‘lib-netib

qolsa, terisini shilib, choriq qilmoqchi edim. Chunki bu eshak boshqa ishga yaramaydi... – dedi.

– Insof sari baraka, besh liraga olgan eshagingni o‘n ming liraga sotishga uyalmaysizmi?

– Azizim, biz sotamiz demadik, siz olamiz deb xaridor bo‘ldingiz. “Qari eshak” dedim, “Mayli” dedingiz; “Qo‘tir eshak” dedim, baribir rozi bo‘ldingiz; “Bu eshak moda emas, erkak” – desam ham, baribir qaroringizdan voz kechmadingiz; “Ertaga qolmaydi, o‘ladi” dedim, “Mayliga” dedingiz... Ha, sal bo‘lmasa, unutayozdim: bu eshak cho‘loq, orqa oyog‘i oqsaydi...

– Mayli, hechqisi yo‘q...

– Ko‘rdingizmi? Demak, bu eshakning men tushunmaydigan bir qiymati, karomati bor ekan. Bo‘lmasa bu amerikalik nega endi bir qari, qo‘tir, erkak, oqsqoq eshakka xaridor bo‘lsin? Shunday emasmi? O‘n ming lira, kami yo‘q!.. Ha, bundan kamiga bera olmayman...

Amerikalikka: “Narxini tushirmayapti, beramizmi aytgan o‘n ming lirasini?” – dedim.

Xullas, ikki soat savdolashdik. Ba‘zan orada xuddi voz kechganga o‘xshab, ketishga ham chog‘landik. Lekin u sir boy bermadi. Yana yoniga qaytdik. U: “Qaytib kelishingizni bilardim.” – dedi.

– Qayerdan bilasiz? – deb so‘radim.

– Buning nimasi qiyin. Shunday, salkam bepul eshak topiladi-yu, qaysi ahmoq uni qo‘ldan chiqarishi mumkin?!

Jeepning haydovchisiga katta yo‘lga chiqib bizni kutib turishini tayinladim. Eshakni olgandan keyin katta yo‘lga olib chiqishimiz, o‘sha yerda qo‘yib yuborib, mashinamizga minib ketishimiz kerak edi.

Xullas kalom, tortisha-tortisha, eshakning narxini ikki ming besh yuz liraga tushirib, qo‘l tashlashdik. Pulni sanab berdik. Shunda chol eshakning ustidagi sholchani olib, jilovini qo‘limizga tutqazdi.

Ana xolos!..

– Yaxshi kunlarda ishlating, – dedi. Keyin qo‘shib qo‘ydi:

– Har holda arzonga ketdi bizning qari, qo‘tir eshagimiz, mayli. Olgan molingiz sizlarga omad keltirsin...

Amerikalikning ko'zlari kosasidan chiqay degan, cholning qo'lidagi sholchadan ko'zini uzolmasdi. Endi nima qildik?!

– To'xta, sezdirmaylik, eshakni olib sal nari ketaylik. Undan keyin bir nima unutgandek orqaga qaytamiz va "Menga qarang, eshak sovqotib qoldi, haligi sholchasini bering, ustiga yopib qo'yaylik" – deymiz. Aslida bizga eshak emas, ustidagi sholcha kerakligini aslo bilib qolmasin...

Biz eshakning ipidan tutib keta boshladik. Lekin juda sekin borardik. Amerikalik, eshakning orqasida itarib borar, men esa jilovidan tutib tortardim. Eshakning esa qimirlagisi kelmasdi. Qari eshakning qimirlashga holi qolmagandi. Agar sholchani cholning qo'lidan bir amallab olsak, eshakni tashlab ketishga shay edik. Xullas eshakni tortib-itarib o'ttiz metrcha yurdik. Shunda chol orqamizdan baqirdi:

– To'xtang, to'xtang, eshakning bitta narsasini olmabsizlar...

Chol eshakning ustidagi sholchani bersa kerak deb suyunib ketgan amerikalik birdan to'xtab cholning yoniga yugurdi. Chol unga:

– Eshakning temir qozig'ini unutibsizlar. Axir Amerikada eshakni nimaga bog'laysizlar, qozig'i bo'lmasa? Qolaversa, eshak olinayotganda qozig'i bilan birga olinadi. Hech narsani bilmasligingiz ma'lum bo'ldi, – dedi.

Temir qoziqni cholning qo'lidan oldik. Amerikalik menga qarab:

– Ayni vaqti, sholchani so'rang... Lekin sezib qolmasin. "Ana u iflos julini ham berror" – deng.

Men cholga:

– Bu eshagingiz rosa oriq, nimjon ekan. Qarang, bechora sovqota boshladi, – dedim, – ana u iflos julni bering, ustiga solib qo'yaylik.

– Yo'-o'-q, aslo bera olmayman. Siz mendan julini emas, eshakning o'zini sotib oldingiz.

– Ha, to'g'ri, biz eshakni oldik... Eski julini ham ustiga solaylik. Nima qilasiz eski, kir lattani? Sotaman desangiz, baribir hech kim olmaydi.

– Ha, to'g'ri, eski, kir latta... Sotsam, baribir hech kim olmaydi. Ammo, baribir, bera olmayman.

– Nega bera olmaysiz?

– Berolmayman, xafa bo‘lmang, bu jul mening otamdan qolgan yodgorlik. Otamga esa bobomdan qolgan. Bera olmayman.

Amerikalikka “Bera olmas ekan, ota-bobosidan qolgan yodgorlik emish” dedim. “Nima qilar ekan bu eski, kir lattani, so‘ra-chi!” deb takror so‘radi. Lekin u buni tushunmadi...

– Nima qiladi bu eski, kir lattani? – deb so‘rayapti, de.

Chol birdaniga jiddiy tortdi:

– Bu nima deganingiz? Hali ko‘p ishga yaraydi bu eski jul. Yana bitta qo‘tir eshak olib, ustiga solaman. Omad kelsa, sizga o‘xshagan yana birlariga sotaman, Xudo xohlasa. Bu jul hali menga omaddan boshqa narsa keltirgani yo‘q. Qozig‘ini bepul berganimga rahmat denglar.

– Menga qarang, og‘a, bir-ikki lira beraylik, bering bizga shu eski julni. Bechora eshakning ustiga solaylik...

– Jonga tegdilaring, to‘g‘risi. Axir necha marta tushuntirish mumkin sizlarga, axir bu juli bo‘lmasa eshakni hech kim so‘ramaydi-ku! Besh yildir ana shunday qari, qo‘tir eshaklarni shu jul tufayli sotaman... Qani endi boringlar, gapni ko‘paytirmasdan, xayr... Olgan molingizni yaxshi kunlarda ishlatینگlar...

Hozir amerikalikning yuragi to‘xtab qoladi, deb vahimaga tushdim va qo‘ltig‘idan tutdim. Qishloqlik chol bir necha qadam yurdi va orqasiga qarab, baqirdi:

– Agar eshakni tashlab ketmoqchi bo‘lsangiz, ovora bo‘lib uzoqqa olib ketmang. Yaqinroq bir joyda tashlab ketinglar, meni ham bekorga ovora qilmanglar...

Alqissa, eshakni o‘sha joyda qoldirib, Jeep turgan yerga qadar yurib bordik. Amerikalik gilamchi oshnam: “Boshqa joyda bunaqasi yo‘q edi, ha. Bunaqa holatga ilk bor tushishim, – dedi, – qolgan hammasi har yerda aynan, bir xil, ammo bu boshqacha o‘yin bo‘ldi...”

Biz Jeepga mindik. Qoziq hali ham uning qo‘lida, tashlab yuborish niyati yo‘q edi.

– Nima qilasiz bu temir qoziqni? – deb so‘radim.

– Esdalik uchun bu qoziqni gilam kolleksiyamga qo‘yaman, dedi, – qiymatli bir qoziq, narxi ham rosa ikki ming besh yuz lira. Lekin, baribir, juda arzonga tushdi...

– Ha, butun olamga sharmandayi sharmisor bo‘ldik...

U tinmay “Sharmanda bo‘ldik, sharmanda bo‘ldik” – deya peshonasiga shapatilardi.

NAZMNI TUSHUNADIGAN AYOL

Sobihbeylar xonadonida erta tongdan shovqin-suron ko‘tarildi. Holbuki, bu uyda shovqin ko‘tarilganini ilgari hech kim eshitmagan. Biz yaxshi bilgan Sobihbey bilan rafiqasi mahallaning eng namunali juftlaridan hisoblanardi. O‘sha kuni bechora Sobihbey pijamasining shalvar qismini qo‘liga olgancha halloslab hovlisidan ko‘chaga yugurdi. U eshikdan tashqariga hatlab chiqar-chiqmas orqasidan moviy popukli bir poy ayol shippagi havoda uchdi. Sobihbey ko‘zlari ola-kula bo‘lib yon atrofiga qaradi va bizning hovlining darvozasiga qarab yurdi. Darvoza ochiq bo‘lgani uchun ichkariga kirdi. Men bo‘lib o‘tayotgan hodisani derazadan tomosha qilib turardim. Ammo dadamning bundan hali xabari yo‘q edi. Salkam o‘n yildan buyon qo‘shni bo‘lsak-da, Sobihbey bizning hovliga biron marta eshik hatlab kirmagan, yo‘l-cho‘lda ko‘rishib qolganimizda ham salom-alikni nasiya qilib o‘tib ketar edi. Shundan bo‘lsa kerak, otam bu turqi sovuqroq odamni unchalik xush ko‘rmasdi.

Erta tongdan shalvari qo‘lida, yelkasida yamoq solingan fufayka, bir oyog‘ida shippak, bir oyog‘i yalang hovliga yugurib kirgan Sobihbeyni ko‘rgan otam, nima deyishini bilmay qotib qoldi, biroq hamon o‘zini qo‘lga olib:

– Bunday kutilmagan tashrifingizning sababini bilsak bo‘ladimi, beyafandi? – deb so‘radi.

Sobihbeyning og‘ir ahvolda ekanligi, xotining qo‘lidan arang qochib qutulgani aniq-ravshan ko‘rinib turardi. Shu bois kutilmagan tashrifining sababini so‘rashga hojat ham yo‘q edi, aslida. Shunga qaramasdan, Sobihbey duduqlanib savolga javob berishga harakat qildi. Shunda men uni noqulay vaziyatdan qutqarish uchun:

– Marhamat, keling, Sobihbey, – dedim va uni noqulay ahvoldan qutqarish uchun bir stakan suv quyib uzatdim. U suvni sipqorib, minnatdorchilik bildirdi va o‘rindiqa cho‘kdi.

– Men dunyoga kelib ikki yoqam bir-biriga tegmasligini bilardim.

– Hozir ochiq yoqa urfga kirgan, hech kimning yoqasi bir-biriga tegayotgani yo‘q, – dedim.

U yana gapida davom etdi:

– Menga o‘xshagan odamdan na qishloq, na shahar...

– Agar muxolif bo‘lsangiz, shunaqa bo‘ladi, – dedim, – mabodo hukumat tepasida turgan partiyaga a‘zo bo‘ladigan bo‘lsangiz, sizdan nafaqat oddiy shahar, balki zo‘r viloyat markazi ham chiqishi mumkin.

– Nima jin urdi-yu, uylanishga rozi bo‘ldim, dedi, – pulim, molim yo‘q bo‘lsa... Suvim quribdi, ammo fe‘lim qurimabdi. Agar bir yaxshi fazilatim bor bo‘lsa, aybga buyurmaysiz, u ham yaxshi she‘r o‘qishim. Devon adabiyotidan boshlab to Tanzimotga¹ qadar, Sarvati funundan boshlab Fajri otiyga, undan keyin hijochilarga qadar, xalq og‘zaki she‘riyatidan to eng yangi, zamonaviy she‘riyatga qadar bermalol, chiroyli ifodali o‘qiymen.

– Sezarning haqi Sezarga, Ismoil Haqqiyniki esa sizga berilmog‘i kerak.

– Labbay?

– Ya‘ni, o‘zingiz o‘qib olasiz, – demoqchiman.

– Ijozatingiz bilan, she‘r degani mehnat. Ya‘ni, har bir jonzotning erkagi urg‘ochisini aldash uchun bir yo‘l axtaradi. Xo‘roz tovuqni o‘zining yaltiroq patlari-yu, yal-yal yongan toji bilan aldab, o‘ziga rom qiladi. Buqa sigirni shoxi bilan yo‘lga solib boradi, insonning erkagi esa ayolini yo pul, boylik, mol-dunyo bilan, yo yosh, navqironligi, kuch-qudrati, bilimi, yo bo‘lmasa shon-shuhrati bilan qafasda tutib turadi. Nima dedingiz?!

– Gapingiz rost, beyafandi, haqiqatdan ham shunday...

– Ko‘r sotuvchining ko‘r xaridori bo‘lar emish. Men ham she‘r eshitishi bilan oyoqlari bo‘shashib ketadigan bir qiz topdim. Bu mening hozirgi ayolim. Qanday go‘zal damlar edi u damlar... Ikki g‘azal o‘qib, uxlatib qo‘yar edim uni. Ilk bor ko‘rganimda, ikkalamiz yolg‘iz qolgach:

¹ 1839-yilda Usmonli davlatida boshlangan islohotlar davri.

*Ko'z ko'rdi, ko'ngil maftun senga, ey yuzi mohim,
Qurboning bo'lay bormu bunda mening gunohim,*

– deyishim bilan:

– Yo'o'-q, yo'q, bunda sening hech bir gunohing yo'q, – deya kelib quchog'imga tushganini o'zi ham bilmay qoldi.

Agar silkitib otmasam, tagida qolib ketishim hech gap emasdi. Undan keyin, desangiz, rosa o'yladim. Nozik qalbli bir ayol bo'lsa, bundan yaxshisini qayerdan izlayman. Mayli, izlab topdim ham deylik, indamay kelib tegaverarmidi?.. Xullas, gapni cho'zmaylik, men u qizga uylandim. Haqiqatdan ham u juda yaxshi ayol edi... Men she'r o'qishni boshlashim bilan, u xayol ummoniga sho'ng'ir, ochligi, chanqovini unutardi. So'z bilan qorin to'yg'aza oladigan, kambag'al erga mos xotin edi. Kechqurun she'r o'qishni boshlayman, erta saharda tugataman. “Ey, odamzod, mening ko'nglim uni tusayapti, buni tusayapti” demaydi, unga bir she'r o'qib bersangiz bo'ldi, qorni to'q... Mening ham qo'limdan quruq she'r bilan qorin to'yg'azishdan boshqa narsa kelmas, ishongan bog'im, suyangani tog'im – she'r edi... Gohida “Biroz zerikdim, mehmon chaqirsakmi uyimizga?” – deb qolsa, men unga yana she'r o'qib quvvat berardim:

*Dilda g'am ko'p lutf qilg'il endi, kelma ey surur,
Bo'lmas bir xonada bir mehmon, boshqa mehmon ustina,*

– deyman. U bo'lsa:

– Rost, uyimiz juda tor bo'lsa, mehmon chaqirib nima qilamiz?!

– deydi.

Qirq yilda bir marta “Ozgina aylanib kelaylik” desa, men yana she'rimga yopishaman:

*Havoyi ishqqa berilib kuyi yor sari boraylik,
Nasimi subhga rafiqsiz bahor sari boraylik.*

Hammasi yolg'on, hech qayerga bormaymiz. O'tirgan joyimizdan qimirlamay har manzilga yetamiz. Eh, baribir u ayol

kishi-da!.. Deylik, upa-elik, lab bo'yog'i, atir istab qoldi? Unda Nadimning satrlarini eslashga tushaman:

*Haddidan oshgan nazokat yol-u bol bo'lmish senga,
May suzilmish shishadan, ruxsoru ol bo'lmish sanga,*

– deyman, bo'ldi, olam guliston... Xuddi istagan narsasiga ega bo'lgandek mamnun bo'ladi, bechora, ustiga ustak “rahmat” ham aytadi.

Agar uning ko'ngli nogahon sergo'sht taom, sarxil meva istab qolsa “Azizam, sen aytayotgan narsalar otliqqa ham yo'q-ku!” – deyman u Shayx G'olibdan boshlab qolaman:

*Gul otash, gulbin otash, gulshan otash, jo'yi bar otash,
Zamin otash, zamon otash, butun naqshu nigor otash.*

Bu yoqda men, “otash, otash” deb turar ekanman, u “Yong'in, o't ketdi!” deb qolsa bo'ladimi?..

Tashqarida laylakqor yog'yapti. Sovuq uyda titrab o'tiribmiz. Men xotinimni she'r bilan isitishga harakat qilaman:

Ko'kda istaklar kabi rizon bo'lar qor...

Yana bir oqshom “Uyda yegulik hech narsa qolmadi!” – deb qoldi. Shunda men Fikrat satrlarini yod ayta boshladim:

*Bugun ochmiz, farzandlarim, der edi ota,
Bugun ochmiz, biroq ertadan ko'p umidim...*

Bir kuni rosa og'ir ahvolda qoldim. Egnimdagi to'nimni sotib bittasidan olgan qarzimni to'lab, qutuldim. O'sha kuni xotinim mendan paypoq olaman deb pul so'rab qoldi. Men o'sha zahoti O'qtoy Rifatni eslab ketdim:

*Pulim bo'lsa sotarmidim,
Qahva rangli libosimni.
Katak ko'ylakni kiyardim,
Qo'limda olacha dastro'molim...*

Turmushimiz doim shunday she'r-u ash'or bilan shirin davom etib kelayotgandi. Ba'zan bironta libos olmoqchi bo'lsa, she'r o'qib yuborar edim:

*Bu gul qomat bir ol libosga burkanib yursin,
Cheti ko'nglim kabi ortidan qolmasin, yursin.*

Bir kuni u: "Qo'shnimizning ayoli yangi mo'yna olibdi, - deganda men qoshimni chimirib oldim:

*Bad aslo oliyjanoblik berurmi bir libos,
Zardo'z egar solsang-da, eshak baribir eshakdir.*

Agar ming'irlab biron narsadan shikoyat qilib qolsa:

*Aslo bir so'z so'zlama, yuzimga boqma aslo,
Sasing eshitilib qolur, qilur barcha yovqarash...*

- deya she'rimni boshlardim. Bechora og'iz ham ochmasdi. Men she'r o'qishni boshlaganimda ko'zlari suzilar, lablari qimtinar, o'zini yo'qota boshlar edi. Aytdim-ku sizga, kambag'al erga mos bir xotin deb. Xullas, beyafandi, "She'rni tushunadigan xotin"imni maqtab yurganimda birdan ko'z tegdi. Unga hech qanday she'r ta'sir qilmay qo'ydi. Bidir-bidir gaplar boshlandi... "O'chir" deyman ovozi o'chmaydi. Yurganda ham, turganda ham, yotganda ham chakagi o'chmaydigan bo'lib qoldi. Men baribir she'r o'qishni kanda qilmadim:

Uyquni jonon bilan baham ko'rganlar...

Unga she'r ta'sir qilmay qo'ygandi:

Ey shirin va uzun kecha! Davom et yillar bo'yi!

Vaqt o'tgan sari u vahshiylasha boshladi. Men she'r o'qiy boshlaganimda u qo'liga nima ilinsa olib, ayamasdan boshimga qarab otadigan bo'ldi. Supurgimi, shippakmi, xullas nima ilinsa, ayamay ota boshladi. Men baribir, noumid emasdim, balki aqli jo-yiga kelar, deya yana she'r o'qishga davom etardim:

*Kaltakka ham, so'kishga ham, hijronga ham chidayman,
Roziman hammasiga, faqat meni tark etmasang bas!..*

Bugun xuddi shu baytni o'qiyotganimda qiyomat qoyim boshlandi. O'zimni ko'chaga otib, jonimni zo'rg'a qutqardim, beyafandi. Yo'q, yanglishgan ekanman, beyafandi, hayot shunchalik qimmatlab ketibdiki, endi odamlarni she'r-me'r aytib aldashning iloji qolmabdi. To'g'rimi?..

– To'g'ri, ammo she'r – romantika. U ancha bo'ldi, urfdan chiqib bo'lgan. Endi esa odamlarni tinchlantirish uchun nutq so'zlash kerak. Siz bir sinab ko'ring, balki siyosiy mavzuda nutq so'zlashni boshlasangiz, shunda rafiqangiz yana o'z yo'liga qaytib qolar.

– Yo'q, nutq so'zlash mening qo'limdan keladigan ish emas.

– Gazetalarni bir ko'zdan kechiring, beyafandi. Nutqlar to'lib-toshib yotibdi.

Shundan keyin u minnatdorchilik bildirib, shalvarini ko'tara-ko'tara hovlidan chiqib ketdi.

Endi har kuni ertalab va kechqurun Sobihbeyning uyi tomondan haroratli siyosiy nutqlar, ularning ortidan davomli qarsak sadolari eshitilib turadi...

ODAMLAR UYG'ONMOQDA

So'nggi qamoq hayoti og'ir kechdi. U yerdan chiqqanidan keyin bir chekka tumanga surgun qilindi. Tez orada u yerda kechirayotgan hayoti ham joniga tegdi. Surgun muddatini o'tab poytaxtga qaytgach, o'zini katta shaharda yolg'iz his eta boshladi. Hali qamoqdan chiqmasdan xotini ketib qolgandi. Bunday holatda inson o'zi istamasa-da, tushkunlikka tushishi tabiiy edi. Agar buning ustiga cho'ntagi bo'sh, yeyishga bir burda noni bo'lmasa-chi. Siyosatdan qo'lini yuvib qo'ltig'iga urib, kun o'tkazish uchun bironta ish qidirib topishi kerak edi...

Dastlab bosh suqish uchun bir pana joy topishi lozim edi. Shahar markazidan bironta uy ijaraga olay desa, juda qimmat, hatto shahar chetidan olmoqchi bo'lsa, uni ham arzon deb bo'lmas-

di. Olgan taqdirda ham, ijara haqini to'lolmasa, ijro ma'murlari uyga kirib yozuv mashinkasi-yu, eski-tuski narsalarini olib chiqib ketishlaridan bezor bo'lgandi. Qo'ni-qo'shnini-ku hech aytmang: xuddi birinchi marta begona maxluqni ko'rayotganday yovqarash qilishardi. Xullas, hammasi joniga tekkandi. Shuning uchun uzoqlardan, shaharning eng chekka mahallalaridan ham nariroqda, yakka-yolg'iz, kichkina bir kulbayi vayrona bo'lsa ham tinch-sokin bir ijara uy qidirayotgandi.

...Nihoyat u xohlagan bir uy topildi. Bir yarim xonali kichkina bir noqonuniy qurilgan uycha. Yayov borilsa, shahardan taxminan ikki soatlik yo'l. Bir tepa ustida qurilgan besh-o'nta noqonuniy qurilgan uydan iborat kichkinagina mahalla edi bu yer. Buning ustiga, uylarning bir-biridan uzoqda joylashganligi unga ko'proq ma'qul keldi. Bisotida ikkita eski sumka to'la kitobi va bir-ikki eski-tuski narsasidan boshqa narsasi ham yo'q edi...

Uyning derazalariga parda o'rniga eski, sarg'aygan gazetalarni yopishtirdi. U juda xursand edi. Endi kun o'tkazishga yetadigan pul topish uchun bir kichkina ish topsa, tamom, olam guliston...

Uyidan sal quyiyoqda, ro'parada bir baqqol do'koni, undan sal chaproqda taxta qoqilgan, omonatgina bir meva-sabzavot do'koni bor edi. Oziq-ovqatini ana shu ikki do'kondan xarid qilar, shuning uchun bo'lsa kerak, sotuvchilari bilan "salom-alik"li bo'lib qolgandi. Ikkala do'konning sotuvchisi ham kun kechirish qiyinligi, daromadlari kamligidan doim shikoyat qilishardi. Bu do'konlarga bir kunda besh-oltitadan ko'p xaridor kelmas, ular ham bo'lsa paketlarini to'ldirib oziq-ovqat xarid qiladigan "yog'li" mijozlardan emasdi. Sarmoyalari bo'lmagani uchun bu sotuvchilarning tuzukroq yerda do'kon ochishga imkonlari yo'q edi...

Ijara uyiga ko'chganidan keyin bir necha kun o'tgach, baqqol do'koni yoniga har kuni tushdan keyin bir teshik kulcha sotuvchi kela boshladi. U qosh qoraygunga qadar o'sha yerda turib, teshik kulchalarini sotardi. Oradan kunlar o'tib, teshik kulcha sotuvchining yonida bir makkajo'xori sotuvchi ham paydo bo'ldi.

Keyin meva-sabzavot do'konining burchagida bir odam savatda turli shirinlik, pishiriq sota boshladi. Sal vaqt o'tib, bir poyabzal bo'yoqchisi, bir sharbat sotuvchi, bir holva sotuvchi ham paydo

bo'ldi. Hatto bir eski ayvoncha qurib, bir poyabzal ta'mirchisi ham ish boshladi. Xullas, ko'p o'tmay bu yer kichkina bozor maydoniga aylandi. Bir farrosh erta tongdan kechgacha ana shu maydonchani supurib tozalaydigan ham bo'ldi. Ora-sira sayyor sotuvchilar ko'rinib qoladigan bo'ldi. Baqqol va meva-sabzavot do'koni orasida bir usti ochiq qahvaxona paydo bo'lgach, bu makonga kelib ketadigan, o'tib-qaytadiganlarning soni ortdi.

Necha yillardan beri bo'sh turgan noqonuniy qurilgan pastqam uylar ijarachilarga to'ldi. Mahalla jo'shqin hayot pallasiga kirdi. Ammo shuncha kishi qisqa vaqt ichida o'ziga yumush topib tirikchilik qila boshlagan bir pallada u qancha urinmasin, yugurib-yelmasin, haliveri tuzuk bir ish topa olmayotgandi. Biri ish bera-man deb turganida, uning orqasidan kelgan politsiya xodimidan kim ekanligini surishtirib bilgach, fikridan qaytar edi.

Og'aynilari ham xuddi uning o'zi kabi pulsiz, ishsiz bo'lganliklari uchun kimdan qarzga pul olishni ham bilmasdi. Hech bo'lmasa, ijaraga olgan noqonuniy qurilgan pastqam uyining ijara pulidan qutulish uchun bir do'stining shaharda bir ko'p qavatli uyidan bir xonasini u bilan baham ko'radigan ham bo'ldi. Do'stining taklifini qabul qilishga qildiku-ya, biroq bu yerdan chiqib ketishi oson emasdi. Baqqol, meva-sabzavot do'koni va yana bir necha kishidan oz-ozdan bo'lsa-da, qarzlari bor, ularni to'lamasdan bu yerdan keta olmasdi.

Bir kun kechqurun nimalarini sotsa qarzlaridan qutulishi mumkinligi, qanday qilib ko'chib keta olishini o'ylab yotganida birdan eshigi taqillab qoldi. Eshik oldida uch kishi turardi: baqqol, meva-sabzavot do'koni sotuvchisi va qahvachi. Qashshoq kulbasining ahvolidan uyalsa-da, mehmonlarni ichkariga taklif qildi:

– Aybga buyurmaysizlar, sizni mehmon qilishga na bir finjon qahvam, na bir burda nonim bor... – dedi yerga qarab.

Shunda baqqol kulimsirab:

– Hechqisi yo'q, xijolat bo'lmang, biz ul-bul olib kelganmiz, mana bu qahva, bu – shakar... – dedi va qo'llaridagi paketlarni stol ustiga qo'yishdi.

U hayron, nima deyishini bilmasdi. Nega bu narsalarni olib kelishdi? Ularni eshik oldida ko'rganida bergan qarz pullarini

qistab kelishgan bo'lishsa kerak, deb o'ylagandi. Ammo ularning qo'llaridagi paketlarni ko'rgach, gangib qoldi. Nima gap o'zi?..

Meva-sabzavot do'koni sotuvchisi:

– Eshitmishga qaraganda, ko'chib ketayotgan emishsiz? – dedi.

– Ha, ko'chmoqchiman, – dedi ichida va chaqirilmagan mehmonlarning tashriflari sababini tushunganday bo'lib, – ha, qarzga olgan pullarini qaytarmasdan ketib qoladi, deya qo'rqib kelishgan bo'lishsa kerak...

– Shundayku-ya, ammo siz ko'chmoqchi bo'lganimni qayoqdan eshitdingiz?

Qahvachi ma'nodor qarash qilib: “Biz hamma narsani eshitamiz hamda kerakli joydan eshitamiz” – dedi va iljaydi.

– Xavotir olmang, sizlardan olgan qarzimni qaytarmasdan hech qayoqqa ketmayman...

Qahvachi: “Mana shu gap ortiqcha bo'ldi, og'a! Sizga birov qarzingizni to'lang deyaptimi?” – dedi.

Baqqol: “Rost aytasiz, buni gapirishning o'zi ham uyat. Arzimagan pul bo'lsa...” – dedi.

Meva-sabzavot sotuvchi: “Men bergan pulimga roziman, bersangiz ham olmayman, so'zim qat'iy” – dedi.

– Nega olmaysiz?

– Biz sizning kimligingizni bilamiz, afandim... Bizga ko'p yaxshilik qildingiz...

Uning tomog'iga bir narsa tiqilganday bo'ldi...

– E-e, qo'ysangiz-chi, – deya oldi xolos.

Ha, demak, uning qanday odam ekanligi, xalq uchun xizmat qilganligini bilishar ekan. U bo'lsa tushkunlikka tushib, hamma narsadan umidini uzib yuribdi. Siyosatdan o'zini chetga olmoqchi bo'libdi. Shunday odamlarni tashlab ketish mumkinmi, axir?

Qahvachi: “Endi ko'chib ketish fikringizdan qayting! O'tinib so'raymiz” – dedi.

Meva-sabzavot sotuvchi qo'shib qo'ydi:

– Sizdan qolishingizni iltimos qilib keldik...

– Ko'chishga majburman, chunki hozir yashab turgan uyimning ijara pulini bera olmayapman...

Meva-sabzavot sotuvchi:

– Hammasini bilamiz. Biz: baqqol, sotuvchi, atrofda xizmat ko'rsatuvchilarning hammasi o'ylab bir qarorga keldik: sizning ijara pulingizni biz birgalashib to'laymiz. Siz ko'chib ketmasangiz bo'ldi...

Baqqol: "Siz shu yerda qolsangiz, bas. Ijarani o'ylab, boshingizni qotirmang" – dedi.

Uning o'pkasi to'ldi, sal bo'lmasa yig'lab yuborardi... Xalq uchun shuncha yil xizmat qilib, ilk bor hurmat ko'rayotgan edi-da!

– Yo'q bo'lmaydi. Bu taklifingizni qabul qila olmayman... Chunki, muammo faqat ijara to'lashda emas, bugungacha ish qidrib topa olmadim. Bu yerda qolishim mumkin emas, bir do'stimning xonadoniga ko'chib bormoqchiman, – dedi. Qahvachi:

– Biz birgalashib bir necha kundan buyon sizning muammolaringizni qanday hal qilishni o'ylab ko'rdik, qanday kun kechirishingiz mumkinligini ham... Oylik sarf-xarajatlaringizni ham hisob-kitob qilib, o'zaro kelishib, to'laydigan bo'ldik. Iltimos, ketmang, qoling biz bilan... Ketsangiz, bizning holimiz nima kechadi?..

Shu ohangda uchalasi bir bo'lib yolvorishardi. U esa yig'lab yuboradigan ahvolda edi. Har kim har narsa der, lekin mamlakatda katta o'zgarishlar ro'y berayotgan, insonlar go'yo uzoq uyqudan uyg'onayotgandek edi. Demak, shuncha yil qilingan mehnatlar bekorga ketmabdi. Agar eski zamonlar bo'lsa edi, bu odamlar u bergan salomga alik ham olishmasdi.

– Katta rahmat sizlarga, minnatdorman. Haqiqatdan ham juda hayajondaman. Lekin, baribir, taklifingizni qabul qila olmayman...

Ular yana yalinishga tushishdi.

Baqqol uyning holatiga ishora qilib:

– Bu yer sizga munosib joy emas ekan. Agar xohlasangiz, sal nariroqda ikki qavatli zo'r bir uy bor, ikkinchi qavati ijaraga beriladi. Hammomi ham bor. Agar yo'q demasangiz, o'sha uyni sizga ijaraga olib beramiz...

Qahvachi: "Biz bu yerda, bizning mahallamizda qolishingiz, bizdan uzoqlashmasligingizni xohlaymiz" – dedi.

U bunday munosabat qarshisida lol-u hayron, nima deyishini bilmasdi:

– Yaxshi, ammo sizlar mening bu yerda qolishimni nega bunchalik istayapsizlar?..

– Buning yashiradigan joyi yo‘q, og‘a, shuncha odam sizning orqangizdan kun ko‘ryapti.

– Astag‘furulloh, qo‘ying... Nima deyapsizlar?.. Men sizlarning do‘konlaringizdan deyarli hech narsa xarid qilmasam!..

– Sizning xarid qilishingizning hech ahamiyati yo‘q... Asl daromadimiz boshqa joydan, og‘a!.. Muhimi, sizning qadamingiz bu yerga juda qutlug‘ keldi... Siz kelishingizdan oldin do‘konimga bir kunda uch-to‘rtta xaridor kelsa, katta gap edi. Siz kelgach, savdo jonlandi, mijozlarimiz ko‘paydi. Qarang, qancha yangi do‘konchalar ochildi.

Baqqol: “Boringizga shukur!..” – dedi.

Qahvachi: “Bizga rahmingiz kelsin, agar ko‘chib ketadigan bo‘lsangiz ishimiz rasvo bo‘ladi. Birinchi bo‘lib men sinaman, qahvaxonani yopishimga to‘g‘ri keladi...” – dedi.

Meva-sabzavot do‘koni sotuvchisi:

– Siz bu mahalladan ko‘chib ketadigan bo‘lsangiz, hamma narsa o‘sha eski holiga qaytadi, hamma do‘konlar yopilib, tarqalib ketadi. Keyin bola-chaqamizni qanday boqamiz?..

Uchala odam unga yolvorganday termilib turardi. Chindan ham hammasining bola-chaqasi bor edi... Ularga rahmi keldi. Hamma u tufayli yaxshi kun kechira boshlagan edi-da!.. Agar xohlasa, shu topda, oylik maosh berib bo‘lsa ham uni olib qolishga tayyor edilar.

– Rahmat, lekin, men hech qanday xizmat qilib qo‘yganim yo‘q, – dedi, – qo‘l-oyog‘im joyida bo‘lsa, o‘zim ishlashim kerak. Men nimani qotirib qo‘yibman-ki, qoling deyapsizlar?

Meva-sabzavot do‘koni sotuvchisi:

– Yana nima qilib berardingiz, siz qilgan yaxshiliklarni unutib bo‘larkanmi? Siz bu uyga ko‘chib kelgach, sizni poylash uchun axlat tashuvchi, poyabzal bo‘yoqchisi, ta‘mirchi qiyofasidagi politsiya xodimlari to‘lib ketdi. Ularning ustidan nazorat o‘rnatish uchun boshqa xodimlar ham kelishdi. Ular ham nazoratsiz qolishmadi, yana boshqa politsiya xodimlari turli qiyofalarga kirib kelishdi. Atrof mijozga to‘ldi, qoldi.

Baqqol: “Ilk boshda siz haqingizdagi hamma ma‘lumotlarni bizdan olishardi keyin...” – dedi.

Meva-sabzavot do‘koni sotuvchisi:

– Bizdan oziq-ovqat xarid qilish ko‘paydi... Sal o‘tib eski-tuski olib-sotuvchi keldi, keyinroq oyoq kiyim ta‘mirlovchisi, shirinlik sotuvchi, tuzlama sotuvchi, teshik kulcha sotuvchi va boshqalar kelishdi.

Qahvachi: “Men ham siz tufayli yangi ish joyi ochib oldim, bola-chaqamni boqyapman. Ertalabdan kechgacha qahvaxonamda o‘tirib shaxmat, narda o‘ynashadi, har biri kuniga uch-to‘rttadan qahva, choy ichishadi...” – dedi.

U bechora sotuvchilarga rahmi kelib qaradi:

– Rostdan ham bularning hammasi fuqaro qiyofasidagi politsiya xodimlarimi?

Agar o‘n kishi bir joyga to‘plansa, atrofida ellik kishi paydo bo‘lib qoladi. Agar siz ko‘chib ketadigan bo‘lsangiz, bu yer yana eski holatiga qaytadi. Hamma kuzatuvchi politsiyachilar orqangizdan ketib qolishadi.

Baqqol: “Ana o‘shanda biz rosa kuyib qolamiz!” – dedi.

Meva-sabzavot do‘koni sotuvchisi:

– Biz bechoralarga rahmingiz kelsin.

Qahvachi: “Hech bo‘lmasa biz uch-to‘rt tanga sarmoya to‘plagunga qadar ketmay turing, iltimos!...” – dedi.

U o‘ylanib qoldi... Agar boshqa yerga ko‘chadigan bo‘lsa, yana hammasi ilgarigidek yangitdan boshlanadi.

– Mayli, men roziman, qolaman. Ammo mana bu olib kelgan lash-lushlaringizni olib keting...

U stol ustidagi qog‘oz paketlardagi narsalarni baqqolning qo‘liga tutqazdi. Ketishar ekan meva-sabzavot do‘koni sotuvchisi:

– Og‘a, borib og‘aynilardan suyunchi olaversak bo‘ladimi? – dedi suyunib.

– Ha, qolaman, hech qayoqqa ko‘chmayman. Sizning sadaqangiz ham kerakmas menga...

Qahvachi:

– Alloh sizdan rozi bo‘lsin, og‘am, – dedi.

Orifbey 62 yoshlarda, o'rta bo'yli, to'ladan kelgan bir odam. Na xursand yurganini, na g'amginligini bilib bo'ladi. Beshiktosh va Nishontoshi orasidagi bir chekka joyda otasidan qolgan ikki qavatli uyda kampiri bilan yashaydi.

Orifbey haqida gap ketganda "Eh, endi bunday odamlar qolmagan" deb qo'yamiz va bu insonni sog'inganday bo'lamiz. Rostgo'y, sofdil, or-nomusli, hayotda hech qoqilmagan, pand yemagan, birovga bo'yin egmagan, hech qachon birovning ishiga aralashmagan, faqat o'z qobig'iga o'ralib yashagan odam... Uyining ikkinchi qavatidagi xonalari kitobga to'la. Shu kitoblarga ko'milib, ularni varaqlashdan huzur qiladi. Kitoblar orasida u o'zini baxtiyor his qiladi.

Orifbey ko'p yillar litseyda muallimlik qildi. Ammo bu kasbida uzilishlar ham bo'ldi. Vaqti vaqti bilan bilimidan foydalanmoqchi bo'lishganda, boshqa davlat ishlarida ham ishlashiga to'g'ri keldi.

Bir kuni Orifbey ishlayotgan davlat idorasiga bir odam keldi va fuqaro kiyimidagi politsiya xodimi ekanligini aytdi. Keyin:

– Bu idorada Yashar ismli bir odam ishlar ekan, – dedi. Orifbey Yashar deganini uncha eslay olmasdi. "Yashar uchun biron narsa iltimos qilsa kerak" – deya o'ylab sal siqildi. Politsiya xodimi:

– Yasharning qanday odam ekanligini bilsangiz edi bu yerda ishlashiga yo'l qo'yarmidingiz, yoki qo'ymasmidingiz, bilmadim. Lekin, mahkamamizda unga nisbatan to'plangan yig'majild bor. Ya'ni bu odam xatga tushgan hisoblanadi, – dedi va politsiyachilarga xos kulimsiradi. Keyin qo'shib qo'ydi:

– Bizdan oson qutilaman deb o'ylayapti. Politsiya har doim bunaqa odamlarni nazoratda tutishidan xabari yo'q.

Bu gaplarni eshitib, Orifbey birdan sergak tortdi. Ogohlantirgani uchun politsiya xodimiga o'z tashakkurini izhor etdi. Politsiya xodimi Orif Beyga qarab:

– Bundan buyog'i sizga havola. Bu odamni bundan keyin idorangizda ishlatish yoki ishlatmaslik masalasini o'zingiz hal qilasiz. Ogoh bo'ling deya men sizga vaziyatni tushuntirdim, xolos, – dedi.

Politsiya xodimi ketganidan so'ng Orifbey Yasharning kim ekanligini surishtirdi. U bu yerda maosh olib ishlaydigan mehnat-

kash odam ekan. Ammo nima bo'lganda ham, Orifbey politsiya mahkamasida qaydi bo'lgan bir odamni yonida ishlatish mas'uliyatini o'z bo'yniga ola olmas edi. Durust, or-nomusli qancha odam ko'chada ish izlab yurar ekan, nega endi politsiyada ro'yxatda turgan birini yonida ishlatin?! Xullas, Orifbey darhol Yasharni ishdan bo'shatish haqida buyruq tayyorladi. Birozdan so'ng uning xonasiga Yasharning o'zi kirib keldi. Bug'doyrangdan kelgan, ozg'in, yoshi qirqlarga borgan biri edi u. Yig'lavoray deb:

– Xo'jayin, meni nima sababdan ishdan bo'shatganingizni bilaman. Anchadan beri kutayotgan edim o'zi, – dedi.

Orifbey hayotida ilk bor, bilaturib, ilgari sudlangan bir kishi bilan yuzlashib turar edi. Uning so'zini eshitishni istamay qo'lini siltadi va "Tashqariga chiq" deganday ishora qildi. Lekin Yashar chiqmadi:

– Iltimos, menga ikki daqiqangizni ajratib, so'zimni tinglang, – dedi. Men tuhmatga uchraganman. Bundan o'n olti yil avval boshimga bir ish tushgan... Xom sut emgan bandamiz, shayton yo'ldan urgan... Ammo qilmishimning jazosini ortig'i bilan o'taganman.

Orifbey:

– Chiq tashqariga! – deb baqirdi.

Orifbey politsiya mahkamasida qaydi bo'lgan odamga yuragining bir chekkasida ham achinish hissi tuymayotgan edi.

Yashar ishdan ketgandan keyin oradan bir muddat o'tib, fuqaro kiyimida yuradigan boshqa bir politsiya xodimi Orifbeyni ko'rib qoldi. Xodimlaridan birining politsiyada qaydi borligini aytdi. Xodimni ishlatish yoki ishlatmaslik Orifbeyning ixtiyorida, politsiyaning ularning ishlariga aralashishga haqqi yo'q, faqat "Keyinchalik bir muammo chiqmasin" deya har ehtimolga qarshi eslatib qo'ymoqchi edi.

Orifbey uni ham ishdan bo'shatdi. Bechora odam Orifbeyning oyoqlariga yiqilib yolvordi:

– Inkor etmayman, bundan yigirma yil avval bir ish bo'lgan edi. O'shanda, yigitchilik deb og'aynilarimning gapiga kirdim...

Orifbey: "Boshqa ish top!" – dedi.

– Qayerga ishga joylashmay, orqamdan yetib kelib tekshirishadi. Alloh hech kimni politsiyaning ro'yxatiga tushirmasin

ekan. Endi sayyor sotuvchilik ham qila olmayapman. Bola-chaqam bor...

Orifbey xodimning dodiga quloq solmay, tashqariga haydadi.

Orifbey buncha odamning politsiya ro'yxatida qayd qilinganligiga hayron bo'ldi. Har oy bir ikkita fuqaro kiyimidagi politsiya xodimi kelib, uning qo'l ostida ishlayotganlardan qaysi birining birona sabab bilan sudlanib, politsiya ro'yxatida qayd qilinganligini aytar, lekin fuqaro politsiyachilar ro'yxatda qayd qilinganlarning ishdan bo'shatilishini talab qilmas edi. Uyog'i Orifbeyning o'ziga havola edi. Ammo keyin yana bir muammo chiqadigan bo'lsa, buning uchun zimmasiga mas'uliyat olishni istamas edi. Shuning uchun u bunday xodimdan osongina qutulib qo'yaqolar edi.

Bozor kuni Orifbeyning uyiga qo'shnisi Meliha xonim keldi. U o'gli Attila uchun bir iltimos bilan kelgandi. Attila litseyda o'qib yurganida boshiga bir ish tushgan ekan. O'g'lim tuhmatga qoldi, deb kelgan onanig gapiga Orifbey ishonmadi. Chunki politsiyada ro'yxatda turganlarning har biri tuhmat qurboni ekanligini aytar, bunga Orifbey ko'p marta amin bo'lgan edi-da.

Meliha xonimning o'g'li bir marta jinoyat qilgan, so'ngra boshqa bunday ish qilmagan, ammo qachon qayerda bir o'g'rilik sodir bo'lsa va kim qilgani topilmasa, politsiya Meliha xonimning bolasidan gumonsirab, darhol mahkamaga olib ketar, haqiqiy aybdor topilgunga qadar uni o'tqazib olib tergayverishar edi.

Orifbey, hayotida ilk bor yuragida bir insonga achinish hissi tuydi. Attilaning sakkiz yil avval vafot etgan otasi uning o'rtog'i edi. Meliha xonim o'g'lining politsiyadagi ro'yxatdan o'chirilishi uchun Orifbeydan yordam so'rab, o'rtaga tushishini iltimos qildi. Yig'lab:

– Alloh dushmanimni ham politsiya ro'yxatiga tushirmasin, – deb duo qildi. O'g'lim hech qayerdan ish topa olmayapdi. Qayerlarga ish izlab bormadi. Bir hafta o'tmasdan bo'shatib yuborishadi. Sotuvchilik ham qila olmayapti.

Orifbey Attilaga juda achindi. Shunday bo'lsa-da, politsiyada qaydi bo'lgani uchun istasa-da bu yigitga yordam bera olmasdi...

Meliha xonim bilan bo'lgan suhbatdan keyin uch kun o'tib tunda Orifbeyning uyiga o'g'ri tushibdi. O'g'ri oshxonadagi ov-

qatlardan qornini to'yg'azgach, oyoq kiyim qo'yilgan javondan bir juft poyabzalni olib ketibdi. Orifbey o'g'irlikka kim tushganini o'ylay-o'ylay topolmadi. Chunki tunda kirgan o'g'ri xohlasa, uydan juda ko'p qimmatli narsa olib ketishi mumkin edi. O'g'irlik sodir etilgani haqida politsiyaga xabar berdi. Ammo u hech kimdan shubhalana olmayotgandi. Oradan uch kun otib, Orif Beyning politsiya mahkamasiga kelishini so'rashdi. Mahkamada o'n olti nafar tungi o'g'irlikdan ilgari sudlanganlar bor edi. Qo'shnisi Meliha xonimning o'g'li Attila ham ularning orasida edi. Politsiya xodimlari Orif Beydan bularning qaysi biridan shubhalanayotganini so'rashdi. Orif Bey hech nima deya olmadi.

Mahkamada qator turgan tungi o'g'irlikdan sudlangan o'n olti nafar sobiq o'g'ri bilan yuzma-yuz bo'lgan kun, kechasi Orif Bey o'g'rini o'z qo'li bilan tutib oldi. Yarim tunda yotog'iga kirganida uyining pastki qavatida nimadir tiqirlaganini eshitib qoldi. Shippagini ham kiymasdan oyoq uchida yurib, zinadan pastki qavatga tushdi. Ovoz oshxonadan kelayotgan edi. Oshxona eshigidan ichkariga mo'raladi. O'g'ri oq-sariqdan kelgan, ozg'in bir odam, yoshi nechada ekanligini bilib bo'lmasdi. O'g'ri xuddi o'z uyida yurganday bermalol harakat qilardi. Gaz plitani yoqib, ustiga qozonni ham qo'ygandi. Keyin qozonni plitadan olib, ichidagi do'lmadan likopchaga to'ldirib soldi va oshxona stoli ustiga qo'ydi. Nonni olib yupqa-yupqa qilib kesdi. Stakanga suv ham to'ldirdi. Bir likopchaga tuzlama ham solib oldi. So'ngra bir likopchaga pilaki ham qo'ydi. Keyin shoshilmay stulga o'tirdi va bermalol tanovulni boshladi. Ovqatni mazza qilib yeb bo'lgach, o'rnidan turdi. Orif Beyni qiziqtirayotgan narsa o'g'rining bundan keyingi harakati edi. U bilan to'qnashmaslik uchun darhol orqaga tisarildi va zal eshigining orqasiga bekinib oldi. O'g'ri zalga kirib chiroq tugmasini bosib yoqdi. Javonning ustida Orif Beyning qo'l soati turgan edi. O'g'ri uni qo'lga oldi va yana qaytib joyiga qo'ydi. Soat necha bo'lganini bilish uchun olib qaragan bo'lsa kerak-da...

Orifbey o'g'rining oyog'idagi poyabzalga qaradi va darrov tanidi. Ha, bu o'zining poyabzali edi. Uyiga bundan oldin o'g'irlikka tushgan odam ham demak shu ekan... Tungi o'g'ri yo'lakka, u

yerdan dahlizga chiqdi. Ilgakda palto, plash osig'liq turardi. O'g'ri ilgakka osilgan soyabonni oldi. Endi kirish eshigini ochaman deganida Orifbey:

– Shish-sh-sht!.. – deb ovoz chiqardi. U o'g'rini yaxshilab tanib olgan, mabodo qochib ketsa ham politsiyaga uning ko'rinishini tasvirlab bera olar edi. Ammo o'g'ri pinagini buzmad. Orifbey tomonga o'girilib qaradi. Ikkalasi bir necha soniya bir-biriga tikilib turishgach, birinchi bo'lib o'g'ri so'z boshladi: “Politsiyaga xabar berasizmi?..”

O'g'rini xushmuomalaligidan jasorat olgan Orif Bey:

– Albatta xabar beraman, – dedi.

O'g'ri o'rtada turgan kursiga o'tirdi va:

– Yaxshi, unda bering xabaringizni, – dedi.

Orifbey hayron edi. Ovozi titragancha:

– Nimaga ishlamaysiz? – deb so'radi.

O'g'ri ensasi qotib:

– Bering xabaringizni o'sha politsiyangizga! – dedi yana.

– Ishlasangiz bo'lmaydimi, bunday yurgandan ko'ra, – dedi Orifbey. O'g'ri: “Uff..! – dedi, – tushunsangizchi, men politsiya ro'yxatida turadigan odam bo'lsam...”

Ikkalasi ham jim bo'lib qolishdi. Shunda o'g'ri o'rnidan turdi.

– Bo'pti, men ketdim bo'lmasa, – dedi va soyabonni qo'lga oldi:

– Tashqarida jala quyayapti-da... – dedi, – Mayli xayrli tun, yaxshi qoling. O'g'ri shunday deb tashqariga chiqdi va eshikni yopdi...

O'sha voqeadan keyin ikki oy o'tib, Orif Beyning hayotida bir o'zgarish yuz berdi. Kobul universitetida professor bo'ldi. Ikki yil Afg'onistonda qolishi kerak edi. Er-xotin barcha narsalarini yig'ishtirib yo'lga tayyorgarlik ko'rishdi. Uy ikki yil bo'sh turmasin deya yaxshigina haq evaziga ijaraga berishdi. So'ngra Afg'onistonga jo'nashdi.

Orifbey ikki yil Kobul universitetida o'qituvchilik qilganidan so'ng, Istanbulga qaytdi. Ammo uyga kira olmadi. Uyning kirish eshigida katta qizil muhr bosilgan edi. Surishtirib, nihoyat sababini bildi: ijarachilar uyni fohishaxonaga aylantirishgan ekan. Axloq politsiyasi kelib uyda sakkiz juft “oshiq-ma'shuqni” noqulay vaziyatda qo'lga olgach, uyni yopib, muhrlab ketgan ekan. Hech kim uy bilan qiziqmaganligi uchun to'qqiz oydan beri eshikka uril-

gan muhr qimirlamasdan turardi. Uy oldidan o'tgan barcha uning fohishaxona ekanligini bilardi.

Orifbey kelib politsiyaga darhol vaziyatni tushuntirdi. Axloq politsiyasi boshlig'i hujjatni keltirdi:

– Ha, to'g'ri, – dedi, – uyingiz fohishaxona sifatida...

Orifbeyning jahli chiqdi:

– Lekin, mening hech narsadan xabarim yo'q, – dedi.

Axloq politsiyasi boshlig'i kasbiga xos ravishda bosiqlik bilan miyig'ida kulib:

– Albatta... – dedi, – uyingiz mahkama qaroriga muvofiq muhrlangan. Muddati ham nihoyasiga yetibdi. Endi ochtirishingiz mumkin...

Orifbey borib, birinchi navbatda muhrni buzdirib, uyni ochtirdi. So'ngra ilgari ishlagan ish joyiga bordi. Uni o'rtoqlari yaxshi kutib olishdi. Faqat, nimagadir, ma'noli kulib qo'yishdi. Qachon ishga chiqishi xususida hech kim hech nima deya olmadi. Faqat ba'zi rasmiyatchilik ishlari borligini aytishdi, xolos.

Faqat bu rasmiyatchilik deganlari tugamasdi. Har safar ketayotganida o'rtoqlari unga qarab miyig'ida kulib qo'yishni kanda qilishmas edi. Nihoyat, Orifbey gap nimada ekanini fahmladi. Axloq politsiyasida uning ham "fohishaxonachi" degan qaydi bor edi endi. Bu kulimsirashlar, pichir-pichirlarning sababi ana shu edi... Barcha tanish-bilishlarining oldiga borib ko'rdi. Ular orasida o'zi o'qitgan talabalar ham bor edi. Ulardan: "Bu qanaqasi, sizlar meni bilmaysizlarmi?" – deb so'radi.

– Sizni bilmaslik mumkin emas ustoz, albatta, bilamiz. Bir xatolik bo'libdi-da, endi...

Orif Bey hozir eski ishida ishlayapti-yu, lekin haligacha politsiyadagi qaydini o'chirtira olmagan. Bu ish hech kimning qo'lidan kelmasmish. Buyog'i "Xatga tushding, o'tga tushding" emish. Bir bor politsiya ro'yxatiga qayd etilgan kishi, umrbod u qog'ozda qolarmish. Orifbeyni xotirjam qilish uchun:

– Qo'ysangiz-chi Orifbey, hamma sizni taniydi-ku. Ro'yxatdan o'chirishmasa, o'chirishmasin. Shunga ham ota go'ri qozixonami?..

Orifbey bu qaydda turish ishini hecham tushuna olmadi. Lekin orqavarotdan shunday so'zlar ahyon-ahyonda qulog'iga chalinib qolardi:

- O'tgan kun Orifbey...
- Qaysi Orif?
- Haligi qo'shmachi Orif-da, tanimaysanmi?..

Shunda qaysi Orif haqida gap ketayotgani darrov anglashilar edi... Xullas, Orifbey o'z ismini politsiya qaydidan o'chirtira olmadi. Unga taskin berish uchun:

- Yig'majild tamoman yo'q qilinishi mumkin emas, lekin sizning fohishaxonaga aylantirilgan uyning egasi degan joyiga bu ishga sizning hech qanday aloqangiz bo'lmaganligi haqida izoh yozib qo'yildi, - deb taskin berishdi.

Bir kun kelib, Istanbuldagi fohishaxona egalari haqida gap ketadigan bo'lsa, qaydlar ko'zdan kechiriladi. Ular orasida Orifbey ham bo'ladi, albatta. Ammo yig'majildda fohishabozlikka hech qanday aloqasi bo'lmaganligi haqida izohga ko'z tushgach...

Hozirda Orifbey qayerga bormasin, qanday tuhmatga uchrab, nomi qo'shmachiga chiqqanini aytib yuradi. O'zi aytmasa-da, boshqalar miyig'ida kulub: "Ana qo'shmachi Orif kelyapti" deb qo'yishadi.

"ISHGA XONIMLAR QABUL QILINADI!.."

Bir do'stimni ko'rgani bordim. Uning idorasi uch yuz, to'rt yuz xonadan iborat katta ish markazida joylashgan, men kirganimda u kabinetida ikki kishi bilan gaplashib o'tirar edi. Men ham ularga qo'shilib ancha o'tirib qoldim. "Men boraqolay" - deb endi o'rnimdan turmoqchi bo'lganimda, do'stim "Qayoqqa shoshasan, yana biroz o'tir!" - deb qoldi. Narigi ikki kishi ham zarur ishlari borligini aytib ketishga chog'lanib turishardi. Do'stim ularni ham yana biroz o'tirishga majbur qildi. Shu payt eshik taqillab qoldi. Do'stim:

- Kiring! - dedi.

Xonaga bir ayol kirdi. To'rtalamizning ham nafasimiz bo'g'zimizga tiqilay dedi. Inson birdan sovuq suvga sho'ng'iganda sochini uchidan to'oyog'ining uchigacha qanday titroq bosib seskanadi? Ayolni ko'rganimizda biz ham shunday holga tushgan edik.

Bir tasavvur qiling. Xonada to'rtta yosh nemis zobiti o'tiribdi. Birdan eshik ochilib, ichkariga nemis marshali kirib keldi. Shunda to'rt zobit qanday o'rnidan sakrab turadi?.. Biz ham ayolni ko'rishimiz bilan xuddi nemis zobitlari kabi sakrab o'rnimizdan turdik va:

– Marhamat, xonim afandi! – deya nazokat bilan mulozamat ko'rsatdik. Lekin tashqaridan qaragan odam “Hozir bular ayolga tashlansa kerak” deb o'ylashi turgan gap edi:

– Marhamat, xonim afandi!

– Marhamat, o'tiring xonim afandi!

– Mana bu yerga o'ting, qulay joy, xonim!..

O'sha payt to'rtalamiz ham ayolni o'z yonimizga o'tqazish uchun bozorda molini o'tkazish uchun xaridor chorlayotgan sotuvchiga o'xshardik. Ayol ham bunaqa mulozamatlarni ko'raverib, “ustasi farang” bo'lib ketgan shekilli, holatni odatdagiday qabul qilib:

– Hech kim mendan ranjimasin, mana bu yerga o'tiraqolay, – deb kreslolarga emas, stol oldida turgan stulga borib o'tirdi. O'tirar ekan bir oyog'ini ikkinchisi ustidan oshirib qo'yganida etagi shitirlab, ochilib ketdi... Xonani kishini esdan og'diruvchi yoqimli hid to'ldirdi. Biz xonadagi butun havoni chuqur nafas olib yutib, o'pkalarimizni to'ldirib oldik.

Bu ayol kim o'zi? Kimning nimasi? Nima kerak unga? Hech kim hech nima bilmas edi. Idora mudiri bo'lgan do'stimiz:

– Yaxshi keldingizmi, nima ichasiz, choymi, qahvami, limonad yoki gazli suvmi?..

Yana bir do'stimiz darhol sigaret qutisini tutib:

– Marhamat, xonim afandi, cheking! – deyishi bilan qolgan ikki kishi gugurt, uchinchisi esa chaqmog'ini yoqib ayolning sigaretini tutatish uchun unga qarab talpinishdi. Idora mudiri do'stimiz:

– Ha, aytganday, Sabri, ishim bor, shoshilib turibman degand... – deb qoldi. Sabri unga javoban:

– Yo'-o'q... Unchalik muhim ish emas... Bormasam ham bo'ladi, – dedi. Keyin mudir do'stim soatiga qaradi va menga o'girilib:

– Hasan, sen uchrashuvingga kech qolmayapsanmi? – dedi.

– Hechqisi yo'q, ertaga borsam ham bo'ladi, – dedim.

Ayol sigaretdan bir tortib, tutunini “puf-f-f” deya do'stimning yuziga uflaydi. Ayol har “puf-f-f” deganida do'stim chuqur “uf” tortardi.

- Marhamat, bizdan nima xizmat?
- Qo‘ysangiz-chi, shunchaki idorangizga ishga ayol xodima kerakligi haqida e‘lon bor ekan, shunga...

Aslida, mudir do‘stim hech qanaqa ayol xodima kerakligi haqida e‘lon bermagan edi. Shu boisdan bo‘lsa kerak, sal dovdirab:

- Ha-ha, to‘g‘ri... To‘g‘ri, shunaqa e‘lon bo‘lgan edi... Ya‘ni yaxshi bir xizmatchi qidirayotgan edik, dedi.

O‘tirganlardan yana biri gapga aralashdi:

- Bizning idoraga ham sizga o‘xshagan xodima kerak edi...

Men ham fursatni boy bermaslik uchun darhol tashrif kartimni ayolga uzata qoldim:

- Bizning idoraga keling, bir ayol xodimaga juda muhtojmiz.

Mezbon do‘stimiz ayolni qo‘ldan boy berib qo‘yishdan qo‘rqib:

- Ayni paytida keldingiz xonim, – dedi, – Menga bir yordamchi xodima juda kerak bo‘lib turuvdi...

Ayol miyig‘ida kulib qo‘ydi.

- Ilgari biron joyda ishlaganmisiz?

- Ha... Tavsifnomam bor, mana... – deb sumkasiga qo‘lini tiqib hujjatni qidira boshladi.

Sumkasini kovlab topa olmagach, qo‘lini qo‘yniga tiqib qidirmoqchi bo‘ldi. Bir payt, qarasam, qo‘li to‘g‘ri ko‘ksiga qarab ketyapti:

- Ha, mana shu yerda bo‘lishi kerak. Uydan olib chiqqanim aniq yodimda.

Do‘stimning ko‘zi ayolning yarim ochilgan ko‘kragiga qarab olayib ketdi:

- Qo‘yavering, tavsifnoma kerak emas... Hammasi ravshan. Tashqi ko‘rinishingizdan qanday xodima ekanligingiz bilinib turibdi. Ma‘lumotingiz qanaqa?

- Ma‘lumotimmi? Mana, diplomim yonimda, hozir ko‘rsataman...

Ayol yana sumkasini titkilay boshladi. Topa olmagach, yana qo‘lini ko‘ylagining ko‘krak qismiga olib bordi... U yerdan ham topa olmagach, etagini ko‘tarib paypog‘i ichidan olib bermoqchi bo‘ldi...

- Tavba, tavba, – dedi, – Diplomimni qayergadir qo‘ygan edim-a...

– Hechqisi yo‘q, qo‘yavering, ovora bo‘lmang. Men, shunchaki rasmiyatchilik uchun so‘ragan edim. Ma‘lumotingiz oliy ekanligi shundoq ham ko‘rinib turibdi.

– Yo‘q, afsus, ma‘lumotim oliy emas...

Shu payt narigi mehmon do‘stimiz gapga aralashib ketdi:

– Qo‘ysangiz-chi xonim, kamtarlik qilmang. Biz insonni yuziga bir qarab, kim ekanligini darrov bila olamiz. Sizning oliy ma‘lumot egasi ekanligingiz yurish-turishingiz, gap-so‘zingizdan ko‘rinib turibdi-ku!

– Oliy emas ma‘lumotim, to‘liqsiz o‘rta...

– Mayli, shunday bo‘lsa-da biz ma‘lumotingizni “oliy” deb qabul qilamiz. Insonning oliy ma‘lumotga egaligi diplom bilan o‘lchanmaydi. Kechirasiz-u, ammo shunaqa eshaklar borki, qo‘sha diplomlari bor, lekin, o‘zlari esh-shak... Inson siz kabi o‘z ustida ishlashi kerak. Eng ma‘quli ham shu, xonim afandi.

Shunda ayol so‘radi:

– Qancha maosh to‘laysiz?

Mezbon do‘stimiz “Qancha to‘layman desam ayol ko‘nar ekan?” – deb o‘ylab turganda, narigi birodarimiz:

– Men uch yuz beraman, – deb qoldi.

Men o‘sha payt “Nima deyapsan!” – deb baqirib yuborishdan o‘zimni zo‘rg‘a tutdim va:

– Uch yuz juda kam, rostdan ham... Agar bu xonim afandi mening taklifimni qabul etsalar, har oy to‘rt yuzdan to‘lardim...

Aslida, men bu idoraga do‘stimdan yuz lira qarz so‘rash uchun kelgandim, ammo undan o‘n lira chiqishi ham gumon edi.

Uchinchi birodarimiz kulib:

– Insof sari baraka, dedi. Avval ro‘parangdagi nomzodga bir qara, undan so‘ng narx qo‘y-da, og‘ayni...

– To‘rt yuz degan bo‘lsam, har yil besh marotaba mukofot puli ham bor-da... Undan tashqari, yana har olti oydan so‘ng bir oy ta‘til ham beraman. Nima dedingiz, xonim afandi?..

Shu payt ayol bir qimirlab qo‘ydi. Etaginging yirtmoch qismi tortilib, sonigacha ochilib ketdi. Men hayron-lol edim:

– Men besh yuz to‘layman! – deb baqirib yuborganimni o‘zim ham sezmay qoldim.

Bundan yarim soat oldin yuz lira qarz so‘raganimda “Xudo haqqi, o‘lay agar, bir tiyin pulim yo‘q” – deb qasam ichgan idora egasi – do‘stim yonidan hamyonini chiqarib, apil-tapil sanab ayolga pul uzatdi:

– Iltimos, mana buni hozircha avans deb qabul qiling, keyin yana gaplashamiz, – dedi.

Ayol ustalik bilan yana bir qimirlab qo‘ydi. U har qimirlab qo‘yganida kalta etagi yanada teparoq ko‘tarilar, bizning esa nafasimiz bo‘g‘imizga tiqilaverar edi.

– Yo‘q, hali menga qanaqa ish berasiz, qanaqa vazifa bajarishim mumkin, bilmasimdan oldin avansingizni qabul qila olmayman, – dedi ayol. Asosiy muammo o‘sha asnoda tug‘ildi. Ish beruvchi do‘stim ayoldan so‘radi:

– Mashinkada yoza olasizmi?

– Yo‘q, yoza olmayman.

– Zarari yo‘q xonim, bilishingiz shart emas...

– Unda kotibalikka nima deysiz?

Shu payt xonaga menga notanish bir kishi kirib keldi. U ham mehmon ayolni ko‘rishi bilan turgan joyida qotib qoldi:

– Bu xonim ko‘zimga juda issiq ko‘rinyapti. Qayerdadir ko‘rgandayman, – dedi.

Shunda ayol jiddiy tortib:

– Ha, taniysiz, – dedi, – hammangiz taniysiz...

Ayolga yaxshilab razm solib qaradim. Rostdan ham qayerdadir ko‘rgandim uni:

– Ko‘zimga juda ham issiq ko‘rinyapti, – dedim.

Birdan ayol qahqaha otdi. Uning ovozi birpasda o‘zgargan, ancha qalinlashgan edi.

– Nahotki meni tanimadingiz? – dedi.

U shunday deb avval ko‘ksidagi ikkita yasama ko‘krakni olib stolga qo‘ydi, keyin boshidagi ulama sochini yechdi.

Ola!... Bu o‘zimizning Jamil emasmi? Yuzidagi bo‘yoqlarni artganida Jamil ekani aniq ma‘lum bo‘ldi.

– Olchoqlar! – deya baqirdi u, – shu idoraga qatnayverib, adoyi tamom bo‘ldim! O‘n lira qarz so‘rab ololmadim sizlardan.

– Juda ham hazilkash odamsan-da, Jamil...

– Nimasi hazil? Necha oydan beri ish qidirib yuribman. Qayerga bormay “Bizga manzilingizni qoldiring, o‘zimiz sizga maktub yozib chaqiramiz!” deb aldab chiqarib yuborishadi. Shu katta Istanbulda manzilimni yozib bermagan joyim qolmadi. Gazeta e‘lonlarining qaysi biriga qaramang, hammasida “Ayollarni ishga taklif qilamiz...” yozuvi... Hech kim erkaklarni ishga olishni xohlamaydi.

O‘tirganlardan biri idora xo‘jayiniga qarab:

– Menga ruxsat, zarur ishim bor edi, – deb ketmoqchi bo‘ldi.

– O‘tir, azizim, borasan-da, qanaqa shoshilinch ish ekan u?

Jamil so‘zini davom ettirdi:

– Keyin, qarasam, ish pachava. Modomiki, sizlarga ayol xizmatchi kerak ekan, mana sizlarga ayol, dedim-u, qiyofamni o‘zgartirdim, qo‘ydim.

– Ish topdingmi?

– Kim ish qidiribdi? Qayer yoqsa, o‘sha yerga borib eshigini taqillatmasdan kirib boryapman. Mana bugungacha menga “Bizga xizmatchi kerak emas!” degan idorani ko‘rmadim.

O‘rnimdan turib: “Uzr, mening bir uchrashuvim bor edi. Mayli, xayr og‘aynilar” – dedim-u, u yerdan darhol chiqmoqchi bo‘ldim. Shunda Jamil gapini davom ettirdi:

– Yo‘li oson, lekin ustaning sho‘ri qurir ekan. Kuniga ikki marta tanamni boshdan oyoq ustarada qirtishlayapman. O‘n-o‘n besh dona bir marotaba qo‘llaniladigan ustara ketyapti. Qaranglar, sizlar bilan yarim soat o‘tirgan bo‘lsam, oyoqlarimda yana qillar o‘sib chiqdi.

Jamil shunday deb sumkasidan ustara va tarosh anjomlarini olib, stolga qo‘ydi va “ishga” kirishdi:

– Uzr, o‘rni emas-u, lekin do‘stlarim, yana boradigan joyim bor...

MEHMONDO‘ST XALQIMIZ OMON BO‘LSIN

U chekka bir viloyatda yashar, kitob do‘konida ishlardi. Ora-sira xat yozishib turar edik. Husnixatiga qaraganda, ancha savodxon yigit edi. Har yil yoz kelishi bilan meni o‘zi yashayotgan viloyatga mehmonga taklif qilar, ishim juda ko‘pligi, “bosh qa-

shish”ga ham vaqtim yo‘qligini aytib, uzr so‘rab javob yozar edim. Ammo u meni viloyatiga taklif qilishdan hecham charchamasdi. Ixlosmandlarimning men bilan tanishishga mushtoq ekanliklari, qachon borishimni so‘rab turishlarini yozardi. Aslida men ham viloyatga borish, u yerda bir-ikki kun qolib kitobxonlar bilan uchrashishni xohlardim. Ammo ish ko‘pligidan hech vaqt topa olmasdim.

Bir kuni yozda ana shu kitobchi yigit zarur ish bilan Istanbulga kelibdi. Qo‘ng‘iroq qilib, “Uyingizga borsam maylimi?” – deb qoldi. Baxtga qarshi, juda nozik bir qo‘lyozma ustida ishlayotgan edim, bir daqiqa ham ortiqcha vaqtim yo‘q edi. Ammo bir yozuvchining o‘z kitobxoniga mavjud sharoitni tushuntirishi qiyin edi. Men undan qachon qaytishini so‘radim. U ikki kun oldin kelgani, bu kecha samolyotga bileti borligini aytdi. Bundan chiqdi, uning ham vaqti ziq ekan. Unga “Uyga kel, kutaman!” – dedim. Uchto‘rt yildan beri men bilan xat yozishib turgan kitobchi yigit ko‘p o‘tmay uyimga yetib keldi. Quruq kelmabdi, viloyatida mashhur quruq mevalardan bir quti olib kelibdi. Mulozamat ko‘rsatib ko‘p vaqtimni olmasligi, tez qaytishini aytdi. Ammo suhbatimiz, choy-poy ichishimiz bir soatdan ko‘proq vaqt oldi.

Yigit o‘ziga xos, yoqimli shevada gapirardi. U o‘z ustida tinimsiz ishlab, o‘qib, odam bo‘lgan oddiy qishloq ziyoliysi ekan. Bunday kishilarga uzoqdan bo‘lsa-da, mehrim o‘zgacha... Ha, uzoqdan... Chunki har bir mehrim tovlangan kishi uchun bir soatdan vaqt ajratadigan bo‘lsam, yozuvchilikni umuman yig‘ishtirib qo‘yishim kerak-da! Aslida, mavjud vaziyat shuni taqozo etayotgandi, desam ham bo‘ladi.

U meni viloyatiga taklif qilib, kitobxonlar bilan uchrashishim, kitoblarimga dastxat qo‘yib berishim, shu bahonada bir-ikki kun mehmon bo‘lib, dam olib ketishimni iltimos qildi. Dam olishmi?.. Ammo uning bu gapiga aslo ishongim kelmadi.

Xullas, boradigan kunimni taxminan belgilab oldik. Soddadil kitobchi yigitning va‘damdan boshi osmonga yetdi.

Men bergan va‘damga vafo qilib, belgilangan kun viloyatga uchadigan samolyotga mindim. Kitobchi do‘stim bir kishi bilan meni aeroportda kutib oldi. Mashinasiga minib yo‘lga tushdik.

Samolyot kech soatda kelganligi sababli to'g'ri mehmonxonaga borsak kerak, deb o'yladim. Kechqurun ovqatni yeyishni xush ko'rmasdim, lekin bunday vaziyatlarda ziyofatdan qochib qutulib bo'lmasligini bilardim... Shuning uchun ovqatlanmasdan yotib uxlashni qancha istamay, mezbondan olgan javobim shu bo'ldi: "Yo'-o'q, axir ovqatlanmasdan uxlab bo'larkanmi!.."

"Mehmon uy egasining eshagi" degan maqol yodimga tushdi... Modomiki, mehmon ekanman, rozi bo'lishga majbur edim... Demak uy egasining xushmuomalalik ila aytgan har bir so'zi men uchun buyruq edi... Buyruq esa muhokama qilinmasligi, so'zsiz bajarilishi kerak...

Boradigan mehmonxonamda oldin sumkamni joylashtirib, yuz qo'limni yuvib olaman, so'ngra birgalikda mehmonxonaning restoranida ovqatlanamiz, deb o'yladim. Biroq mashina avval charog'on do'konlar, baland imoratlar, yorug' ko'chalarni ortda qoldirib, qorong'ulik bag'riga sho'ng'idi. Yo'l yoqasida ahyon-ahyonda pardalari tortilgan derazalardan chiroqlarning xira nurlari ko'rinib qolar, tushunishimcha, men joylashadigan mehmonxona ovloq bir yerda joylashgan edi...

Mashinamiz bir-ikki chuqurga tushib-chiqib, keyin katta qora narsaning yoniga kelib to'xtadi. Bu katta qora narsa men qoladigan mehmonxona bo'lishi kerak edi... Mashinadan tushdik. Eshik oldi qop-qorong'u. Mezbon eshik qo'ng'irog'ini bosdi. Eshik ochildi. Ichkarini bir shamchiroqqa o'xshash elektr chirog'i xira yoritib turardi. Eshik og'zida oddiy, qishloqcha kiyingan bir ayol bolalari bilan bizni qarshi oldi. Ayolning yonida uchta bolasi turar, erta-indin dunyoga kelajak yana bitta bolasi esa qornida edi. Bolalaridan birini ko'tarib olgan, yana birining qo'lidan ushlab turardi. To'ng'ichi esa onasining etagiga yopishib olgandi.

– Marhamat, xush kelibsiz!..

Biz kelgan joy mehmonxona emas, meni bir necha yildan beri kutayotgan kitobchi yigitning xonadoni ekanini tushundim. Eshikdan ichkariga kirar ekan:

– Yarim kechasi sizlarni bezovta qildim-da, – dedim xijolat bo'lib.

– Qo'ysangiz-chi, qanaqasiga bezovta qilasiz... Qani, marhamat...

Bu yer pastqam bir necha qavatli uyning birinchi qavati edi. Yosh kitobchi yigit uch farzandining onasi, qornida ham yetti-sakkiz oylik bolasi bo'lgan ayolidan so'radi:

– Dasturxon tayyormi, xonim?

Ayol menga “Xush kelibsiz” deya qo'l berib so'rashgandan so'ng, eriga dasturxon tayyor, anchadan beri kutayotganini aytdi. Rostdan ham biz kirgan xonada dasturxon tuzatib qo'yilgan, hatto o'rtasida roqi shishasi ham turardi... Stol tagiga sholchaga o'xshash mato solingandi. Mashinada biz bilan kelgan ikkinchi yigit mezbond o'stimning qaynisi ekanini uylariga kelgandan so'ng bilib oldim.

“Mehmon kelarkan” deb shuncha kuydir-pishir qilgan, dasturxonni turli noz-ne'matlarga to'ldirgan bechora ikkiqat uy bekasiga rahmim kelganidan “Qornim to'q!” deyishga ko'nglim bo'lmadi. Nima bo'lgan taqdirda ham, kechki ziyofatdan keyin mehmonxonaga borishimni o'ylab, bir ikki soat bu muhitga ko'nikishga rozi bo'ldim.

Tayyorlangan mahalliy taomlar, turli-tuman gazaklar haqiqatan ham juda lazzatli edi. Men bu ayolning homilador, buning ustiga yana uchta shumtaka bilan o'ralashib, shuncha taom-u gazakni tayyorlab ulgurganiga lol edim. Boshqa bir xonaga o'tkazilib, ustlaridan bekitib qo'yilgan bolalarning sho'xliklari, shovqinlari hisobga olinmasa ziyofat ustidagi suhbatni zerikarli deyish insofdan bo'lmasdi. Tezroq mehmonxonaga borib, dam olishni chin dildan istaganim uchun, o'zimni tutolmasdan:

– Endi menga ruxsat!.. Juda charchaganman... – dedim.

Mezbond ko'zlarini hayratdan katta-katta ochib:

– Qayoqqa ketasiz? – deb so'radi.

– Mehmonxonaga. Meni mehmonxonaga olib borib qo'ymaysizlarmi? – deb so'radim.

Ikkalasi bir-biriga qarab olgach, nimanidir gaplasha boshlashdi. Men dastlab ularning bironta gaplarini tushunmadim. Ammo sekin-asta ma'no chiqarishga harakat qildim. Ular o'zlarining mahalliy shevalarida taxminan shunday deyishardi:

– Og'a, nima siz bizni tiriklayin ko'mib ketmoqchimisiz?.. Axir, butun mahalla oldida sharmanda bo'lamiz-ku!.. Odamlar “Istanbuldan shunday aziz mehmon tashrif buyuribdi-yu, bular uylariga

sig'dira olishmabdi!" deyishmaydimi?.. Qurboningiz bo'laylik, og'a!.. Shunday odamni mehmonxonama-mehmonxona ovora qilishibdi, demasinlar... Yo'q, hech qayoqqa ketmaysiz!.. Biz badnom bo'lamiz, keyin mahallada qanday bosh ko'tarib yuramiz?.. Agar bir marta mahallaning og'ziga tushar bo'lsak, tamom, bu narsa bola-chaqa, yetti pushtimiz sha'niga dog' bo'ladi. Agar bu kecha bu uydan chiqib ketgudek bo'lsangiz, men yo o'zimni o'ldiraman, yo bu yurtdan bosh olib ketaman. Unday qilmang, og'a, ketmang, bizni sharmandalikdan qutqaring...

Dastlab uning nima deganini tushuna olmagan bo'lsam-da, keyin hamma narsaga tushunganday bo'ldim. U meni bu kecha uyidan chiqarmoqchi emasdi... Uning ta'biri bilan aytganda, meni mehmonxona ostonalarida "xor qilib" qo'ymoqchi emasdi.

Men nima deyishni bilmay qoldim. Shoshganimdan:

– Sizni bezovta qilgim kelmayapti, mehmonxonada qolsam yaxshi bo'lardi... – deya oldim, xolos.

– Qo'ysangiz-chi... Qanaqasiga bezovta bo'lamiz?! Siz begona emassizki, bizni bezovta qilsangiz!..

Men ularga minnatdorchilikni bildirdim, ammo, baribir ketishim kerakligini aytdim:

– Bilaman bezovta bo'lmaysiz... Ammo o'zim xijolatdaman...

Xullas, nima demay, hammasi behuda edi... Endi ishontirishning boshqacha usulini qo'llashga o'tdim: hammaning o'ziga yarasha fe'li-atvori, odati borligi, aytсам uyat bo'ladi-yu, ammo yotoqda pijamasiz yotish odatim borligi, shu sababli ham men uchun mehmonxona qulay ekanligini aytdim. Biroq bu bahonamga qarshi ham mezbonlarning tap-tayyor javoblari bor edi:

– E, shunga shunchami, og'a?.. Menga desa, ishtonsiz yoting... Xohishingiz...

Xullas, qanday bahona to'qimay, baribir mezbondan qutulish yo'lini topolmadim. Yarim bo'lgan tunni shu yerda o'tkazishga rozi bo'ldim. Mayli, bir kecha ming kecha emas-u... Ertalab bir yo'lini qilib, mehmonxonaga chopaman...

Qolishimga to'la ishonch hosil qilgan mezbon, boshdan beri maqsadi meni huzur qilishimni xohlaganini takrorlardi. Chindan ham, mening huzurimni o'ylayotganiga hecham shubham yo'q edi,

ammo eng oddiy mehmonxonada ham sharoit bu uydagidan ko'ra yaxshi bo'lishini yaxshi bilardim...

Yo'lda juda toliqqanim, ertaroq yotmoqchi ekanligimni aytdim. Holbuki, o'sha payt tun yarmidan o'tgan, soat taxminan ikkiga yaqinlashgan edi. Agar bu gapni aytmaganimda, befoyda suhbat bilan tongni qarshi olishim turgan gap edi.

Ichkarida joy solish kerak deb o'ylab turgandim, birdaniga o'tirgan xona yig'ishtirila boshlandi. Angladimki, yotoqxonam shu yer bo'lar ekan... Dasturxon ustidagi yeguliklar birpasda yig'ishtirildi. Stol xonaning bir burchagiga surib qo'yildi. Ayol stol tagidagi matoni yig'ishtirib olib ketdi. Ikki erkak tashqaridan ikkita matras olib kelib, ustma-ust qo'yib, birpasda yotoq yasashdi, yostiq, choyshablar solishdi: "Mana sizga mehmonxona!.."

– Yaxshi dam oling, – deb chiqib ketishdi.

Yotgach, birpas uydagi tovushlarni tinglab, hojatxonaning bo'shashini kutdim. Oyoq tuvushlari tinib, uyda sokinlik hukm sura boshlaganidan so'ng asta tashqariga chiqdim. Shovqin solmaslik uchun oyoq uchida yurdim. Qorong'u dahlizda chiroq tugmasini paypaslab qidirdim. Topish oson bo'lmadi. Shu payt allanima oyoqlarim ostida o'ralashdi. Nimaligini bilmadim-u, ammo undan qutulmoqchi bo'lib, yiqilib tushishimga oz qoldi. Oyog'im tagida o'ralashgan narsa mushuk ekan. Mushukni bosganimda jon hovli bilan chinqirganda bilib qoldim. Menimcha, uydagilarning hammasi uyg'onib ketgandi. Hojatxonaga kirdim... Aniq bilmadim-u, harholda kirgan joyim kelayotgan hidga qaralsa, hojatxona bo'lishi kerak edi. Ammo ko'rinishidan kichkina omborxona yoki shunga o'xshash bir joyga o'xshardi. U yerda ustma-ust qo'yilgan bir nechta quti, kattakon savat, bir velosiped, jildlari titilib ketgan turli xil eski kitoblar, katta-kichik tog'oralar, bir necha juft oyoq kiyim, bo'sh shisha idishlar va shunga o'xshash bir qancha mayda-chuyda bor edi. Hojatxonaning asosiy nuqtasi aynan ana shu mayda-chuydalar orasida yashiringan ediki, uni topish oson bo'lmadi. Ilojim bo'lganida edi, tahoratdan voz kechgan bo'lardim, ammo buning hecham iloji yo'q edi... Kechirarsiz-u, ammo holim chindan ham juda tang edi... Izlay-izlay hid o'tkirlashgan yo'nalishdan harakat qildim va qutilar, katta bir dasta gazeta va kir kiyimlarning orasida

yashiringan hojatxona nuqtasini topishga muvaffaq bo'ldim. Unitaz singan, ammo sinig'iga qarab o'tirishning sirasi emasdi...

Rezervuarning zanjiri o'rniga bir ip bog'lab qo'yilgan ekan, bir uchidan uslab tortganimni bilaman, butun uy chayqalib, hatto poydevori ham silkina boshladi. Dahshatli zilzila boshlangandi. Nima qilishimni, qayoqqa qochishimni bilmasdim. Ammo bu "zilzila" uzoq davom etmadi. Silkinish ham, gursillashlar ham bir necha soniyadan so'ng tindi. Shuncha silkinish, gumburlashga yarasha bir tomchi ham suv tushmadi. Shoshganimcha hojatxonaning eshigini ochib chiqmoqchi bo'lganimda qarshimda uzun ishton kiygan ikki erkakni ko'rdim. Ikkala erkak yotog'idan uchib chiqib, yetib kelishgandi.

Uy egasi bo'lgan kitobchi yigit xijolat chekib:

– Uzu, – dedi, – sizga aytish yodimizdan ko'tarilibdi, hojatxonamizning suv rezervuari ishdan chiqqan, tutqichni tortishingiz bilan shunday gumburlagan ovoz chiqara boshlaydi...

– Faqatgina gumburlagan ovoz emas, silkinishlar ham bo'ldiku. Men zilzila bo'lyapti deb o'ylabman, – dedim.

Bu uzun ishtonli ikki erkak, ya'ni mezbolarlar menga hojatxonadan qanday foydalanish kerakligini erinmay tushuntirishdi. Bir chelak turgan ekan, u chelakni suvga to'ldirib keyin quyish kerak ekan...

Mehmondo'st uy egasiga:

– To'g'ri aytasiz, – dedim, – har xonadonning o'ziga yarasha tartibi, tutumi bo'ladi. Buni sizdan so'rab bilib olishim kerak edi. Ayb menda, – dedim o'zimni gunohkorga solib...

Bu uzun ishtonli ikki erkak mezbolar yotoqxonaga kirib ketar ekan, men bir narsani payqadim: ikkalasi bir xonada, uy bekasi esa uchta bolasi bilan boshqa xonada yotishgan ekan. Chunki, biz turgan qavatda oshxona, hojatxona va uch xona eshigidan boshqa eshik yo'q edi...

Mezbolarlar xona-xonalariga kirib ketishgach, yuz-qo'limni yuvish uchun qo'l yuvgichni qidira boshladim. Bu ham oson bo'lmasdi... Mayli endi nima bo'lsa bo'lar... Omadim bor ekan, uzoq paypaslab qo'l yuvgichni topganday bo'ldim. Xudoga ming qatla shukur, yuz-qo'limni yuvish uchun kranni topdim. Lekin murvati qan-

daydir chilvir bilan mahkam bog‘langan ekan. “Qanday ochsami-kin?” – deb o‘ylab qoldim... Murvatning chetidan tinmay suv tom-chilab turardi. Sekingina buradim. Shunda birdan suv ochilib, favvora kabi otila boshladi. Bekitishga uringanim sari bosim ko‘tarilib borardi. Nima qilishni bilmasdim. Shunday qoldirib, borib o‘ringa cho‘zilmoqchi ham bo‘ldim, biroq suv tushib, yerga yoyila boshlagan, bir necha daqiqada butun uyni suv bosishi muqarrar edi. O‘zimga o‘zim la‘nat o‘qiy boshladim... Nega endi bu odamning gapiga kirib uyida qolishga rozi bo‘ldim o‘zi?.. “Mehmonxonaga ketaman” deb turib olsam bo‘lmasmidi?!

Suv bilan qancha “olishmay”, bari bekor edi... Ust-boshim shalabbo bo‘lgandi... Uy egasini uyg‘otishdan boshqa choram qolmagandi. Ikki kishining xurрак ovozi kelayotgan xona eshigini taqillatdim. Olgan javobim ikki xurрак ovozi bo‘ldi...

Nima bo‘lsa ham bu yerdan darhol qochishim kerak, deb o‘yladim. Ammo tunning ikkinchi yarmida o‘zim bilmagan bir joyning qorong‘u ko‘chalarida qayoqqa boraman?.. Mehmonxonasini qanday topaman?..

Eshikni yanada qattiqroq ura boshladim. Ichkaridagilar-ning biri xuddi hushtak chalayotganday ingichka, ikkinchisi esa kemandagi zanjiri bo‘shatilayotganda chiqadigan vahimali ovozga o‘xshab xurрак otardi. Eshikni ochib ichkari kirishdan boshqa ilojim qolmagandi... Shunday ham qildim. Ikki erkak bir yotoqda bir-biriga tiqilib xurрак otishardi. Yarim soat turtkilaganimdan so‘ng uyg‘onganday bo‘lishdi. Kitobchi yigit nima bo‘layotganini tushunmay, nima gapligini so‘radi... Xavotir oladigan hech narsa yo‘qligi, faqat krandan toshgan suv uyni bosayotgani, qancha urinmay suvni to‘xtata olmaganimni aytdim. Balki 10-15 daqiqa mening kim ekanligim, bu yerda nima qilib yurganim, gap nima haqida borayotganini tushunolmay turgan mezbolar o‘zlariga kelish-gach, apil-tapil o‘rinlaridan turib, oldimga tushishdi...

Hojatxonada oqayotgan suv allaqachon to‘piqqa keladigan darajaga yetgandi. Ikkovi birdan kranga tashlandi. Chilvir bilan bog‘langan kran va mezbolar orasida dahshatli jang boshlandi. Nihoyat, bu jang krاندagi eski chilvir o‘rniga yangisi bog‘lan-gach, nihoyasiga yetganday bo‘ldi. Lekin endi krاندan qorovul-

ning kuchugi xirillaganga o'xshash tovush chiqq boshlagan, bu tovush borgan sari yuksalmoqda edi. Ikkala mezbob bir tomondan toshib, xonani bosgan suvni oqizib yuborishga harakat qilar, ikkinchi tomondan meni yotog'imga borib, bemalol uxlayverishim mumkinligini uqtirtishar, har uyning o'ziga xos tomonlari borligini menga tushuntirishga urinishardi:

– Siz borib bemalol damingizni olavering!.. Hammasi joyida...

Jo'mrakdan shunday shiddatli, xirillagan tovush chiqar ediki, bunday sharoitda bemalol yotish uchun quloq kar, ko'z esa ko'r bo'lishi kerak edi. Bu xirillagan tovush xuddi benzinda ishlaydigan motor kabi ora-sira "pat-pat" deb ovoq ham chiqarib qo'yardi... Bu shovqinga shiftdan kela boshlagan yana bir shovqin qo'shildi...

Kitobchi yigit: "Hechqisi yo'q, ahamiyat bermang. Tapa qavatdagi qo'shnilar "Jo'mrakning tovushini o'chiringlar!" degan ma'noda tayoq bilan quvurni urishyapti. Qo'shnichilikda bunaqa holatlar bo'lishi tabiiy... Bunaqa shovqin-suronlarga o'rganib ketganmiz..." – dedi.

Shu payt uy bekasining ovozi eshitildi:

– Suvni asosiy quvurdan bekitinglar! Asosiy quvurdan bekitinglar!..

Shubhasiz, bunday hollarda qilish kerak bo'lgan eng to'g'ri ish suvni quvurdan bekitlesh edi, lekin buning uchun o'sha joyning qayerdaligini bilish kerak edi... Ancha vaqt davom etgan "qidiruv"-dan so'ng, asosiy kran ham topildi. U bekitlegach, xirillash ham, suv ham to'xtadi...

Bechora mezbob yigit bir kechada uchinchi marta menga "Xayrli tun" tilab yotog'imga qadar kuzatib qo'ydi. Oyoqda arang turar, lekin bu mudhish kechaning hangomalaridan asabim buzilganidan uxlay olmasdim... Endi ko'zim ilinay deganda, qandaydir "g'ichir-g'ichir"dan uyg'onib ketardim. Shu paytgacha hech ahamiyat bermagan ekanman... Yotgan joyimda bu "g'ichir-g'ichir" tovush qayerdan kelayotganini o'ylab boshim qotgandi. Bu tovush goh qoramolni bo'g'izlayotganda chiqadigan tovushga, goh arava g'ildiragining tovushiga, goh esa xuddi temirning ustidan kaltak yuritganda chiqadigan ovoqga o'xshardi. Axiyri, tovush xonaning eshigidan kelayotganini payqadim. Bu uydagi barcha eshiklar

ochilib-yopilganda shunday, bo'g'izlanayotgan hayvondek ovozi chiqarar ekan...

Ishqilib, ertalabga yaqin hojatxonaga qatnov to'xtadi. Endi uyquga ketmoqchi bo'lib turgandim-ki, tashqarida bir mushuk miyovlay boshladi. U ham miyovlar, ham insonning asabiga tegadigan qilib eshikni tirnardi. Bu boya hojatxonaga ketayotganimda oyoqlarim orasida o'ralashgan mushuk edi. Kirish uchun eshikni tinmay tirnaganiga qaraganda, u men yotgan xonada uxlashga odatlangandi. Qaysar mushuk niyatidan qaytar, deya uzoq vaqt eshikni ochmadim. Ammo mushukning qaysarligi ortsa ortdiki, kamaymadi. Men taqdirga tan berib, eshik yoniga borib, ochishimni bilaman, mushuk o'qday uchib kelib o'zini yotoqqa urdi. Menimcha u ana shu matras ustida uxlashga odatlangan edi. Ammo men mushuk bilan yotishga odatlanmagan edim. Yotoqni mushukka topshirib, o'zim kresloga yonboshladim, lekin baribir chiday olmadim... Mushukning qo'yniga kirishdan boshqa choram qolmadi. Mushuk bu yotoqqa shunchalik o'rgangan ekanki, hecham begona qilmadi. Qo'ynimga yaxshilab kirib oldi. Oradan 10-15 daqiqa o'tar-o'tmas, mushukning burgalari tanamga hujum qila boshlagach, g'art-g'urt qashinishni boshladim. Keyin chiroqni yoqib, ichki kiyimlarimdan burgalarni tutib o'ldira boshladim. Axiyri, yotoqni mushukka to'la-to'kis topshirib, kresloda uxlashga qaror qildim... Pardani ochib asta tashqariga mo'raladim. Kun sekin-asta oydinlashayotgan edi. Boshimni tirsagimga tirab, endi ko'zim ilingan ekan, bolalarning shovqinidan cho'chib ketdim. Uydagi uch boladan yoshi 4-5 atrofidagi ikkitasi xonaga kirdi. Uchinchisi, eng kichigi hali onasining qo'ynida bo'lsa kerak... Bolalardan biri, yonimga kelib, nega ishtonchang kresloda uxlayotganimni, nega yotoqda yotmaganimni so'radi. Yotoqda mushuk yotganini aytgan edim, kichigi, "Mushuk bilan bir yotoqqa sig'madingizmi?" – deb, qah-qah otib kula boshladi.

Keyin:

– Qarang, buning qiyin joyi yo'q! – deb yotoqqa kirib, mushuk bilan qanday yotish kerakligini amalda ko'rsatib berdi.

Asablarim tarang edi. Bolalarning bola ekanliklarini unutib:

– Yo'qollaring, xonalaringga! – deb baqirib berdim.

Bolalar, bu yer ularning xonasi ekanligi, har tong aynan shu soatda onalarining quchog'idan chiqib, bu xonada mushuk bilan birga yotgan otalarining qo'yniga kirib yotishlarini aytishdi.

Bu xonadonda bo'lib o'tgan hamma narsani oz bo'lsa-da, tushunib yetgan edim, ammo tun bo'yi poyga o'ynashgan sichqonlarga e'tibor ham bermay, pinagini buzmay yotgan mushukni hecham tushuna olmayotgandim. Buning sababini ham bolalardan so'rab bilib oldim. Bolalarning aytishicha, mushuk sichqonlar bilan birga katta bo'lganligi uchun ular bir-birlariga o'rganib qolishgan ekan. Hatto o'tgan yili mushuk bolalabdi. O'z bolalarini emizayotganida bilmasdan sichqon bolalarini ham emizib qo'yibdi. Mushuk bolalarini bozordagi qassobxona yoniga tashlab kelishibdi. Sichqonlar esa uyda qolaverishibdi...

Bolalarni xonadan chiqara olmasligimga amin bo'lgach, ust-boshimni kiyib, xonaning u chetidan bu chetiga yura boshladim. Tunda tahoratxonada bo'lib o'tgan hangomadan so'ng qo'l-yuzni yuvishga yuragim betlamadi. Ammo kema hushtagi, fabrika hushtagi, poyezd hushtagi va quturgan kuchukning g'irillashiga o'xshash tovushlardan u yerda suv murvatining bir necha marta ochilib yopilganini angladim.

Tong ota boshlagan, lekin men buni xohlamayotgandim. Chunki, kun yorishishi bilan qora xira pashshalar paydo bo'lishini bilarдим. Hamma narsaga chidashim mumkin, biroq xira pashshalar shunchalik ko'p edi-ki, ulardan qutulishning hecham iloji yo'q edi. Bu pashshalar burning, ko'zing, qulog'ing, og'zing, hatto labing, demasdan istagan yeriga qo'nib ketaverardi. Pashshalardan qutulish uchun yelpina boshlagandim, boyagi ikki shumtaka bola miriqib ustimdan kulishdi. Men battar asabiylashdim:

– Nimasi kulgili buning? – deb baqirdim. Men asabiylashganim sari bolalarning kulgisi yanada avj olardi. Ular men yotgan yotoq ustiga chiqib, olishib-tepisha ketishdi. Men ularni ajratib qo'yishga harchand urinmay, bekor ketdi... Shu payt eshik taqillab qoldi.

– Kiring! – dedim. Bolalarning otasi "Xayrli tong!" deb xonaga kirdi. Yig'layotgan bolalarini urushib, xonadan chiqarib yubordi. O'sha topda yagona niyatim darhol samolyotga bilek olib, Istanbulga qaytish edi. Ming afsuski, Istanbulga uchadigan ilk samolyot

reysi uch kundan keyin ekan. Birozdan so'ng kitobchi yigitning qaynisi ham keldi. Ikki erkak yotoqni yig'ishtirib, tashqariga olib chiqishdi. Uch farzandning onasi – uy bekasi ham bolalarini yetaklab xonaga kirdi. Kitobchi yigit “Yaxshi dam oldingizmi?” – deb so'radi. Mehmon ekanligimni unutmasdan “Rahmat, mazza qildim” – dedim. Mezbon:

– Albatta, – dedi, – uy baribir boshqacha-da, mehmonxonada nima bor? – dedi bamaylixotir... Yonidagi qaynisi ham uni qo'llab-quvvatladi: “Hech zamonda uy bilan mehmonxona bir xil bo'larkanmi?” – dedi mag'rur ohangda.

– Bu yerlar sizning katta shahringiz emas... – dedi mezbon.

– Tushunmadim? – dedim men.

Bu yerda hurmatli mehmonlarni mehmonxonaga jo'natish uyat hisoblanar emish... Uy bekasi stolni xonaning o'rtasiga qo'ydirib, birpasda nonushta tayyorlashga kirishdi... Ikkinchi kunim ham, uchinchi kunim ham birinchi kechagidan farqli emasdi. Lekin shuni tan olishim joizki, uchinchi kecha yo uyqusizlikdan, yo bu xonadonning sharoitiga ko'nikkanimdan, bilmadim-u, toshdek qotib uxlab qolgandim.

Uch kun o'tib Istanbulga qaytayotganimda aeroportga meni kuzatishga chiqqan kitobchi yigit va qaynisi:

– Bu hisob emas, tez-tez kelib turing, eshigimiz har doim ochiq... Yana kutamiz! – deyishdi.

Shunchalik ko'ngli toza insonlar ediki ular, mehmondorchilik uchun minnatdorchilik bildirib, birgalikda unutilmas vaqt kechirganimni aytdim.

OYOG'INGIZNI KO'TARING, POSHSHO HAZRATLARI!

Qiyinchiliklarning barchasi noming jinniga chiqqunga qadar ekan. Noming jinniga chiqdimi, hayotda hech qachon qiyinchilikka uchramas ekansan. Shundan bo'lsa kerak, o'z nomini jinniga chiqarishlarini istaganlarning ko'pi bu “oson” ishning uddasidan chiqa olishmagan. Ammo Yusuf, “Harbiy Maktab”ni tugallab,

mulozimi soniy bo‘lib chiqar-chiqmas ismidan oldin “Jinni” laqabi qo‘shish kerakligini angladi: Jinni Yusuf ...

Jinni bo‘lishdan maqsad, jinnixonaga tushish emas. Jinni bo‘lib ozodlikda yurish, kishi uchun eng ishonchli “daxlsizlik”dir. Biron aqlli kishi xato ish qilib qo‘ysa, baloga qolishi tayin. Ammo jinni odam ahmoqning ishini qilsa, “E-e, bu bir jinni bo‘lsa!..” – deb qo‘ya qoladilar. Mobodo u sog‘ odamga xos biron ish qilsa, “Jinni ham odam-da!..” – deb “adolat” qilishadi.

Jinni Yusuf ana shunaqa, “o‘rtacha” jinnilardan edi.

Mana dunyoga kelibmizki, nimagadir, jinnilarga mehrimiz bo‘lakcha. Jinni Yusuf ham hamma yaxshi ko‘radigan zobitlarimizdan edi. Ko‘zi ham, o‘zi ham, so‘zi ham to‘q odam edi. Shu fazilati bilan ishga tayin etilishi ham oson kechdi. Qisqa vaqt ichida “Poshsho”¹ darajasiga ko‘tarildi. Xodimlar bo‘yicha mas‘ul zobit Hasan afandi Jinni Yusuf poshshoning bo‘linmasidan edi. Xizmati davomida Hasan afandining rutbasi to‘rt marta olib qo‘yildi. Lekin yana to‘rt marotaba o‘ziga qaytarib berildi. Uning eng ezgu istagi qo‘l og‘asi² lavozimidan nafaqaga chiqish edi. Mabodo, urush bo‘layotgan vaqtda mingboshilikka ko‘tarilib olsa bas, ishlar “besh” bo‘lishi tayin edi.

Jinni Yusuf poshsho Hasan afandini yaxshi ko‘rardi. Hasan afandi harbiy maktabni tugatmagan, “o‘qimagan” zobitlardan edi. To‘g‘ri, harbiy bilim olmagan bo‘lsa-da, mehnatkash, sofdil, ud-daburon askar edi. Zero, urush ketayotgan vaqtda bir askardan talab etiladigan eng zarur narsalar ham shu edi-da! Mingboshi bo‘lib, undan keyin nafaqaga chiqish umidida bor kuchini ayamay xizmat qilardi. Ammo bir qo‘rquv uni ich-ichidan kemirardi. Bu ham bo‘lsa egallab turgan lavozimidan mahrum bo‘lish qo‘rquvi... Hazilakam gap emas, to‘rt marta lavozimdan olinib, mulozimlikka tushirilib, yana qaytadan qo‘l og‘asi darajasiga ko‘tarilish... Mingboshi bo‘lolmasa ham, ana shu qo‘l og‘asi lavozimidan nafaqaga chiqishga ham rozi edi u. Ishqilib, ana shu lavozimini unga ko‘p ko‘rmasalar bo‘lgani...

¹ **Poshsho** – lashkarboshi, qo‘mondon, sardor, komandir, ba‘zan esa “harbiy” kishi ma‘nosida qo‘llaniladi. Bu yerda “komandir”, harbiy boshliq ma‘nosida kelgan.

² **Qo‘l og‘asi** – qadimdan yuzboshi bilan mingboshi unvonlari orasidagi harbiy unvon.

O'sha vaqtlar urushda magnitli sahro telefonlari qo'llanilar edi. Telefonda gaplashayotgan kishi tugmani bosishi kerak edi. Agar bosmasa, narigi tomondan kelayotgan ovoz eshitilmasdi. Qarorgohda telefonda kimdir gaplashadigan bo'lsa, Hasan afandi nima qilishini bilmasdan shoshib qolar, atrofdagilarga qarab, "Qanday gaplashasizlar, shu telefon deganini hecham tushuna olmadim-da?.. Necha marta urindim, lekin bo'lmadi, gaplasha olmadim" – derdi. Chunki Hasan afandi telefonda tugma borligini, gaplashilayotganda bu tugma bosilishi kerakligini bilmasdi. Bir kuni qarorgohda zobitlardan biri telefonda gaplashayotganida, Hasan afandi uning yoniga kelib:

– Menga ber-chi shuni, – deb telefonni haligi zobitning qo'lidan tortib oldi va "Alo... Alooo!.." – deb baqira boshladi. Lekin ovoz eshitilmasdi. Yonidagi zobit unga qarab:

– Shunaqayam gaplashadimi, Hasan afandi, – dedi, – telefonda gaplashayotganda ikki oyoqni birdan yerga bosyapsan, elektr toki tuproqqa ketyapti, shunga ham aqling yetmaydimi?..– dedi.

Hasan afandi:

– Ha, nima qilishim kerak unda?..

– Oyog'ingning birini ko'tarib, ikkinchisini yerga tirashing kerak.

– Demak, shuning uchun ham gaplasholmayotgan ekanman-da!

– Ha, albatta... Endi tushundingmi?..

Yosh zobit bir oyog'ini ko'tarib, telefonni qo'liga olib, Hasanga sezdirmasdan tugmani bosdi. Keyin go'shakni Hasan afandining qulog'iga yaqinlashtirdi.

– Endi oyog'ingni ko'tar-da, gaplashaver, – dedi.

Hasan afandi bir oyog'ini ko'tardi, yosh zobit tutib turgan go'shakka qarab gapira boshladi. Shu payt bir kotib askar ichkariga kirdi va Hasan afandiga qarab:

– Poshsho hazratlari sizni so'rayaptilar, – deb qoldi.

Hasan afandi Jinni Yusuf poshshoning yonida besh daqiqa bo'ldimi, bo'lmadimi, xonadan rangi qizarib-bo'zarib chiqib keldi. Boshini ikki qo'li orasiga olib "Unvon yana qo'ldan ketdi" – dedi.

Hasan afandining unvon-u lavozimi bu bilan beshinchi marta bekor qilindi. U yana mulozimlik unvoni bilan "taqdirlandi".

Hasan afandi Jinni Yusuf poshshoning xonasiga kirganda, u kim bilandir telefonda gaplashayotgan edi. Xonada uning muovini bilan arkoni **harb raisi** turar edilar. Telefon aloqasi yaxshi bo'lmaganligi, liniyalar **qorishiq** bo'lgani bois poshsho gaplasha olmayotgan edi. Shunday bir fursatdan foydalanib mingboshilikka ko'tarilishni orzu qilgan Hasan afandi Jinni Yusuf poshshoga qarab:

– Bir oyog'ingizni ko'taring, poshsho hazratlari! – dedi.

Jinni Yusuf poshsho qo'l ostidagi zobitlar bilan to'g'ridan to'g'ri, yuzma-yuz gaplashmas, yordamchilari orqali gaplashardi. Quloqlariga ishonmagan poshsho yordamchisiga o'girilib:

– Nima deydi? – deb so'radi.

Yordamchisi Hasan afandiga qarab so'radi:

– Nima dedingiz?..

Hasan afandi:

– Poshsho hazratlari, telefonda gaplashish uchun bir oyoqlarini ko'tarsinlar, – dedi.

Yordamchisi Jinni Yusuf poshshoga qarab:

– Gaplashish uchun bir oyog'ingizni ko'tarishingiz kerak emish, – dedi.

Shu payt Jinni Yusuf poshshoning xonasida go'yo momaqaldiraq gumburladi. Poshsho o'kirib yubordi... Hasan afandi qochdi. O'z xonasiga chiqib stoliga o'tirdi. Telefonni boplab so'kib, xumoridan chiqqach:

– Unvon ketdi endi, hammasini qaytadan boshlaymiz! – dedi...

JANOBI OLIYLARIGA!

Rashotbey uch dona sigaretni ketma-ket bir-biriga ulab chekdi. Dushman bilan qaqshatqich jangga kirishdan oldin qurol-aslahasi, o'q-dorisini g'amlab qo'yadigan askarday burni ustida turadigan ko'zoynagini "joyida turibdimikan" deganday paypaslab qo'ydi va qanshariga yaxshilab o'rnashtirdi. So'ngra jahl bilan stol ustidagi eski yozuv mashinkasi tomon yurdi. Bir qarashda Rashotbeymi yoki mana bu yozuv mashinkasi "ko'proq umr ko'rgan"ligini bilib olish oson emasdi...

Rashotbey stulni tortdi va yaxshilab o'rnanashgach, yozuv mashinkasiga qog'oz qo'ydi. Keyin ko'zoynagini qulog'i ustiga

yaxshilab o'rnashtirib, yozishga tushdi. Inson sakrash uchun bor kuchini qanday bir nuqtaga to'plasa, Rashotbey ham boshqarma boshlig'iga rasmiy maktub yozish uchun xuddi shunday maxsus tayyorgarlik bilan ishga kirishar ekan, qanshari ustiga o'rnatilgan ko'zoynagini tez-tez tuzatib qo'yardi.

U bugunga qadar yozuv mashinkasida yozuv yozmagandi. Azaldan mashinka desa cho'chib turar, umuman mexanik tarzda ishlaydigan texnikadan o'zini chetda tutib yurardi. Harbiy xizmatdan so'ng o'n yil jandarm o'nboshisi bo'lib ishlagandan keyin davlat xizmatchisi lavozimiga o'tgan paytlar yozuv mashinkalari keng qo'llanilmasdi. Barcha rasmiy hujjatlar, xoh yuqori idora va muassasalar bo'lsin, xoh quyi, barchasiga qo'lda yozib jo'natilardi. Xullas kalom, Rashotbeyning bu boshqarmaga kelib ishlayotganiga ham ana-mana deb 22 yil bo'libdi, ammo bir kun ham yozuv-chizuv, hisob-kitob, daftar-maftar, kitob-mitob ishlariga aralashgan emas. O'zining halol mehnati, rostgo'yligi bilan lavozimdan lavozimga ko'tarila-ko'tarila, shaharchada joylashgan mana shu kichik davlat idorasining xodimi lavozimiga erishgandi. Yoziladigan rasmiy maktublar, kelgan rasmiy yozuvlarga javoblarni yozish ishlari bo'limning ikki kotibi zimmasiga yuklatilgandi. Rashotbey esa faqat imzo chekardi. Biroq endi vaziyat ancha o'zgargan, javob xatini boshqarma boshlig'iga to'g'ridan to'g'ri o'zi yozishi kerak edi. Shu kungacha yuqoridagilarga nisbatan murojaat qilish odobini saqlab kelgan, hurmat-ehtiromni o'rniga qo'ygan, ammo endi bo'ldi, yetar! Bundan so'ng nohaqlikka dosh berishning iloji yo'q! Boshqarma boshlig'idan kelgan xat shunchaki mayda-chuyda yozuv emas, unga munosib javob tayyorlashi kerak edi. Shu bois qo'l ostidagi xodimlarning boshqarma boshlig'idan kelgan xat haqida ham, o'zining boshliqqa yozgan javobi haqida ham bilishlarini istamasdi. Xatni shaxsan o'zi yozishiga majbur qilgan sabab ham shu edi. Shularni o'ylab Rashotbey yozuv mashinkasi yoniga o'tdi.

U qansharida turgan ko'zoynagini yana bir marta to'g'rilab olib, mashinkadan "C" harfini qidira boshladi. Nahotki, bu mashinkada "C" harfi bo'lmasa? Yoki bu Suhabey deganlari xatlari-ning barchasini "C" harfisiz yozadimi? Qarang, idorada bor-yo'g'i

bittagina yozuv mashinkasi bor, ammo unda ham “C” harfi yo‘q. O‘sha pallada Rashotbeyga kerak bo‘lmagan barcha harf ko‘z o‘ngida qator-qator terilib turar, faqat birgina “C” harfi yer yorilib ichiga kirib ketgan edi. Mana bu – “A” harfi, bunisi – “V”, mana bunisi esa – “T”. Hammasi jandarm bo‘linmasi askarlari kabi bir tekis safga tizilib turishibdi. Lekin oralarida “C” harfi yo‘q. Rashotbey o‘z-o‘zicha bir nimalar deb g‘udrandi...

– Qayerdasan, ey la‘nati “C”, qayerdasan? Qaysi go‘rga kirding, ey ablah “C”? O‘zi shunaqa bo‘ladi, inson bir narsani astoydil qidirdimi, topa olmaydi. Mayli, boshqa harflarni qidirib ko‘ray-chi, zora “C” o‘zidan o‘zi yashiringan joyidan chiqib qolsa!..

Shunday deya turib Rashotbey chaqiruv tugmasini bosdi. Xonaga kirgan xodimiga:

– Suhabeyni chaqir! – dedi. Ammo Suhabeydan “C” harfining qayerda joylashganini oshkora so‘ray olmasdi. Buni bir hiyla ishlatib bilib olmoqchi bo‘ldi. Suhabey kelgach, unga dedi:

– Suhabey!

– Labbay, afandim, eshitaman.

– Qara, mana bu “C” harfing yaxshi bosilmayapti, nega bunaqa xira? O‘qib bo‘lmayapti...

– “C” harfi yaxshi ishlamayaptimi? Bu shalog‘i chiqqan mashinka, afandim, bitta “C” harfini emas, qolgan harflarni ham yaxshi bosmaydi.

– Shunday deb Suhabey yozuv mashinkasining oldiga keldi va “C” harfini barmog‘i bilan bosdi. Qog‘ozga “shiq” etib “C” harfi tushdi.

– Qara, sal xira, shundaymi? – dedi Rashotbey sir boy bermay.

– Ha, sal xiraroq, afandim.

– Rahmat, boraqol!

Suhabey xonadan chiqqach, Rashotbey ishtiyoq bilan yana ko‘zoynagini burnining ustiga yaxshilab o‘rnashtirib, ishga kirishdi. Ana endi shunday bir noma yozsinki, boshqarma boshlig‘i bir ko‘rib qo‘ysin rasmiy xat qanday yozilishini...

Rashotbey nohaqlikka chiday olmas edi. Bu safar yozuv mashinkasida “E” harfi “yo‘qolib” qolgandi. Yana qidirishga tushdi. Qayoqda qoldi ekan? Boyadan beri “ko‘zga chipqon” bo‘lib turgan “E” harfini birdan yer yutdimi, yoki osmonga uchdimi, yo‘q

bo'ldi qoldi? Yo'q, bu idorada aqldan ozib qolish hech gap emas, deb o'z o'ziga gapira boshladi Rashotbey:

– Hozirgina shu yerda edi, qaysi jahannamga kirdi? Qaysi qatorda bo'lishi mumkin, osmonga uchib ketmagandir, axir!..

O'rnidan turib mashinkaning har bir harfini bittalab, sinchiklab ko'zdan kechirdi. Ha, mana – “E”. Shu yerda ekan. Rashotbey yosh boladek quvonib ketdi. Ko'zoynagini yana bir bor to'g'rilab, o'ng qo'lini xuddi chivin ushlamoqchi bo'lgandek yuqoriga ko'tardi. So'ngra birdan, xuddi dushman ustiga hamla qilayotgandek “E” harfini bosdi: “Shiq”. Undan keyin egilib qog'ozga qaradi. Ha, qog'ozda “E” harfi savlat to'kib turardi. Lekin, birinchi yozilgan “C” harfidan uch satr pastga, besh santimetr o'ngga tushgan edi.

Rashotbey endi ko'zi va barmoqlari bilan mashinkadagi “Z” harfini qidira boshladi. U xuddi it yoki mushukni chaqirayotgandek o'ziga o'zi: “Ze, ze, ze, ze...” der, lekin “Z” harfi hech topila qolmasdi. Shundan keyin u yana o'rnidan turib ketdi. Yuqoridan turib harflarga qaradi. “Z” harfini ko'rishi bilan, fursatni boy bermasdan unga tashlandi: “Shaq”. Bu gal “Z” harfi ham “o'yin chiqargan”, oldingi ikki harfdan besh-olti santimetr yuqorida bosilib qolgan edi.

Rashotbey yozmoqchi bo'lgan har bir harfini uch-besh daqiqa qidirgandan so'nggina topib olar, yana birdan yo'qotib qo'yishdan qo'rqib harfga “tashlanar” edi. Har bir harfni xuddi musht tushirayotgandek zarb bilan bosar, bu bilan boshqarma boshlig'idan alamini olayotgandek zavq olardi. Harflarning har birini qanchalik kuchli zarb bilan bossa, yozayotgan nomasi ham shunchalik kuchli zaharxanda so'zlardan iborat bo'lishi kerak edi. Ikki-uch marotaba topib bosilgan harfni, yana qaytadan qidirishga to'g'ri kelar, ayniqsa, ana u “T”ni izlashdan shu qadar charchadiki, bir qog'oz olib uning qayerda joylashganini yozib ham qo'ydi: yuqoridan ikkinchi qatorda, chapdan o'nga qarab oltinchi harf... Rashotbey shu taxlit topilishi qiyin bo'lgan harflarning joyini alohida qog'ozga yozib qo'yar, so'ng o'sha qog'ozga qarab harfni topib olardi.

Lekin nima qilsa ham, ko'nglidagidek chiqmayotgandi. Qog'ozning u yer bu yeriga xuddi chivin qo'nib olgandek, harflar har tomonga sochilib yotardi. Rashotbey esa taslim bo'lishni istamas,

yozishga davom etar, ammo yozganlarini na o'zi, na boshqa birov o'qiy olardi.

Yana Suhabeyni chaqirtirdi. Suhabey xonaga kirganida Rashotbey o'rnidan turgan holatda yuqoridan pastga tikilib mashinkadan "M" harfini qidirayotgandi. Mana "M", birdaniga bosdi: "Shiq". Buni ko'rgan Suhabey kulib yubormaslik uchun o'zini zo'rg'a tutib:

– Meni chaqirtirgan ekansiz, – dedi.

– Ha...ha... Suhabey, boshliqqa bir rasmiy xat yozish kerak.

Mayli, nima bo'lsa, bo'ldi endi. Yashirishning foydasi yo'q. Bilishsa, bilishar... Rashotbey o'zi yozgan qog'ozni mashinkadan chiqarib oldi va g'ijimlab axlat qutisiga tashladi. Suhabey yozuv mashinkasining yoniga o'tirdi. Rashotbey qo'llarini orqasiga qo'yib, xonaning u uchidan bu uchiga yura boshladi.

– Yoz, yoz, Suhabey!.. "Boshqarma boshlig'i janoblariga!". Suhabey "shiqir-shiqir" yozishga kirishdi. Rashotbey, qo'llari orqasida, ham mardonavor yurar, ham nima yozishini unga aytib turar edi:

– Bu nima degan gap? Yigirma ikki yildan buyon davlat xizmatidaman. Biron marta o'z ishimga loqayd munosabatda bo'ldimmi? Yo'q! Nima, men boshqarma boshlig'iga nima desa "qulluq" deb turishim kerakmi? Hech qachon! Hech qachon bunday qilmaganman, qilmayman ham. Shunday bir javob yozayki, ko'rib qo'ysin... Bir adabini yesin. Boshqarma boshlig'i bo'lsa o'ziga... Menga nima?... Tavba-tavba...

O'n daqiqacha o'zicha aytingach, yana davom etdi:

– Nima deb yozdik, Suhabey? – deb so'radi.

Suhabey yozganini o'qib berdi:

– "Boshqarma boshlig'i janoblariga!"

– Bo'lmaydi... Boshqa qog'oz qo'y.

Suhabey, mashinkadagi qog'ozni chiqarib olib, yangisini qo'ydi.

– Yoz, Suhabey!.. "Boshqarma boshlig'i janobi oliylariga!" deb yoz, ha, "Janobi oliylari" deb yoz. Mayli meni haydashsa, haydashsin. Men yozay, ular meni ishdan haydashsin. Har bir insonning bu dunyoda o'z izzat-nafsi bor, har kim o'z or-nomusi, hami-

yati uchun yashaydi. Boshqarma boshlig'i bo'lsa o'ziga. Men unga shunday bir javob yozayki, ko'rib qo'ysin, noma qanday yozish kerakligini!

Bu hali Rashotbey gapirgan gaplarning hammasi emas edi. U juda og'ir so'zlar aytayotgan edi. Shunchalik og'ir so'zlar ediki, Suhabey bu so'zlarni shunchaki mashinkaga tushirayotgan bo'lsa ham xuddi butun mas'uliyat zimmasiga tushayotgandek qo'rqa boshlagandi. Rashotbey qo'llari orqasida xonaning u uchidan bu uchiga yurib, og'ziga kelganini aytib bo'lgach, yana so'radi:

– Qani, nima deb yozdik?

Suhabey yozganini o'qidi:

“Boshqarma boshlig'i janobi oliylariga!” deb yozdik, afandim.

– Yana bo'lmadi... Chiqar qog'ozni, boshqasini qo'y!

Suhabey, yana qog'ozni chiqarib olib, o'rniga yangisini qo'ydi.

– Yoz: “Bosh boshqarma yuksak maqomiga!” deb yoz, ha, ana endi bo'ldi. Maqomi yuksak, ammo... Biz... Yo'q, bo'lmaydi. Bir xat yozaylikki... Hech kim birovning qadr-qimmati, izzat-nafsi bilan o'ynashmasligi kerak. Shunaqa bir rasmiy maktub yozaylikki... Qo'rqa! Tagiga imzoni men qo'yaman. Agar u boshqarma boshlig'i bo'lsa, men ham...

Rashotbeyning boshliq haqida gapirmagan gapi qolmadi.

Boshqarma boshlig'i degan odam o'z o'rnini bilmog'i kerak. Bugungacha bunaqa boshliqlardan qanchadan qanchasini ko'rganmiz. Yigirma ikki yildan buyon davlat xizmatidaman. Hech bo'lmaganda yoshimni hurmat qilishsa bo'lardi... Qani, nima deb yozding, Suha?

– “Bosh boshqarma yuksak maqomiga!” deb yozdik, afandim...

– Bo'lmaydi. Qog'ozni chiqar! Rahbariyatga yoziladigan rasmiy yozishmalarda o'ta ehtiyotkor bo'lmoq kerak. Boshqa bir narsa o'ylab topishimiz kerak.

Suhabey mashinkaga yana yangi qog'oz qo'ydi.

– Suhabey, yoz, “Bosh boshqarma boshlig'i janobi oliylariga” deb yoz! Qani, yozdingmi? Ha, bilib qo'yishsin. Kerak bo'lsa, burgaga achchiq qilib ko'rpaga o't ham qo'yishimiz mumkin.

Shunday deb Rashotbey yigirma daqiqa aytinib turdi. Keyin:

– Suhabey, qayerga kelib qolgandik? – deb so'radi.

– “Bosh boshqarma boshlig‘i janobi oliylariga” deb to‘xtagan-dik, afandim.

– Bo‘lmaydi. Qog‘ozni chiqar! Rasmiy yozishmalarda har bir so‘z ustida jiddiy o‘ylash, eng munosib so‘zni topish kerak.

Suhabey mashinkaga yana yangi qog‘oz qo‘ydi.

– Suhabey, soat necha?– deb so‘radi.

– Olti bo‘ldi, afandim...

– Voy-bo‘! Olti bo‘ldimi? To‘xta, bu xatni shu yerda to‘xtat-masak, bo‘lmaydi. Bu oqshom yaxshilab “otmasam” bo‘lmas ekan. Keyin kallani bir joyga qo‘yib, uyda maktubning qoralama shaklini tayyorlab kelaman. Sen ertaga “oqqa” ko‘chirasan.

Ertasi kuni u idoraga kirar-kirmas Suhabeydan so‘radi:

– Qayerda to‘xtagan edik?

– “Bosh boshqarma boshlig‘i janobi oliylariga” deb boshlagan edik, afandim.

– Yo‘q. Chiqar qog‘ozni! “Bosh boshqarmaning eng oliy maqomiga!” deb boshla. Yoz! Menga boshqarma boshlig‘i bo‘ladimi, yo undan ham kattarog‘imi, baribir. Men...

Rashotbey xonaning u uchidan bu uchiga tinmay yurar, ham bir nimalar deb o‘zicha aytinar edi.

– Nima yozgan edik, Suhabey?

– “Bosh boshqarmaning eng oliy maqomiga!”

– Bo‘lmadi, qog‘ozni almashtir! “Eng oliy maqomlariga!” deb yoz...

Rashotbey o‘sha kuni kechgacha xonasining u uchidan bu uchiga yuz marta borib keldi, og‘zidan boshqarma boshlig‘ining nomi tushmadi. Yoza boshlangan qog‘ozlarni besh-o‘n marotaba almashtirdi, lekin rasmiy xatning sarlavhasini ham ko‘nglidagiday shakllantira olmadi: “Muhtaram boshqarma boshlig‘i janoblari- ga!”, “Bosh boshqarma yuksak maqomiga!”, “Bosh boshqarmaning eng oliy maqomiga!”, “Eng oliy maqomlariga!..”, “Janobi oliylariga!” va hokazo. Xullas, bu yozuvni rasmiylashtirishi ishi ikki oydan ko‘proq davom etdi. Bu muddat ichida Rashotbey boshqarma boshlig‘iga qarata nimalar demadi. Bu aytganlarining hammasini yozdirmoqchi edi, lekin nasib qilmadi. Bir kuni tonggi gazetadan boshqarma boshlig‘ining o‘zgargani haqidagi xabarni o‘qib qoldi. Rashotbey chuqur “uh” tortdi. So‘ngra Suhabeyga qarab:

– Nimalar yozmadim-a, bu odam nomiga! – dedi yana bir “uh” tortib.

O‘sha kundan Rashotbey boshlab o‘zining ko‘rsatgan jasorati haqida atrofida qilargalarga so‘zlab bermoqchi bo‘lsa: “Men hech kimning gapiga quloq solmayman, faqat o‘z fikrimni yozaman. Mening birovdan qo‘rqadigan joyim yo‘q. Nimaga qo‘rqishim kerak ekan? Men faqat yozaman!” – derdi. So‘ngra eshitib turganlarga qarab, Suhabeyni guvoh qilib ko‘rsatib:

– Qani, Suhabey, o‘zing ayt, men boshqarma boshlig‘iga nimalar yozmadim. Shunchaki aytilib, unutilib ketadigan narsalar-midi? – der, Suhabey ham uning so‘zlarini ma‘qullaganicha:

– Hammasi rost. Haqiqatan ham shunday bo‘lgandi, afandim! – deb uni qo‘llab-quvvatlab turardi.

“JARGA QULAYAPMIZ!”

Qahvaxonada “sharaq” etgan tarsaki ovozi eshitildi. Stol atrofi-da o‘tirib narda, domino, qarta o‘ynayotgan, berilib suhbat qilayotgan mijozlarning ovozi birdan o‘chdi. Hamma tarsaki ovozi kelgan tomonga o‘girildi. Tarsaki yegan davangir bir odam edi. Tarsaki tushirgan esa uning tamoman teskarisi: pakana, qiltiriq... Birpas-da davangir odamning chap yonog‘ida qiltiriq tushirgan tarsaki-ning o‘rni – besh barmoq izi qolib ulgurgandi. Hatto politsiya ham barmoq izidan tarsakini kim tushirganini osongina aniqlashi mumkin edi. Atrofdagilar tarsaki yegan davangir odam hozirning o‘zida tarsaki tortgan qiltiriqni oyoqlari ostiga olib majaqlab tashlasa kerak, deb o‘ylab turishgan edi. Ammo unday bo‘lmadi:

– Ustingdan arz qilaman, – deb baqirdi tarsaki yegan odam. Ammo atrofdagi hech kimdan sado chiqmadi. Tarsaki yegan odam birozdan so‘ng o‘tirganlarga qarab:

– Hammangiz ko‘rdingiz-a, guvoh bo‘lasizlar, – dedi va bo‘yi yelkasidan ham kelmaydigan pakana odamga qarab, jahl bilan, – Yur, politsiya mahkamasiga boramiz, – dedi.

Tarsaki tortgan qiltiriq odam unga javob berish o‘rniga “Bor-e, sen bilan pachakilashib o‘tirishga vaqtim yo‘q...” degandek qo‘l

siltadi. U xuddi yuziga qo'ngan pashshani haydayotganday keskin harakat qilib, g'alati bir tovush ham chiqarib qo'ydi. Uning bu harakatidan battar jahli chiqqan davangir odam: "Ana endi mendan ko'rasan!" – deb qahvaxonadan otilib chiqib ketdi. Qahvaxonadagilar yana o'yin, suhbatlariga sho'ng'ib ketishdi. Ko'p o'tmay davangir odam yonida bir politsiya xodimi bilan qahvaxonaga kirib keldi va barmog'i bilan haligi tarsaki tushirgan qiltiriq odamni ko'rsatdi:

– Mana, mana shu menga tarsaki tortdi!

So'ngra o'tirganlarni ko'rsatib:

– Hammasi ko'rdi, hammasi guvoh, – dedi.

Politsiyachi tarsaki tortgan qiltiriq odam bilan o'sha joyga yaqin o'tirgan 4 ta mijozni guvoh sifatida mahkamaga olib ketdi. Jabrlanuvchi tarsakidan hali ham qizargani ketmagan chap yonog'ini ko'rsatganicha:

– Janob komissar, men jabrlanuvchiman. Meni urgan odam shu bo'ladi. Bular esa guvoh, hammasini ko'rishdi, – deb javrab borardi davangir odam.

Komissar avval gumondor qiltiriqni, keyin jabrlanuvchi – davangir odamni, undan keyin esa to'rtala guvohning ismlarini so'rab, mashinkasini chiqillatgancha bayonnoma rasmiylashtirdi.

Jabrlanuvchi davangir odam tarsaki tortgan qiltiriqni umuman tanimasligini tinmay takrorlar, guvohlar esa hech narsa ko'rmaganliklarini aytishardi.

Jabrlanuvchi davangir odam ularga qarab:

– Nahotki tarsaki ovozi eshitmagan bo'lsangiz? – dedi hayratlanib.

Guvohlar na biror narsa ko'rgan, na bir narsa eshitgan bo'lib chiqishdi. Gumondor qiltiriq odam:

– To'g'ri, inkor etmayman. Rostdan ham men bu odamga tarsaki tushirdim, – dedi.

Komissar:

– Nima uchun? Xusumatingiz bormidi? Sizni haqorat qildimi, – deb so'radi.

– Hech qanday xusumatim yo'q. Uni umuman tanimayman.

– Unda nima sababdan bunday qildingiz?

Pakana, qiltiriq odam vaziyatni tushuntirishga kirishdi:

– Kecha kechqurun ishdan uyga keldim. Qarasam, chiroqni o‘chirib ketishibdi. Puli to‘lanmagan ekan. Butun tunni qorong‘i uyda o‘tkazdik. Tuni bilan uxlolmay chiqdim. Janob komissar, buning ustiga onam ham 2 yildan beri kasal yotibdi. Oshqozon og‘rig‘i qiynaydi bechorani. Shifokor qandaydir dori yozib bergan, o‘sha dorini ichsa, og‘riq bosiladi. Ammo hozir doriga pul qayda...

Ertalab o‘rnimdan turay desam, chap yonimni ko‘tara olmayman, deng. Yotoqxonamizning oynasi singaniga 3 oy bo‘ldi, oyna topa olmayapmiz. Do‘konlarda yo‘q, kelmayotgan emish. Derazaga choyshab tutib qo‘ydik, ammo hech foydasi yo‘q. Uyning ichi tashqaridan ham sovuq, sahargacha tarashaday qotish hech gapmas. Chap yonimni ko‘tara olmayman. O‘rnimdan turdim. UZR, ammo hojatxonaga borsam, u yerda suv ham yo‘q. Tashqarida sharillab yomg‘ir yog‘yapti-yu, ichkarida jo‘mrakni ochsang bir tomchi suv tushmaydi. Xonaga kirdim. Sovuqdan dir-dir titrayman. Ko‘mir olaylik desam, talon berishmayapti. Ozgina o‘tinimiz bor edi, endi u ham tugadi.

Qarasam, pochtachi qutiga gazeta tashlab ketibdi. Har kuni ertalab ishga ketishdan oldin gazeta o‘qiyman-da. Gazetani qo‘limga oldim: “Go‘zallik bellashuvi”, “Galatasaroy liga chempioni bo‘ldi”, “Bojxonada qolgan 300 tonna qahva endi nima bo‘ladi?”, “Abidin Daver kemasi tura-tura chirib ketdi” kabi qator-qator sarlavha... Siqilib ketdim. Uydan endi tashqariga chiqay degandim, eshik oldida majburiy ijro boshqarmasi xodimi va advokatga ro‘baro‘ keldim. Ijara pulini to‘lamaganimiz uchun uy egasi bizni majburiy ijroga beribdi. Ular ichkariga kirishdi, ammo musodara qilishga arzigulik biron narsa topa olishmadi. Majburiy ijro va musodara idorasi xizmatchilarining uyga bostirib kelishini kim ham istardi. Chunki ular uyinga kirsay-yu, qo‘llariga ilinadigan biron narsa topilmasa, inson xijolat bo‘lmaydimi shunday kishilar oldida?..

Xullas, advokat: “Mana shu divanni olib ketamiz” – deb divanga yopishgan ediki, tepadagi shirinliklar solinadigan bo‘sh qutilar ustiga taxlab qo‘yilgan eski-tuski ishtonlar, qiyqim latta-puttalar, yirtiq ko‘rpalar uning ustiga ag‘darildi... Shu payt advokat “Ana radio bor ekan!” – deb qoldi.

Koshki, shu radio balosidan tezroq qutulsam edi... Bir yilda o'n oy ustaxonada, ta'mirda yotadi. Topgan pulimning yarmi shu radio jonvorning ta'miriga ketadi... Aslida bizning shu ahvolga tushishimizga ana shu radio aybdor!..

Eshikdan chiqayotgandim, xotinim:

– Qizingiz maktabga bormayapti, – deb qoldi.

– Nimaga? – deb so'rasam, “Jismoniy tarbiya o'qituvchisi kalta ishton bilan oq rezina poyabzal kiyib kelmasa, darsga qo'ymayapti ekan”, – deb qoldi.

– Bo'пти, bo'пти, tushunarli...

– Uyda zaytun yog'i ham qolmagan...

Chopib ko'chaga chiqdim. Ishga kech qolib bo'lgan edim. “Bugun ham bormaydigan bo'ldim” – deb o'yladim. Yomg'ir chelakdan quyganday yog'ardi. Uyimiz oldidan o'tadigan tramvay yo'lini ham buzib tashlashgan. Avtobus yarim soatda bir o'tadi. Ilinib olish oson emas, rosa tiqilinch bo'ladi. Yo'nalish taksilari ko'p qatnaydi, lekin hech biri to'xtamaydi. Yengil mashinalarni-ku, hech gapirmang. Yomg'ir chelakdan quygandek yog'adi. Ust-boshim shalabbo, dir-dir titrayman... Shunda bir yigit yonimga kelib:

– Kechirasiz amaki, – deb qoldi. “Men soat so'rasa kerak” – deb o'ylabman. U esa “Kechagi o'yin natijasidan xabaringiz bormi?” – deb so'rab qolsa bormi! “Tavba, astag'firulloh” – dedim-u, tez yurib ketdim. Nariroqda bir qahvaxona bor edi. O'sha yerga kirdim. Ust-boshimdan suv oqadi. Qahvaxonachiga “Choyingdan ber!” – dedim. Yonimda haligi, mendan tarsaki yegan odam gazeta o'qib o'tirardi.

– Nimalar bo'layapti o'zi? Qayoqqa qarab ketyapmiz, oxiri qayergacha borar ekanmiz? – deb o'zimcha xayol surib turganimda, bu odam jahl bilan qo'lidagi gazetani uloqtirib:

– Mamlakat jarlikka qulayapti! – deb baqirib yubordi.

U bilan dardimiz bir ekan, bir gaplashib, dardlashib olamiz deb o'ylab unga yuzlandim:

– Tinchlikmi, oshna? Uzr, birovning ishiga aralashish yaxshimas-u, ammo nimadan bunchalik g'azablanyapsiz, – deb so'radim. U jahlidan tushmay:

– Yana nima bo'lishi kerak, mamlakatda tuzukroq hakam qolmadi. Kechagi o'yinda hakam yana tarafkashlik qildi, – dedi.

Shundan keyin nima qilganimni o‘zim ham bilmay qoldim, komissar janoblari. Hayotimda bir insonni chertmaganman. Xuddi tok urgandek sapchib turib, o‘ng qo‘lim bilan uning yuziga tarsaki tortib yuborgan ekanman. Inkor qilmayman. Ammo o‘zim ham istamagan ish bo‘libdi. Unga nisbatan hech qanday xusumatim yo‘q edi. O‘zimni qo‘lga ololmay qolibman. Asabim bosilib, aqlim joyiga kelgach, “Bu odam hozir meni nimtalab tashlaydi” – deb qo‘rqdim. Nima bo‘lsa, bo‘lgandi. Endi... Rabbim shu o‘ng qo‘limga pahlavon Rustamning qudratini berib, bu odamning yuziga tarsaki tortib yuborgan edim.

Komissar tarsaki yegan kishiga qaradi. Tishlarini g‘ichirlatib, o‘zini xuddi jahldan o‘rnidan turmoqchi bo‘lgandek qilib ko‘rsatdi. O‘ng qo‘lining kaftini qashib turib, devsfat jabrlanuvchiga qarab:

– Bo‘ldi, yetar, yarashinglar! – dedi.

Tarsaki yegan jabrlanuvchi:

– Yarashmayman! – deb turib oldi.

Jahli chiqqan komissar yozuv mashinkasida bayonnoma yozayotgan politsiya xodimiga qarab “Yoz!” dedi va davom etdi:

– O‘zini jabrlanuvchi deya ko‘rsatgan da’vogar “Mamlakat jarlikka qulash arafasida turibdi” deya bayonot berib, davlatning oliy manfaatlari va hukumat siyosatiga qarshi...”

Komissar shunday deb, yana gavdali da’vogarga yuzlandi va:

– Yarashasanmi, yo...?

Davangir jabrlanuvchi hali hamon yegan tarsakisining izi ketmagan chap yonog‘ini siypalagancha yerga tikilib:

– Bo‘pti, mayli, yarashsak, yarashaqolaylik, – dedi muloyim ovozda...

HUZURINGIZGA BOSH URIB KELDIM...

U na harbiy litsey, na bironta harbiy maktabda o‘qigandi. To‘g‘rirog‘i, hech qachon maktabga bormagan, ya‘ni “siyoh yalamagan” bola edi. Ammo tomdan tarasha tushganday bir dumalab “harbiy”-ga aylangandi. Hatto imzo qo‘yishni ham bilmas, imzo o‘rniga barmog‘ini bosib qo‘yardi. So‘ngra taqdir taqozosi bilan “Janob”

bo'ldi va "barmoq bosib imzo qo'yish endi uyat bo'lar" deb, otning taqasiday keladigan bir muhr yasatib oldi. Jamolbey bilan o'ynashmang. U Iroq chegarasidagi tog', yaylovlarning mas'uli. Viloyat voliiylari¹, tuman hokimlari uning yonida hech kim emas. Hokimlar Kurd Jamolbey bilan hisoblashish, kelishib ishlashga majbur. Aks holda, Kurd Jamolbey podshohga bir xabar yo'llasa bormi, hokimlarning holi "voy".

Bu tog' tizmalari uzra o'qlarning bodroqdek "paqillab" turmagani ashirat² ahlining voliy yoki hokim janoblariga bo'lgan hurmatlaridan emas, Kurd Jamolbeyga bo'lgan ehtiromlaridandir...

Xullas kalom, Kurd Jamolbey davlat ichidagi bir davlat edi. Ammo u hech qachon Tangri taoloning yerdagi soyasi "Zilullohi fil-olam", ya'ni podshohga qarshi biron marta bosh ko'tarmagan edi. Aksincha, olampanohga qarshi bosh ko'targanlarning boshini qayirib qo'yardi. Podshohi olam ham Kurd Jamol qulining sadoqat-u vafosini taqdirlab kelardi.

Tog'lar, yaylovlar, irmog'-u soylarning yakka hokimi bo'lgan Kurd Jamolbey hech narsaga zoriqmas, yegani oldida-yu yemagani orqasida edi. Oltin desang xum-xum oltini, xotin desang qo'sha-qo'sha xotini, yer-mulk desang, uchi-qirog'i yo'q dalalari bor edi uning. Hukmdor janobi oliylari ham Kurd Jamolni xursand qilish uchun tez-tez "hadya"lar yo'llab turishardi. Qanaqa hadya deysizmi? Bu - rutba va turli ko'krak nishonlari. "Maqomi mualloyi xilofat"dan maxsus yo'llangan turli nishonlar Kurd Jamolbeyning nafaqat ko'ksini, yelkasi-yu sirti, yengi-yu pochasini ham qoplab olgan edi.

Kurd Jamol olgan turli-tuman nishonlarini egnidagi kamzuli-niing yelkasidan etagigacha taqib to'ldirgan, joy qolmaganidan bir nechta nishon hovuchida qolib ketgandi.

Kurd Jamol uzoq safarga otlanganida ortidan keladigan bir nechta navkar uning nishonlarini ko'tarib yurishga mas'ul edi. Bundan tashqari, nishonlarini taqar ekan Kurd Jamol kimning oldiga borayotganligini ham hisobga olardi. Agar arzimas odam bo'lsa, uning yoniga borayotganida 40-50 dan ortiq nishon taqib o'tirmasdi.

¹ **Vali (voliy)** – podshohning viloyat uchun mas'ul kishisi, viloyat hokimi.

² **Ashirat** – Usmonli davrida urug' jamoasi "ashirat" deb atalgan.

Kurd Jamolni og'a qilib, keyin martabasining bundan ham ulug' bo'lishiga sabab bo'lgan, uni "Kurd Jamolbey" darajasiga yetkazgan kishi podshohi olamning shaxsan o'zlari edi. Ko'rsatgan har bir xizmatidan so'ng lavozimi bir pog'onaga ko'tarilar, Kurd Jamol bunday marhamat qarshisida qarzдор bo'lib qolmasdi. U olgan har bir nishoni yoki lentali yulduzchasi uchun podshohga qanchalik sodiqligi, itoatkorligi ramzi sifatida xazinaga xumcha-xumcha oltin yo'llashni unutmasdi.

Kurd Jamol yetmish yoshga to'lganida oppoq soqolli bir Kurd og'asi bo'lishi bilan ko'nglida bir umid paydo bo'ldi. U ham bo'lsa, lashkarboshi lavozimini egallash. Bu tilagini paytini topib podshohning qulog'iga sekin shipshidi. Podshoh ham o'ziga yoqqan, yurakdan unga sodiq qulining tilaklarini yerda qoldirmadi. Uni Salimiya qo'shiniga lashkarboshi etib tayinladi. Biroq bu bir vafodor qulning ko'nglini olish uchun berilgan lavozimdan boshqa narsa emas edi. Rostdan ham, o'qish-yozishni bilmagan, omi bir askarga ilgari biron bir mas'uliyatli lavozim berilmagandi. Kurd Jamol Poshsho jiyakli, popukli, yaltiroq tugmali, qizil zirhli libosini kiyar, ko'krak nishonlarini taqib, qulog'iga yetgan shop mo'ylovini buragancha oq oralagan soqolini tekislab tarab Salimiyadagi kazarma atrofida dakan xo'roz kabi gerdayib u yoqdan bu yoqqa yurardi. Kazarmaga kirishi bilan ko'ksidagi malta echkilarining¹ to'la yelinlari kabi osilib turuvchi nishonlarining shaqir-shuquri yo'lakning narigi tomoniga ham eshitilardi. Sollanib yurishdan boshqa yumushi yo'q edi uning. Harbiy nozir Kurd Jamol Poshshoga hech qanday mas'uliyatli ish yuklatilmasligini qo'l ostidagilarga qattiq tayinlab qo'ygandi. U faxriy marshal kabi kazarma ichida yurishdan boshqa ish qilmasa-da, baribir biron narsa bilan jiddiy shug'ullanishni istardi. Har kun ertalab kazarmaga kelayotganida yordamchisi bo'lgan adyutantdan so'rardi:

- Adyutant afandi!
- Eshitaman, Poshsho hazratlari!
- Olamda nima gaplar?
- Tinchlik, Poshsho hazratlari!
- Hech qanday yangilik yo'qmi?

¹ Malta orolida yashaydigan kichik jussali, sersut echki turi.

– Yo‘q, Poshsho hazratlari!

Kurd Jamol Poshsho har kun ertlabdan adyutantiga shu savolni berar, adyutanti ham unga har doim bir xilda javob qaytarardi. Holbuki, Kurd Jamol Poshsho, biron ish bilan shug‘ullanish, o‘zini ko‘rsatishni istardi. Nihoyat, bir kun tongda niyatiga yetdi.

Haftaning birinchi kuni edi. Bir mulozimi avval, yani bir leytenant dam olish kuni hisoblangan juma kuni harbiy intizomga zid bir ish qilib qo‘ygan edi. Kurd Jamol Poshsho ichkariga kirganida uzun bo‘yli, yelkalari keng, ingichka qora qoshli, qora mo‘ylovli leytenant xonaning burchagida ayblanuvchiga o‘xshab turardi. Kurd Jamol Poshsho odatdagidek adyutantidan so‘radi:

– Adyutant afandi!

– Eshitaman, Poshsho hazratlari!

– Olamda nima gaplar?

– Tinchlik, Poshsho hazratlari!

– Hech qanday yangilik yo‘qmi?

– Yo‘q, Poshsho hazratlari!

– Mana bu turgan leytenant kim?

– Poshsho hazratlari, harbiy intizom boshqarmasidan bu askar haqida bir sirli xabarnoma kelgan.

Necha oydan buyon kutgan narsasi ro‘yobga chiqqan Kurd Jamol Poshshoning qoshlari chimirildi, osilib turgan mo‘ylovi dik-kaydi.

– Sirli xabarnoma dedingmi?

– Xuddi shunday, Poshsho hazratlari!

Kurd Jamol poshshoning ko‘zlaridan birdan o‘t chaqnadi va mulozimi avvalga qaradi. Shu topda uning nigohi mulozimni tiriklayin yeb qo‘ygudek edi.

– O‘qi shu xabarnomangni! O‘qi dedim, senga...– dedi adyutantiga.

Adyutant xabarnomani o‘qiy boshladi:

– “Rabbiul-avvalning yigirma birinchisiga teng kelgan juma kuni, zobita¹ qismi suvoriylaridan biri – mulozimi avval Zulfi, Apostolning mayxonasiga kirib ishrat aylagani...”

Kurd Jamol poshsho tutaqib:

¹ **Zobita** – harbiy bo‘linma.

– Nima-a-a? – deb baqirdi. – Nima, raqi¹ ichibdimi? Voy-voy-voy, raqi ichibdi, dedingmi, a-a-a?..

– Davomini o‘qi, orqasida nima deb yozibdi!..

– “... ishrat aylagani, andin so‘ng Moda²dagi dengiz sohilida joylashgan xotin hammomiga borib zo‘ravonlik qilib ichkariga kirimoqchi bo‘lgani, hammomchi Kirkor ichkariga kirishiga monelik qilmoqchi bo‘lgan, lekin u jismoniy kuch ishlatgan holda uni itarib, dengiz sohilidagi xotin hammomiga kirgani...”

Kurd Jamol Poshsho tishlarini g‘ichirlatgancha bor ovozi bilan:

– Nima-a-a?! – deb baqirdi, – uning kallasini olish kerak. Ha, kallasini... O‘qi, davomini!..

Adyutant o‘qishga davom etdi:

– “Xullas kalom, dengiz sohilidagi xotin hammomiga zo‘ravonlik bilan kirib, xotinlarning biriga tajovuz qilmoqchi...”

Kurd Jamol Poshshoning fig‘oni falakka chiqdi:

– Nima-a-a?! – deya baqirdi yana, – nima deding, ojizalarga tajovuz qilmoqchi bo‘libdimi?.. Obbo, padarla‘nat-ey, obbo padarla‘nat-ey!.. Xotinlarga tashlanibdi, dedingmi? Bunaqalarni o‘sha yerning o‘zida bichib qo‘yish kerak edi!..

Nafasidan olov sochilayotgan Jamol Poshshoning g‘azabdan soqoli titrardi:

– Yoz, adyutant afandi, yoz! – dedi... – Aytganlarimni oqizmaytomizmay yoz. “Raqi ichgani uchun unvoni olib tashlansin va... Innaykeyin, bir bechoraning boshini yorgani uchun ikki oy mudatga qamoqqa olinib... xotinlarning nomusiga tajovuz qilgani uchun Fizon³ga surgun qilinsin va...”

Kurd Jamol Poshsho adyutantiga hali ko‘p narsa yozdirmoqchi edi, ammo uzun bo‘yli, kelishgan, qorachadan kelgan suvoriy zobit Jamol Poshshoning yoniga yaqinlashib, boshini egganicha kurdchalab bir nimalar dedi:

– Ez di bahti teme Poshe... Ez kirmonche...

Suvoriy zobit “Huzuringizga bosh urib keldim, poshsho hazratlari. Men ham kurdman” degan edi. Kurd Jamol Poshsho bu so‘zlarni eshitar-eshitmas soqolini tutamlab silagancha:

¹ **Raqi** – turklarning milliy spirtli ichmliigi.

² **Moda** – Istanbuldagi dahaning nomi.

³ **Fizon** – chekka bir qishloqning nomi.

- Shunaqa demaysanmi, bolam... - dedi va birdaniga hovuridan tushdi. Adyutantiga o'girilib:

- Adyutant afandi! - dedi...

- Labbay, poshsho hazratlari! Haligi xabarnomangni yana bir marta o'qi. Hali o'qiganingda unchalik tushunmadim.

Adyutant takror o'qiy boshladi:

- "Rabbiul-avvalning yigirma birinchisiga teng kelgan juma kuni, zobita qismi suvoriylaridan biri - mulozimi avval Zulfi, Apostolning mayxonasiga kirib ishrat aylagani..."

Mana shu yerga kelganida Kurd Jamol Poshsho:

- Ichadi-da, adyutant afandi... Albatta ichadi-da... Podshohimizning kap-katta zobiti bo'lgandan keyin ichadi-da... Tavba, hatto kam ichibdi. Bundan ham ko'proq ichsa bo'lardi... Qani, davom et, bolam!..

- "... ishrat aylagani, andin so'ng Modadagi dengiz sohilida joylashgan xotin hammomiga borib zo'rvonlik bilan ichkariga kirmoqchi bo'lgani..."

- Kiradi-da, nima qipti, kirgan bo'lsa... Podshohimizning kimsan, katta zobiti bo'lsa...

- Hammomchi Kirkor kirishiga qanchalik monelik qilishga uringanda unga qarshi jismoniy kuch ishlatgan holda... Nomi aytib o'tilgan kishiga qattiq tan jarohati yetkazib...

- Boshini yoribdimi? Hechqisi yo'q. Bosh bo'lgandan keyin yoriladi-da... Shunga ham ota go'ri qozixonami? Kimsan, podshohimizning zobitlari bo'lsa... Yoradi ham, kerak bo'lsa. Boshini uzib tashlamaganiga xursand bo'lmaydimi?... Sen o'qiyver, bolam, - dedi.

- Dengiz sohilidagi xotin hammomiga kirganligi...

- Kiradi-da, hammom bo'lgandan keyin. Shunga shunchami?..

Adyutant o'qishga davom etdi:

- "Xullas kalom, dengiz sohilidagi xotin hammomiga zo'rvonlik bilan kirib, xotirlarning biriga tajovuz qilmoqchi..."

- Qiladi-da, xohlasa tajovuz qiladi, xohlasa butun hammomni istilo qiladi. Podshohi olamning kap-katta zobiti bo'lsa...

- Endi sen yoz, adyutant afandi... Mulozim yuzboshi lavozimiga tayinlansin... Xabar muallifi egallab turgan lavozimidan ozod qilinsin va ikki oy muddatga qamoqqa olinib... Fizonga surgun qilinsin...

XOTINNING GAPIDA JON BOR

Xotini bo'ronli havoda dengizning to'lqinlanishidan o'larday qo'rqqani uchun bunaqa paytda kemaga minishni xush ko'rmas, agar ilojini topolmay, minishga majbur bo'lsa, rosa asabi buzilardi. Axir o'zingiz bir o'ylang, Istanbulning Onado'lu qismida yashaydigan odam kemaga minmasa, bo'g'ozning narigi tomoniga qanday o'tadi?

Narigi qirg'oqda muhim ishlari bo'lgani uchun dengiz pishqirib, yutaman tursa ham o'sha kuni kemaga chiqishlariga to'g'ri keldi. Asablari tarang tortgan xotiniga bu dengizda bironta kema cho'kkanini hali eshitmagani, qo'rqish sabab yo'qligini aytib tinchlantirishga urindi.

– Bu nima deganingiz, – dedi xotini fig'oni falakka chiqib, – Bugungacha bironta kema cho'kmagan bo'lsa, bundan keyin ham cho'kmaydi, degani emas-ku bu!..

Xotining gapida jon bor edi, ammo er bo'lgani uchun xotiniga taskin berish, uni sokinlashtirish uning burchi edi-da. Eng yaxshisi, buni hazilga burib vaziyatdan oson chiqib ketish, bechora ayolni bo'ronga bepisand bo'lishga undash edi:

– Qara, xotin, kemamiz xuddi arg'imchoqqa o'xshaydi-ya, – dedi xotiniga qarab kulimsirab.

Bu gapi tugatugamas, kema to'satdan ko'tarilgan ulkan bir to'lqinning tepasiga chiqib, yana keng bo'shliqqa tushayotganga o'xshab ketdi. Xotini qo'rqqanidan butun kuchi bilan o'tirgan o'rindig'ining tutqichiga yopishdi. Eri tepalikdan pastga sho'ng'iyotgandek harakat qilayotgan kemaga monand tovushda yana o'zini beparvoga solib kulimsiragancha, yosh bolani aldayotgandek yolg'onlar to'qib, xotinini tinchlantirishga davom etdi:

– Ho'-o'ppa!.. Ana...

Xotin endi chiday olmadi, asab jilovini qo'yvorib, baqira ketdi:

– Siz har doim shunaqasiz, hech qachon meni tushunmagansiz. Shuning uchun ham hech qachon sizga dardimni aytmay kelaman. Qachon bir nima degudek bo'lsam, ustimdan kulasiz, kalaka qilasiz. Bugungacha biron marta mening his-tuyg'ularim bilan qiziqdingizmi? Mening o'takam yorilay deyapti-yu, siz ustimdan kulyapsiz! Arg'imchoqmish... Shu payt arg'imchoqqa balo bormi?..

Bu borada ham xotini to'la haqli edi. Ammo uning maqsadi boshqa, xotinining biroz bo'lsa ham ruhini ko'tarish edi. Natija aksincha bo'lib chiqdi: xotinini battar asabiylashdi. Er ruhan tushib, yosh boladay arazlab, tumtayib oldi. Hech nima demay o'tiraverdi.

Narigi qirg'oqda qiladigan ishlarini bajarib, yana kemaga chiqishdi. Lekin dengizda bo'ron hali tinmagan, hatto oldingidan ham kuchayganday edi. Kun bo'yi arazlagan er xotinining qo'rquv-vahimadan titrashini ko'rib nimadir qilmoqchi bo'lar, ammo nima, qanday ish tutish, yana nima deb unga taskin berishni bilmay boshi garang edi. Chunki o'zi xohlamagan tarzda xotinini battar jahlini chiqarishi mumkin edi-da... Bu safar jiddiy tarzda, kulmasdan, hatto sal xo'mrayib mantiqli bir fikr aytishi, vahimaga tushishga hech qanday sabab yo'qligini tushuntirishi kerak edi.

– Menga qara, azizam, – dedi u muloyim ovozda, – kemada shuncha yo'lovchi bor, ammo hammasi xotirjam, birontasining yuzida qo'rquv, vahima yo'q. Agar bironta tahlika bo'lganida ko'rarding ularning ahvolini. To'g'rimi gapim? Agar mantiqqa asoslanadigan bo'lsak...

Bechora er gapini davom ettirmoqchi edi, ammo bo'lmadi. Xotini yana bobillab berdi:

– Men sizga qo'rqib ketyapman desam, siz menga mantiqdan dars bermoqchi bo'lyapsiz. Ba'zi narsalar borki, mantiqqa asoslanmaydi. Qo'rquvda mantiq bo'ladimi, axir? Men qo'rqib ketyapman, mantiq-pantiq bilan nima ishim bor?

– Bo'ldi, bo'ldi. Tushundim, – dedi er yana xotinini tinchlantirish uchun.

Er-xotin orasidagi tortishuvni yonlarida o'tirgan yo'lovchilar eshitishini istamasdi u.

Xotinining bu gapida ham jon bor edi, albatta. Qo'rquvda mantiq bo'ladimi? Nima qilishi, so'nggi urinishi ham samara bermagan bechora er o'sha lahzadan boshlab yana bir necha kun tumtayib, xotinidan arazlab yurdi...

Oradan bir necha kun o'tib yana er-xotin birga kemaga minishlariga to'g'ri keldi. Yana o'sha to'lqinlar pishqirgan dengiz, yana o'sha bo'ronli dengiz havosi... Xotini vahimaga tusha boshladi. Ajabo, endi nima qilsa ekan? Agar yana o'tgan safargidek

“masxarabozlik” qilay desa, xotining his-tuyg‘ulariga nisbatan hurmatsizlik qilgan bo‘ladi. Yana mantiqqa tayanib inson hech qachon qo‘rquvga berilmasligi kerakligini uqtirishni boshlasa, bu safsatabozlik bo‘lardi. Shu bois u jim turishni ma‘qul topdi. Xotini bechora esa o‘zicha nimalardir gapirar, qo‘rquv ichida vahimaga tusha boshlagani aniq edi. Erdan sado chiqmasdi.

– Siz qanaqa odamsiz o‘zi, men nima ahvoldaman, nimalar deyapman, parvoyingizga ham kelmayapti. Hatto mening shu yerda turganligimni ham sezayotganingiz yo‘q, burilib qaramaysiz ham, – dedi xotini yig‘lagandan beri bo‘lib.

– Kechirasan, uzr, – dedi er duduqlanib.

Xotining gapida jon bor edi. Rostdan ham bechora ayol qo‘rquvdan ajal teri to‘kar ekan, er degani budda haykalidek qotib tursa, nima deyish kerak?..

– Siz er bo‘lib qachon mendan ahvol so‘radingiz? Qachon mening muammolarim bilan qiziqdingiz?

Erining nima aybi bor? Bor-yo‘g‘i bir necha kun gaplashmay arazlab yurdi. Tilini tiydi, jim turdi... Xo‘p nima qilishi kerak, hozir bir nima degudek bo‘lsa, kechqurun yana uyga qaytish uchun yana shu kemaga minishga majbur edilar.

Kema xuddi baland tog‘ ustida yurgandek goh yuksalar, goh pastga sho‘ng‘ir edi. Xotining rangi qo‘rquvdan bo‘zday oqargan, bechora erning esa nima qilishni bilmay boshi qotardi. Taskin beray desa, ustimdan kulyapsan deya xotining battar jahli chiqardi. Kular bo‘lsa, “His-tuyg‘ularimga nisbatan hurmatsizlik qilyapsan” deya xafa bo‘lardi. Mantiq kor qilmayotgan edi. Jim tursa, “Menga nisbatan loqaydsan, mening shaxsiyatim seni hecham qiziqtirmaydi”, deb jahli chiqardi. Xotiniga yoqish uchun nima qilsin, uning ko‘ngliga yo‘l topish uchun yana nima qilsin?..

Xotini aytinishga davom etardi:

Koshkiydi, shu kemaga chiqmasaydik... Oh! Agar bunaqa bo‘ron boshlanishini bilsaydim, qadamimni ham bosmasdim. O‘tirardim uyda mazza qilib, nima jin urdi meni-yu, ko‘na qoldim...

Bechora er na kula olardi, na bir so‘z aytishga jazm qila olardi, na sukut saqlay olardi... Faqat qayrilib, xotiniga tikila oldi. Va birgina shu qayrilib qaraganining o‘zi hammasini bosib ketdi. Xotining chehrasi birdaniga o‘zgardi:

– Ha, nima bo‘ldi? Nega unaqa tikilib qoldingiz? Eshitayapsizmi? Sizdan so‘rayapman?.. Nima, ichimdagi dardimni o‘z erimga aytgan bo‘lsam... Haqqim yo‘qmi?

– Azizam, – dedi bir necha soniyalik sukutdan so‘ng, – nimaga jahling chiqadi? Axir hech nima deganim yo‘q senga. Hatto og‘zimni ham ochganim yo‘q-ku!..

– Hech nima degani yo‘q emishlar, hatto og‘izlarini ham ochmaganmishlar... Undan ko‘ra bir nima deganingiz yaxshi edi. Shunday qaradingizki, uni tushungan tushunadi. Bundan ko‘ra baqirganingiz ming marta yaxshi edi...

Xotini rost aytayotgandi. Chindan ham boshqacha qaragandi. Bo‘lmasa xotini bunchalik asabiylashmasdi.

Xullas, u yana bir necha kun tumtayib, gapirmay yurdi. Bo‘ronli kunda kemaga minish zarurati ham tug‘ilmadi.

Oradan kunlar o‘tdi. Kemaga chiqib, bo‘g‘ozning narigi sohiliga o‘tishlari kerak bo‘lib qoldi. Yoz kuni, havo ochiq, dengiz o‘ta sokin chayqaladi. Er-xotin birgalashib kemaga minishdi. Qilt etgan shabada sezilmaydi, dengiz suvi ham bir tekis porlaydi.

Kema o‘rnidan qo‘zg‘alib, bandargohni tark eta boshladi. Shunda xotini:

– Motor nimagadir sal boshqacha ishlayaptimi yoki menga shunday tuyulayaptimi? – deb so‘radi.

– Qanaqa motor? Nimalar deyapsan, xotin? – dedi er.

– Nimaning motori bo‘lardi, kemada ketayotgan bo‘lsak, demak kemaning motorini nazarda tutyapman-da! – dedi xotini ham asabiylashib.

– Xo‘p, nima qipti boshqacha eshitalayotgan bo‘lsa?

– Eshitmayapsizmi, nimaga motorning ovozi boshqacha? Sal g‘alatiroqqa o‘xshamayaptimi?..

– Men motor tovushi qanaqa bo‘lishi kerakligini bilmayman, – dedi er xunobi oshib.

– Nima demoqchisiz bu bilan? – dedi jahli chiqa boshlagan xotini, – ya‘ni bu motorning tovushi sizningcha oddiy holmi?

Er mavzu kengayib ketmasin deya sukut saqlashni afzal ko‘rdi.

– Ha, nimaga indamaysiz, biron nima desangiz-chi! Motorning tovushida hech qanday muammo yo‘qmi, sizningcha?

Bechora er nima deyishni bilmay hayron edi. “Motorning to-vushida hech qanday muammo yo‘q, hammasi joyida” degudek bo‘lsa, xotini yana asabiylashadi. Shuning uchun “Nimadir borga o‘xshaydi, lekin hechqisi yo‘q, o‘tib ketadi” deb g‘udrandi.

– Siz meni kalaka qilyapsizmi, nima deganingiz bu?..

Er yana sukut saqladi. Xotini esa avjga chiqa boshlagan edi:

– Ha, bo‘ldi, hammasi tushunarli, – dedi, – ko‘rdingizmi, kema yo‘nalishini o‘zgartirdi. Marmaraga¹ qarab ketyapmiz.

Er kema oynasidan dengizga qaradi. Kema har doim yuradigan yo‘nalishda ketardi. Nima deyishni bilmay, xuddi o‘rgatilgan may-munday turar, “Ishqilib tezroq shu manzilga etib olsaydik” deb ichida duo o‘qirdi.

– Ajabo, qayoqqa ketyapmiz o‘zi? Menimcha, shu kemaning ostidagi parraklardan biri singanga o‘xshaydi...

– Azizam, agar parraklardan biri sinsa, kema darrov to‘xtaydi.

– Men ham shuni aytyapman-da... Axir bu kema yurayotgani yo‘q. Bir joyda aylanib turibdi, xolos. Mana ko‘rasiz, parraklaridan bir singan.

Er kulishini ham, sukut saqlab, jim turishini ham, xotiniga qarashini ham, gapirishini ham bilmasdi. Ana shu ahvolda garang-sib turardi.

– Har safar yigirma daqiqada manzilga yetar edik, – dedi.

Er soatiga tikildi. Kema bandargohdan qo‘zg‘alganiga o‘n besh daqiqa bo‘lgandi. Besh daqiqadan keyin Qorako‘yda² bo‘ladilar. Ammo xotining hisobiga ko‘ra kema bir soatdan beri bir joyda aylanib turganday edi...

Kema bandargohga kelib to‘xtadi. Er-xotin kemadan tushishdi:

– Bir soatda keldik, – dedi xotini...

Xotini yana to‘g‘ri gapirayotgandi. Nimaga deysizmi? Chunki bu fikr erining ham xayolidan o‘tayotgandi-da: “Bo‘ronli dengizda birga sayohat qilmagan, kemada yurish jasorati sinab ko‘rilmagan qizga uylanilsa, shunaqa bo‘ladi. Bor gap shu!.. Xotinning hamma gapida jon bor...”

¹ Marmara – Marmar dengizi.

² Qorako‘y – Istanbulning Yevropa qismidagi mavzening nomi.

Fransuzchadan tarjima qilgan romanimni kitob do‘koniga topshirib, pulimni ham oldim. Boyazid maydoniga qarab yurdim. Shunda mendan sal oldinda sollana-sollana bir ayol ketib borardi. Odatda, yo‘lda ketayotganingizda kimdir sizdan oldinda ketayotgan va tabiiyki, ko‘pincha bu ayol kishi bo‘ladi. Ammo shu topda oldimda ketayotgan ayol nimagadir alohida e‘tiborimni tortdi. Ishonmaydiganlar bilan garov o‘ynashim mumkin, bu ayol fransuz: sochining uchidan tuflisining poshnasiga qadar Parij anqib turibdi. Bo‘ynidagi oq yo‘l-yo‘l moviy sharf, xuddi yo‘ldan o‘tayotganlarni chorlayotganday, shamolda hilpiraydi.

Bu ayol “fransuz” demaganmidim? Qarang, qanday to‘g‘ri aytgan ekanman. Ayol yo‘l yoqasidagi politsiya xodimining yoniga borib, bir nimalar dedi. Eshitib turdim:

– *Esküze muva Mösyö L’ajan. Parle vu Franse?*

Politsiya xodimi dovdiragancha bir nima demoqchi bo‘ldi:

– Ha-a. Afandim...

– *Parle vu Franse?*

Politsiya xodimi nimadir demoqchi, ammo qo‘lidan hech nima kelmas, qo‘llarini qimirlatib, imo-ishoralar qilgancha fikrini tushuntirmoqchi bo‘lar, yosh, go‘zal fransuz ayolga yordam berish uchun chiranardi.

Tfu... Turist, turist deymiz-u, turist burnimiz ostiga o‘z oyog‘i bilan kelib turibdi-yu, biz uning na tilini tushuna olamiz, na muammosini. Politsiya xodimining fransuz ayolga yordam berish uchun jon kuydirishidan o‘z ishi, o‘z xizmat vazifasini yaxshi bilishi sezilib turardi. Og‘ir ahvolda qolgan politsiya xodimi yo‘ldan o‘tgan-qaytganlarga qarab:

– He-ey vatandoshlar! Orangizda bironta fransuzcha biladigan bormi, – deb xitob qildi.

Ammo bu xitobga javoban hech kimdan sado chiqmadi. Faqat bir keksa odam:

– Xudo haqqi, koshki bilsaydim, yordam berardim, lekin, afsus bilmayman-da, – dedi. Keyin qo‘shib qo‘ydi, – kichkinaligimda “*donne muva ön beze*”, falon-pismadon degan allambalo so‘zlarni o‘rgangandik...

Politsiya xodimi fransuz ayolga yordam berishga astoydil ahd qilgandi. Unga qo‘li bilan “bu yoqqa kel!” deganday ishora qildi. Politsiya xodimi ayol bilan birga ro‘paradagi yayovlar yuradigan yo‘lakka chiqdi. Shu payt yo‘lakdan 15-16 yashar uch nafar o‘quvchi bola o‘tayotgan edi. Politsiya bolalardan birini qo‘lidan tutib:

– O‘g‘lim, *Parle vu Franse?* – deb so‘radi.

Bola sal dovdirab turdi, keyin yordam olish ilinjida o‘rtoqlariga qaradi. Politsiya xodimining yarim turkcha, yarim fransuzcha so‘zlari o‘quvchilarni dovdiratib qo‘ygandi. Shunda u ikkinchi bolaga o‘girildi:

– *Parle vu Franse?*, o‘g‘lim? – dedi.

O‘quvchi:

– *No-u*, amaki... – dedi.

O‘quvchi:

– *Viy*, ammo, amaki kechiring, gapirishni bilmayman, – dedi.

Shunda fransuz ayol:

– *Par u il fo alle...* – deb so‘zini boshlagan ayolning gapi birpasda atrofnı o‘rab olgan odamlarning shovqinidan eshitilmay qoldi. Shunda odamlardan biri:

– Inglizcha bo‘lsa oson bo‘lardi, – dedi, – men inglizchaning shevasini ham bilaman...

Shunda yana biri unga:

– Inglizchani hamma biladi-ku, – dedi.

Odamlardan biri:

– Ayol qistanib ketganga o‘xshaydi. Hojatxona qayerda, deb so‘rayotgan bo‘lmasin tag‘in, – dedi.

– Bechora ayol-ey...

– Bechoraga yordam berish kerak...

Turkchani fransuzchaga o‘xshatib gapirsa, xuddi ayol tushunib qoladiganday bir yigit bilimdonlik qildi:

– Madam... Pardon... Sen qidirayapsan bu yerda hojatxona?..

Yana biri:

– Hojatxona dema, begona ayolga, uyat bo‘ladi, deb unga tanbeh bermoqchi bo‘ldi.

– Tualet madam, tualet... Sening... bor... Tualet?

Politsiya xodimi yana o'quvchilarga o'girildi:

– Tfu... Hayf senlarga, yana o'quvchi emish. Sizlarni shuncha o'qitib, bir og'iz *Parle vu Franse* degan so'zga javob berolmayapsanlar...

Bolalardan biri, dovdiragancha ayoldan so'radi:

– *Parle vu Franse?*

Ayol jilmayib unga javob berdi:

– *Viy... Natürelman... U e la müze d'arkoloji?*

Politsiya bu muloqotdan shunday quvonib ketgan ediki, bola qo'llab-quvvatlashga urinardi:

– Barakalla o'g'lim, bo'sh kelma! Qani, javob ber. Yana ozgina fransuzcha *Parle vu!* Yana ozgina... Qani, *Parle vu!.. Parle vu,* o'g'lim!..

– Amaki, men gaplashishni bilmayman, o'qishni bilaman, xolos...

Bolaning yonidagi o'rtoq'i kesatdi:

– Qani, fransuzchadan “a'lo” baho olganding-ku, gapir, bir ko'raylik...

– Grammatikani so'rasa, javob berardim. Ko'rmaysanmi, *Parle vu* deyapti.

Fransuz ayol savol berganidan pushaymon bo'lgan edi. Chunki arzimagan bir narsani so'rar-so'ramas unga yordamga shoshilgan shuncha odamni tashlab ketolmay, xijolatda edi.

Politsiya xodimi odamlarga qarab yalinganday xitob qilardi:

– Ey, nahotki orangizda bittagina fransuzcha *Parle vu* bo'lmasa?..

Shunda nariroqdan biri so'z qotdi:

– *Viy, ammo? Koms! komsa...*

Boshqasi unga tanbeh berdi:

– Nima deyapsan, qanaqa *Koms! komsa?*

– Xo'p, nima deyish kerak?

– *Ön pö* deyiladi, *Ön pö...*

– *Ön pö* deysan *Koms! komsa* deysan, shunchalik bilimdon bo'lsang, kel o'zing gaplash!

– Amaliyot yo'q, amaliyot... Kitob bo'lsaydi, shundoq tarjima qilib berardim senga...

– To‘g‘ri, to‘g‘ri aytdingiz beyafandi. Chunki tarjima boshqa, *Parle vu Franse* umuman boshqa narsa...

O‘quvchilardan biri do‘stini gij-gijlashga davom etardi:

– Sen, agar xohlasang albatta gaplasha olasan, qani, bo‘sh kelma, og‘ayni...

Yana bir o‘quvchi oraga gap tashladi:

– “Bey” dema, ayol noto‘g‘ri tushunadi, uyat bo‘ladi.

– Fransuz ayol “bey”ni qayoqdan tushunsin?

– O‘g‘lim “bey” hamma tilda ham “bey”. Fransuzchasi nima qiladi...

Turistga asytoydil yordam bermoqchi bo‘layotgan politsiya xodimi siqilganidan yana o‘quvchilarga zarda qildi:

– Shuncha o‘quvchi, orangizdan bittangiz bu ayolning bir og‘iz “*Parle vu*”siga javob bera olmadingiz.

Fransuz tilidan “a‘lo” baho olgan o‘quvchi uyalib-qimtinib:

– *Regüliye* fe‘l shaklini so‘rasin, suvday javob berib tashlayman, – dedi.

Xijolat bo‘la boshlagan turist ayol, tushunarli bo‘lishi uchun dona-dona qilib gapirdi:

– *Pardon... Mösyö L‘ajan, je mere alle o müze d‘arkoloji, en si kö o pale dö Topkapi?*

Politsiya xodimi a‘lochi o‘quvchidan so‘radi:

– Nima deyapti?

– To‘pqopi saroyi haqida so‘rayapti.

Bir qari odam:

– Ya‘ni bu ayol to Fransiyadan To‘pqopini ko‘rgani kelgan, shundaymi?

– Bu axir turist-ku, beyafandi, sizga nima, xohlasi To‘pqopiga boradi, xohlasi Oxirqopiga...

– To‘g‘riku-ya, ammo To‘pqopida nima ishi bor ekan uning, – deya so‘radim taajjublanib.

Juda xafa bo‘lib turgan politsiya xodimi yana bir marta olomonga qarab xitob qildi:

– Orangizda ikkitagina fransuzcha so‘z biladigan odam nahotki topilmasa?

Hassasiga tayanib turgan bir qari odam:

– Eskidan mening esimda bir nechta so‘z qolgan, ammo uni ayol kishiga aytib bo‘lmaydi-da, – dedi.

Politsiya xodimi:

– Bir nimalar de, nima desang ham mayli! – dedi.

– Afandim, men buni 30 yil oldin Shahzodaboshida bo‘lgan bir teatr sahnasida eshitgandim. O‘shandan beri esimda turibdi: *“Je vuzem je vuze dö tu mon kör... Ah mon amur...”*

Bu gapni eshitar-eshitmas qahqaha otib kula boshlagan ayol:

– *Je vure mersi mösyö... Me il...* deb yana fikrini tushuntirishga urindi.

Hech kim fransuz ayolning nega qahqaha otganini bilmasa-da, hamma unga qo‘shilib qahqaha ota boshladi.

Politsiya xodimining oxirgi umidi yana o‘quvchilardan edi:

– Qani o‘g‘lim bo‘laqol, yana bir g‘ayrat qilib qani?

Ellik yoshlardagi bir odam:

– Hozirgi bolalar dangasa bo‘lib ketishgan, – dedi, – bizning davrimizda men o‘rta maktabda o‘qiyotganimda, Xudo haqqi “Piyer Loti”ni tarjima qilardim. Fransuzcha *Parle vu* falon-pismadon u yoqda tursin, fransuz tilida bulbuldek sayrar edik, afandim.

– To‘ppa-to‘g‘ri... men bir necha marta fransuz tili o‘qituvchining xatosini ham to‘g‘rilaganman, bechora o‘qituvchim o‘shanda jahli chiqib meni sinfdan sinfga qoldirgandi.

Shunda bir yigit yuzini shishirib, qo‘lini yopiq lablariga qo‘yib shunday ingichka ovoz chiqardiki, hamma kula boshladi. Lekin gapirayotgan odam bunga e‘tibor ham bermaganday o‘z gapida davom etdi:

– Bu zamonda odamlarning aqlida fransuzcha qoladimi, hatto ertalab nima yeganimizni eslolmaymiz-ku!..

– Ayolning ham aybi yo‘q emas...

– Nega?

– O‘zing ayol kishi bo‘lsang-u, boshqa bir mamlakatga kelayapsan. Ikki-uchta jumla o‘rganib kelsang bo‘lmaydimi... To‘g‘rimi gapim? – atrofga alangladi.

– To‘ppa-to‘g‘ri. Agar uning o‘rnida biz bo‘lsak, qosh-ko‘zimiz, imo-ishora qilib bo‘lsa ham, bir amallab dardimizni ayta olardik. Bularning o‘zida ham gap ko‘p.

– Ammo, yaxshi ish bo‘lmadi...
– Hech bo‘lmasa ayolga bir qahva taklif qilaylik.
– Bitta qahva bilan bo‘larkanmi... Men tushlikka ham taklif qilishga tayyorman. Ammo bu gapimizni ayolga qanday qilib tushuntiramiz?

O‘quvchi:

– Tushlik fransuzchada “manje” bo‘ladi, – dedi.

Bir ayol:

– Manjeni hamma biladi o‘g‘lim, “salon-salamanja” deganlari ham fransuzcha-ku, – dedi.

Fransuz ayol odamlar orasidan chiqib ketishga urinar ekan, politsiya xodimi marshrut taksiga yo‘lovchi chaqirayotgan haydovchilarga o‘xshab:

– Qani yana bir kishi, *Parle vu Franse...* Yana bir kishi!.. – deb baqirdi odamlarga qarab.

Shunda yana bir o‘quvchi:

– *Viy!* – deb baqirdi. Unga javoban yonidagi o‘rtog‘i:

– *Viy* deyish oson, zo‘r bo‘lsang gaplash bir ko‘raylik, – dedi.

Bolalar o‘zaro pichirlashib gaplasha boshlashdi:

– *Vuvar* fe‘lining *endikatif prezan* shakli qanday bo‘lardi?

– *Jave, tü ave, il ave, nu zavon, vu zave il... Zave mi, son mi?..*

– Yo‘q, sen aytganing *Passe simpl...*

– *Parle vu* negativmi, yoki...?

Odamlar orasidan chiqib ketishga urinayotgan ayolga astoydil yordam berishga chog‘langan politsiya xodimi uning qo‘lidan tutib olganча gapirardi:

– Madam, pardon... *Ün münit...* Bolalarni hozir gapirtiraman...

Shunday deb u bolalarga qarab:

– Qani, bolajonlar, yana ozgina g‘ayrat qilinglar, qani!..

O‘quvchi:

– Undan oldin *Jö süvi* keladi, ammo undan keyin nima keladi?..

– Undan keyin *süje*, oxirida esa *verb* keladi.

Fransuz ayol yana bir nimalar dedi:

– *Jö vu rö mersi Mösyö L‘ajan. Jö viyen dö şanze L‘ide si vu vule le son la disküisyon...*

O‘quvchilardan biri:

– *Vi y madam, jö süvi parle Franse...* – dedi.

Olomon chapak chala boshladi. Chunki odamlar ayol bilan bola gaplasha boshlashdi, deb o‘ylashar yoki ichlarida shunday bo‘lishini xohlashardi. Odamlar ikki tomonga ajralib, fransuz ayol halqa ichidan chiqdi va yo‘lida davom etdi.

Tushunib turibman, hozir miyangizda shunday fikr kechayotgandir:

– Modomiki sen fransuz tilidan roman tarjima qilayotgan ekansan, nega unda fransuz ayol bilan gaplasholmading?

Axir men fransuzcha bilmayman-ku!.. To‘g‘ri, fransuz tilini bilmasam, unda qanday qilib bu tildan roman tarjima qilaman, shundaymi? Eski turkcha davrida fransuzchaga tarjima qilingan bir qancha roman bor. Men fransuzchadan eski turkchaga tarjima qilingan asarlarni yangi turkchaga o‘giranman. Fransuzchadan tarjima qildim, deb nashriyotlarga sotib yuraman. Mendan “Parle vu Franse?” deb so‘rash kimning ham xayoliga keladi deysiz?..

KEMANI ZABT ETGAN SHILLIQQURTLAR

– Sos, sos! Nuqta, chiziqcha, chiziqcha, chiziqcha, nuqta, nuqta, nuqta, chiziqcha. Sos! Tat, taa... tat, tat, taa... tat... Sos! Chiziqcha, chiziqcha, nuqta, chiziqcha, nuqta. Sos!

Xabar Unqopani yuk tashish kemasidan kelardi. Eng yaqin sohildagi xabarchi Unqopani kemasiga javoban morze yozuvida: – Nima bo‘ldi? – deya so‘radi.

Juda qisqa javob xabari keldi:

– Orol dengizi, nol-nol uch daraja shimol, nol-nol bir soniyaga g‘arbdamiz. Kemani shilliqqurtlar egallab oldi. Xavf juda yuqori. Sos! Sos!

Unqopani yuk tashish kemasidan so‘nggi olingan xabar shu mazmunda edi. Sohildagi xabar oluvchi va safarda bo‘lgan kemalarning xabarchilari bekordan bekorga qancha xabar yozishdi, biroq Unqopanidan boshqa biron-bir xat-xabar olisholmadi.

Xabar bir necha daqiqalar ichida Orol dengizidagi barcha kemalarga jo‘natildi. Xabarchilar betinim ravishda bir-biriiga xabar yuborishardi:

- Unqopani yuk tashish kemasini shilliqqurtlar egallab oldi.
- Shilliqqurtmi?
- Ha-ha, shilliqqurt.
- Qanaqa shilliqqurt?
- Men qayerdan bilay qanaqa shilliqqurtligini. Xabarchining xabari shunday tugagan. "Shilliqqurtlar kemani zabt etishdi" debdi, shundan keyin boshqa xabar ham kelmagan.
- Shilliqqurt, angolmadim to'g'risi. Bu o'zimizning chig'anoq bo'lmasin tag'in.
- Chig'anoqmi? Chig'anoq hech zamonda kemani zabt etganmi, yo tovba?
- Mayli, shunday bo'lsin ham deylik, nima bo'ldi ekan bu shilliqqurt degani? Xato tushunishgandir balki.
- Bilolmadim xullas... Birgina emas, barcha xabarchilar yordam xabarini olishibdi. Xabarchimizning o'n sakkiz yillik tajribasi bor. "Unqopani yuk tashish kemasi shilliqqurtlar qo'liga o'tdi" deya xabar berdi.
- Demak, seningcha bu shilliqqurtlar chig'anoq emas, shundaymi?
- Chig'anoq ham kemani egallay oladimi axir, qadrdonim?
- Bunisini bilmayman. Biz hozir qutqaruv kemasiga nima deb xabar beraylik unda?
- Biz nima olsak, o'shani sotamiz. Shilliqqurt, shilliqqurt...

* * *

- Unqopani kemasini shilliqqurtlar ishig'ol qildi...
 - Ha, shunday...
 - Bu tag'in qaroqchi-paroqchilar guruhi nomi bo'lmasin?
 - Ochig'i bilmayman...
 - "Shilliqqurt qaroqchilari".
 - Xaritaga bir qaraylik-chi.
 - Sardinya oroli bor, Soqiz bor masalan, deylik Sisam oroli...
 - Sardinyani shilliqqurt deb tushunishgandir ehtimol?
 - Qaydan bilay... Balki, Sardinya qaroqchilaridir.
- Unqopani yuk tashish kemasiga Istanbul sohilidan besh ton-na shilliqqurt ortilgandi. Shilliqqurtlar konteynerlari bilan kema

omboriga qo'yilgan, bu yerdan to'g'ri Fransiyaga yo'l olishi kerak edi. Bundan tashqari boshqa yuklar bilan to'lgan yuk tashish kemasini yo'lga otlangandi...

Kema yo'lga tushganining ertasi kun oqshomi, kema kapitani palubadagi yotog'ida mizg'iyotgandi. Bir mahal yuzida qimirlayotgan yumshoq va ho'l nima bilandir uyg'ondi. Ko'zlarini chala ochgan holatda qo'lini yuziga shapillatib urdi. Yumshoqqina, suyuq nimagadir qo'li tegdi xullas... Nimadirmas, nimalardir... Yotoq lampasini yoqdi. Yoz o'rtasida tarakanlar hujumiga uchragan karvonsaroy kabi vujudini, yotoqni, butun boshli kemani shilliqqurtlar egallab olgandi. Kapitan dod-voy solgancha palubadan tashqariga otilib chiqdi. Kema tashqarisida oyoq bosilgan joyda chatir-chutur shilliqqurtlarni majag'lab qo'yardi. Kayutada qanchadir qobig'idan ayrilgan, qanchadir qobig'ini yaltillatib yurgan shilliqqurtlar har tarafga sochilib yotardi. Kapitanning oh-vohini birinchi kema haydovchisi va navbatchi matros eshitdi. Ovoz kelgan tomonga ular birinchilardan bo'lib yugurib kelishdi. Yanayam to'g'riroq aytadigan bo'lsak yugurib kelishga harakat qilishdi, biroq uddalay olishmadi, chunki oyoq qo'yadigan joyning o'zi yo'q edi. Kema haydovchisi ilk qadamniyoq bir shilliqqurt ustiga bosdi. Bosishi bilanoq oyog'i toyib, oldga qarab yiqildi. Ko'z ochmasidanoq qo'llari ostida yirik yong'oq kattaligida nimalardir qimirlayotganini sezdi. Ayni shu onda ikkinchi shturvalchi palubaga yugurib kirdi. Mashinani boshdan oyoq shilliqqurtlar egallab olgandi, kema poli, mashina, stol stul-u soatgacha hatto...

Bu holat faqat shu yerda bo'lsa kerak deya hisoblagan shturvalchi kema tashqarisiga chiqar ekan, badtar hayron qoldi. Kema narvonlari, qutqaruv yostiqlari, ushlagichlar, hatto arqonlarigacha beburd shilliqqurtlar bilan qoplangandi. Kemadagilarni bir qo'rquv iskanjasi ishg'ol qildi.

Vahima avvaldanam bor, hozir esa u yanada kattalashib borardi. Chunki hech kimsa bu kichik jonzotga qo'l tekkiza olmasdi.

Kapitanni qattiq vahima bosganidan hatto hojatxonaga berkinib olmoqchi bo'ldi. Biroq na hojatxona, na boshqa biron yer shilliqqurtlar istilosidan holi edi. Eng oxirda dod-voy solib kayutaga yugurib chiqqan ko'mirchi bo'ldi. Kema qozoni yonida ham shil-

liqqurtlarga begona bir yer qolmagandi. Kemani suv olsa, teshilsa, chambaragi sinsa ham vahima bu darajada bo'lmardi ehtimol.

Matroslar buta supurgilari bilan shilliqurtlarni supurib dengizga otishlariga qaramay ular qaysidir yerdan qaynab chiqar, bo'sh yerlarni zumda to'ldirishardi. Go'yoki tinimsiz tug'ilishardi zang'arlar...

Biroz muddat o'tib esa kemachilar ustiga ham yurish boshlashdi. So'nggi chora yordam istamoq... Xabarchi vahimaga tushganlarning birinchisi edi.

Soatlar davomida havotirga tushgan kapitan vanihoyat amr qildi:

– Tezroq bo'l, yordam xabari jo'nat!

Xabarchi shilliqurtlar qoplab olgan apparatiga yaqinlashdi. Qo'lini tekkizishga jirkangani uchun oyog'i bilan shilliqurtlarni surib tushirdi, apparatini ishga tushirib, xabar yubordi:

– Sos! Sos! Kemani shilliqurtlar egallab oldi.

Bu orada shilliqurtlar uning oyoqlariga tirmashib, to'ppa-to'g'ri yuzi tomon harakatlana boshlashdi. Oh-voh qilganicha tashqariga yugurib ketdi. Qo'rqib ketganidan qaytib kelib javob kelganmi-yo'qmi bilishga, yana xabar uchun tugma bosishga ham madori qolmagandi.

* * *

Unqopani kemasi bu xabar tarqalib, tushunilib olguncha Marsilyaga yetib oldi. Kemani butkul shilliqurtlar tozalay olishmagan bo'lsa-da, har holda cho'kib ketmasdan manzilga etib kelishdi. Kemani yaxshi bir kimyoviy dori, masalan zaharli tutun bilan tozalash kerak. Kapitan, kapitan yordamchisi, shturvalistlar, mashinist va yana bir nechta kemachi o'zlaridan jirkanishar, tezroq cho'milishni xohlashardi. Darhol, oyog'ini qo'lga olib hammasi bir mehmonxonaga joylashishdi. Nihoyat, poklanish mumkin, hamma joy shilliqurtlikka botgan. Hatto kiyimlarining cho'ntaklaridan ham shilliqurtlar chiqardi. Mehmonxonada birinchi qilgan ishlari albatta dush qabul qilish bo'ldi. Ikki kun davomida kemada tuz totmagan kemachilar shoshila-shoshila mehmonxona oshxonasiga tushishdi. Kapitan ofitsiantga qarab:

– Yo Xudoyim, tezroq bizga ovqat ber, – dedi.

– Nima istaysiz misyo?

– Nima bo‘lsayam farqi yo‘q, faqat tezroq bo‘lsin. Hozirgina uzoq safardan keldik. Eng yaxshi ovqatingiz nima bo‘lsa, shuni keltiravering, bo‘ling.

Bo‘kkunicha ovqat yeyishdi.

Shturvalchi yonidagilarga:

– Sho‘rva ajoyib ekan, – dedi.

Mashinist ham qo‘shib qo‘ydi:

– Qovurdoq ham juda xushta‘m.

Kapitan esa:

– Baribir bu dimlamaga teng keladigani yo‘q, – deya so‘zini yakunladi.

Shukr qilib, qorinlarini silay boshlashdi.

Bir kemachi o‘zini ko‘rsatmoq istab:

– Aniq bilaman, bu bir yoshgina buzoqning go‘shiti, – dedi.

– Yo‘g‘e-e, undaymas.

– Aniq buzoq go‘shiti, qadrdonim. Muzlatgichda saqlashadi, so‘ngra sharob bilan yumshatishadi. Shunday yumshoq bo‘ladi-ki-i-i.

– Qo‘zi go‘shiti chamamda.

– Menimcha baliq go‘shiti-yov.

– Ofitsiant, bu yoqqa qarab yuboring, ofitsiant.

– Labbay, misyo?

– Bu qovurdoq nimaning go‘shitidan?

– Yoqdimi sizga misyo? O‘tgan hafta Turkiyadan bir kema shil-liqqurt kelgandi.

– Nimaa-a-a-a, shilliqurt?

Hammasi shoshib qoldi.

– Dimlamayammi?

Ofitsiant mushtariylarini shodlantirgani uchun tabassum aylab:

– Ha, – dedi. – U ham shilliqqurtdan.

– Sho‘rva-chi, sho‘rvayammi?

– Xo‘jayinimiz restoran ovqatlariga o‘zgacha ta‘m baxsh eta-di shilliqqurt, deya hisoblaydi. Shuning uchun pulidan qochmay-di. Qimmat bo‘lsayam olaveramiz. To‘g‘ri topdingiz, bu ham shil-liqqurt sho‘rvasi.

- Yo Xudoyim, salat hech qursa shilliqqurtdanmasdir?
- Ta'm bilishingizga gap yo'q, albatta misyo, shilliqqurt salati bu.

NAZOKAT-U NAFOSAT

Stol tagidan muqovasi ko'k, mo'jazgina, usti zarhal yon daftarcha topib oldim. Kimniki bo'ldi ekan, degan xayolda ichini ochdim. Iya, bu nimasi? Daftarchaning birinchi betiga baobro' bir kishining, juda ham baobro' kishining turar joyi, telefon nomeri yozib qo'yilgan. Qani, bu yog'ini ko'ray-chi! Voybo'y, ikkinchi betida bir emas, naq uchta shunaqa odamning nomi bor-a. Daftarni betma-bet varaqlaganim sari hayratim oshaverdi.

Nega desangiz, mamlakatimizda siyosat va davlat tepasida turgan nufuzli odamlarning hammasi daftarga birma-bir yozib chiqilgan ekan. Bundoq qarasam, bularning ichida eng kichigi bosh direktorlik lavozimida. Qizig'i shundaki, nomi daftarga tushgan siyosat arboblarning hammasi hozir hokimiyat tepasida.

Shu topda o'rnimda boshqa odam bo'lganida ham baribir boshi qotib garang bo'lishi turgan gap edi. Rost-da, kazo-kazolarimizning turar joyi aniq ko'rsatilgan, bu daftarcha xuddi biror falokatni boshlab beradigan bombaga o'xshaydi. Buni mening payimga tushgan biror odam ataylab tashlab ketgan bo'lsa kerak. Ulug'larimizning ism-u shariflari bitilgan bu ro'yxat hali boshimga qanday kulfatlar solishini aniq bilmasam ham shunisiga aminmanki, uni uyimdagi stol tagiga xolis niyat bilan tashlab ketishmagan. Meni vahima bosdi. Nazarimda, shu topda hozir eshik dukillaydi-yu, uyga beforma politsiyachilar bostirib kirib: "Qani, daftarni cho'z!" deya menga do'q uradi. Dir-dir qaltirab: "Qanaqa daftar?" deb so'raydigan bo'lsam, uyda tintuv boshlashadi, keyin xuddi o'zlari ilgari yashirib qo'yganday birpasda stol tagidagi daftarni topib olishadi.

Shunday bo'lishiga imonim komil. Mening uyimga daftarni tashlab ketgan o'sha razil odam, albatta politsiyaga shipshitib qo'yan. Kattakon fitnaga men ham aralashib qolganga o'xshayman.

"Qani, sayra endi! - deydi menga daftarni topib olgan politsiyachilar.

– Sen nima uchun kattadan kichik hamma ulug‘larimizning turar joylarini bu daftarga yozib olgansan? Xo‘sh, sen ularga maxsus daftar ochganmisan? Yoki tovlamachilik hunaring bormi? To‘g‘risini ayt, yoki ularning joniga qasd qilganmisan?

Xudoyo mushkulimni o‘zing oson qil. Rost, agar shunaqa deb qolishsa, qo‘limdan nima keladi? Hoziroq daftarga o‘t qo‘yib, kulini ko‘kka sovurishim kerak!

Meni domiga ilintirmoqchi bo‘lgan pastkashning o‘zi kim bo‘ldi ekan? Kecha kechqurun uchta oshnam uyimga kelgan edi. Ularning qo‘lidan bunaqa ish kelmasligiga aminman. Sababi, biri dotsent, ikkinchisi universitet kutubxonasida xizmatchi, uchinchisi esa adabiyot o‘qituvchisi.

Vannaxonaga kirib, daftarni endi o‘txonaga tashlayman deb turgan edim, to‘satdan eshik dukillab qoldi. Yurak o‘ynog‘ida borib eshikni ochgan edim, qarasan, kechagi ulfatlardan biri, universitet kutubxonasida ishlaydigani kelgan ekan. Xolid – yigirma yillik qadrdon do‘stim. Menga o‘xshab u ham juda sertashvish ko‘rinadi.

– Nima gap, nega ranging quv o‘chgan? – deb so‘radi u.

– O‘zing-chi? O‘zingga nima bo‘ldi?

– Kecha shu yerda daftarim tushib qolmabdimi?

– Manavimi? – qo‘limdagi daftarchani unga ko‘rsatdim.

– Ha, ha, xuddi shuning o‘zi, – dedi u daftarga chang solib. – Shuning o‘zi. Yo‘qolib qoldimi deb o‘takam yorildi. Shunaqayam qo‘rqib ketdimki, asti qo‘yaver.

Qo‘lidan tutib uni ishxonamga olib kirdim.

– Meni o‘ldirayozding-ku, – dedim unga qarab. – To‘g‘risini ayt, bunaqa baobro‘ kishilarning turar joyi senga nimaga kerak bo‘lib qoldi?

Bu gal u hayron bo‘ldi:

– Iya, hali sen bunaqa daftarcha tutmaganmisan?

– Yo‘q.

– Ana xolos, shu ham ish bo‘ldimi. Meni do‘stim desang, sen ham shunaqa qil. Bunaqa adreslar nimaga kerakligini men senga hozir tushuntirib beraman. Mana, quloq sol:

– Bir vaqtlari men avtoruchka jinnisi bo‘lib qolgan edim. Goh o‘zim do‘kondan sotib olaman, goh o‘rtoqlarim menga sovg‘a qi-

lishadi. Bir payt yonimda o'n beshtacha ruchka yig'ilib qolibdi. O'sha kezlari Germaniyadan bir shoir oshnam kelgan edi, shuni yo'qlab mehmonxonaga bordim. U ham ruchka jinnisi ekanligimni bilib, ketar chog'imda bir dona avtoruchka taqdim qildi. Mehmonxonadan chiqib muyulishga burilgan edim, chidab turolmadim, ruchkasini bir ko'ray dedim. O'zing yaxshi bilasan, men hamisha yonimda lupa olib yuraman. Peroni shu lupaga solib ko'rgan edim, ko'zimga qalinroq yozadiganga o'xshadi. Yon daftarchamni oldim-da, peroni sinab ko'rish uchun dastlab miyamga kelgan so'zlarni yozdim. "Nazokat-u nafosat". Ha, mayli, sal qalinroq yozar ekan, uyga kelib qumqog'oz bilan ishqalasam uchi ingichka bo'lar, deb o'yladim. Yana bir ko'rmoqchi bo'lib qo'limga lupa olganimni bilaman – ikki yelkamga ikki qo'l tushdi:

– Nima qilyapsan?

– Menmi? O'zim, shunday, avtoruchkani ko'rayotgan edim.

– Shunaqami? Ruchka ko'ryapman degin. Qani, o'zing qayerda ishlaysan?

– Men universitetda... – gapim bo'g'zimda qoldi.

– O, professorman deng. Hali siz professor bo'ldingizmi? Ho'v o'sha professor bo'lgan seni! Mana senga professor...

Bittasi chap biqinimga bir musht tushirdi:

– Qani yur, talmovsirama!

– Bu qanaqa gap, janoblar... Biron anglashilmovchilik bo'lganga o'xshaydi!

O'ng biqinimga yana bir musht tushgan edi, yurishga majbur bo'ldim. Qani yurmay ham ko'r-chi!

Politsiya uchastkasiga olib kelishdi. Keyin tepib-surib bir xonaga qamab qo'yishdi. Toza kutib o'tirdim, oldimga hech kim kirmadi. Bir payt allakim eshikni ochib:

– Yerga o'tir! – deb do'q urdi.

– O'tirolmayman, taqsir!

– Ha, ha, hali o'tirolmaysanmi? Voy professor bo'lgan seni... Qani ag'dar cho'ntaklaringni!

Cho'ntakdagi bor narsani chiqarib stolga qo'ydim: o'n to'rt dona avtoruchka, ikkita kitobcha, bitta yon daftar, bir dona lupa bilan ikkita qumqog'oz chiqdi.

– Bu nima? – so‘radi u avtoruchkalarga ishora qilib.

– Bumi? Avtoruchka!

– Hm, avtoruchka degin! Voy professor bo‘lgan seni...

“Men professor emasman, universitet kutubxonasida oddiy xizmatchi bo‘lib ishlayman,” degim keldi-yu, qani endi og‘iz ochirsa. Stoldan lupani oldi:

– Xo‘sh, manavi nima?

– Lupa...

– Lupa degin... Voy professor bo‘lgan seni...

Yana uch kishi ichkari kirdi. To‘rttovi bir bo‘lib stoldagi narsalarni sinchiklab ko‘zdan kechiryapti. Ulardan biri qumqog‘ozni qo‘liga olib so‘radi:

– Bu nima?

– Qumqog‘oz.

– Bu qanaqa qumqog‘oz o‘zi? Sip-silliq-ku... Bizni laqillatmoqchimisan?

– O‘zi shunaqa, maxsus silliq ishlangan.

– Hih, hih... Silliq qog‘oz degin! Voy professor bo‘lgan seni...

– Yelkamga bir musht tushdi. Bundoq qarasam, ahvol tobora chatoqlashib ketyapti.

– Janoblar, – dedim ularga qarab, – bu yerda biror anglashilmovchilik borgan o‘xshaydi... Meni bu yerga nima sababdan olib kelganingizni bilmayman-u, lekin butun universitet, hamma jurnalistlar qanday odamligimni yaxshi bilishadi. Menga bunday muomala qilishingiz yaxshi emas.

Yon daftarimni titkilab turgan odam baqirib berdi:

– O‘chir ovozingni!

Keyin to‘satdan ko‘zi chaqnab ketdi:

– Manavi nima?

U avtoruchkani sinab ko‘rish uchun yozilgan boyagi “Nazokat-u nafosat” degan so‘zlarga ishora qilayotgan edi.

– Nima bo‘lardi, “nazokat-u nafosat”.

– Nazokat-u nafosat?

– Ha, “nazokat-u nafosat!”

– Buning ma‘nosi nima?

– Hech nima...

– Hech nima bo‘lsa nega yozding?
– Peroni sinab ko‘rmoqchi bo‘lgan edim...
– Shunaqami hali! Xo‘sh, unaqa bo‘lsa nima uchun kelib-kelib shu so‘zlarni yozasan? Gapir!

To‘g‘risini aytsam, bu haqda o‘ylamagan edim.

– Bilmadim, kallamga shu keluvdi, yozdim-qo‘ydim.

– Xo‘sh! Nazokat-u nafosat-a! Voy professor bo‘lgan seni...
Nazokat-u nafosat nimaligini ko‘rsatib qo‘yamiz senga! Hali kallangizga shu keldimi? Boshqasi topilmabdi-da, a?

Biri mashinistkaning yoniga kelib protokol yozdira boshladi. Meni dahshat bosdi. “Nazokat-u nafosat” degani biror josuslar tashkilotining shartli belgisi bo‘lib chiqsa-ya? O‘n to‘rt dona avtoruchka, yon daftar, lupa, ikkita kitob, qumqog‘oz, buning ustiga “nazokat-u nafosat” degan yozuv. Bularni ko‘rgan har qanaqa odam ham shubhaga tushishi mumkin. Endi nima qilsamikin? Protokol bo‘lsa shig‘illab yozilyapti, yon daftarim hali titkilab bo‘lingani yo‘q. Shu payt daftarni kovlashtirib o‘tirgan odam taqqa to‘xtadi. So‘ngra o‘zi ko‘rayotgan varaqni yonidagi sheriklariga tutdi. O‘rtalarida pichir-pichir gap boshlanib, bir nimani kelishib olishdi. Hech kutilmaganda birpasda vaziyat o‘zgardi. Haligi odam yon daftarchaga yozilgan bir adresni menga ko‘rsata turib so‘radi:

– Aybga buyurmaysiz, beyafandim, bu kishi sizga kim bo‘ladilar?

– Sinfdoosh o‘rtog‘im bo‘ladi, – dedim. – Tunov kuni uchrashib qolgan edik, qo‘yarda-qo‘ymay meni restoranga olib bordi. Keta turib uy adresini bergan edi, shu daftarga yozib oldim.

To‘g‘risi ham shu. Ko‘pdan ko‘rmagan o‘rtog‘im bilan uchrashib qolganim rost. Hattoki men uning bosh direktor bo‘lib ishlashidan ham bexabar edim.

U istihola aralash kulgan bo‘ldi:

– Buni qarang-a, demak, bosh direktor o‘zlarining yaqin o‘rtoqlari bo‘larkan-da.

– Ha, shunaqa. Birga o‘qiganmiz, maktabda biz uni Riza tirtiq deb chaqirardik.

– Juda xursandman, beyafandim. Iya, iya, nega tikka turib qoldingiz? Qani, marhamat, o‘tirsinar!

Keyin sheriklaridan so'radi:

– Beyafandimni bu yerga nega olib keldilaring?

U so'rog'iga javob kutmay, yana menga murojaat qildi:

– Qani, marhamat qiling, beyafandim!

Yaxshilab jihozlangan xonaga o'tdik. Eshikdan oldin men, ketimdan ular kirishdi.

– Bugun havo judayam dim bo'ldi-ya, – dedi ulardan biri menga ko'z qirini tashlab.

– Janoblariga gazli suv buyuraylikmi?

– Yo'g'-e...

Gazli suv olib kelindi. Xonada ikki kishi qoldik.

Yolg'iz qolgach, u mendan so'radi:

– Afandim, biz tomonga tashrif buyurganlarining boisi nima? Biror amri farmonlari bormi bizga?

Yo tavba! Amri farmon degani nimasi? Meni bu yerga urib-so'kib sudrab kelgan shularning o'zi emasmi?

Bu tomonga musht va tepki zarbi bilan kelganligimni aytsam, hozir ko'rsatilayotgan iltifot oldida hurmatsizlik bo'ladi. Shuning uchun boshqacha javob berdim:

– O'zlarining hol-ahvollarini bir so'rab o'tay degan edim.

– O, minnatdorman, afandim, g'oyat minnatdorman. Boshim osmonga yetdi. Biz uchun katta baxt bu.

Vaziyat yaxshilandi. Yana biror ishkal chiqishini kutmay, is-sig'ida jo'nab qolganim ma'qul. Shuni o'ylab, ketishga ruxsat so'radim:

– Beyafandim, endi menga ruxsat bersangiz.

U o'rnidan turib, meni eshikkacha kuzatib qo'ydi. Shu joy-dan tezroq chiqib ketay degan maqsadda qadamni tezlatdim. Avtoruchkalarni, daftarcha bilan lupani so'ray desam, boyagi anglashilmovchilikni eslatgan bo'laman. Ayb bo'ladi!

– Beyafandim! Beyafandim! Professor hazratlari! Buyumlarin-gizni esdan chiqaribsiz!

Boyagilardan biri ruchka, qumqog'oz, lupa va yon daftarchani ko'tarib orqamdan yugurib keldi.

– Bir narsani so'ramoqchi edim, bosh direktor chindan ham janoblariga o'rtoq bo'ladimi?

– Ha, albatta! – javob berdim, – Nega surishtirib qoldingiz?

– Shunchaki... Hozir, bilasizmi, bir odat paydo bo‘lgan. Har xil bo‘lmag‘ur odamlar ulug‘larimizning ismi bilan turar joyini yon daftarga yozib qo‘yishadi, keyin ishkali chiqib qolsa, “bu mening o‘rtog‘im bo‘ladi” deb suvdan quruq chiqib ketishadi. Tushundirgizmi? Biz bo‘lsak bu gap to‘g‘ri yo noto‘g‘ri ekanligini bilmaymiz. Demak, siz u kishi bilan chindan o‘rtoqsiz-a?

– Ha, u mening chindan o‘rtog‘im bo‘ladi.

U menga bir parcha qog‘oz uzatdi...

– Beyafandim, o‘zim haqimda ikki og‘iz so‘z qoralab qo‘yuvdim. Agar bosh direktor janoblarini yana bir uchratib qolsangiz...

Xolid voqeani gapirib bo‘lgach, qo‘shib qo‘ydi:

– O‘sha kundan buyon men ulug‘larimizdan qaysi birining turar joyini eshitib qolsam, shu daftarga yozib qo‘yadigan bo‘ldim. Kecha daftarni yo‘qotib qo‘ydimmi, deb rosa qo‘rqib ketdim. Bu yerdagi adreslar mol-mulkni, hayotni sug‘urta qilish bilan teng. Birodar, sen ham albatta shunaqa daftar tutib ol. Lekin bir narsaga ehtiyot bo‘l: daftarga yozilgan odamlardan birortasi iste‘foga chiqib ketsa, darrov uning nomini o‘chirib tashla. Aks holda, boshing baloga qoladi. Demak, sen ulug‘ odamlarimizni daftarga yozib yurish odatidan bexabar ekansan-da...

– Hech eshitmagan edim.

– Lekin ko‘p narsani boy beribsan, oshnam. Hozir shunaqa zamon. Har bir kishi har ehtimolga qarshi yonida mana shunaqa daftarcha olib yurishi kerak. Ostona hatlab ko‘chaga chiqqaningda boshingga qanaqa balo tushishini oldindan bilib bo‘ladimi? Qadimda odamlar kasaldan, yomon ko‘zdan saqlasin deb yonlarida duo bitilgan tumor olib yurishardi... Hozir esa buning o‘rniga mana shu adresli daftarchalar chiqqan. Daftar bo‘lganda ham nafasi o‘tkir daftar!

DEMOKRATIYA SHUNQORI

Shakarpazlikda bobomning oldiga tushadigan odam bo‘lmagan ekan. Otam rahmatlik serg‘ayrat odam bo‘lganidan do‘kon ochib, qandolatfurushlik qila boshlabdi.

Yonimizdagi miskar ancha bema'niroq ekan, kelgan xaridorlarning eshagini to'g'ri do'konimizning oldiga bog'lataveribdi. Buni ko'rib otamning jahli chiqibdi, miskarlik hunarini ham o'rganib olibdi. Unga achchiq qilib miskar ham qandolat sotishga o'tibdi. Ro'parada bir bazzoz bo'lardi, o'sha deng hamma axlat suvini qandolatxonamizning oldiga shaloplatib to'kish odatini chiqaribdi. O'sha vaqtlarda yosh bola edim, otam:

– Biri do'konimning oldiga eshagini bog'lasa, ikkinchisi mag'zavasini to'ksa, shu ham insofdanmi. Endi mendan ko'ringlar! – deb baqirib-chaqirgani hali-hali esimda.

O'sha bazzozga o'chakishib otam Istanbuldan anvoyi gazlamalar oldirib keldi. Qarabsizki, do'konchamizda shirinliklar bilan miskarlik buyumlaridan tashqari, anvoyi gazlama-yu matolar ham sotiladigan bo'ldi.

Kunlardan birida otam tushmagur chap biqinidagi kavushdo'z usta bilan aytishib qolibdi. Natijada, do'konimizga Istanbuldan xil-xil kavushlar keladigan bo'ldi. Xotin-qizlar uchun maxsus tikilgan ajnabiy kavushlarning zo'ri faqat bizning do'kondan topilardi.

Padarimiz qazo qilganlarida do'konimiz yer yuzida chiqadigan jamiki mollardan nusxa topsa bo'ladigan darajaga kelib qolgan edi. Xudo menga yozish-chizish havasini inoyat qilgan ekan, savdo sohasida qiladigan ishim qolmagani uchun qalamni sinab ko'rishga ahd qildim.

Aslida o'rta maktabni bitirgandan keyin boshqa o'qimadim-u, lekin rosa she'r yozdim. Bu yog'ini so'rasangiz, uch daftar to'la she'rim bor. Lekin durustroq bir nima yozgani uncha qo'lim bormaydi, chunki bu yerning odamlari yozg'uvchilikni tushunishmaydi.

Istanbulda chiqadigan bir jurnalga she'rларimni yuborgan edim, ancha ma'qul kelibdi. Ba'zi juz'iy kamchiliklarini tuzatib bersangiz, albatta bosib chiqaramiz, deyishibdi. Bu gaplar g'irt yolg'onligini bilaman. Iste'dodimni ko'risholmaydi, shuning uchun she'rларimni bosishmagan-da.

“El-yurt taraqqiyoti uchun nimalar qilish kerak?” degan mavzuda yigirma ikki qog'ozli bir maqola yozib, gazetalardan biriga jo'natdim. Shu maqolam biror aqlli odamning qo'liga tushsa, gazetaning birinchi betida bosh maqola o'rnida bosib chiqazishiga ishonchim komil.

Bir payt bir oshnam “gazetada maqolang chiqibdi”, deb qoldi-yu. Esim chiqib ketdi. O’sha gazetani vergulidan nuqtasigacha, hijjalab o’qigan edim-ku, nega ko’rmabman-a. Ammo shunda ham sirni boy bermadim.

– Bo’sh vaqtlarda gazetalarga ul-bul yozib qo’yaman. Juda ko’p redaksiyadan iltimos keladi-yu, lekin vaqt qayoqda bunga. Maqolam qaysi birida chiqibdi?

Oshnam qo’lidagi gazetaning beshinchi betini ochib, “Gazet-xonlar bilan suhbat” degan joyini ko’rsatdi. Azamatlar yigirma ikki qog’oz maqolani besh satrga joylashibdi. Redaksiyadagilar ismi sharifimni va turar joyimni yozib, “vatandoshlarimizdan biri el-yurt taraqqiyoti uchun savodxonlikni oshirishni va qand lavlagi ekishni taklif qilyapti” deyishibdi-da, o’sha besh satr gapni keltirishibdi. Bunisi ham meniki emas, o’zlari to’qigan. Boplab raddiya yozmoqchi bo’ldim-u, lekin redaksiyadagilarni xafa qilib qo’ysam, gazetaga ikkinchi bor meni yo’latishmaydi, deb qo’rqdim. Besh satr bo’lsa, besh satr-da, shunga ham ota go’ri qozixonami. Bugun besh satr bo’lsa, ertaga olti, indinga oltmish satr bo’lib qolar.

Gazetada chiqish g’alati narsa-da. Ota meros qandolatxonada shirach bilan nag’al sotish qayoqda-yu, bu qayoqda. Darrov ham-maning og’ziga tushdim. Iltimoslar ham yog’ilib ketdi:

– Xudo xayringni bersin, shu munitsipalitet raisini bir urib chiqqin.

– Yo’l azobini bir boplab yoz.

– O’rmonlar qay ahvolda ekanligini yozib yubor.

Ana besh satr gapning qudrati! Agar o’n besh satr bo’lganida, nima bo’lardi?

Rostakam yozuvchi bo’laman degan odam redaksiyaning ichiga kirib olishi kerak. Shu maqsadda men ham bilgan gazetalarimning hammasiga: “Mo’tabar gazetangizning birinchi soni chiqqan kundan buyon, zo’r e’tibor bilan kuzatib kelyapman”, degan mazmunda xat yozib yubordim.

Shulardan bittasidan javob kelib qoldi. Bu gazeta yangi tashkil qilinganligi uchun muxbirlarga muhtoj ekan. Bizga muxbirlikka rozi bo’lsangiz, bir dona suratingizni yuboring, deyishibdi. Darhol rasmimni jo’natdim. Muxbirlik vasiqasi ham qo’lga tegdi. Do’kondorlikni vaqtincha tark etib, muxbirlikka sho’ng’ib ketdim.

Muxbirlikni bir xotin qizil yarim oy jamiyatiga ellik ming lira hadya qilganini yozib yuborishdan boshladim. Xabar gazetada chiqmadi. Keyin bo'lib o'tgan futbol o'yinlarini xabar qildim. Unisiniyam berishmadi. Jinoiy ishlardan yozdim, yo'llar remont qilinganini bildirdim. Anqaradan kattalar kelgani haqida xabar qildim – biror natija yo'q. Yozganlarimni goh telefonda beraman, goh telegramma qilaman yoki xat orqali jo'natib turibman. Bu yog'ini so'rasangiz, odamlarga: "Bizning narsani ertaga gazetada o'qiysiz", deb qo'yaman-da, chiqmaganidan keyin rosa sharmanda bo'laman. Qolaversa, ta'nalar ham ko'payib ketdi:

– Hamidbey tomini bo'yatibdi, darrov gazetaga xabar qil!

– Bakir afandining eshagi yo'qolibdi, yozib chiq buni!

Bir kuni redaksiyadan xat oldim. Xatning mazmuni shunday edi: "Muhtaram muxbirimiz! Bizning maqsadimiz gazetani bir ideal va yo'nalishga qaratgan holda chiqarmoqlikdir. Shu vajdan siz gazetamizga birinchi navbatda noyob xabarlar yuborib turasiz, degan umiddamiz. Afkor ommaning e'tiborini tortib, unda qiziqish tug'diradigan xabarlar gazetachilikda g'oyat qadrlanadi.

Masalan: besh kishi bir kishini o'ldirishi mumkin, bunga ishonsa bo'ladi. Ammo bir kishi beshtasini o'ldirsa-yu, keyin murdalarni bir boshdan yeya boshlasa, bu noyob xabar hisoblanadi. Yana bir misol: biror futbol o'yini paytida ishqibozlar sudyani tutib uradigan bo'lsa, qo'yavering, bu bo'ladigan gap, lekin ishqibozlar sudyadan kaltak yegan bo'lsa, bunday xabarni jon deb bosamiz. Yetmish yashar chol to'satdan xotin kishiga aylanib, besh bola tug'ibdi, deganga o'xshagan noyob, tesha tegmagan hodisalarga juda muhtojmiz. Zamonaviy tushunchalar ruhida chiqadigan gazetamizning bir vakili sifatida shu izohlarimizni e'tiborga olgan holda, bizga yaxshi xabarlar yo'llab turarsiz, degan umiddamiz.

Ishingizda muvaffaqiyatlar tilaymiz".

Xatni o'qib chiqqanimdan keyin ko'zim moshdek ochildi. Ilgari yuborgan xabarlarimdan birontasi ham nimaga bosilib chiqmaganligini endi tushundim. Men ham vaqtni boy bermay, darhol noyob voqealarni izlashga tushdim. Ammo qancha urinsam ham, hech bunaqasini topa olmadim. Qiziq, gazetalar shuncha noyob xabarni qayerdan olisharkin? Oshna-og'ayni oldida yuzim qora bo'lgani uchun ko'chaga ham chiqolmay qoldim.

Bir kuni uyda, derazamning tagida o'tirgan edim, sal narida o'tlab yurgan bir gala qo'yga ko'zim tushdi. Yangi qo'zilagan bu qo'ylarning yonida eshak ham yurgan ekan. Ilhomim jo'shib ketdi, darrov qo'limga qalam oldim. Yozgan narsamni telegramma bilan darhol redaksiyaga jo'natdim. Ertasigayoq u gazetaning uchinchi betida bosilib chiqdi. "Eshak qo'zi tug'di" sarlavhali maqolam shunday boshlanardi: "Muxbirimiz xabar qiladi: kecha bizning shaharda qirq besh yashar bir hangi eshak ikkita qo'zi tug'di. Qo'zilardan biri bulbulga o'xshab xonish qilsa, ikkinchisi kar va soqov bo'lib tug'ilgan. Hangi eshak ikkala qo'ziga dumidan sut bermoqda. Shu yerlik qariyalarning aytishiga qaraganda, yurtimizda demokratiya quyoshi balqib chiqqandan buyon bunday hodisa yuz bermagan. Demak, hangi eshakdan ikki qo'zichoq tug'ilishi yaxshilik alomatidir".

Muxbirlik sha'nimni oqlab oldim. Birinchi muvaffaqiyat odamning kuchiga kuch, g'ayratiga g'ayrat qo'shar ekan. "Osmondan baliq yog'di" degan ikkinchi xabarim gazetaning birinchi betida bosilib chiqdi: "Maxsus muxbirimiz ...dan bildiradi: kecha bizning shahrimizda do'l o'rniga osmondan cho'rtanbaliq bilan laqqabaliq yog'di. Bularning har qaysisi kamida olti-yetti kilo keladi. Baliqlarning ichidan turli ovqatlar chiqyapti. Ikki soat davom etgan baliq yomg'iri natijasida, ekinlar bilan meva daraxtlari shikastlandi. Agar yana shunaqa yomg'ir bo'ladigan bo'lsa, bu yil ocharchilik boshlanishi mumkin. Tegishli doiralar kelgusida baliq yomg'iriga yo'l qo'ymaslik uchun osmonga qarmoq o'rnatishga va'da berishdi".

Xabarni do'ndiradigan bo'lib qoldim. Bir odam o'zining ho'kizi bilan tepishib qoldi, ikkinchi bir odam zotli buqasiga ruju qildi, bir xotin chaqaloq o'rniga qurbaqa tug'ib qo'ydi, qabilida ketma-ket xabarlarim bosilib chiqdi. Gazetani o'qigan kishi bizning viloyatimizda boshqacha odamlar yashar ekan, hayvonlari ham bo'lakcha ekan, degan fikrga kelishi turgan gap. Chunki bizning sigirlar sak-kiz boshli buzoq, biyalarimiz ikki quyruqli qulun, ayollarimiz esa yarmi ho'kizga, yarmi devga o'xshagan maxluq tug'ishardi.

Xullas, savdoni butunlay yig'ishtirib, muxbirlikka o'tib oldim. Yozgan narsalarimga endi haq keladigan bo'ldi, xabarlarimning narxi ham sekin-asta osha bordi. Mening xabarlarim bosilib turgani uchun gazetaning tiraji ham ko'tarilib ketdi.

Olti yashar qizaloq yoshi o'ttizga chiqqan kap-katta erkakni tog'ga olib qochgani, yetmish yashar bir kampir o'n yashar bolani uyiga qamab olgani haqida gazetada ikkita xabarim chiqqan kuni viloyatimizga poytaxtdan katta amaldor keldi. Gazetaga quling o'rgilsin bir xabarni do'ndirib tashlash mumkin edi-yu, lekin bizning tomonlarga ikkinchi bor qadam ranjida qilgan mana shu odamni yoqtirib qolganim uchun umrimda birinchi marta haqiqatni yozib yuborishga ahd qildim. Nomi chiqqan muxbir bo'lganim uchun maqolam bosilib chiqishiga imonim komil edi. O'sha kuni bo'lgan gaplarning hammasini qandoq bo'lsa, shundoq yozib yubordim, o'zimdanda bir og'iz ham gap qo'shmadim. Nega deganda partiya haqida, el-yurt haqida gap ketayotganligi uchun yolg'on ishlatishga haqqim yo'q edi-da.

Muxbirlik hayotimda birinchi marta redaksiyaga bo'lgan voqeani yozib yubordim. O'sha xabarim gazetada bosilib chiqqan kuni meni qamoqqa olishdi. "Sochi olingan demokratiya shunqori qamoqda" deb gazetalarda bosilib chiqqan suratimni ko'rgan bo'lsangiz kerak. Muxbirlik kasbimga xiyonat qilganim uchun qamoqqa tushgan bo'lsam ham, demokratiya shunqori degan nom oldim. Aslida o'zi muxbir bo'lib shundan qisilib yurgan edim, mana endi bunisiga ham erishdim. Hozir qamoq muddatini tugatay deb qoldim.

HUSHTAK AFANDIM

Rosa holdan toyganman. Toleyim pastga o'xshaydi, qayerga ish so'rab bormayin, yo'q, degan javobni olaman. Ahvoling nochor bo'lganidan keyin miyaga har xil bo'lar-bo'lmas fikrlar kelaverarkan. O'zim Machkadan Do'lmabog'cha tomonga qarab ketyapman-u, yetti uxlab tushga kirmaydigan xayollar og'ushidaman. Bir payt qarasam, stadionning oldidan chiqib qolibman. Xuddi qiyomat qoyim bo'lganga o'xshaydi. Atrof-tevarak g'uj-g'uj odam, o'tib ketishning sira iloji yo'q. Bular stadiona qandoq kirishadi? Hayronman. Girdobga tushib qolgan odamday turgan joyimda gir-gir aylanaman. Ba'zan yuqoridan bosib qolishsa, ellik

qadam orqaga tashlaymiz, orqadan surib kelishadigan bo'lsa, yana shuncha oldinga siljiymiz. Goho olomon to'rt tomondan chunonam qisib keladiki, turgan yerimda chirpirak bo'lib ketaman.

Bundoq qarasam, olomonni yorib o'tishning hech iloji yo'q. Aslida-ku bo'lar ish bo'ldi, deb qo'l qovushtirib o'tirganim yo'g'a, ammo qanchalik urinib-surinsam ham kuchim yetmadi. Nazarimda, katta bir o'pqonga tushib qolganman-u, buning ichidan endi hecham chiqolmaydigandayman. Qanchalik o'zimni to'rt tomonga urib, qo'l-oyog'imni ishga solmayin, baribir nafasim bo'g'ilib, shu yerning o'zida asfalasofilinga ketvoradiganga o'xshayman. Shu tariqa dunyodan umidimni uzib turgan edim, birdan churilagan hushtak ovozi eshilib qoldi. O'ziyam ketvorgan hushtak ekan shekilli, tug'ma karlarning qulog'ini ham qomatga keltirvordidi. Hozirgina qaynab, ko'pirib turgan olomon bir zumda qoq ikkiga ajralib, hushtak chalgan odamga yo'l bo'shatdi. Kim ekan bu azamat, deb bundoq qarasam, o'zimizning Musa kelyapti!

– Musa-a-a! – deb qichqirib yubordim suyunganimdan. Aslida-ku “huv Musa!” deb chaqirsam ham bo'lardi-ya, lekin hushtakka hurmat zo'r ekanmi menda, haytovur undoq qilmadim. Meni ko'rib, Musa oldimga keldi, qo'limdan ushlab, o'zi bilan olib ketdi. Ildam yurib ketdik. Mabodo biror yerdan o'tolmay qolsak, oshnam hushtagini churillatib qo'yadi. Odamlar bir-birini yiqitib bo'lsa ham, darrov bizga yo'l bo'shatishadi. Oldinda Musa, orqada men – shu tariqa stadionning eshigiga yetib oldik. Musa yana hushtak chalgan edi, eshikda turgan bir odam “buyursinlar!” deb bizni ichkari qo'yib yubordi.

– Sport bo'yicha kattakon bo'ldingmi, Musa? Bu qandoq gap o'zi, hushtak chalsang, hamma senga yo'l beradigan bo'пти? – hayron bo'lib so'radim undan, biroz nafasimni rostlab olgach.

– Qo'yaver, parvo qilma. Xo'sh, o'zingdan gapir, qayerda ishlayapsan?

– Hech qayerda. Besh oydan buyon ishsizman. Erkaklarga ish yo'q. Hozir yo'l-yo'lakay shuni o'ylab kelayotgan edim. Ozroq grim qilib xotin kishi bo'lib olsammikin, degan xayolga ham bordim. Ammo bu masalada birovni ayblab ham bo'lmaydi. Mening o'zimga ham biror xizmatchi kerak bo'lsa, g'o'dayib kirib, g'o'da-

yib chiqadigan erkaklardan ko'ra ayol kishini afzal ko'rardim. Niyatimda biror g'araz bo'lgani uchunmas. Axir erkak bilan ayolning qiladigan ishi bir bo'lganidan keyin oladigan odaming chiroyliroq bo'lgani ma'qul emasmi? Loaqal husnini ko'rib, yayrab o'tirasanku.

– Bo'ldi, bo'ldi. Miyang aynib qolganga o'xshaydi.

– Sen ham besh oy ishsiz yurib ko'r, keyin bilasan. Maydonda o'yin boshlanib qoldi, ikkovimiz o'yinga berilib ketdik. Futbol tugaganidan keyin yana ko'chaga chiqdik. Bu gal ham Musa hushtagini churillatib, yo'l ochib bordi. Katta ko'chaga chiqib olgan edik, "mashinaga o'tiramiz" deb qoldi. Yaxshiku-ya, lekin shu topda mashinaga tushib bo'ladimi? Mashina yoki avtobusga chiqaman, deb turganlarning keti ko'rinmaydi. Birorta mashina ko'rinib qolguday bo'lsa, tumonat odam yopirilib boradi.

– Hali-beri bizga navbat tegmaydi, ikki-uch kun yotib kutish kerak, deb qo'ydim.

– Qo'yaver, ishing bo'lmasin.

Yonimizdan g'izillab bir taksi o'tdi. Musa darrov hushtagini chalib yubordi. Hozirgina to'xtamay o'tgan taksi darhol orqaga qaytib, oldimizga ko'ndalang bo'ldi. Ikkovimiz chiqib oldik. Shunisi qiziqki, shofyor mashinaga boshqa odam olmadi.

– Transport politsiyasiga boshliq bo'ldingmi, Musa? – yana hayron bo'lib so'radim undan.

Damingni chiqarma, deganday qo'lini labiga bosdi. Nishontoshida taksidan tushdik. Musa cho'ntagiga qo'l soldi.

– Pulingiz kerak emas, jon aka, shuning o'ziga rahmat, – deb shofyor bola oyog'ini tirab turib oldi.

– Shofyor tanishmidi? – deb so'radim Musadan.

– Yo'q.

– Bo'lmasa politsiyada kattaroq ishdamisan?

Yana "jim bo'l" degan ishorani qildi-da, keyin qo'shib qo'ydi:

– Manavi joydan biror nima olib, uyga boramiz.

Qassoblik do'koniga qarab yurdik. Do'konning oldida odam uymalashib yotibdi, yaqiniga yo'lab bo'lmaydi. Hamma yoqda qiy-chuv, to'polon. Yana Musaning hushtagi ish berdi. Bir churillatib qo'ygan edi, hamma tinchidi qoldi. Qassobning o'zi ichkaridan yugurib chiqib, bizni do'konga boshlab kirdi.

- Bir kilo yurnshoqroq go'sht kerak edi.
- Bosh ustiga, yana nima?
- Miyadan bormi?
- O'ntasi yetadimi?

Qassob bularni yaxshilab o'rab berdi. Musa yonidan hamyonini oldi.

- Xafa bo'laman, beyafandim, - deganicha qassob pulni olishga aslo unamadi. Masalliqni olib, do'kondan chiqdik.

- Aytsang-chi, endi, Musa, o'zi nima gap? Yoki munitsipalitetga rais bo'lib qoldingmi?

- Bugun ko'chada ovqatlanamiz, - dedi u savolimni yana javobsiz qoldirib. - Ertaga dam olish kuni, masallig' kunimizga yaraydi. Yana biror nima olaymi?

- Bo'lar.

Bu yerdan chiqib, baqqol bilan sabzavotfurushga uhradik. Musa hushtagini kanda qilmadi. Ikki qo'limiz o'rog'liq narsalarga to'lib ketdi. Ammo bir lira ham pul sarflaganimiz yo'q. Musa hushtagini churillatib, bitta taksi to'xtatdi. Uyiga qarab jo'nadik. Mashinadan tushayotganimizda shofyorga kutib turishni buyurdi.

Oshnam uylanmagan, bir o'zi turadi. Qo'limizdagi narsalarni uyiga qo'yib, ko'chaga chiqdik. Taksi kutib turgan ekan, to'g'ri kazinoga qarab yurdik. Bu shofyor ham pul olmadi.

Kazinning ichi liq to'la odam. Musa yonidan hushtagini olib, endi chalaman deb turgan edi, bir gala ofitsiant bilan ko'rinishidan kazinning egasiga o'xshagan bir kishi oldimizga yugurib keldi. Darrov sahnadan pastroqqa joy qilib berishdi, bizdan so'rab ham o'tirmay birpasda stol ustini tuzab qo'yishdi.

- Gapirsang-chi, Musa, kimsan o'zi? Yo revizorlik qilyapsanmi-a?

Nimani so'ramay "jim" deydi, bir og'iz ham javob bermaydi. Musa katta odam bo'lib ketganga o'xshaydi-yu, lekin kim bo'lib ishlayotganikin? O'ylab-o'ylab tagiga yetolmayman.

Bir payt o'yin-kulgi boshlanib ketdi. Rohat qilib o'tiribmiz. Ofitsiantlar atrofimizda parvona. To'satdan orqa tomondan shovqin ko'tarildi. Mast-alast odamlar yoqa bo'g'ishib ketishdi. Ish pichoqqa borib taqalay deganida, Musa hushtak chalib yubordi. Hozirgina bir-biri bilan sherday olishib turgan azamatlar churilagan ovozni eshitiboq, dumlarini qisib qolishdi.

Bu Musa tushmagur kim bo'lib ketdiykin-a? Hech o'yimga yetolmay qoldim. Ikki yuz lira atrofida yeb-ichgan bo'lsak kerak, deb o'tiruvdim, kazinoning egasi bir chaqa ham pul olmadi.

Uyga yana mashinada qaytdik. Ertasiga dam olish kuni keldi. Musa yeng shimarib, ovqatga o'zi unnab ketdi. Men ketmoqchi bo'lgan edim, javob bermadi. – Hech qayoqqa ketmaysan, – dedi u. – Menikida besh-olti kun yuratur. Miyang ham ancha dam oladi.

Uyida bir hafta qolib ketdim. Ikkovimiz rosa aylandik, o'ynab-kuldik. Kayf-safo qildik. Lekin oshnamdan sariq chaqa ham ketgani yo'q. Qayerga bormaylik, hamisha uzatgan puli qo'lida qoladi.

– Hoy Musa, katta odam bo'lib ketganingni tushunib turibman. Lekin amaling nima, aytsang-chi? – deb rosa yolbordim. Shundayam aytmadi. Oxiri bir kuni:

- Aytsam, birovga gullab qo'ymaysanmi? – deb so'radi.
- Aslo.
- So'z berasan-a?
- Beraman.
- So'z bitta-ya?
- Bitta.

Menga rosa qasam ichirtirib, birovga aytib qo'ymasligimga to'la ishonganidan keyingina cho'ntagini kovlab, yonidan hushtagini oldi-da, uni o'pib, peshanasiga surtdi.

– Hamma karomat mana shu hushtakda, oshnam, – dedi u. – Bir kuni Qorako'yda taksi kutib turuvdim. Odam ko'p, menga navbat tegishiga ko'zim yetmaydi. Qo'limdagi zanjirli hushtagimni o'ynab, g'ijinib turgandim, nima bo'lib ham beixtiyor uni chalib yuboribman. Shu zahotiyoc bir kishi oldimga yugurib kelib, salom berdi. Mening o'rnimda bo'lganingda sen nima qilarding shunaqada?

– Hayronman.

– Bilasanmi, men nima qildim? “Tartib o'rinating, o'g'lim”, dedim-da, indamay ketaverdim. Nariroq borib ko'rsam, ko'chadan o'tishning hecham iloji yo'q. Yana hushtak chaldim. G'izillab ketayotgan mashinalar taqataq to'xtab qoldi. Ko'chani nari-gi betiga bemalol o'tib oldim. Oldiniga rosa hayron bo'ldim, lekin chuqurroq o'ylab ko'rsam, hushtakda chindan ham hikmat ko'p. Bizda hamma ishlar shuning amri bilan qilinmaydimi, axir?

Hushtak chalinsa, kemalar yo'lga chiqib, poyezdlar joyidan jiladi. Mashinalar hushtak bilan to'xtaydi. Yoqa bo'g'ishganlarni u bir zumda yarashtirib qo'yadi. Uning ovozi eshitib, ba'zan odamlar tiraqaylab qochishadiyam. Masalan, hozir men uni bir churillatib qo'ysam, hamma kaklik bolasiday in-iniga kirib ketadi. Ha, do'stim, bizning yurtimizda hamma narsa hushtakka bog'liq ekanini men o'shanda tushundim. Shu-shu meni hushtak boqib kelyapti. Jon og'ayni, bu gapni zinhor birovga ayta ko'rma. Aks holda, hushtakchilar ko'payib, mening bozorim kasod bo'ladi.

Bu sirni boshqa odamlarga aytmasslikka so'z berganim to'g'ri, ammo yozmaslik haqida oramizda gap bo'lgani yo'q. Shunga ko'ra undan eshitganlarimni yozyapman. Lekin mening ham sizlarga bitta iltimosim bor. Hozir bir gap aytaman, shuni hech kimga bildirmanglar.

Musa bilan xayrlashganimdan keyin men ham darhol hushtak sotib oldim. Taqsim maydonida uning kuchini bir sinab ko'rmoqchi bo'ldim. Chalgan hushtagim hech kimga ta'sir qilmadi-yu, lekin o'zim qamoqqa tushdim. Ertasi kuni gazetalarda mening to'g'rimda bo'lmag'ur gaplarni yozib chiqishdi: "Bir firibgar qo'lga tushdi!" "Soxta politsiyachi, muttaham qamoqqa olindi!.." Tepamda Xudo turibdi, bir marta hushtak chaldim, xolos, boshqa hech qanaqa gunoh qilganim yo'q. Shundan keyin tushundimki, bizning yurtimizda hushtakka e'tiqod zo'r-u, ammo uni qoyil qilib chala bilish ham kerak ekan. Menga o'xshab hushtakni dag'-dag' titrab chaladigan bo'lsang, darrov joyingni ko'rsatib qo'yisharkan.

Sizdan iltimos qilmoqchi bo'lgan narsam shuki, hushtakni qandoq chalish kerakligini boshqa odamlarga aytib yurmanglar. Chunki churillatishni qoyil qiladiganlar uchun u zo'r tilsim!

USTASI FARANGLAR

Biz oliy hunar maktabida o'qiymiz. Ichimizda eng yoshi yigirma uchga chiqqan. Maktabimizga yangi direktor tayinlanganiga ikki oy bo'ldi. U ishni oldingi direktor nimalar qilganini o'rganishdan boshladi. Buni qarangki, oldingi direktor anchagina ishlar qilib qo'ygan ekan. U maktab yerto'lasini bir yarim metr chuqurlatib,

suvoqdan chiqargan, oqlatgan va oshxonani shu yerga ko'chirtirgan ekan. Yuqori qavatdagi oshxonani sinfxonaga aylantirgan ekan. Sinfxonasi bo'lmagan maktabni maktab deb bo'ladimi, axir!

Oldingi direktor yana qanday karomatlar ko'rsatgan? Uning buyrug'i bilan sinfxona devorlari sariqqa, yotoqxona esa pushtiga bo'yatilgan ekan.

Xo'sh, innaykeyin-chi? Innaykeyin, ilgari bitta partada ikki kishi o'tirardi. Talabalar yonma-yon o'tirganlarida gapga tushib ketib, dars miyalariga kirmaydi. Shuning uchun u partalarni bir kishilik qilib yasattirgan.

Yangi direktor mana shularning hammasini bilib olgandan keyingina, astoydil ishga kirishib ketdi. Oldingi direktor quruvchi deb nom chiqargan bo'lsa, quruvchi qanaqa bo'lishini mana, endi bilasiz!

– Bu zimiston qanaqa joy o'zi?

– Oshxona.

– Iya, eslaring joyidami, yerto'lada ham oshxona bo'ladimi? Axir bunaqa joyda ishtaha degan narsa xippa bo'g'iladi-ku! Darrov tekislab tashlang bu yerto'lani!

Oshxona ilgari joyiga ko'chdi. Bir kishilik partalar sinfxonalardan chiqarib tashlandi. Eski partalar qayta joy-joyiga qo'yib chiqildi.

– Bolalar yonma-yon o'tirsa, miyasi yaxshi ishlaydi.

Devorlarning bo'yog'i ham o'zgartirildi – pushtisi oqqa, sarig'i yashilga bo'yaldi.

Oldingi direktorning bema'ni ishlarini shu ko'yda tuzatib chiqqan yangi direktor o'zining qurilish bobidagi tesha tegmagan planlarini ro'yobga chiqarishga kirishib ketdi.

– Bu qanaqa gap – oliy maktab deb atalsa-yu, hovuzi bo'lmasa!

Yangi direktor shu birgina gapi bilanoq hammaga yoqib qoldi.

– Bu odam ketvorgan usta ekan-ku!

Maktab bog'ining qoq o'rtasida hovuz qaziladigan bo'ldi. Qum, shag'al, sement va g'isht keltirildi. Lekin... Ish avji qizigan paytda usta direktor kattaroq ishga ketdi-yu, hovuz qurilishi o'lda-jo'lda qoldi.

Uning o'rniga tayinlangan yangi direktor ham serg'ayrat chiqib qoldi. Xona devorlariga yangi bo'yoq berildi. Qadimgi yerto'laga

yana oshxona ko'chib tushdi. Yotoqxona kino zaliga aylantirildi. Ikki o'rinli partalar sinflardan ulotirildi.

– Bu nima degan gap, bu yer boshlang'ich maktab emas-ku!
Partalar o'rniga birpasda stol va stullar qo'yildi.

Biz bu islohotlarga uncha parvo qilmadik. Lekin oliy hunar maktabining bo'lajak ko'rki – hovuzning taqdiri nima bo'larkin, degan o'y bilan bandmiz.

– Xo'sh, manavi chuqur nima? Qum bilan shag'al nima qilib yotibdi bu yerda? – deb so'rab qoldi direktor.

– Hovuz qilmoqchi edik, afandim.

– Nima, nima? Hovuz deysizmi? Bu qanday bema'nilik! Ko'mib tashlang bu chuqurni!

Qazilgan joy qum, shag'al, g'isht va sement bilan ko'mib tashlandi.

Qurilish bobida bunisi eski direktorni bir cho'qishda qochiradiganga o'xshaydi.

– Hozirgi yoshlar yevropacha raqs tushishni bilmaganliklari uchun ko'pincha jamoatdan ajralib qoladilar. Qolaversa, katta yig'inlarda raqs bilmay qizarib qolishadi, – dedi bir kuni direktor.

Hovuzga mo'ljallangan joyda raqs maydonchasi qilinadigan bo'ldi. Yerni yaxshilab tekislab, ustidan beton quyishdi. Betonga avji pardozi berib turilganda direktorimiz to'satdan maktabdan olinib, kattaroq ishga tayinlandi.

Yangi kelgan direktor bularning hammasidan ham o'tib tushadiganga o'xshaydi.

U sinflardagi stollarni chiqarib tashlashdan ish boshladi.

– Bu yer nima – maktabmi yo qimorxonami? Yo'qoting bu stollarni!

Stollar bir zumda ikki o'rinlik partalarga almashtirildi.

Devorlarning rangi ham o'zgarmay qolmadi: sarig'i pushtiga, pushtisi pistoqiga, ohi ko'kka, ko'ki oqqa qaytadan bo'yab chiqildi. Sinflar, oshxona va yotohxonalarning joyi o'zgardi. Navbat raqs maydonchasiga keldi.

– Bu nima? – so'radi uddaburon direktor.

– Raqs maydonchasi... Oldingi direktor buyurgan edi, chala qoldi.

– Nima? Bu yer qimorxonami o‘zi? Bu maktabdan chiqqanlar nega chalamulla desam, gap bu yoqda ekan-da. Hozir ko‘zimdan yo‘q qillaring bu o‘yinxonani.

Maydoncha birpasda buzib tashlandi.

– Avvalo, insonga tan sog‘liq kerak, – hikmatli bir gapni aytib qoldi direktor. – O‘quvchilar badantarbiya bilan shug‘ullanishlari kerak.

Raqs maydonchasining o‘rnida qo‘lbola stadion quriladigan, bir tomonda tennis, ikkinchi tomonda voleybol o‘ynaladigan bo‘ldi. Stadiona gimnastika bilan shug‘ullanish uchun har xil anjomlar keltirildi. Ularni o‘rnatish uchun yer kovlab, beton chuqurlar qazildi. Ish ayni tobiga kelay deb turganida, direktor boshqa joyga ketib qoldi.

Uning o‘rniga kelgan kishining oldida eski direktorlar cho‘t bo‘lmay qoldi. Yangi direktor maktabga birinchi kelgan kuniyoq, xo‘jalikni ko‘zdan kechirayotib, so‘rab qoldi:

– Bu anjomlar nimasi?

Kimdir “oldingi direktor...” deb og‘iz juftlagan ham ediki, gapni cho‘rt kesib o‘shqirib berdi:

– Yo‘qotinglar bu temir-tersaklarni!

– Xo‘p bo‘ladi, taqsir.

– Bu yer oliy maktabmi yo tomoshaxonami? Maktab degan joyda avvalo bog‘, qolaversa, fontanli hovuz bo‘lishi shart.

Quruvchilik zakovati sezilib turgan yangi direktor o‘zidan ol-dingilar qilib ketgan hamma narsalarni buzdirib, sindirib tashladi. Qurilish ishlari yangidan boshlandi.

Chala qolgan sport maydonchasi yana kovlana boshlandi. Lekin uni kovlash juda amri mahol bo‘ldi. Chunki bu yerda hovuz, raqs maydonchasi, stadion qurmoqchi bo‘lib ish boshlanganida har gal beton yotqizilgan. Ustma-ust yotqizilgan beton chunonam metin bo‘lib ketibdiki! Yerni dinamit bilan portlatmoqchi bo‘lishgan edi, beton qolib, uylarning oynalari chilparchin bo‘ldi. Yer kovlaydigan elektr lom ham ish bermadi. Yer kovlash neft qudug‘i qazishdan ham qiyin bo‘ldi. Nihoyat, noilojlikdan betonning ustiga tuproq yotqizib, unga rosa o‘g‘it solishdi. Shundan keyin bu yerga daraxt, gul ko‘chatlari o‘tqazildi, chim yotqizildi. Qarabsizki, quling

o'rgilsin bir bog' bo'ldi-qo'ydi. Ammo bog'imizning umri qisqa ekan, direktor yana o'zgardi.

Yangi direktor g'oyat ishbilarmon odam chiqib qoldi. U maktabga kelgan kuniyoq yerda yotgan qarag'ay va xurmo nihollarini, har xil o'g'itlar bilan qora tuproqni ko'rib, jon-poni chiqib ketdi:

– Bu qanday befarosatlik! Bu yer oliy maktabmi yo botanika bog'i bilan o'rmon xo'jaligimi?

Keyin sal hovuridan tushib, buyurdi:

– Darrov gumdon qilinglar buni! Bu yerni yaxmalak qilamiz!

Yaxmalak bo'lsa yaxmalak-da, bizga nima. Biroq yaxmalak bo'ladigan yerga tosh terilayotganida biz maktabni bitirdik. Qo'lga diplom olayotganimizda terilgan tosh ustidan beton yotqizishayotgan edi. O'shandan buyon qaytib maktab betini ko'rmaganligim uchun uning taqdiri nima bo'lganligini, keyin kelgan direktorlar nima ishlar qilishganini bilmayman. Buni qarang-a, ha-hu deguncha oradan yigirma yil o'tib ketibdi-ya!

Maktabimizda bir odat bor edi: har yili maktabni bitiruvchilar sharafiga "Loviya kuni" degan tantanali marosim o'tkazilardi. Maktabni ilgari bitirib ketganlar ham bu bayramga taklif etiladi. Keksa va yosh avlod shu tariqa bir-biri bilan bu yerda tanishib oladi.

Sinfdosh o'rtoqlardan biri maktabga direktor bo'lib qolgan ekan, o'sha baraka topkur meni ham traditsion kechaga aytirib yuboribdi.

Biz yigirma bir yildan buyon ko'rmaganligimiz uchun maktabimizni zo'r qiziqish bilan aylanib chiqdik. Bir paytlari men bilan bir sinfda o'qigan direktor o'rtog'im mehmonlarga izoh berib turibdi:

– Shu maktabga direktor bo'lib kelganimda sinflar yuqori qavatda, oshxona esa pastda ekan. Bundoq qarasam, o'quvchilar derazadan atrofga qarab, xayollarini buzishar ekan. Darrov sinflarni quyi qavatga ko'chirib, oshxonani yuqoriga olib chiqdim. Keyin laboratoriya bilan yotoqxonalarning ham o'rnini almashtirdim. Hojatxonalar turkcha ekan, yevropacha qildirdim. Sinf devorlarini...

Tushlik mahali bo'lib qoldi. Yigirma bir yil ilgarigidagiga o'xshab qo'ng'iroq chalindi. Bir zumda qiy-chuv ko'tarildi. Maktabni turli yillarda bitirib chiqqan mehmonlar zir yugurib, oshxona

qidirishadi, biri yotoqxonaga, boshqasi esa sinfxonaga kirib qoladi. O‘zimni aytmay sizmi? Oshxona qolib, hojatxonaga kirib ketibman. Ma’lum bo‘lishicha, bizdan keyin kelgan direktorlardan biri oshxonaning o‘rini hojatxonaga aylantirgan ekan. Bir amallab oshxonani topdik. Ziyofat tugagach, direktor maktabni tamomlayotgan yoshlarga qarata nutq so‘zladi:

– Mening yosh o‘rtoqlarim! Insoniyat madaniyati ijodkor kishilarning mehnati bilan rivoj topadi. Har bir ma’rifatli odam o‘zidan oldingi avlodlar boshlab bergan go‘zal va zarur narsalarni ehtiyotkorlik bilan asraydi, so‘ngra bularni yanada takomillashtirib, keyingi nasllarga topshiradi. Insoniyat madaniyati xuddi estafetaga o‘xshaydi – u avloddan avlodga o‘tib boradi. Mana bugun sizlar hayot ostonasiga qadam qo‘ymoqdasiz. Sizlar ham o‘zingizdan ilgari yaratilgan narsalarni takomillashtirasiz-da, so‘ngra xuddi bizga o‘xshab keyingi nasllarga uzatasiz. Shu tariqa biz madaniyat taraqqiyotiga hissa qo‘shgan bo‘lamiz. Mamlakatimizni taraqqiyot yo‘lidan boshlab boraylik! Mening yosh hamkasblarim! Agar biz sizga quruvchilik zavqini baxsh etgan bo‘lsak, o‘z burchimizni sharaf bilan bajargan bo‘lamiz. Ijodkor quruvchi bo‘ling! Ishingizda muvaffaqiyat tilayman.

Direktorning nutqi gulduros qarsaklar bilan qarshi olindi.

So‘ngra biz “Faxriy kishilar xonasi”ni tomosha qildik. Maktabimiz tarixida biror arzigulik iz qoldirgan kishilarning rasmlari shu xonaga qo‘yilgan ekan. Bo‘yi barobar olingan bu suratlarning ostiga egalarining qilgan ishlari yozib qo‘yilibdi.

Yozuvlarni birma-bir o‘qib chiqqach, kimning nima qilib ketgani bizga ravshan bo‘ldi:

Saidbey: maktabimizda birinchi bo‘lib hovuz qurdirdi.

Jalolbeyafandi: maktab o‘quvchilari uchun birinchi bo‘lib raqs maydonchasi ochib berdi.

Muhtaram Ruhibey: maktabimizga birinchi bo‘lib gimnastika maydonchasi qurdirib berdi.

Muhtaram Najotibey: maktabimizda birinchi bo‘lib bog‘ yaratdi.

Muhtaram Ahmad Tener: maktabimizga birinchi bo‘lib yaxmalak qurdirdi.

Maktabga qancha direktor kelgan bo'lsa, hammasi to'g'risida shunaqa gaplar yozilgan.

Direktor o'rtog'im men bilan xayrlashar ekan, bir joyni ko'rsatib dedi:

– Omon bo'lgur oldingi direktor hov o'sha joyni futbol maydoni qilmoqchi bo'lgan ekan. O'zing o'ylab ko'r, do'stim, shu ham gap bo'ptimi! Axir, bu yer oliy maktabmi yo futbol klubimi?

– O'zing nima qilmoqchisan u yerni? – so'radim undan.

– Darvoqe, bilmay turibman, hali biror fikrga kelganim yo'q... Shunday bir narsa qurish kerakki... Sen nima deb maslahat berasan?

– Gapimga kirsang, sen o'sha yerga, maktabimizga direktorlik qilgan hamma odamlarning haykalini o'rnatib chiq. Bu bilan sen ham ularning hurmatini o'rniga qo'ygan bo'lasan, ham yosh avlodga ibrat bo'ladi!

U bilan xayr-ma'zur qilib, jo'nab qoldim. O'rtog'im mening taklifimni to'g'ri ma'noda tushungan ekan, o'sha yerga haykallar o'rnatibdi. Oxirgi direktorning haykalini o'rnatay deb turganida, boyaqish boshqa ishga o'tib ketibdi. Keyin eshitishimcha, uning o'rniga kelgan yangi direktor haykallarni oldirib tashlab, machit qurishni buyuribdi. Uning buyrug'i bilan qurilayotgan machit bitganmi yo bitay deb turganida u boshqa ishga o'tib ketganmi – azbaroyi Xudo, bunisidan xabarim yo'q.

XOTIN KISHI BO'LGANIMDA-YU...

Salomat trikotaj fabrikasiga darvozabonlikka kirib, sakson lira oylik oladigan bo'ldi. U bunaqa maosh bir kishi u yoqda tursin, chorak kishiga ham etmasligini bila turib, shunday qildi, chunki u o'zining ishchanligiga, uddaburonligiga ishonardi. Axir uning bu qobiliyati bir kun emas, bir kun xo'jayinning qulog'iga etmay qolmaydi, ana undan keyin oylikning oshishi ham gapmi! Aslida darvozabonlik qilish unga to'g'ri kelmasdi-ya, lekin nachora, dunyoning ishlari shunaqa ekan. Hatto o'zi darvozabon bo'lishga arzimaydiganlarning ham eshigini besh-o'nlab tuppa-tuzuk odam-

lar qo'riqlay berar ekan. Xullas, dunyoning ishlari charxpalak degandek, xo'jayinlar bilan darvozabonlar o'rin almashgan ekanlar-da.

Salomat oyligim oshib qolar, deb erta-yu kech jonini jabborga berib ishladi. Hatto, qani endi tungi qorovul bo'lib olsam, deb ko'ngliga ham tugib qo'ydi. Tungi qorovul 200 lira oylik oladi-ya. O'zi unchalik qiyin ish emas...

Odam bolasi astoydil niyat qilsa, albatta niyatiga yetarkan. Bir kuni uni xo'jayin chaqirtirib:

– Xizimatingdan xursandman, – dedi.

– Rahmat, afandim, salomat bo'ling.

Keyin xo'jayin undan:

– Uylanganmisan? – deb so'rab qoldi.

– Ha, uylanganman, – dedi u biror nojo'ya ish qilib qo'ygan odamday qimtinib.

Keyin, aybini birato'la bo'yniga olib, yengil tortmoqchi bo'lgan kishiday boshini egib, qo'shib qo'ydi:

– Ikkita bolam ham bor, beyafandim.

Xo'jayin ham koyigan, ham achingan bo'ldi.

– Ana xolos! Tirikchilik qanday o'tyapti?

– Bir amallab, beyafandim.

– Kel, senga bir yaxshilik qilay. Kunduzi darvozabonlikdan qutulgach, kechasi qorovullik qila olasanmi?

– Qo'limdan keladi, afandim.

– Buni qara, kunduzi olti soat darvozabonlik qilasan, kechasi sakkiz soat navbatda turasan. Jami o'n to'rt soat bo'ladi. Yana o'n soat bo'sh vaqting qoladi. Rozimisan shunga?

– Qulluq, beyafandim.

– Kechasi ishlaganing uchun oyligingga yana o'ttiz lira qo'shib beraman.

– Rahmat.

200 lira oylik oladigan tungi qorovul uyqusi qattiq bo'lganligi uchun darhol ishdan bo'shatildi, o'rniga uni tayinlashdi. Kunduz kunlari u darvozada turadigan, kechalari esa bo'yniga shaqildoq osib, fabrikani qo'riqlaydigan bo'lib qoldi. Maoshi 110 liraga chiqdi.

Kechani kecha, kunduzni kunduz demay ishlayverdi. Xo'jayin ham befahm odam emas-ku, payti kelib uning jonbozligini inobatga

olar, qo'ldan keladigan yaxshiligini ayamasi, axir. Masalan, aytaylik, fabrika kotibining o'rni o'tsa, qanday soz bo'lardi. Kotib oyiga 300 lira haq oladi-ya!

Odam bolasi bir narsani niyat qilsa, niyatiga yetarkan. Bu gal ham shundoq bo'ldi.

– Xizimatingdan mamnunman, – dedi xo'jayin uni chaqirib. – Senga yana bir yaxshilik qilmoqchiman. Kechalari har holda bekor o'tirarsan. Arzimagan yozuv-chizuv ishlari bor edi, shuni qilmaysanmi? Oyligingga yana 60 lira qo'shib berardim...

Bundoq o'ylab qarasa, oyiga 170 lira oladigan bo'larkan.

– Iloyim biringiz o'n bo'lsin, afandim, – deb javob berdi u xo'jayinga.

300 lira maosh oladigan kotib qahva ichish va chekishdan qo'li bo'shamay, ishga qaramay qo'rganligi vajidan fabrikadan quvildi. Buning yumushi ham darvozabonga o'tdi. Endi u kunduz kunlari darvozabonlik qiladigan, kechalari esa fabrikani qo'riqlash bilan birga, yozuv-chizuv ishlarini ham bajaradigan bo'lib qoldi.

U tinim bilmay ishlayverdi. Xo'jayinning ham ko'zi bor-ku, uning bu ishlarini ko'rmas o'libdimi. Fabrikaning buxgalteri 400 lira maosh oladi-ya! Qani endi buxgalter ham bo'la qolsa...

Odam bolasi bir narsani astoydil niyat qilsa, niyatiga yetarkan. Kunlardan birida xo'jayin uni yana chaqirib qoldi:

– 170 lira sizga kamlik qilayotganini sezib turibman, shuning uchun biroz oshirib bermoqchiman.

– Tashakkur, afandim, – deya minnatdorchilik bildirdi u.

– Ancha bo'sh vaqtingiz bor ko'rinadi. Uyda bekor o'tirganingizda fabrikaning hisob-kitobi bilai shug'ullansangiz devdim.

– Jonim bilan, afandim.

– Juda soz, maoshingizga yana 45 lira qo'shib beraman.

400 lira oylik oladigan buxgalter to'rt amalni chalkashtirib yuborganligi uchun ishdan quvildi.

Bizning darvozabon endi 215 lira oylik oladigan bo'lib qoldi. Kunduzi u olti soat eshikda turadigan, kechasi sakkiz soat fabrika qo'riqlaydigan va shu vaqt ichida yozuv-chizuv ishlarini ham qiladigan, uyida esa fabrikaning hisob-kitobi ustida bosh qotiradigan bo'ldi.

U bor kuchini ayamay, ter to'kib ishladi. Endi omborga mudir bo'lish tushiga kiradigan bo'lib qoldi. Ombor mudirining maoshi 450 lira-ya!

Odam bolasi bir narsani astoydil niyat qilsa, niyatiga yetarkan. Yana uni xo'jayin chaqirib qoldi.

– Sizga bir yaxshilik qilmoqchiman, ombor mudirligini ham olib bersam, nima deysiz?

– Minnatdor bo'laman, beyafandim.

– Juda yaxshi, maoshingizga yana 35 lira qo'shib qo'yaman. Borib, omborni qabul qilib olavering!

Ombor uchun olingan ba'zi mollarni adashib o'zining uyi-ga tashib ketadigan parishonxotir omborchining pattasi qo'lga tutqazildi. Ombor mudirligi ham darvozabonga o'tdi.

Ish ko'pligidan uning qo'li qo'lga tegmay qoldi. Xo'jayin ham ho'kiz emas-ku, kezi kelganda uning tirishqoqligini inobatga olar, axir. Mana, inobatga oldi ham.

Xo'jayin bir kuni uni huzuriga chaqirib:

– Sizdan g'oyat minnatdorman, juda xursandman... – dedi. – Ishlagan tishlaydi-da. Ochig'ini aytganda, darvozabonlik sizga yarashmaydi. Boshqa yumushlar zimmangizda qolaveradi-yu, men sizni fabrikaga direktor qilib ham tayinlamoqchiman.

Direktor bo'lish-a? Buni eshitib Salomat dovdirab qoldi! O'zi-ku ayni muddao-ya! Odam bolasi bir narsani astoydil niyat qilsa, niyatiga yetarkan. Mana, fabrikaga direktor ham bo'lib oldi.

– Oyligingizga 90 lira qo'shildi, – dedi xo'jayini.

Darvozabonlikdan bo'shaganligi sababli maoshi 80 lira kamay-di. Lekin yangi lavozimi uchun qo'shimcha ravishda to'qson lira ola boshladi. Xullas, oyiga hammasi bo'lib 260 lira maosh oladigan bo'ldi.

2 500 lira maosh olib kelgan direktor xo'jayinning sekretari bilan “don olishib” qolgani uchun fabrikadan quvildi.

Fabrikada qirq ishchi, ikki usta va yigirmaga yaqin mashina bor. Oddiy ishchi bo'lish uning qo'lidan kelmaydi, ustalikni eplay olmaydi, mashinalarning o'rnini esa bosolmaydi. Idorada o'zi bilan xo'jayinning sekretaridan boshqa hech kim qolmagan.

U bo'sh paytlarida kotiba qiz bilan valaqlashib o'tirib, unga nuqul xo'jayinni maqtab ketardi:

– Baraka topkur, xo‘p tillo odam-da. Men fabrikaga sakson lira oladigan darvozabon bo‘lib kiruvdim. Meni tungi qorovul qilib tayinladi, oylikni 110 qildi. Innaykeyin, kotiblikni ham beruvdi, maoshim 170 ga chiqdi. So‘ng hisob-kitob ishlarini ham inoyat qilgan edi, 215 lira oladigan bo‘ldim. Shundan keyin omborchilikni ham qo‘shib beruvdi, oylik 250 liraga yetdi. Mana endi direktor ham bo‘lib oldim. Maoshimni aytmaysizmi – 260 lira-ya!

Kotiba qiz ham unga bo‘sh kelmadi:

– Men fabrikaga pol yuvadigan bo‘lib kirganman. Oyligim 40 lira edi. Keyin xo‘jayinning kir-pirini yuvadigan, uyini supurib-sidiradigan bo‘ldim, haqim 60 liraga chiqdi. So‘ngra mashinist-kalikni ham o‘rganuvdim, 80 lira to‘laydigan bo‘ldi. Uyida ovqat qilib berishga, ro‘zg‘origa qarashishga o‘tdim, 100 lira ola boshladim. Keyin... keyin bo‘lsa, xo‘jayin uchun kim bo‘lib qolganimni o‘zingiz ko‘rib turibsiz. Menga yana 15 lira to‘laydigan bo‘ldi. Hozir 115 lira olib turibman.

Bir kuni u qizga qarab:

– Ko‘p ishlab, toliqib qolyapsan-da, – dedi.

– O‘zingiz-chi? – javob berdi u. – Nahotki maoshingiz kamlik qilmayotgan bo‘lsa! Oyligingiz oshishini nahotki istamasangiz?

U qizning betiga tikildi. Idorada shu kotiba qiz ikkovigina qolganligi uning esiga tushdi. Keyin bu qizning qo‘shimcha vazifasi nimadan iborat ekanligini ko‘z oldiga keltirib, seskanib ketdi.

– Yo‘q-yo‘q, – dedi u, – oyligimning oshishini istamayman. Shunisiga ham shukur. Xotin kishi bo‘lganimda nima bo‘lardi-a? Xudo ko‘rsatmasin! Xo‘jayin seni ham ishdan haydab, oyligimga yana 20 lira qo‘shib berardi... Yo‘q, kerakmas... erkak kishi bo‘lganimga xursandman... Ammo lekin xotin kishi bo‘lganimda-yu...

DAHSHATLI TUSH

Istanbul radiosi eshittirishlarini tugatdi. Shu kecha ikki hikoya bilan bir feletonni qo‘ldan chiqarishim kerak, buning ustiga, allaqaysi bir jurnalning savollariga javob tuzib chiqishim zarur. Bu narsalarning hammasi ertalabgacha bitishi shart. Ammo ishning

mazasi bo'lmay turibdi – faqat bittagina hikoyani yozoldim, xolos. Shu topda ichimga chiroq yoqsa yorimaydi.

Hikoyaning yana bittasini ham do'ndirib tashlayman degan niyatda bir dasta oq qog'oz ham tayyorlab qo'rganman. Lekin nimani yozishimni bilmay xunobman.

Qornim tatalab ketganday bo'ldi. Qiziq, nimani yozishni bilmay turganimda, doim shunaqa bo'ladi. O'zimni chalg'itish uchun bahona qidirib qolaman. Yuqori chiqib qarasam, hamma dong qotib yotibdi. Oshxonaga kirdim. Sovib qolgan palovdan boshqa hech vaqo ko'rinmadi. Shu topda menga uni kim ham isitib berardi, deysiz.

Qaytib joyimga o'tirdim. "Yaxshisi uxlash kerak! Ertalab barvaqtroq tursam, hammasini bitirib qo'yaman!" deb o'zimcha o'yladim.

Vaqt chorak kam uch bo'libdi.

Odam bolasi uyquda ham yashaydi. Lekin bunaqa yashashning nima keragi bor! Yashaganingdan keyin tirik ekaningni sezib, turmush sirlarini bilib yashasang-da.

Qamoqxonada yotib chiqqan bir oshnam bor. Shu oshnam o'zini xohlagan vaqtda tush ko'rishga o'rgatibdi. U hamisha menga: "Tush ko'rsang, umring uzayadi", – deb yurardi.

Bugun kechasi tush ko'rib chiqishimni o'zim bilaman. Shunisi ham borki, ishing bitmay, chala qolgandan keyin, albatta asabing buziladi, ko'rgan tushing rosa dahshatli bo'lishi turgan gap.

Shularni o'ylab yotib uxlab qolibman, aytganimdek, juda dahshatli tush ko'rdim. Yaxshiyamki... Begona mamlakatga kelib qolgan emishman. Qanday mamlakatligini bilmasmishman-u, lekin o'zimcha uni Amerikagami, G'arbiy Germaniyagami o'xshatarmishman. Haddan ziyod keng, serhasham bir zalda emishman... Sizlarni bilmadim-u, lekin men tush ko'rayotganimni o'zim bilib turaman.

E, oh uyga kirib qolibsana, dedim o'zimga o'zim. Zaldagi uzun stol tevaragida odamlar g'uj bo'lib o'tirishibdi. Qayerga kelib qolganimni, bu yerda o'zi nima gap bo'layotganini so'ray deyman-u, tilim bormaydi. Aslida o'zim rasmiy vazifa bilan kelganman, shuning uchun xijolatpazlikdan qo'rqaman. "Kelgan joyini ham bilmas

ekan!” – deb ta’na qilishlari mumkin-da, axir. Shularni o‘yladim-da, so‘ramay, o‘zim bilib olaman deb, ahd qilib qo‘ydim.

Rasmiy muzokaralar ketyapti. Mamlakatimizdan yakka o‘zim vakilmishman. Zalda o‘tirgan ajnabiylarning hammasi o‘ziga zeb bergan, bashang, sersavlat odamlar emish.

– Xush kelibsiz! – deb ulardan biri meni qutladi. – Siz mamlakatingizdagi ahvolni gapirib berasiz.

Avvaliga qo‘rqib ketdim, keyin o‘zimga o‘zim dalda berdim: “E, parvo qilma, nima bo‘lardi, bu tush-ku”. Tushlikka-ku tush-a, ammo tushligini bilib qolishsa...

– O‘zim bilgan narsalarni bajon-u dil gapirib beraman, – dedim dadillashib.

– Mamlakatingiz qoloq mamlakat-a, shundaymi?

Jon-ponim chiqib ketdi. Xudoyo o‘zing sharmanda qilma, bu-nisiga nima deyman? Bordi-yu, “Ha, mamlakatimiz qoloq”, – deb yuborsam, chet elliklar oldida uni yomonotliq qilib qo‘yaman. Jinoyat qonunida bu og‘ir gunoh hisoblanadi. “Qoloq deganingiz nimasi, biz juda ilg‘ormiz” – deydi-gan bo‘lsam, yolg‘onchi bo‘lib qolaman. Nima qilsamikin? Yaxshisi, yolg‘on gapirib qo‘ya qolay. Jinoyatchi bo‘lgandan ko‘ra, aldoqchi bo‘lgan ma’qul, nega desan-giz, yolg‘on gapga jazo yo‘q.

– Nega indamaysiz? – deb so‘rab qolishdi.

– Aybga buyurmaysizlar, savolni eshitolmay qoldim.

– Mamlakatingiz qoloq-a, shunday emasmi?

– Bu nima deganingiz?! – danga-l so‘radim men ham.

– Hamma shunaqa deydi. Biz ham shunday deb eshituvdik.

– Bo‘lmagan gap, muhtaram janoblar! Shuni bilib qo‘yingki, bizning dushmanimiz ko‘p. Sha’nimizga tuhmat qilayotganlar ham shular.

Hamma hayron, hamma yoqa ushlagan.

– Demak, biz noto‘g‘ri eshitgan ekanmiz-da, – dedi kimdir salmoqlab.

– Ha, shundoq.

– Sizlar nozik tabiat odamlarsiz, “qoloq” degan so‘zga g‘a-shingiz keladi. Mayli bo‘lmasa, shu so‘zning o‘rniga “kam taraqqiy etgan” degan iborani ola qolaylik. Ma’qulmi?

– Yo‘q, bo‘lmaydi. Biz kam taraqqiy etgan mamlakat emasmiz aslo, biz juda-juda taraqqiy etib ketganmiz.

Yana hamma hayratda.

– Sizlarda elektr ko‘rmagan shaharlar bormi?

Yana “ha” deydi bo‘lsam mamlakatimizga dog‘ tushadi. Rosa arosatda qoldim-ku, men!..

– Yo‘q, bo‘lmagan gap!.. Hamma shaharlarimizda, hamma qishloq va qishloqchalarimizda elektr bor.

– Qoyil... Ajoyib...

– Lekin mamlakatingizda elektr quvvati uchun ko‘p haq olinadi deyishadi, shu gap to‘g‘rimi?

– Nima, elektr quvvatini aytyapsizmi?.. Iya, bizda elektr tekin-ku!

– Ajoyib... Juda antiqa...

Chet elliklar oldida mamlakatimni sharmanda qilmayotganim uchun o‘zimda yo‘q xursandman. Ha, to‘g‘ri-da, agar gazetalar shu gaplarimni ko‘chirib bosishsa bormi, qanday foydali ish qilayotganimni eshitib vatandoshlarim, albatta tasanno deyishardi.

– Sizlarda ijara haqi juda osmonda, uy-joy masalasi chatoq emish, rostmi shu? O‘rtamiyona odam oladigan maoshining yarmini ijara haqiga to‘lamasa, boshpanasiz qolarmish-a?

Ichimda birov: “To‘g‘risini gapiraver, to‘g‘risini gapiraver”, deb qistaydi. Unga men: “Holim voy bo‘ladi”, – deyman. U yana meni o‘z holimga qo‘ymaydi: “E, bu tush-ku. Tush ko‘rayotganingni ular bilib o‘tiribdimi, nima deganingni qayoqdan bilishardi. Loaqal tushingda to‘g‘ri gapirib olsang-chi”. A‘zoyi badanimni sovuq ter bosdi. Manglayimdagi terni sidirib tashladim-da, xaxolab kulib yubordim.

– Xa-xa-xa! Bizning mamlakat haqida shunday fikrdamiz deng! Gapning po‘skallasini aytaman. Xudodan bitta-yu bitta tilagim bor, u ham bo‘lsa shuki, bizni ko‘rolmaganlarning ko‘zi ko‘r bo‘lsin. Uy-joy masalasida zarracha tanqisligimiz yo‘q. Bildinglarmi? Barcha madaniyatli mamlakatlardagiga o‘xshab bizning odamlarimiz ham maoshining atigi o‘n protsentini to‘lab, ajoyib uylarda turishadi.

– Xizmatchilar-chi?

– Xizmatchilar oila a’zolarining soniga qarab ijaraga uy olishadi. Noliydigan joylari yo‘q. Ijara haqi ham shunchalik ozki, kam pul to‘laganing uchun uy egasidan xijolat chekasan kishi.

– Undoq bo‘lsa, uy egalari nega bola-chaqali oilalarni qo‘ymaydi, deyishadi?

– Ana xolos! Qip-qizil yolg‘on-ku bu! Kim aytdi buni sizga! Ijaraga o‘tiradigan odam bizda uy egasini ko‘rmaydi ham. Munitsipalitet qoshida uy-joy bilan shug‘ullanadigan mahkama bor. Ijaraga turmoqchi bo‘lgan odam mana shu mahkamaga boradi-da, taxminan shunday deydi: “Menga besh xonali uy kerak, vanna-xonasining toshi ko‘m-ko‘k bo‘lsin, qizili to‘g‘ri kelmaydi, xotinimning asabi qittak nozikroq”.

– Mamlakat deb mana buni aytsa bo‘ladi! – zaldagilarning zavqi kelib qiyqirib yuborishdi. – Ura!

Men ham bo‘sh kelmay, yurtimizni ko‘klarga ko‘tarib maqtab ketyapman.

– Eshitishimizga qaraganda, yurtingizda ishsizlar ko‘p, ish sharoiti og‘ir, mehnat haqi juda oz emish-a?

– Iya, sizlar o‘zi kimga ishonasizlar: har xil g‘arazgo‘ylargami yo mengami? – deya o‘shqirib berdim.

– Sizga-da, albatta...

– Unday bo‘lsa quloq soling. Ishchilar to‘g‘risida gapirib bera qolay... Bizning ishchilarimiz juda yaxshi turmush kechirishadi. Bilingizmi? Ularning o‘zlari hech narsadan nolishmaydi-ku, boshqalarning tinch yurmaganiga hayronman... Qani, menga aytinch-i, qaysi bir mamlakatning ishchisi biznikiga o‘xshab ko‘p haq oladi? Hech kimniki! Biznikilar shunchalik ko‘p pul olishadiki, to‘g‘risini aytsam, ortiqchalik ham qiladi... Sir bo‘lsa ham sizlarga shuni aytib qo‘yay, agar bizning ishchimiz ovqati, kiyim-kechagi va ijara haqidan ortib qolgan pulini yig‘ib yursa, bir oyning ichida bemaolol kattakon fabrika qurib olishi mumkin. Lekin u fabrikani boshiga uradimi. Busiz ham uning joni rohatda...

– Voy-bo‘!.. Zap mamlakat ekan-ku bu!

Qani endi mamlakatimizni rosa maqtayotganimni Anatoliya agentligi bilib qolsa-yu, boshqa yoqlarga ham olib eshittirsa... Bu shirin xayollarim zoye ketmasmidi.

– Maorif masalasi qalay? Aholining sakson protsenti savodsiz, deyishadi.

– Ana xolos... Lof ham evi bilan-da. Yolg'on gap shunaqa bo'ladi deb o'ylovdim-a. Odamlarimiz shundoq savodxonki, kitob o'qish-u, xat yozish degan narsalar jonlariga tegib ketgan. Ham-maning savodi chiqqan... Garov o'ynab bitta savodsiz odam topib ko'ring-chi! Professorlar, jurnalist va yozuvchilar ham bizda yo yozishadi, yo o'qishadi. Hattoki, bir o'tirishda ham yozib, ham o'qiydigan odamlarimiz bor. Yozuvchilarning ham, kitobxonlarning ham tagi mo'l. Bizda shunchalik maktab ko'pki, o't-betdan yo'l ochish kerak bo'lib qolsa, to'ppa-to'g'ri maktablarni buzib o'tib ketaverishadi, o'qituvchilarning bo'lsa son-sanog'i yo'q... Bit-tasini chaqirsang, sakkiztasi "labbay" deb keladi.

– Maktab ochish uchun Amerikadan keltirilgan uskunalariga nima deysiz?

– Iya, bu hazil edi-ku. Kuch-qudratimizni begonalardan yashirish uchun shunday qilgan edik-da. Biz jo'rttaga maktablar uchun bino etishmaydi, degandik.

– Shoshmang, bu yerda bir gap borga o'xshaydi, – o'tirganlardan biri sapchib o'rnidan turib ketdi, – o'zingiz yozgan maqolalarni o'qiganmiz. Gazetalardagi feletonlaringizda hamisha mamlakatda maktab va o'qituvchilar yetishmaydi, deb yozasiz-ku...

– Hali shunga ishonib o'tiribsizlarmi? Qo'yinglar-e! Buni men oppozitsiya uchun, ya'ni muxoliflar paydo qilish uchun yozaman. Xalqimiz muxolif bo'lishni zap yaxshi ko'radi-da. Hamma narsa qoyilmaqom, deb yozadigan bo'lsak, xalqimiz bizdan ranjib qoladi. Mana shuning uchun maktablar yetishmaydi, deb yozamiz, obunachilarni ko'paytirish uchun shunga o'xshagan narsalarni to'qib yuramiz. Bunaqa gaplar mahalliy axborot hisoblanadi, chet-ga boshqachasini yuboramiz.

– Sizlarda yo'llar yo'q, borlari ham xarob deyishadi, bunga nima deysiz?

Bunday gaplar me'damga tekkani uchun irg'ib o'rnimdan turdim.

– Bas endi, men ketaman.

– Ha, yo'l bo'lsin, bu yerdan hech qayoqqa chiqib ketolmaysan, hozir tush ko'rib yotibsan...

Demak, hammasini tushimda ko'rayotganimni ular ham bilishar ekan-da.

– Qo'yib yuboringlar, ketaman.

– Qayoqqa?

– Yurtimga...

Eshikka qarab yurdim. O'tirganlarning hammasi "gur" etib ustimga yopirildi, birpasda meni burchakka tiqib qo'yishdi.

– Qo'yib yuboringlar meni!

– Sen tush ko'ryapsan, hech qayoqqa ketmaysan!

Na qo'limni va na oyog'imni qimirlata olaman.

– Yana bitta savolim bor, – dedi bittasi biqinimga turtib, – sizlarda erkinlik bormi, yo'qmi?

Qo'rqqanimdan tilim aylanmay qoldi.

– Hm... Hm... Hm... – yo'talib ham oldim. Gapim bo'g'zimdan chiqmaydi.

– Qani, gapir, gapir, erkinlik bormi? – deya hammasi bir og'izdan so'rashdi.

Nihoyat, yana tilga kirdim, g'o'ldirab turib aytdim:

– Bor... Juda ko'p, to'lib-toshib yotibdi...

– Mamlakatingizda hamma erkinliklardan bormi?

– Sizga qaysi biri kerak o'zi?

– Aytaylik, matbuot erkinligi.

– Bor bo'lganda qandoq... Bizda hammasi bor. Qalashib yotibdi. Matbuot erkinligi ham bor. Istagancha topiladi. Meni qo'yib yuboringlar endi!..

– Demak, sizlarda hamma erkinliklar bor ekan-da?

Ichimda o'ylayman: "Tong albatta otadi... Bu dahshatli tush bir umr cho'zilishi mumkin emas. Nima bo'lsa ham, albatta tong otadi, men uyg'onaman..."

– Sizlarda matbuot erkinligi bormi?

– Bor deb aytdim-ku, axir... Ha, bor!

– Bor bo'lsa juda soz, ammo matbuot haqidagi eski qonun hali amalda deyishadi-ku. Bu qanday erkinlik bo'ldi?

– Ha, nima bo'пти... Sizlarga nima... Amalda bo'lsa bo'laversin, axir endi qo'llanilmaydi-ku... Bizning mamlakatimizda sulton Fotih Istanbulni bosib olayotganida ish bergan to'plar ham bor, xo'sh,

hozir bularning keragi bo'lmasa, albatta yo'qotib yuborish shartmi? Biz boshimizga qanday kulfatlar tushganini unutmaslik uchun demokratiyaga zid bo'lgan mana shu qonunni saqlab kelyapmiz. Bizda matbuot erkinligi va boshqa juda ko'p erkinliklar bor. Bular shunchalik ko'pki, qayoqqa sig'dirishni ham bilmay garangmiz.

– Mamlakatda iqtisodiy ahvol chatoq, budjet nuqul zarar ko'ryapti, deb eshitdik. Bunga nima deysiz?

Xudoyo mushkulimni o'zing oson qil, bunisiga nima deb javob beraman? Qora terga botib ketdim-ku!

– Nima, butun umrim uyquda o'tadimi? Yetar menga shuning o'zi! – deya qichqirib yubordim.

– Agar to'g'risini aytmasang, hech qachon uyg'onmaysan.

Rostini aytadigan bo'lsam, mamlakatimizga qarshi propaganda yuritgan bo'laman... Yo parvardigor, sho'rlik boshimni qandoq kulfatlarga solding!

– Ekonomikamiz siz o'ylagandek yomon ahvolda emas. Aksincha, juda porloq. Shunday porloqki, ko'rsangiz ko'zingiz qamashadi... Budjetga kelsak, zarar bilan foyda tenglashib qolgan. – Shu yerga kelganda gapning beliga tepib, shartta to'xtatishdi.

– Demak, ma'lum bo'ladiki, sizlar yordamga muhtoj emas ekansiz, – dedi hozir bo'lganlardan biri, – biz haqiqiy ahvolni aytib berasiz degan maqsadda sizni chaqirtirgan, mabodo yordamga muhtoj bo'lsangiz, qarz ochib, sizlarga mablag' bermoqchi bo'lgan edik... Ko'rinib turibdi, ishlaringiz joyida, yordamga hojat ham yo'q ekan. Xo'p, xayr.

Bu gapni eshitib es-hushimni yig'ib oldim.

– Nima?! – deb ovozimning boricha bo'kirdim.

Demak, meni chet eldan yordam olishga vakil qilib yuborishgan ekan-da?

– Mayli, nega buni ilgariroq aytmadingiz, bilganimda shunga qarab to'n bichardim, gapning to'ppa-to'g'risini aytib berardim.

– Xo'p, xayr.

Alaminga chidayolmay ho'ngrab yig'lab yubordim. Buni qarang, chet eldan yordam olish mumkin ekan-ku, men qo'ldan boy berib qo'yibman-a. Alam qiladigan joyi shundaki, mamlakatimni ajnabiylar oldida yomonotliq qilib ko'rsatgan, jinoyat qilgan bo'laman deb o'ylab, yordamdan quruq qolibman.

Yig'idan uyg'onib ketdim. Hali tong yorishmagan ekan.

Shamchiroqni yoqdim. Stulga o'tirdim. Tushimda rostdan ham yig'lagan ekanman. Ko'z yoshlarimni artib olib, hozirgina ko'rgan dahshatli tushimni qog'oz betiga tushira boshladim. Nahotki, hech tong otnasa-ya! Qurib ketkur tun biram cho'zilib ketdiki...

MING MARTA SHUKUR!

Kadiko'yda Bo'stonji tomonga qatnaydigan tramvayning oxirgi vagoniga bir amallab chiqib oldim. Vagonning orqa tomonidagi maydonchada sakkiz kishi tiqilishib ketyapmiz. Oyog'iga kigiz mahsi bilan kalish, boshiga yirtiq shapka kiyib olgan bir mo'ysafid qo'lidagi to'rvani orqa tomondagi oynakka qo'ydi. Shapka kiygan o'rta yashar yo'lovchi og'ziga somon tiqilgan savatini temir sandiq ustiga qo'ygach, yonidagi odamga murojaat qildi:

– Oshnam, ehtiyot bo'ling, ichida tuxum bor.

Sakkiz yo'lovchi orasida tuxumdan gap ochilib ketdi.

Aslida savatda tuxum o'rniga mix bo'lganida ham nima to'g'risida bo'lmasin, baribir gap bo'lardi. Chunki odam odamni ko'rganda yig'ilib qolgan gaplarini aytib ichini bo'shatgisi keladi.

– Tuxum qanchadan bo'ldi? – deb so'radi yirtiq shapka kiygan boyagi mo'ysafid.

– E, so'ramang, tuxumning narxi chaqib olaman deydi.

– Hozir narxi osmonga chiqmagan narsa qoldimi, hammasi shunaqa...

Charm kamzul kiygan, qop-qora mo'ylovli odam bilan ikkovimizgina gapga aralashmadik. Qolgan olti kishi fotihaga qo'l ochib, omin deyayotganday baravariga "to'g'ri" deb yubordi.

Hozir arzon narsa qoldimi o'zi?

– Arzonchilikni tushda ko'ramiz, afandim, tushda.

– Shu ketishimiz bo'lsa, oxiri nima bo'larkin-a?!

– Ishqilib, oxiri baxayr bo'lsin-da!

– Shu ketishimiz bo'lsa, oxiri baxayr bo'lishiga ko'zim yetmay qoldi.

– Kecha narxi ikki lira turgan narsa bugun ikki yarim liraga chiqib ketadi-ya. Axir, bu nima degan gap? Sen uyda uxlab yotganingda ular kechasi bilan narxlarni oshirib chiqishadimi, nima balo.

– Qimmatlikka qimmat-a... Lekin bozorda molning o‘zi yo‘q-da, og‘ayni.

Olti yo‘lovchi shu tarzda biri olib-biri qo‘yib gapirar, biri gapirayotganda boshqalari “shunday”, “to‘g‘ri, juda to‘g‘ri”, “rost gap” deb tasdiqlab turishardi.

Tramvay Oltiyo‘lga kelib to‘xtadi. Tushadigan odam bo‘lmadi. Bizning maydonchaga yana bir yo‘lovchi chiqdi.

– Tirikchilik juda og‘ir bo‘lib qoldi, – dedi tuxumlarning egasi, – ilgari naq ajdahoning og‘zidan ovqat olardik. Endi o‘sha ajdar og‘zidagi ovqat ham naq ichiga kirib ketdi. Qani, mard bo‘lsang og‘ziga qo‘lingni tiqib ko‘r-chi.

Yangi chiqqan yo‘lovchi gapga aralashdi:

– Qimmatchilik tinkani quritgani yetmaganday, ijara haqi sillani quritib tashladi.

Yana hammasi baravar “to‘g‘ri” deb yuborishdi.

Shu ko‘yi biri qimmatchilikdan, boshqasi ijara haqi balandligidan, yana biri kerakli narsani topib bo‘lmashligidan, boshqasi uy-joydan gapirib jig‘ibiyron bo‘lardi. To‘g‘risini aytsam, men o‘sha yerda eshitgan gaplarimni hozir yozishga ham botinolmayman. Ular shu darajada qizishib ketishgan ediki, ko‘rgan kishi bularni ishdan chiqib, horigan-charchagan holda uylariga emas, xuddi norozilik bildirish uchun biror mitingga ketishyapti, deb o‘ylashi mumkin edi. Ularning ovozlari balandlashib, aytayotgan gaplari chinakam nutqqa aylanib ketardi. Ularga qarab: “Hoy, vatandoshlar, bunaqa qilmang, gaplaringiz to‘g‘ri-ku, lekin siz aytgandek unchalik emas. Qolaversa, bunaqa joyda past-baland gaplarni aytaversangiz, boshingiz baloga qolishi mumkin” demoqchi bo‘ldim-u, lekin yuragim betlamay indayolmadim. Jahli chiqib turgan odamning yoniga yo‘lab bo‘ladimi! Sizni u bir balo qilib qo‘yishi ham mumkin. Ularning fikriga qo‘shilmaganimdan keyin indamay ketaversam nima qiladi?

Tramvay Yo‘g‘irtchi bekatidan jilishi bilan ular yana avjga chiqib ketishdi. Menga o‘xshab boyadan beri jim kelayotgan charm kamzulli odam chidab turolmay:

– Qidirgan narsani topib bo‘lmaydi, deb kim aytdi? Ming marta shukur, hamma narsa to‘kinchilik, – dedi.

Gapni gapirgan u bo'ldi-yu, men qo'rqib ketdim. O'rtada janjal chiqib, yetti kishi bir bo'lib charm po'stinlini bermalol dabdala qilib tashlashi mumkin. Etti yo'lovchiga sekin razm soldim. Ular ham charm po'stinliga tikilib turishibdi. O'rtaga jimlik cho'kdi. Go'yo ular bu odam nima deganini, maqsadi nima ekanligini tushunmaganday.

– Nima bo'lsa yo'q deysizlar. Nima yo'q ekan? Ming marta shukur, qidirsa hamma narsa topiladi.

Yetti yo'lovchi hayratda. Yuzini ajin bosgan xomush yo'lovchi birinchi bo'lib o'ziga keldi:

– Ming marta shukur. Hamma narsa topiladi.

Boshqalar ham yana “omin” demoqchi bo'lganday, babbaravariga:

– Ming marta shukur! – deb yuborishdi.

– Xudoga shukur, yurtimizda qimmatchilik yo'q, – dedi charm po'stinli odam.

– Qimmatchilikni o'zimiz qilamiz, – javob berdi unga hozirgina qimmatchilik haqida g'azab bilan gapirib turgan, yo'lovchi, – hammayoq qimmatchilik, deganimizdan keyin qimmatchilik bo'lib ketaveradi-da.

– To'g'ri. U narsa yo'q, bu narsa yo'q, deyaverib, borini ham quritdik. O'rtamizdan baraka ko'tarildi. Ming marta shukur, hamma narsa serob.

– Ming marta shukur.

– Ming marta shukur.

– Men sizlarga gapirib beraman, mana o'zingiz ko'ring, – dedi ularga charm kamzulli odam, – o'zim shofyorman. Bundan o'n olti yil burun oyiga bir yuz yigirma lira olardim. O'sha paytlarda bir kilo qand o'ttiz qurush turardi. Hozir bo'lsa bir kilo qand ikki lira. Lekin maoshim ham oshgan – olti yuz lira olaman. Xo'sh, nima gap ekan? Qandning narxi ko'tarilgan bo'lsa, maoshlar ham oshgan-da.

– Ha, oshgan, ming marta shukur.

– Hozir qo'lda pul ham ko'p, – dedi qimmatchilik haqida gap boshlaganlardan biri. – Ming marta shukur, pul serob.

– Hammol ham hozir kuniga o'n besh lira ishlasa ham, kam deydigan bo'lib qoldi.

– Juda to‘g‘ri.

Yirtiq shapkali chol gapga aralashdi:

– Yo‘qchilikka ham, borchilikka ham o‘zimiz aybdormiz. Bit-tasi turib “choy yo‘q” deydigan bo‘lsa, hamma choyga yopishadi. Qarabsizki, choy topib bo‘lmay qoladi. Shunday qilgandan keyin, bor narsa ham yo‘qoladi-da. Ming qatla shukur, hamma narsa bor.

– Xudoga shukur, hamma yoqda to‘kinchilik.

Tramvay Feneryo‘liga kelib to‘xtagan edi, yo‘lovchilardan biri:

– Ming marta shukur, ming marta shukur, – deganicha vagondan tushib ketdi.

– Ko‘rinib turibdi, hozir sanoatimizda ko‘tarilish bor, – yana gap boshladi charm kamzulli, – shuning uchun chetga mol chiqaryap-miz-u, o‘zimiz-mol olmayapmiz. Ba‘zi narsalar topilmayotganli-gining sababi ham shunda.

“Ming marta shukur”ga o‘rganib qolganlardan biri:

– Topilmayapti, ming marta shukur, – deb yubordi.

U shu zahotiyoyq xatosini tuzatdi:

– Ha, hozir ko‘tarilish payti-da, nari borsa bir-ikkita narsa topilmaydi, xolos. Payti kelib ular ham topilib qolar, ming marta shukur.

Yana charm kamzulli gapga tushdi:

– Ming marta shukur, Istanbul shu vaqtga qadar bunchalik ko‘tarilishni, bunchalik farovonlikni ko‘rmagan.

– To‘g‘ri aytasiz, hecham ko‘rmagan, ming marta shukur. Ya‘ni hozir ko‘ryapti. Sulton Fotih zamonidan buyon qo‘l urilmagan ko‘chalar ochilyapti.

– Ha, ochilyapti, ming marta shukur.

Ba‘zi narsalarni buzib tashlashyapti.

– Buzib tashlashyapti, ming... Hah, yo‘llar ochishyapti.

“Ming marta shukur”ni ming marta eshitib, Jaddayi bo‘stonga yetib keldik. Maydonchada ketayotgan yo‘lovchilar birin-ketib tu-shib, bu yog‘iga charm kamzulli odam bilan ikkovimiz qoldik. U to‘satdan:

– Siz nima deysiz? Boyadan beri og‘iz ochganingiz yo‘q! – deb yuborsa bo‘ladimi.

Manavi rasvogarchilikni qarang, nima qilaman endi? Boshimni egib, yelkamni uchirdim-da, ikki qo‘limni ikki tomonga yoydim. Bu

“nima deyishga hayronman” deganim edi. Men na boyagi gaplarga qo‘shiladigan pessimist, na “ming marta shukur” deydigan optimist edim. Charm kamzulli yana qo‘ymadi:

– Xo‘sh, siz nima deysiz?

Tramvay bunchalik tez ketmayotgan bo‘lganida, o‘lay agar, vagondan sakrab tushib qolardim. Noilojman, charm kamzulli esa savolini yana qaytardi. Men ham yana yelka uchirib, bilmayman, deganday labimni burdim.

– Shunaqa pastkash odamlar ham bor-a? – deb so‘radi mendan.

– Kimni aytyapsiz? – dedim hayron bo‘lib.

– Hozirgina ming marta shukur deb valdirab kelganlarni-da.

– Ha...

Hozir hammasi meni so‘kyapti. “Ming marta shukur” deb turganlaridayoq buni sezgan edim. Bularni qayoqqa sudrasang, o‘sha yoqqa ketaverishadi. Faqat sudrashni bilsang bo‘ldi.

Tramvay Eranko‘yga yaqinlashib qoldi.

– Nima deysiz, qimmatchiligi rostmi o‘zi?

Charm kamzulli mendan qanday javob kutayotganligini bilmaganligim uchun mushkul ahvolda qoldim.

– Chindan ham qidirgan narsa topilmaydimi? Chindan ham qimmatchilikmi?

– Ming marta shukur! – dedim men ham.

Shu payt tramvay to‘xtagan edi, bir sakrab yerga tushdim. Charm kamzullidan qutulganimga chindan ham ming marta shukur!

SHARMANDIY QACHON TUG‘ILGAN?

– Qurmag‘urning o‘ziyam juda katta olim-da.

– Nima, birorta zo‘rroq kashfiyot qilganmi?

– Shu ham savol bo‘ldimi? Shuni so‘rab o‘tirganingizga hayronman. Avomni avom desak, tuppa-tuzuk ziyolilarimiz ham ilm-u fanga qiziqmas ekan-da. Bu olim adabiyot tarixiga oid kitoblarda shu vaqtga qadar noto‘g‘ri talqin etib kelingan bir sanani aniqlab berdi.

– Xo‘sh, qanday sana shu vaqtga qadar noto‘g‘ri talqin etib kelingan ekan?

– Un to‘rtinchi asrda o‘tgan shoir Sharmandiy bor-ku...
– Eshitmagan ekanman.
– Bilasiz, katta devoni ham bor. Nomi ko‘p tazkiralarda tilga olingan.

– Xo‘sh, xo‘sh?

– Adabiyot tarixiga doir kitoblarning hammasida mana shu shoir Sharmandiy may oyining to‘rtinchi kuni tug‘ilgan, deb yozib kelinardi. Ustoz esa bu zotning to‘rtinchi mayda tug‘ilmaganligini isbotlab berdilar.

– Qiziq, qanday qilib?

– Olti yuz sahifalik kitob yozdilar.

– Shu bilan isbotlab berdimi?

– Albatta yo‘q! Bunday muhim muammoni bir jild kitobda hal etib bo‘ladimi? Qitobning birinchi jildi masalaning muqaddimasi, xolos.

– Bu nima deganingiz?

– Aytmoqchimanki, birinchi jildda ustoz Sharmandiy to‘rtinchi mayda tug‘ilmaganini xabar qiladilar.

– Innaykeyin?

– Innaykeyin, u kishi asarning ikkinchimi, uchinchimi yoki to‘rtinchimi, xullas, keyingi biror jildida to‘rtinchi may deb ko‘rsatilishi noto‘g‘ri ekanligini isbotlab beradilar. Keyin beshinchi va oltinchi jildlarga kelib, Sharmandiyning aniq tug‘ilgan kunini aytib beradilar.

– Hammasi necha jild bo‘ladi?

– Hali ma‘lum emas. Endi bitta jildni yozib tugatdilar. Shuning o‘ziga o‘n besh yil vaqtlari ketdi.

– Voy-bo‘, o‘n besh yil deysizmi?

– Buning hech hayron qoladigan joyi yo‘q. Fan sohasidan batamom bexabar ekansiz, ko‘rinib turibdi.

– Bunaqada kitobning qolgan qismlarini qachon yozib tugatadi?

– Ustoz hozir oltmish to‘rt yoshdalar. Xudo umr bersa, yana o‘n besh-yigirma yildan so‘ng ikkinchi jildni yozib tugatishlari mumkin. – Xudo ko‘rsatmasin-u, lekin mabodo...

– U taqdirda boshqa olimlar kelgan joyidan ishni davom ettirib ketishadi.

– Bir narsa so‘rasam aybga buyurmaysizmi? Meni juda qiziqtirib qo‘ydingiz. Shu Sharmandiy degan shoiringiz mayning to‘rtinchisida bo‘lmasa, qaysi kuni tug‘ilgan ekan?

– Ha, balli, adabiyotimiz tarixiga aniqlik kiritishni talab qilayotgan narsa ham shu! Sharmandiy may oyining to‘rtinchisida emas, balki uchinchidan to‘rtinchiga o‘tar kechasi tug‘ilgan ekan. Aniqrog‘i, u soat o‘n ikkiga qadar dunyoga kelgan ekan, demak, u uchinchi may kuni tug‘ilgan bo‘ladi-da. Lekin adabiyot tarixchilarining hammasi ham bu masalada xatoga yo‘l qo‘yib, uni to‘rtinchi mayda tug‘ilgan, deb kelgan.

– Bori shumi?

– Iya, bu hali kammi sizga? Nima, qadimda yashagan bir shoirning tug‘ilgan kunini aniqlab berish oson ish deb o‘ylaysizmi?

– Axir olim bu gapni ikki-uch satrda aytib qo‘ya qolsa bo‘lmasmidi? Shunga ham olti yuz betlik kitob yozish shartmi?!

– Ana xolos, axir u buni ikki-uch yo‘l, qilib aytadigan bo‘lsa, olim bilan sening o‘rtangda qanday farq qoladi? Hammaga ma‘lum bo‘lgan narsani hech kim tushunmaydigan qilib yozish, besh og‘iz gapni besh yuz betga cho‘zish qo‘ldan keladigan odamga olim deyiladi. Ha, xuddi shundoq. Olim bilan avomning farqi ham shunda.

– Unaqa bo‘lsa, shoir Sharmandiy may oyining to‘rtinchisida emas, uchinchisida tug‘ilganini siz qayerdan bila qoldingiz? Kitobdanmi?

– Shu ham gap bo‘ldimi? Olimning kitobini o‘qigan bilan tushunib bo‘ladimi. Ilm shu qadar tubsiz narsaki...

– Bunisi to‘g‘riku-ya, lekin siz qayerdan bildingiz?

– Kitobdan emas, albatta. Buni menga u kishining o‘zlari aytganlar. Bu yog‘ini so‘rasangiz, bunaqa kitoblar odamlarning o‘qishi uchun yozilmaydi.

– Unday bo‘lsa nega bosib chiqarishadi?

– Fan haqida zarracha tushunchangiz yo‘qligi ma‘lum bo‘lib turibdi. Hozir tushuntirib beraman. Aytaylik, birorta asar kitobxonga ma‘qul kelib, qo‘lma-qo‘l bo‘lib ketadigan bo‘lsa, bunaqa asarning qimmatini yo‘qoladi deyavering. Shuning uchun ham olimlar o‘zlari yozgan kitoblarning qo‘ldan qo‘lga o‘tib yurishini emas, balki javonda chang bosib yotishini yaxshi ko‘rishadi. Ha, kitob qancha-

lik kam o'qilsa yoki mutlaqo o'qilmasa, u qanchalik kam tushunilsa yoki mutlaqo tushunilmasa, muallifning obro'si shunchalik baland bo'ladi.

– Ochig'ini aytsam, hayron qoldim-ku!

– Iya, nimasiga hayron qolasiz? Birov tushunmaydigan qilib yozish oson deb o'ylaysiz shekilli! Mana, qarang, hozir ikkovimiz bir necha soatdan buyon valaqlashib o'tiribmiz, bir-birimizni bemalol tushunyapmiz. To'g'rimi? Qani, mard bo'lsangiz, hech tushunmaydigan qilib besh minutcha gapirib ko'ring-chi! Qo'lingizdan keladimi shu ish?

– Qiyin gap.

– Qiyin emas, iloji yo'q. Mana endi siz besh minut gap sotishni emas, besh yuz sahifa kitob yozish qanaqaligini o'ylab ko'ring. Tag'in yoziladigan narsa bema'ni valdirashdan iborat bo'lmasligi kerak. To'g'ri, ayrim jinnilar bir necha soatlab, hatto kun bo'yi surunkasiga javrab yurishadi ham. Lekin ularni hech kim olim demaydi. Olim bilan jinnining farqi nimada? Olim besh yuz sahifalik asar yozadigan bo'lsa, uni hech kim tushunmaydi, lekin sen bundan bittayam na imloviy, na lug'aviy xato topasan. Uning hamma yog'i silliq, mantiqli bo'ladi. Jinnining esa bu ish qo'lidan kelmaydi.

– Bir narsani bilmoqchi edim. Shoir Sharmandiy to'rtinchi mayda emas, balki uchinchi to'rtinchiga o'tar kechasi dunyoga kelganligini ustoz qanday isbotlab beradi?

– Isbotlab o'tirmaydi ham. Gap bundoq: Sharmandiy o'zining devondagi bir she'rida: "Men dunyoga kechagi kun bilan bugunni qutlab kelganman", degan ekan. O'zi aniq aytib turibdi, to'g'rimi? Kechagi kun bilan bugunni qay paytda qutlash mumkin? Kechasi soat o'n ikkidami? E'tibor qiling, "qutlagach" emas, "qutlab" deyapti-ya. Demak, u hali qutlamagan bo'ladi. Binobarin, tungi soat o'n ikkiga ehtimol besh soat, ehtimol ikki minut vaqt qolgan bo'ladi. Ma'lum bo'lishicha, Sharmandiy to'rtinchi mayda emas, uchinchi mayda tug'ilgan ekan.

– Xo'p, azizim, gaplaringga qo'shilaman, lekin buni isbotlab berishning nima keragi bor ekan, shunisiga hayronman.

– Buning keragi yo'q deb o'ylaysanmi? Mana, masalan, deylik, birorta olim chiqib, uch jildlik asar yozadi-da, Sharmandiy,

aytaylik, may oyining uchinchi kuni soat o'n bir-u o'ttiz minutda tug'ilganligini isbotlab beradi. Ikkinchi bir olim Sharmandiy soat o'n bir-u, o'ttiz minutda emas, balki o'n bir-u o'ttiz besh minutda dunyoga kelganligini aytish uchun besh jilddan iborat kitob yozib tashlaydi. Qarabsanki, shoir Sharmandiyning qaysi joy va qaysi soatda dunyoga kelganligi aniq bo'lib qoladi.

– Kechirasiz, yana tushuna olmay turibman. Xo'p, yaxshi, Sharmandiy may oyining uchinchisida bo'lmasa, to'rtinchisida, soat o'n bir-u o'ttiz minutda bo'lmasa, o'n bir-u o'ttiz besh minutda tug'ilgan bo'la qolsin, lekin buning qanday nafi bor?

– Voy oshnam-ey, siz nima deb o'ylaysiz? Agar shunaqa bo'lmasa adabiyot tarixi ham bo'lmaydi-ku! Bir olim chiqib "uchinchi mayda" desa, ikkinchisi turib "yo'q, to'rtinchi mayda" deydi, qarabsanki, ikki o'rtada bahs ko'tariladi. Ikkovidan qaysi biri tushunib bo'lmaydigan narsalarni ko'proq yozsa, o'shanisi kattaroq olim ekanligini ko'rsatib qo'yadi.

– Aqlim yetmayapti, buning amaliy foydasi nima o'zi?

– Iya, zap gaplarni aytasiz-da. Axir buning orqasida qancha-qancha odam xuddi xamirdan qil sug'urgandek osongina professor, kandidat bo'lib oladi-ku. Lekin ular kechani kecha, kunduzni kunduz demay ishlaydigan odam, degan nom olishadi. Jonlari huzur-halovatda, o'zlari izzatda bo'lishadi, ismi shariflari avlodlar tilida qoladi. Bu yog'ini so'rasang, agar shu olimlarimiz bo'lmaganda biz ko'p narsalardan, chunonchi, Sharmandiy qaysi kun va qaysi soatda dunyoga kelganligidan bexabar o'tib ketgan bo'lardik. Odamzod shu tariqa olg'a qarab boradi. Biror olim biror narsani aytib qoladi. Ikkinchisi "undoq emas, bundoq" deb unga qarshi chiqadi. Oralarida bahs ko'tariladi. Shunda uchinchi bir olim bahsga aralashadi. Biz yashayotgan dunyo shu tariqa olg'a qarab odimlaydi.

Juda oqil gap! Bundoq o'ylab qarasang, chindan ham agar olimlar bo'lmaganida bittayam haqiqatni bilmay o'tib ketgan bo'larkan-miz. Olimlar bo'lmaganida hech narsaga aqlimiz yetmay o'tib ketarkanmiz. Hatto shoir Sharmandiy qachon tug'ilganligi ham biz uchun qorong'i bo'lib qolarkan. Xayriyat, bu dunyoda olimlar bor ekan, bo'lmasa holimiz nima kechardi?!

Dunyoda shunday odamlar borki, ularning har bir barmog'ida bittadan hunar bo'ladi. Bizga o'xshash mulla quruqlarning bo'lsa o'nta barmog'ida o'nta tirnoqdan boshqa narsasi yo'q. Darvoqe, mening qo'limdan ham bir hunar keladi: odam ko'p joyga tushib qolsam, darrov qo'limni ishga solib, atrofidagi xotinlarni et-betidan chimchilab olaman. Lekin bu hunarim hozircha faqat menga shapaloq yeyishdan boshqaga yaramay turibdi, xolos.

Mening san'atim tilim bilan burnimga joylashgan. Sababini so'rasangiz, dimog'da xirgoyi qilib, burundan chiqarsam, odamlar surnay chalyapti, deb o'ylashadi. Keyin tilni takillatib, unga oyoqni jo'r qilsam, naq nog'ora ovozinining o'zi bo'ladi.

Lekin burunni surnay-u, og'izni nog'ora qilib chalib yurgan bilan tirikchilik o'tmas ekan. Odamlar muzikani yaxshi tushunavermasligi, didining pastligi uchun men o'z qadrini topmagan san'atkorga o'xshab ko'pincha och qolaman.

Eh-ha, bir burda non topaman deb ozmuncha sarson bo'ldimmi?

Qayerga bormay, mendan:

– Qo'lingdan nima ish keladi? – deb so'rashadi.

Hammaga o'xshab:

– Nima ish bo'lsa shuni qilaveraman! – deb aytolmasam nima qilay?

Har kimning o'ziga yarasha kasb-kori bo'lishi kerak. Lekin menga qolsa har bir kishi o'ziga yarashadigan ishni qilishi lozim. Modomiki, menga burunda surnay chalish san'ati nasib bo'lgan ekan, shuni qilishim kerak-da.

Ammo men: “Janoblar, mening qo'limdan burunda surnay chalish keladi”, – deb gap boshlashim bilanoq, “gur” etib kulgi ko'tariladi, hamma meni kalaka qila boshlaydi.

Shunda men:

– Ruxsat eting, bir chalib beray, yoqmasa yo'limni berasiz! – deyman.

– Qani, nag'mangni eshitsak eshita qolaylik! – deyishadi ular.

Kuyning daromad qismini boshlayman. Dam-badam “nog'ora” chalaman. Buni ko'rib, ularning og'zi ochilib qoladi. Sizga yolg'on,

menga chin-u, lekin mutlaqo tishining oqini ko'rsatmaydigan ne-ne baobro' kishilar ham bunaqa paytlarda qizishib ketib, yechinib tashlaydilar-da, qorin o'yiniga tushib ketadilar.

Men chalib bergan "Surnay navosi"dan keyin nima bo'lishini aytib beraymi?

– Voy-bo', agar bu odam Yevropa yoki Amerikada yashasa bormi, bir zumda millioner bo'lib ketar ekan, – deyishadi nuqul. Mamlakatimizda och-yalang'och odamlarga nuqul shunaqa deyishadi. Buni qarangki, o'z vatanimizda emas-u, Yevropa yoki Amerikada emish. Bundan chiqdi, Xudoyi taolo odamlarni ikki toifa qilib – bir toifasini osiyolik bilan afrikalig-u, ikkinchisini yevropalik bilan amerikalik qilib yaratgan ekan-da. Biz sho'ring qurg'ur kambag'al bechoralar yaratilishimizdan vatangado ekanmiz, qismatimiz doim shunaqa ekan. Bisotingda qanchalik ilm-u hunaring bo'lmasin, sen va senga o'xshaganlarga baribir ish topilmas ekan.

Bu yog'ini so'rasangiz, ana shunday himmat-iltifotlardan keyin qo'linga besh-o'n qurush pul tutqazishadi-da, keyin oldilariga solib quvlab berishadi.

Mana, o'zingiz ko'rib turgandek, men san'atning hamma mashaqqatlarini totib ko'rgan odamman. Xudoga ming qatla shukurki, agar men mehribon, san'atsevar bir xo'jayinni uchratmaganimda umrimning oxirigacha burunda surnay chaladigan havaskor sozanda bo'lib qolaverar ekanman.

U bilan uchrashishimiz qiziq bo'ldi. O'sha paytlarda men sayyor teatrdan orkestr bo'lib ishlar edim. Iya, bu gapga hayron qolyapsizmi?

Ha, men chindan ham orkestr bo'lib ishlardim. Axir bir odam ham surnay, ham nog'ora chalishni bilsa, uni orkestr demay bo'ladimi! Lekin mening boshqa vazifalarim ham bor edi: men ham sahnaga chiqar, ashula aytar, buning ustiga xotinchasiga kiyinib, o'yinga ham tushar edim. Ustiga-ustak kassada bilet sotish, sahna bezash, chodir buzib, chodir tikish, bezaklarni tashish ham menga yuklatilgan edi. Mabodo birorta artist betob bo'lib qolsa, uning o'rniga ham men chiqishim kerak edi.

Shekspirning "Gamlet"i qo'yiladigan kun edi. Gamlet roli menga topshirilgan. Lekin nima sababdandir bugun shu spektakl keti-

shini menga aytib qo'yishmabdi, ayitishgan bo'lsa ham, yodimdan ko'tarilibdi. Shundan bir kun oldin "Lablamachi Xorxor" pyesasini ko'rsatganligimiz uchun bugun ham shu ketsa kerak, deb o'ylabman. Navbat menga kelishi bilan burnimda surnay, og'izda nog'ora chalib, Xorxor rolida sahnaga chiqib keldim. Sahnaga bezagi bilan artistlarga bundoq razm solib qarasam, biz Daniyadagi saroydamiz-u, men daniyalik shahzoda ekanman. Oldiniga nima qilishimni bilmay esankirab qoldim: lablamachining rolini davom ettirib, surnay bilan nog'oramni chalaveraymi yo Gamletga o'tib ketaymi? Bir lahzaga ikkilandim-u, darrov qarorga keldim: tomosha mening sahnaga chiqishimdan oldin boshlangan, demak, Gamlet rolini o'ynashim kerak. Skripkachi Xristosning xotini semiz Yelena qarshimda turibdi. U qizi Maroning neylondan tikilgan ko'ylagini kiyib olgan, kampirning sigir yelinini eslatadigan gumbaz ko'kraklari qizg'ish ko'ylakdan xurmachaga o'xshab turtib chiqqan.

Men darrov Gamletning monologini boshlab yubordim: "Men onam atalmish bu benomus qirolichadan otamning qasosini olaman. Men shahzoda Gamlet bo'laman! Otamning bu sirli o'limi aybdori bir umr topilmagan jinoyatlar ichida qolib ketmaydi. Men jasadni tabiblarga tekshirtiraman. Men go'rni qazib, otamning jasadini oldiraman va bu sirli jinoyat jumbog'ini yechaman. Va men amakim atalmish qotilni politsiyaga topshiraman".

Gapni tugatishim bilanoq, bor ovozim bilan qichqirdim:

– Ofeliya!.. Ofe-e-liya! Ofe-e-liya!

– Politsiyadan xabar keldi: bemahalda baqirish man etilibdi! – deya shivirlab qoldi shu payt suflor.

Men o'zimni semiz Yelenaning quchog'iga otdim.

Xaloyiqqa Gamlet roli manzur bo'lmabdi shekilli:

– Surnaydan bo'lsin! Surnay! – deya shovqin ko'tarishdi. Bu janjalni ko'rib xo'jayin darg'azab bo'ldi. Darrov pardani tushirib, menga do'q ura ketdi.

– Ho'v mahmadana, bu yer senga va'z aytadigan joy emaski, og'zingga kelganini gapiraversang. Bu yerni sahna deydi!

Birpasda pattamni qo'limga berdi. Qo'limga osongina patta tekkanligining sababi shundaki, men bu yerda haq olmasdan ishlayotgan edim.

Odam biror joyda ishlasa, qarz olishi oson bo'ladi. Mana endi men boshqalarni shilib yurishdan ham mahrum bo'ldim.

Gamlet rolida chiqqanimda kiyish uchun harbiylarning qishki kiyimidan tikilgan kalta shimni, asli futbolchilarga atalgan olabula paypog'imni hamda bitta ustara bilan nimchani qo'ltiqlab, chodirdan chiqdim. Shu atrofda o'ralashib yurgan bekorchi odamlar meni ko'ra solib, bir-birini turta ketdi:

– Ana, ana boyagi artist! Burnida surnay chalishni shundoq boplab tashlaydiki! Shu payt bir odam oldimga kelib, murojaat qildi:

– Afandim, sizga ikki og'iz gapim bor edi.

– Vaqt masalasi chatoqroq, – javob berdim unga. – Oldin mendan rozilik oling, keyin navbat kuting.

– Sizga aytadigan zarur gapim bor edi-da!

– Qani, bo'lmasa menga bir dona sigaret bering-chi, sal o'zimga kelib olay.

U menga xushbo'y sigaret uzatdi. Keyin uning mashinasiga o'tirib, katta fabrikaga bordik. U meni dabdaba bilan yasatilgan xonaga olib kirdi.

– Ayni Gamlet o'ynaydigan joy ekan-a! – deb yuboribman.

– Qani, maqsadga o'ta qolaylik, – dedi u menga qarab. – Men shu fabrikaning egasi bo'lamen.

– Bunaqa narsani oldindan aytib qo'yish kerak, – dedim unga biroz o'ng'aysizlanib. – Har holda shunga qarab to'n bichgan bo'lardik.

– Sen bu yog'idan xotirjam bo'laver, men demokrat odamman, bunaqa narsalarga e'tibor bermayman. Gapimni jon qulog'ing bilan eshit. Men fabrika egasi bo'lsam ham, hech kimning haqiga xiyonat qilmayman.

– Iya, unaqa bo'lsa, qorning nonga to'ymas ekan-da!

Suhbatdoshimning jahli chiqdi:

– Bema'ni gapingni qo'y! Men senga ekspluatatsiyaga qarshiman, deyapman. Agar ishonmasang duch kelgan ishchidan so'ra!

Fabrikaga kirgan edik, birinchi uchragan ishchidan so'radim:

– Sen nima deysan, xo'jayinning gapi to'g'rimi?

– Ha, xo'jayin to'g'ri gapiryapti, – javob berdi u. – Bu yerda oladigan kundalik ish haqimiz boshqa fabrikalardagidan ikki hissa

ko‘p. Har yili bir oy mehnat otpuskasiga chiqamiz. Otpuska uchun alohida haq to‘lanadi. Bundan tashqari, ortiqcha qilingan ish uchun mukofot berib turiladi. Bayram kunlari va yangi yilda hayitlik ham olamiz.

Bu gaplarga hayron bo‘lganimdan “ana xolos!” deb yubordim. Kabinetiga qaytib kelishimiz bilan o‘zidan so‘radim:

– Men tushunolmay qoldim, sen o‘zing kallavaram odammisan yo jinni-pinni bo‘lib qolganmisan?

– Yo‘-o‘-o‘q, – dedi u. – Aqli hushim juda joyida.

– Bo‘lmasa buni qanday tushunsa bo‘ladi?

– Mana, men gapirib bera qolay, sen eshit. Ilgari fabrikamda uch yuzta odam ishlardi. Tabiiy, ular kam haq olishardi. “Xo‘sh, bordi-yu, maoshingizga o‘n foiz qo‘shib bersam, ish unumingiz qancha oshishi mumkin?” deb so‘radim ulardan. “Ikki hissa oshadi”, degan javobni oldim. Men darrov ishchilarning sonini kamaytirib, fabrikada ikki yuzta odam qoldirdim. Chindan ham ish unumi ikki baravar oshdi. “Kundalik ish haqingizni yana o‘n foiz oshirib bersam, ish unumi qancha ko‘tariladi?” deb yana so‘ragan edim. “Yana ikki marta ko‘payadi” deb javob berishdi. Men ham yana ellik kishini ishdan bo‘shatdim. Ish unumi to‘rt hissa ko‘paydi. Nihoyat, bora-bora fabrikada yigirma besh ishchi qoldi. Hozir ular bir oy mehnat otpuskasiga chiqishadi, oladigan maoshlari ham boshqa joylardagidan ancha ko‘p, qolaversa, men ham ilgarigiga qaraganda o‘n hissa ko‘p daromad olyapman.

– Xo‘sh, menga nima demoqchi edingiz?

Hovliqma, hozir aytaman. Gap mundoq. Mana endi ishchilar sonini bundan ortiq kamaytirib bo‘lmaydi. Shuning uchun mehnat unumdorligini oshirishning boshqa yo‘llarini o‘ylab yuribman. Fabrika ichini juda ozoda qilib tashlaganman, boshqa yerdagilarga sira o‘xshamaydi. Odamlar toza joyda yaxshi ishlashadi. In-naykeyin, ish paytida oynani ochtirib qo‘yaman. Yorug‘ tushib tursa, ish barakali bo‘ladi. Qolaversa, sen o‘zing ham ko‘rgan bo‘lsang kerak, binolarning devori bilan shifti yangi bo‘yoqdan chiqqan. Rangning kishiga ta’siri katta bo‘ladi. Moviy va oq rang odamning asabini bo‘shashtiradi, uni taskin toptiradi, shuning uchun ham kasalxonalarni mana shu ranglarga bo‘yashadi. Qora

rang kishini ezib tashlaydi. Pushti bilan sariq rang xayolni bo'la-di. Qizil va yashil ranglar esa odamni qitiqlaydi, hayajonga soladi, qonini jo'shtirib yuboradi. Shuning uchun yotoqxona devorlari doim qizil rangga bo'yaladi. Men ham fabrika binolarini shunday rangga bo'yatdimki, natijada mehnat unumi yana ikki baravar oshdi.

– Xo'p, mayliku-ya, lekin menga nima demoqchisan?

– Hovliqaverma, hozir aytaman. Men hech kimni ekspluatatsiya qilmay, ish unumini tag'in ham oshirmoqchiman. Buning uchun esa ishchilarning muzikaga bo'lgan ehtiyojini qondirishim kerak. Odam muzika tinglab ishlasa, o'zi ham sezmagan holda barakaliroq ishlaydi. Senga aytmoqchi bo'lgan gapim mana shu. Orkestr yollamoqchi bo'lgan ham edim, lekin qimmatga tushadigan ko'rinadi.

– Plastinka qo'yib eshitaversang bo'lmaydimi?

– Undan quruq tovush chiqadi. Bu narsa kishining asabiga tegadi, ishiga xalal beradi. Eshitilayotgan ovoz tabiiy bo'lishi kerak.

– Juda soz! Men roziman.

– Lekin bitta shartim bor: muzika turkcha bo'lmasligi kerak. G'arb kuylarini chalishni bilasanmi?

– Bilganda qandoq!

– Qani, bo'lmasa venger rapsodiyalaridan birortasini chalib ber-chi!

Burunni surnay, labimni nog'ora qilib rapsodiyani boplab chalib bergan edim, xo'jayinning o'zi ham qoyil qoldi.

– Lekin bilasanmi, – dedi u menga qarab. – Surnay bilan nog'ora kamlik qilarkan. Burning bilan og'zing ishlayotganda oyog'ing bekor turmasin-da. Agar bunisini ham eplasang, maoshingni ikki hissa oshirib beraman.

– Xo'p bo'ladi, – dedim. – O'ng qo'lim bilan qorinni childirma qilib chalib turaman. – Juda soz. Iya, oyog'ing bekor qoladimi unda? – Botinkamning tagidagi nag'alini taqillatib tursam bo'ladi.

– Ajoyib! Yana?

– Yanami? Yana... Yana... Topdim, topdim! Chap qo'lim bo'sh-ku, uni orqamga urib, muzikaga jo'r qilib turishim mumkin.

– Xo'sh, yana?

– Yana bir-ikki bo‘sh joyim bor-u, lekin o‘zimga ham kerak-da!
– Xo‘p, mayli bo‘lmasa. Demak, sen oltita sozandadan iborat orkestrning ishini qilasan-da. Agar men bunday orkestr yollaydigan bo‘lsam, kuniga ikki yuz lira haq to‘lashim kerak bo‘lardi. Sen bo‘lsang ellik liraga ham rozisan, shundaymi?

– Iltifotlariga rahmat! Men bir haftada ham buncha pul olmaganman.

– Unday bo‘lsa kelishdik. Ishchilarga boshqa joydagilarga nisbatan ikki-uch hissa oshiq haq to‘lashimni endi o‘zing ham ko‘rib turibsan. Men faqat haq to‘lash bilan cheklanayotganim yo‘q. Ular-ning ishi unumli bo‘lsin deb qo‘limdan kelgan narsani qilyapman. Qani, ayt, senga nima kerak? O‘tiradigan joyingning bo‘yog‘i yashil bo‘lsinmi? Yoki senga qizili ma‘qulmi? Ha, tortinmay aytaver, yoki kiyimingni yangi qilib beraymi?

Mahovatli xo‘jayinning betiga tikilib aytdim:

– Menga hech narsa kerak emas, shunisiga ham rahmat. Lekin meni unumli ishlasin desangiz, faqatgina bir iltimosimni bajo keltiring.

– Gapiraver, darrov qilib beraman.

– Ruxsoringni ko‘zimdan nari qilsang bo‘ldi!

Xo‘jayin suyunib ketdi:

– Qani, xo‘roz, qo‘lingni ber. Mana endi bu yog‘iga chalaver surnayingni!

HAZILKASH ODAMLAR

“Hayot – achchiq narsa, janoblar. Hayot – tikanli yo‘l. Hayot...”
Ana shunaqa chuqur ma‘noli gaplar yozilgan uchta daftarim bor. Bularning hammasi hayot falsafasi bilan to‘la.

“Hayot – bu turgan-bitgani uqubat demakdir. Hayot – bu zo‘r mashaqqat bilan chiqiladigan cho‘qqi demakdir. Hayot – bu orqasiga qaytmaydigan oqar suv demakdir”. So‘nggi daftarimning so‘nggi betiga “Hayot nima o‘zi?” deb yozib qo‘ydim.

Boya aytganimday, hayot – bu achchiq narsa, janoblar. Ishonmasangiz, mana men hikoya qilib beray, siz hukm chiqaring.

Men ishsiz laqillab yurgan edim. Yo‘q, otamdan katta meros qolgani uchun emas, balki qidiraverib ish topolmaganim uchun

bekor edim. Bu yog‘ini so‘rasangiz, ikki kundan beri faqat havo va suv bilan tirikman. Shu ahvolda bir bog‘ga kirib, hayot haqida chuqur fikr surib o‘tiribman. Yonimda o‘tirgan odam qo‘lidagi gazetasini o‘qib bo‘lib, sakkiz buklab cho‘ntagiga tiqayotgan edi, so‘rab oldim. Darrov e‘lonlar bo‘limiga ko‘z yugurtirdim. Bir joyda erkak va ayollar ishga qabul qilinishi haqidagi e‘lonni o‘qidim-u, badanimga qon yugurdi. Gazetani egasiga qaytarib berdim. Vaqt-ni boy bermaslik kerak. Oxirgi kuchimni to‘plab o‘rnimdan turdim-da, o‘sha ko‘rsatilgan joyni izlab ketdim. Mana, shaharning savdo mahkamalari joylashgan katta binoning beshinchi qavati. Har xil ta‘nalardan qo‘rqib liftga o‘tirmay, zinadan chiqdim. Gazetada ko‘rsatilgan 18-xona oldida turibman. Odam ko‘p. Xonaga kirib ketayotganlarning yuzida allaqanday umid porlasa, ichkaridan qaytib chiqayotganlar g‘amgin, g‘arib ko‘rinadi.

Ish va‘da qilgan odamlarning oldiga tetik kiray, degan maqsadda ancha nafasimni rostlab oldim. Keyin men ham boshqalarga o‘xshab xonaga kirdim.

– Gazetadagi e‘lonni o‘qigan edim, – deya murojaat qildim ko‘rinishidan eshikbonga o‘xshagan odamga.

– Ichkari kirib kutib tur, – dedi u.

Xonada qator kursilar qo‘yilgan. Bularda olti ayol va sakkiz erkak o‘tiribdi, menga o‘xshagan to‘rt kishi tikka turibdi. Ko‘rinishi o‘zimga o‘xshagan bir odamdan so‘radim:

– O‘zi nima ish ekan?

– Bilolmadim, navbat bilan ichkariga chaqirib turishibdi. Biri o‘n minutda, biri yarim soatda bo‘shab chiqyapti. Nima uchundir hammasi ham ichkaridan darg‘azab bo‘lib chiqyapti.

Aytgani keldi. Shu payt eshik taraqlab ochildi-yu, ichkaridan basharasi lavlagidek qizarib ketgan semiz bir odam so‘kinib chiqdi. U: “Behayolar, ifloslar!” deganicha yugurib tashqariga chiqib ketdi.

– Har holda ishga qabul qilishmagani uchun jahli chiqqan bo‘lsa kerak, – deb o‘zimni yupatdim.

Yonimda turgan odam gapimga qo‘shildi:

– Shunaqaga o‘xshaydi, hammasining xunobi oshib chiqyapti.

– Navbat kimniki? – deb so‘radi eshikbon.

Yuziga qalin upa surgan, olifta bir juvon “meniki” dedi-yu, lapanglab xonaga kirib ketdi.

– Qiziq, ichkarida nima qilishayotgan ekan? – so‘radim navbat kutib turganlarning biridan.

– Menimcha, imtihon qilishayotgan bo‘lsa kerak, – deb javob berdi u.

Maktabda o‘qigan narsalarimni eslay boshladim. Bu yer savdo mahkamasi bo‘lganligi uchun birinchi navbatda arifmetikadan so‘rashsa kerak. Miyamda karra jadvalni qaytarib chiqdim. Shundan keyin protsent chiqarish va narx chegirish yo‘llarini o‘ylab turgan edim, ichkaridan boyagi ayolning baqirgani eshilib qoldi. Shu payt eshik qarsillab ochildi-yu, u tashqariga otilib chiqdi.

– Nomussizlar! Vijdonsizlar! – deya baqirganicha u ham xonadan yugurib chiqib ketdi. .

Ochiq eshikdan bir gala erkak kishining qiy-chuvi quloqqa chalindi.

– Nima gap o‘zi, bu juvonga biror narsa qilishdimi? – deb yonimdagidan so‘radim.

– Unaqa bo‘lmasa kerak. Agar biror gap bo‘lganida bunchalik dodlab chiqmasdi. Ehtimol, qiyinroq bir savol tushgandir.

– Shunday bo‘lsa kerak, – gapga aralashdi tikka turgan yigit, – javobga kuchi yetmagan ko‘rinadi.

– Erkak kishilar ham dodlab chiqyapti-ku, birodar, – unga qarab dedi boshqa biri.

– Kimning navbati?

Hozirgina gapga aralashgan yigit kirib ketdi.

Men yana protsent chiqarish yo‘llarini eslab turgan edim, “bu qanday bema’nilik!” deganicha u ham yugurib tashqariga chiqib ketdi.

– Bu yigit ham boyagi juvonga o‘xshab javob berolmabdi-da! – dedi yonimdagi odam.

Mendan keyin yana to‘rt kishi navbatga turgan. Keluvchilarning keti ko‘rinmaydi. Navbati bilan ichkari kirganlar esa terlab-pishgan, qizarib-bo‘zargan holda chiqib ketmoqda. Men bitta-bitta odam qo‘yib, darrov ko‘zdan g‘oyib bo‘lib qolayotgan eshikbonni to‘xtatib so‘radim:

– Kirgan odamlarni ichkarida nima qilishyapti?

U tirjayib turib:

– Sinab ko‘rishyapti! – dedi-da, yana ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi. Mana, navbat kutib turgan bir kampir bilan chol ham dod solib chiqib ketdi. Qiya ochilgan eshikdan yana qiyqiriq, kulgi eshitildi. Ish istab kelganlar so‘kinib, faryod chekib tashqariga chiqib ketavergan sari ichimda suyunaman: nega deganda, raqiblarim kamayib, mening umidim oshib boryapti. Lekin bir tomondan, ichkarida nima voqea ro‘y berayotganligini o‘ylab, vujudimni qaltiroq bosadi. To‘g‘risini aytsam, agar ikki kundan buyon och bo‘lmaganimda, hozir shu ishini ham, shu sinov-pinovini ham tashlab ketardim. Zora omadim kelib, ishga olinsam, degan umiddaman. Navbatda mendan oldin turgan chol kishi ichkaridan rangi oppoq oqarib chiqdi. Boshqalarga o‘xshab baqirgani unda majol qolmagan edi.

– Nima gap ekan o‘zi, amaki? – deb so‘radim.

– E so‘ramay qo‘ya qol, o‘zing ko‘rsang bilasan! – zo‘rg‘a javob berdi u.

– Kimning navbati?

Miq etmadim.

– Sizning navbatingiz-ku, – menga qarab dedi orqamda turgan odam.

– Siz kira qoling, men uncha shoshilayotganim yo‘q, – dedim.

– Yo‘q, yo‘q, birovning navbati menga kerak emas! – e‘tiroz bildirdi u.

Tramvay yo avtobus bo‘lganida bu xumpar navbatini kutmay urib-surib chiqib olgan bo‘lardi-ya.

– Iltimos qilaman, kira qoling.

– Yo‘q, oldin siz kiring.

Eshikbon orqamdan itarib yubordi-da, eshikni yopdi.

“E, parvardigor, ishqilib, o‘zing sharmanda qilma! O‘zingga ishondim! Ishqilib, shu tajriba yo imtihondan bir qutulib olay, men ham bu dunyoda ishlik bo‘lay!” – deya ko‘nglimdan o‘tkazdim.

Qornim ochligidanmi, nihoyatda qo‘rqib ketganimdanmi, har holda, ko‘zim tinib ketyapti. Olazarak bo‘lib atrofimga qaradim: yaxshi jihozlangan, katta xona. Bu yerda o‘tirgan odamlar qiyqiriq otib kulishadi, kulgidan namlangan ko‘zlarini dam-badam artib

turishadi. Sanagani imkon bo‘lmadi-yu, lekin o‘n chog‘lik odam bor. Ular bu yerdan hozirgina chiqib ketgan odamni masxara qilib kulishayotgan ekan. Hammasi ham qorin qo‘ygan, semiz bo‘lgani uchun kulgi ularga yarashar ekan. Tepasi toshoynali stol oldida o‘tirgan odamga yaqinlashdim.

– Hazilga tobingiz qalay? – Uning menga bergan birinchi savoli shu bo‘ldi.

Ishga olinish uchun nima deb javob berish kerak? Xonadagilarga birma-bir qarab chiqdim. Ularning orasida menga o‘xshagani yo‘q. Hammasi ham yaxshi kiyingan, hammasi ham semiz, hammasining ham yuzidan qon chak-chak tomib turibdi. “Har holda bular hazilni yoqtirsa kerak” degan xayolda zo‘raki kulgi bilan javob berdim:

– Hazilni juda yoqtiraman. Hazil desa o‘lib qolaman! Axir kim hazilni sevmaydi deysiz!

– Agar hazilni yaxshi ko‘rsang, mana shu kursiga o‘tir, dedi u.

Qornim ochligidan oyoqda turishga majol qolmagan bo‘lsa ham, hurmatini joyiga qo‘yish uchun:

– Zarari yo‘q, afandim, men tikka turaveraman, – deya javob qildim.

– Yo‘q, unisi ketmaydi. Agar hazilni ma‘qul ko‘rsang, shu kursiga o‘tirasan.

Kursida nima gap bo‘lardi, dedim-u gap qaytarmaslik uchun o‘tirdim.

– Rahmat, afandim.

– Yo‘q, yo‘q, u yerga emas, manavi kursiga o‘tir.

Aytganini qildim.

– Bu yerdagi odamlarning hammasi hazilkash odamlar.

– Juda soz, afandim. Kaminangiz ham hazilni juda yaxshi ko‘radi.

U men bilan u-bu haqda gaplasha boshladi. Bergan savollariga odob bilan javob qaytarib turdim. Javob beryapman-u, a‘zoyi badanim g‘alati bo‘lib ketyapti. Rostini aytsam, tagim qizib ketyapti. Xuddi laxcha cho‘g‘ ustida o‘tirganga o‘xshayman. Yo rabbiy, nima gap o‘zi? Nima balo, kasal bo‘lib qoldimmi? Undog‘ desam, isitma degani odamning tagidan emas, boshidan chiqadi-ku... Nima qilarimni bilmay, to‘lg‘anaman, o‘zimni goh u yonga, goh bu yon-

ga tashlayman, lekin foydasi yo‘q. Men o‘tirgan joyimda besaranjom bo‘lgan sari ular xandon otib kulishadi. Ilojim qancha, ular kulgini yaxshi ko‘radigan odamlar, qolaversa, mening ahvolimdan kulmay bo‘ladimi o‘zi... O‘zim ne azobdaman-u, lekin ular bilan birga kulishaman. Tagimdan shunday o‘t purkayaptiki, go‘yo hozir jizg‘anak bo‘lib kuyib ketadiganga o‘xshayman.

– Sizga nima, bo‘ldi, tobingiz qochdimi? – so‘radi qarshimda o‘tirgan odam.

Betobman desam, ishga olishmasligi mumkin.

– Yo‘q, sog‘lig‘im joyida, juda salomatman.

– Nega bo‘lmasa besaranjom ko‘rinasiz?

Ularning qiyqirig‘i avjga chiqqan.

– Kechirasiz, chipqon chiqqan edi, – dedim shu bahonani topib. – Ruxsat etsangiz, men tikka tursam.

Ular kulgidan ichaklari uziladiganday. Mening esa a‘zoyi badanimdan duv-duv ter to‘kiladi. Peshanam jiqqa ho‘l bo‘lib ketgan ekan, uni artib o‘rnimdan turdim. Bu yerda maymun o‘ynatyapmanmi, nega kulasizlar, deya ularga baqirib bermoqchi bo‘ldim-u, lekin o‘zimni bosib qoldim: har holda bular hazilkash odamlar, shundoq deydiyan bo‘lsam, meni ishga olmasliklari mumkin.

Stol oldida o‘tirgan kishi tugmachani bosib, xizmatkorni chaqirdi:

– Afandimga bir stakan choy keltir!

Buni eshitib suyunib ketdim. Bundan chiqdi, men ularga ma‘qul tushibman-da. Ochlikdan qornim g‘ulduraydi. Issiq choy ichsam ehtimol bosilar.

Xizmatkor bir stakan choy keltirdi. Men tikka turganimcha qo‘lidagi stakanni olib, ichiga ikki chaqmoq qand tashlagan edim, choy birdan vishillab ko‘pirib ketdi. Qo‘rqib ketganimdan jon holatda stakanni otib yubordim. Kiyim-boshim ko‘pikka belandi, qo‘llarim kuydi. Ayb menda bo‘lsa kerak, qo‘polligim qursin. Xonadagilar endi qahqaha otib kulishardi.

– Anavi eshikni ochib, ichkari kirsang, stol ustida bitta papka yotibdi. Shuni bu yoqqa olib chiq, – deb menga buyurdi ulardan biri.

U aytgan eshikni ochib, qaragan edim, ko‘zimga hech narsa ko‘rinmadi. Endi nima qilay, yo‘q desam, buyruqni bajarmagan bo‘laman-ku.

– Hech narsa yo‘q-ku, afandim, – dedim qo‘rqa-pisa.

– Ha, mayli, bu yoqda ekan, kelaver, – dedi u hamon o‘zini kulgidan to‘xtata olmay.

Aytganini qilib, oldiga kelgan edim, yana buyurdi:

– Eshikni ochib kelibsan, bor, yopib qo‘y!

Eshikni yopib keldim. Endi boshqa kishi meni savolga tuta boshladi. Lekin javobni o‘rniga qo‘yolmay qoldim – birdan aksa boshlansa bo‘ladimi. Hech to‘xtamay aksa uraman-a.

– Otingiz nima?

– Otim... Ap-ap-apshu... Meh-meh-ap-ap... apshu... Mehmed.

Ular qiyqirib kulishadi. Menga nima balo bo‘ldi ekan-a? Qirq yoshga kirib, endi ish topay deb turganimda yo tagim alanga oladi, yo qo‘pollik qilib choy to‘kaman, yo bo‘lmasa aksa tutadi-ya!

– Necha yoshdasiz?

– Qir... qir... apshu! Qirq birda! Apshu!

Kulgidan o‘layozishdi.

Bittasining rahmi kelib:

– Borib anavi jo‘mrakdan yuzingni yuvib kel, – dedi.

Jo‘mrakda yuzimni yuvib oldim-u, lekin baribir o‘zimga kelolmadim. Bu gal nima uchundir ko‘zim yoshlana boshladi. Ko‘zim yoshlanyapti emas, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ho‘ng-ho‘ng yig‘layapman. Hayronman, hech bunaqa bo‘lmagan edim. Qornim ochganidan bo‘lsa kerak, deb ham o‘yladim. “Bo‘ldi endi, bularning oldida rosa sharmandam chiqdi. Bir yerda tinch o‘tirolmaydigan, dam aksa urib, dam ko‘z yoshi oqizadigan bunaqa lapashang odamni ishga olisharmidi” degan xayol miyamdan ketmaydi.

– Nega yig‘layapsiz?

– Menmi? O‘zim, shunday... Onam rahmatlik...

Qiyqirib kulishdi. Xudoyo tavba, o‘zim ham rosa yig‘layapman-a. Bittasi o‘rnidan turib shkafdan shishachada allanima oldi:

– Mana bundan ozgina hidlang, dimog‘ingiz ochiladi.

Kaftimga quyan narsasidan hidlab, chuqur nafas oldim. Asabni yupatadigan narsaga o‘xshaydi. Uh, dimog‘im sal ochildi-ya. Bugun o‘zi menga bir balo bo‘lganga o‘xshaydi. Buni qarang, endi hiqichoq tutsa bo‘ladimi. Hiq-hiq-hiq... Bular meni jinni deb o‘ylashsa kerak... Ha-da, dam yig‘lasam, dam aksirsam, dam hiqillab tursam. Meni haydab chiqarishmaganlariga hayronman.

– Ilgari nima ish qilardingiz?

Javobga yo‘l bo‘lsin!

– Ilgari... Hiq... bo‘... hiq... bo‘yoqchilik... hih...

– Bo‘ldi-bo‘ldi, bas qil! – deya qotib-qotib kulishadi.

– Manavi shkafni och!

Shkafni ochganimni bilaman, bir narsa zambarak otilganday gumburlab berdi. Qo‘rqib ketganimdan yerga ag‘anab tushdim. Omad yurishmasa, shunaqa bo‘larkan-da. Mana endi, ishdan ham quruq qoldim.

Xonadagi odamlarning ichida bittasi juda ham so‘laqmon ekan, o‘sha stol ustidagi changni men tomonga puflab yubordi. Keyin qiqirlab mendan so‘radi:

– Nega hadeb qashinaverasiz?

– Xudo haqqi, iflos emasman, kecha hammomga tushgan edim, lekin nima uchundir etim qichishib ketyapti.

Nima balo, burgami desam, hech burgaga o‘xshamaydi, axir burga odamning bir joyini qichitadi-ku. Mening esa hamma yog‘im qichishib ketyapti.

Ularning keksarog‘i savol berdi:

– Ma‘lumotingiz qanday?

– Universitetning adabiyot fakultetini tamomlaganman.

U qulog‘ini og‘zimga yaqin keltirib aytdi:

– Qattiqroq gapiring, qulog‘im og‘irroq.

Qulog‘i og‘ir kishilar tutadigan asbobi bor ekan. Qirt-qirt qashinib turib, javob berdim:

– Adabiyot fakultetini...

– A?

Lablarimni qulog‘idagi asbobga qo‘yib, “adabiyot” deganimni bilaman, birdan asbobdan suv otilib chiqsa bo‘ladimi. Esan-kiraganimdan tappa yerga yiqildim. Bir tomondan qornim tatalab ketyapti.

Ular ham yerda dumalab-dumalab kulishadi. Tutqanog‘i tutgan odamday ancha vaqtgacha yerda tipirchilab yotgach, o‘rinlaridan turishdi. Kulgi to‘xtadi. Hammasi jiddiy. Hazil tugagan ko‘rinadi.

– Ofarin senga, – menga qarab dedi ulardan biri, – sinovga yaxshi chidading. Sendan oldin qirqtacha odam keldi, lekin bittasi ham

oxirigacha turish berolmadi. Hatto birinchi sinovda ham qochib ketganlar bo'ldi.

– Tushunmadim, beyafandim, men qanday sinovga chidadim?

– Amerikada hazil uchun qo'llanadigan dorilar ishlab chiqaradigan fabrika bor. O'sha fabrika bizga ba'zi bir dorilarni yuborgan edi.

– Xo'sh?

– Bu dorilarning ba'zilar xatarli bo'ladi. Shuning uchun ularni oldin sinab ko'rmoqchi bo'lgan edik.

Keyin o'zaro gaplashib ketishdi:

– Amerikada shunaqa mollar sotiladigan o'n mingta magazin bor ekan.

– To'g'ri... yiliga yigirma million dollardan ko'proqqa mol chiqarisharkan.

– Fabrika bizga ellik xil dori taklif etyapti.

– Boshqa xillaridan ham olaveraylik. Katta pul ishlab olamiz. Nega deganda, xalqimiz amerikaliklarga qaraganda ko'proq hazilkash. Biz hazilni yaxshi ko'radigan odamlarmiz.

Ularning keksarog'i sekretarga o'xshagan bir kishiga buyurdi:

– Qani, yoz bo'lmasa. Tagni qizdiradigan plastinkadan ikki ming dona, qichitqi poroshogidan o'n ming quti, hiqichoq tutqazadigan atirdan besh yuz quti, karlarning asbobidan besh million dona, ko'zni achishtiradigan suvdan yigirma ming shisha, ko'piradigan qanddan besh tonna, paq-paq pistondan o'ttiz ming quti. Hammasini yozib yubor, darrov jo'natishsin.

Meni maqtashganiga qaraganda ishga olingan ko'rinaman. Lekin to'g'risini aytсам, nima qilishga hayronman. Ular gap bilan bo'lib meni unutib qo'yishdi.

– Beyafandim, – dedim men bilan ko'proq muloqot qilgan kishiga qarab, – ishga olindimmi endi?

– Iya, seni esdan chiqarib qo'yibmiz-ku, – dedi u. – Ha, ish qidirib kelganlarning ichida eng chidamligi sen bo'lding. Seni ishga qabul qildik.

Keyin u sekretariga o'girildi:

– Buxgalterga ayt, bu kishiga kassadan ikki yarim lira olib bersin.

Yana menga qarab qo‘shib qo‘ydi:

– Bizning shirkatimiz har oyda Amerikadan shunaqa dorilar olib turadi. Siz har oyning uchinchi kuni kelib tursangiz bo‘ladi. Yangi olgan dorilarimizni sinab berasiz, ikki yarim lira xizmat haqingizni olaverasiz. Yoddan chiqarmang, har oyning uchinchi kuni.

Hi-hilab kuldim. U ham tirjaydi.

– Juda hazilkash odam ekansiz. Men ham hazilni yaxshi ko‘raman.

Men kulyapman. U kulyapti.

Ochlik azobidan oyoqda zo‘rg‘a turgan bo‘lsam ham, bor kuchimni yig‘ib bachchag‘arning hoh burniga bir musht tushirgan edim, orqasi bilan ag‘darilib tushdi. Burni qonab ketdi. Boshqalari esankirab qoldi.

– Siz bilan sal hazillashmoqchi edim, – dedim unga qarab.

– He, haziling qursin... Bunaqa hazilni odam emas, eshak qiladi.

– Nima qilay, axir biz kambag‘al bo‘lsak. Qo‘limizga tegadigan ikki yarim liraga hazil dorilaringizni olishga qurbimiz yetmaydi. Axir sizdek odamga hazil qilmay bo‘ladimi? Bizning dorisiz hazilimiz shunaqa bo‘ladi.

Eshikni shartta yopib chiqib ketdim. To‘g‘ri uyga bordim. Hayot falsafasi bilan to‘lgan daftarimni ochib, uning so‘nggi betiga shu so‘zlarni yozib qo‘ydim: “Hayot – bu achchiq hazil demakdir!”

SIGARET QUTISIDAGI ARZ-DODLAR

Biz qishloq baqqolining katalak do‘konchasi oldida to‘xtadik. Shisha idishga lampa moy quydirib olayotgan ayol ham, baqqol ham bizni ko‘rib miyig‘ida kulib qo‘ydi.

– Rashid og‘a sizlarni kutib o‘tiribdi, – dedi baqqol bizga qarab. – Huv yuqoridagi qahvaxonaga boraveringlar. Manavi tepalikdan o‘tib, o‘ng qo‘lga burilasizlar.

Ikkovining kulgisi g‘alati tuyuldi; bu kulgi ham piching, ham ta’naga o‘xshab ketardi.

Hayron bo‘lib so‘radim:

– Rashid og‘a deganingiz kim o‘zi?

– Tezroq bora qolinglar. Ko‘zi to‘rt bo‘lib o‘tiribdi. Borganda bilasizlar.

U ko‘rsatgan tepalikka chiqqan edik, uzoqdan qahvaxona ko‘rindi. Shu payt oldimizga bir bola chopqillab keldi-yu: “Rashid buvam kutib o‘tiribdilar”, – deganicha iziga qaytdi.

Qiziq, nima gap ekan o‘zi? To‘g‘ri qahvaxonaga qarab yurdik. Odam bilan liq to‘lgan qahvaxonaga kirib, o‘tirganlarga salom berdik. Qahvaxo‘rlar bizni ko‘rib, bir kulib qo‘yishdi. Yana o‘sha istehzo aralash kulgi...

– Rashid og‘a kim bo‘ladi?

– Ha, menman...

Devorga taqab qo‘yilgan uzun kursi ustida chordana qurib o‘tirgan paxmoq soqol, istarasi issiqqina bir dehqon shunday dedi-yu, o‘rnidan turib, biz tomon yurdi.

– Xush kelibsizlar!

– Xush ko‘rdik. Rashid og‘a siz bo‘lasizmi?

– Ha, menman.

– Bizni kutayotgan emishsiz, yo‘lda kimni ko‘rsak shunaqa deydi. Kutayotganingiz rostmi?

– Qani, o‘tiringlar, o‘tiringlar. Kutayotganimiz to‘g‘ri-yu, lekin sizlarni emas. Ustingizdagi shahar kiyimini ko‘rib, sizlarni o‘shalar deb o‘ylashibdi. Biror narsa ichasizlarmi?

Bittadan ayron so‘radik. Keyin mashinamiz yo‘lda buzilib qolganligini, piyoda kelayotganimizda duch kelgan kishi: “Sizlarni Rashid og‘a kutib o‘tiribdi”, deganini aytdik. Rashid og‘a qahvaxonani to‘ldirib o‘tirgan dehqonlarga qarab:

– Biz kutgan odamlar bular emas. O‘tgan yili ko‘rmaganmidingiz ularni? – dedi.

– Ha, ko‘rganmiz, ko‘rsak albatta taniymiz. Bular emas, – deb javob qildi bir necha kishi.

– O‘zi nima gap, Rashid og‘a, kimni kutyapsizlar?

Rashid og‘a oldimizga bir tuguncha keltirib qo‘ydi. So‘ngra uni avaylab ochib, ichidan to‘rt dona bo‘sh sigaret qutisi oldi.

– Biz mana shu qutilarning egalarini kutib o‘tiribmiz, – dedi u sigaret qutilarini bizga uzatar ekan. – Omonat narsa bo‘lgani

uchun saqlab qo'yibmiz. Qutilarning ikkitasi "Enije", qolganlari esa "Gelenjak" va "Bo'g'oz ichi" sigaretlaridan bo'shagan ekan. Rashid og'a ulashayotganida menga tekkan "Gelenjak" qutisiga razm solib qarasam, allaqanday ilon izi yozuvlarga, turli-tuman belgi va raqamlarga ko'zim tushdi.

– Bu nima o'zi, Rashid og'a? – so'radim choldan.

– Bular bizning arz-dodlarimiz bo'ladi.

– Qanaqa arz-dodlar?

– Bizning arz-dodlarimiz. Hozir odat bo'lib qolgan, yurtda saylov yaqinlashdi deguncha baraka topkur ulug'larimiz qishloqma-qishloq yurib, dehqonning arz-dodini eshitadigan bo'lib qolganlar.

Tunov yili shunaqa bo'ldi. Ular qishlog'imizga kelib, kimning nima arzi bo'lsa, aytaversin, deyishdi. Tumonat odam yig'ildi. Ular to'rt kishi ekan, avtomobildan tushib kelishdi. Ichlaridan bittasi xaloyiqqa xitob qildi: "Og'alar, shu vaqtgacha hech kim sizlarning arzlaringizga quloq solmagan edi. Demokratiya – xalqning diliga quloq solish degan gap. Shunga ko'ra, biz bugun huzuringizga keldik. Kimning dilida nima gapi bo'lsa, bitaversin, qulog'imiz sizda".

Mana, sizga arz kerak bo'lsa, deb dilimizdagini to'kib soldik. Bizlar gapirib turibmiz, ular yozib olishyapti.

– Afandim, bezgak tinkamizni quritib yubordi, shundan qutqaring bizni! – degan edik, ular darrov yozib olishdi.

– Yolg'iz o'zim besh sinf bolasini o'qitib yuribman, qishloqqa o'qituvchi yuboringlar! – Muallimning bu gapini ham to'rttalasi barobar yozib olishdi.

Xullas, ular ketma-ket sigaret tutatib, biz nima desak, shuni yozib olishaverdi. "Hozircha bunga imkon yo'q, to'xtab turinglar", degan gapni eshitmadik. Men yonimda turgan muallimning qulog'iga shivirlab: "Bularga negadir ko'nglim chopmayapti", – deb qo'ydim. Chindan ham ko'zimga g'alatiroq ko'rinishardi. Nimaiki aytmaylik, hammasiga birpasda rozi bo'lishaverdi. Ularni bir sinab ko'rmoqchi bo'ldim.

– Ilohim kam bo'lmanglar, – dedim ularga qarab, – hamma dardlarimizni yozib oldinglar, rahmat. Endi oxirgi iltimosimiz bor: qishloqqa poyezd yo'li tushsa devdik.

Sigaret qutisining orqasiga buni ham yozib qo'yishdi.

Qosh qoraydi. Mehmonlardan ikkitasi qo'lidagi qutilarni tashlab yubordi. Darrov borib yerdan oldim-da, cho'ntakka soldim. Qahvaxonadan chiqib ketishayotganida uloqtirilgan uchinchi qutini ham yonimga soldim. Ular aptambilga minishdi. G'izillab yurib ketgan aptambil orqasidan qo'l silkib turuvdik, yana allanarsa uloqtirilganini ko'rib qoldim. Yugurib borib qarasam, sigaret qutisi ekan, darrov oldim. O'sha to'rtta sigaret qutisi shu bo'ladi. Endi tushungan bo'lsangiz kerak. Bizning jamiki arz-dodlarimiz shu qutilarga yozilgan. Yaqinda xabar keldi, bu yil ham arz tinglagani kelisharmish. Shularni kutib yotibmiz.

Qutilarni qo'lga oldim. "Enije" qutisining ustiga olti marta "Shukriya! Shukriya!", bir marta "Shuk" deb yozilibdi. Yana yonma-yon tushgan uch yulduz-u, bir qayiq surati. Katta va kichik qilib bir talay uchburchak va to'rtburchak shakllari solingan. "Bo'g'oz ichi" qutisining ustida mana shu yozuvlarni ko'rdim: "Qaynag'amning o'rtog'i haqida iltimos qilish... Vofibeyni durust-roq ishga joylashtirib qo'yish... Kuyovni Italiyaga ketayotgan delegatsiyaga kiritish... Aks holda, iste'fo beradi, degan gapni tarqatish... Uch yuz ming mojarosi... Raqqosa, raqqosa" (besh joyda qaytarilgan)... Sakkizta yurak rasmi.

"Gelenjak" qutisiga kattakon ko'z surati solingan bo'lib, ichiga qimor soqqasi chizilgan. "Bo'ladi, juda yaxshi, bo'ladi, juda yaxshi" degan so'zlar goh yozma, goh bosma harflar bilan besh-o'n marta yozib qo'yilgan.

– Ana kelishyapti!

– Kelishyapti!

Qahvaxonaga jon kirgandek bo'ldi. Uning oldida to'xtagan mashinadan uch kishi tushdi.

– Marhabo, og'alar! – dedi ulardan biri.

– Assalomu alaykum, vatandoshlar! – dedi ikkinchisi.

– Hormang birodarlar! – dedi uchinchisi.

Dehqonlar hozirgina bizni qandoq kutib olishgan bo'lsa, ularni ham shu kulgi bilan qarshi olishdi.

Kelganlarning ikkitasi Rashid og'aning yoniga, uchinchisi nariroqdagi uzun kursiga o'tirdi. Ular o'ng qo'llarini ko'krakka qo'yib, qahvaxonadagilar bilan birma bir so'rashib chiqishdi.

– O‘tgan yildan beri ko‘rishmadik, qalaysizlar og‘alar? – so‘radi ichida semizrog‘i.

Hamma uchun Rashid og‘a javob berdi:

– Rahmat, yaxshimiz. O‘zlaringizdan so‘rasak?

– Biz ham yaxshimiz. Ilgarigidan durustmiz. Sizlar ham ilgarigidan durustga o‘xshaysizlar. Hammangiz quvnoq ko‘rinasiz. Ilohim vaqtigiz chog‘ bo‘laversin.

– Og‘alar! – xitob qildi ularning ichida yoshi eng kichigi, – demokratiya – xalqning diliga quloq solish demakdir. – U “Gelenjak” sigaretini cho‘ntakdan olib, labiga qistirdi. Qahvaxonachi otashkurakda unga cho‘g‘ tutdi. – Biz sizlardan olgan ilhom bilan ishlaymiz. Mana, yana huzuringizga keldik. Hech tortinmay, dilingizda bor gaplarni aytavering... Sizlar aytgan narsalarga quloq solish bizning burchimizdir. Ko‘ngilda nima muddao bo‘lsa, barini andisha qilmay aytaveringlar!

Oldiniga atrof suv quygandek jim bo‘ldi-yu, keyin shivir-shivir gap boshlandi.

– Avvalo, shu bezgak dastidan dod, – gap boshladi tik turgan dehqonlardan biri. – Yostig‘imizni quritib ketyapti. Botqoq joylarni quritish kerak, dori sepgan bilan bo‘lmayapti.

Uchovi ham bu gapni sigaret qutisiga yozib oldi. Shu payt Rashid og‘a yonidagining yozuviga tikildi:

– Kechirasiz, afandim, noto‘g‘ri yozib olganga o‘xshaysiz?

“Bo‘g‘oz ichi” sigaret qutisini qoralab o‘tirgan odam yozgan narsasini darrov o‘chirib tashladi-da, shosha-pisha yangidan chiziqliq tortdi.

– Nega endi? – so‘radi “Gelenjak” qutisining egasi. – Axir botqoqning quritilishi...

– Darvoqe, ko‘zimga yanglish ko‘ringanga o‘xshaydi, – Rashid og‘a shu gapni aytdi-yu, yonidagi tugunchani tizzasiga qo‘yib, ichidan “Gelenjak” sigaret qutisini oldi, keyin uning ustidagi aji-buji chiziqlarni egasiga ko‘rsatdi. – O‘tgan yili ham bezgak deganimizda shunaqa yozgan ekansiz.

Qahvaxonada “gur” etib kulgi ko‘tarildi.

Boshqa bir dehqon arz qildi:

– Muallim so‘raymiz, qishloqda muallim yetishmaydi.

– Yetishmaydi! – dedi “Enije” qutisining egasi.

– Noto‘g‘ri yozding, afandim, – dedi Rashid og‘a tugunchadan o‘tgan yilgi “Enije” qutisini olib ko‘rsatib. – O‘tgan yili muallimimiz shu haqda gapirganda sen “Shukriya! Shukriya!” deb yozgan eding.

Mehmonlar sigaret qutilarini birin-ketin cho‘ntakka solishdi.

– Ovora bo‘lib yozib o‘tirmanglar, hamma gap bu yerda bor. Manavi chiziqlar pabrikaniki, manavi oltita yurak esa poyezdniki bo‘ladi, – dedi Rashid og‘a qo‘lidagi qutilarni ularga uzatar ekan. – Manavi quti bugun kelmagan janobniki.

Boyagi semiz odamning jahli chiqdi:

– Bular nimasi?

– Nima bo‘lardi, arz-dodlar-da. Ammo siznikimi yoki biznikimi, bunisini bilolmayman.

Ular o‘rinlaridan turib, chiqib ketishayotganida chol yana gap qotdi:

– Shukriyaning ishini unutmanglar. Uch yuz ming-a. Tag‘in buning ustiga, yulduz bilan qayiqning rasmi-ya...

Hamma qahvaxonadan chiqib mashina tomon yurdi.

Oldinda borayotgan uch kishidan birini yo‘tal tutdi:

Sigaretni tashlash kerak.

Ikkinchisi unga qo‘shildi.

– Meniyam mazamni qochiryapti.

– To‘g‘ri, tashlamasa bo‘lmaydi, zarari tegyapti, – qo‘shib qo‘ydi uchinchisi.

Uchovi mashinaga o‘tirib jo‘nab qoldi. Dehqonlar esa hamon qotib-qotib kulishardi.

BEZOFTA BO‘LMANG

Haykaltarosh Hikmat yomon odam emas-u, lekin bechoraning bitta aybi bor-da: haddan ziyod sertakalluf. Ikkovimiz o‘n besh yillik qadrdon bo‘lishimizga qaramay, doimo meni “hazratlari”, “afandim” deydi. Ba‘zan takallufni shunaqayam oshirib yuboradi-ki, nazaringda xuddi seni kalaka qilayotganga o‘xshaydi. U bilan

birinchi tanishganimda men ham shunaqa bo'lgandim. Kichik odam bo'lishimga qaramay, men bilan xuddi hukumat boshida turgan partiyaning kattakon amaldoriga gapirayotgandek "hazratlari" deb qulluq qilaverganidan biram xijolat bo'layan, biram o'sal tortamanki, asti qo'yavering.

Haykaltarosh Hikmatning nega bunchalik sertakalluf bo'lib qolganligining sirini keyinchalik bilib oldim. Unda ayb yo'q ekan, bir vaqtlari saroyga yaqin yurgan oilaning farzandi bo'lganligi uchun lutf-nazokat qon-qoniga singib ketgan ekan. Buvasining otasi sulton Azizning bosh qayiqchisi, ya'ni sulton tushadigan qayiqda eshkakchilarga buyruqbardor bo'lgan ekan.

Bosh qayiqchi deganda kishining ko'z o'ngiga ko'kraklarini jun bosgan, qoyadek qomatdor, qo'l-oyoqlari g'o'ladek bir pahlavon keladi. Bizning haykaltarosh Hikmat esa, buning aksi... pachoq-qina. Buvadan to nabiraga qadar bo'yning kichrayib borishi xuddi hozirgi turmush darajamizni aks ettirganday. Hukumatimiz amalga oshirgan keyingi iqtisodiy tadbirning ta'siri ostida bo'lsa kerak, Hikmat ham shu siyosatdan "bahramand" bo'layotgan demokratik grajdanning o'zi bo'lib qolgan.

U chuvakkina, yoqimtoy, nazokatli, artist tabiat odam. Boshqacha aytganda, turmushda biror narsani eplay olmaslik va och qolish uchun insonga nimaiki kerak bo'lsa, shularning hammasidan topiladi.

Tunov kuni shu qadrdon do'stimning uyiga bordik. Ko'z ko'zga tushishi bilan odatiy qilig'ini boshladi:

- Hazratlari!
- E, Hikmatbey, qo'ysang-chi shu hazratlaringni...
- Jonim bilan, afandim.
- Afandingni ham yig'ishtirib qo'y.
- Xo'p bo'ladi, taqsir.
- Nega odamni xunob qilasan, taqsir demasang turolmaysanmi?
- Aytmasligim mumkin, afandim, nega mumkin bo'lmasin, taqsir.

U, faqat menga emas, do'kondorga ham, etik moylaydiganga ham, qo'shnisiga ham, xullas, duch kelganga shunaqa murojaat qilaveradi. U shunaqa qilavergandan keyin sen ham muomalani

noziklashtirishga majbur bo'lasan. Ammo bunaqasiga hech mening tilim kelishmaydi, u esa rasmana gap aytolmaydi.

Uning xonalari katakka o'xshagan shinamgina uyi bor. Bizni u katta xonaga olib kirdi. Endi kursiga o'tiray degandim, yugurib kelib:

– Yo'q-yo'q, Xudo haqqi, bu yer bo'lmaydi, yayrab o'tirolmay-siz, – deb qoldi.

Qo'ysang-chi, bo'laveradi...

– Bo'lmaydi, afandim, qani bu yoqqa marhamat qiling.

Noiloj turib ko'rpachaga o'tirdim.

– Oh, bu joy ham menga yoqmayapti.

– Ovora bo'lma, menga ma'qul.

Yugurib kirib, ichkaridan uch-to'rtta bolish olib chiqib, belimga, tirsagim tagiga qo'ydi.

– O'tinib so'rayman, bezovta bo'lmay o'tiring...

– O'zing bezovta bo'lma, azizim, men juda yaxshi o'tiribman...

– Yozilib o'tirolmayapsiz-da.

– Yo'q, juda yaxshi o'tiribman.

– Azbaroyi Xudo, to'g'risini ayting, bezovta bo'layotganingiz yo'qmi?

– Yo'q-yo'q, aslo.

Oshnam sira og'iz ochishga imkon bermaydi.

– Noqulay joyda o'tiribsiz, qani, bu tomonga o'ting, suyanibroq o'tirasiz.

O'zim yaxshi o'tirgandim, uni hadeb bezovta qilavermaslik uchun devorning narigi burchagiga o'ta qoldim. U yana bir talay yostiqlik keltirib tashladi.

– To'g'risini ayting, tashvish chekayotganingiz yo'qmi?

– Yo'q, birodar, aslo. O'zing ovoragarchilikni qo'y, juda yayrab o'tiribman.

Nazarimda aziyat chekayotganga o'xshaysiz...

– Nega endi, azizim, juda yaxshiman.

– Shabada kirib bezovta qilayotgan bo'lsa, derazani yopib qo'ya qolay?

– Yo'q-yo'q, shabada yaxshi bo'lyapti.

– Kaminayi kamtariningizning nazarida hazratlari bezovta bo'layotgandek tuyulyaptilar, taqsir, o'tirgan joyingiz noqulay...

- Joyim yaxshi.
 - Ichkariga marhamat, o'sha yer qulayroq.
- Narigi xonaga ko'chdik.
- Jon afandim, aybga buyurmang...
- Yo'g'-e, nega unday deysiz, juda soz, og'aynijon!
 - Ishqilib, ayb qilmasangiz bo'lgani.
 - Ayb deysizmi? Hech qanaqa aybli ish yo'q-ku...
 - Yaxshi o'tirolmayapsiz-da...
 - Yaxshi o'tiribman-ku.
 - Ha, o'tirganday bo'lmayapsiz... Chamamda, bezovta bo'lyap-siz. O'tirgan joyingiz ancha zax, qani, bu yoqqa marhamat qiling!
- Xonadan xonaga, xonalarda esa burchakdan burchakka o'taverish jonimga tegdi. Burma bolishlar ustma-ust kelib turibdi.
- Qalay endi, yaxshi o'tiribsizmi?
 - Yaxshi, juda yaxshi.
 - Ishqilib, aziyat chekmang-da.
 - Yo'g'-e.
 - Aybga buyurmang, o'zim bilib turibman...
 - Xo'p.
- Undan bezovta bo'lmaslik, aybga buyurmaslikdan bo'lak gap eshitmay qoldim.
- Xayriyat, oxiri dasturxon yozildi.
- Dasturxonga qarang, afandim.
- Oshnam tushmagur qilig'ini yana yangidan boshlab yubordi:
- Kursida yaxshi o'tirolmayapsiz, mana bunisiga o'ting.
- Sho'rvaga qoshiq solib endi ichay deb turgan edim:
- Yo'q, taqsir, aziyat chekyapsiz, tagingizga bolish keltirish-sin, - deb qoldi.
 - Hojati yo'q, shundoq ham yaxshi o'tiribman.
 - Marhamat qilib ovqatdan oling, iltimos qilaman!
 - Olyapman, Hikmatbey.
 - Marhamat qiling, xuddi o'zingizning uyingizdagidek yeb-ichib o'tiring...
 - Rahmat.
 - Shakarob og'zingizga yoqmadi shekilli...
 - Yo'g'-e, yeb o'tiribman-ku.

- Tuzi kam bo'lsa...
- Yo'q, tuzi joyida...
- Xo'p, aybga buyurmaysiz...
- Yo'g'-e...
- Marhamat qilib olib o'tiring.
- Mersi... Bo'ldim.
- Xudo haqqi, oling!

Qornim rosa to'ygan bo'lsa ham, oling deb qistayvergani uchun yana ozroq totindim.

- Ko'rib turibman, ovqat sizga yoqmadi.
- Juda ajoyib bo'libdi, qo'lingiz dard ko'rmasin.
- Oling, osh bo'lsin... Piyoz bilan qo'shib oling... Lekin hech yemayapsiz-da, afandim. Hazratlariga bir iltimosim bor edi.
- Marhamat, Hikmatbey...
- Ammo aybga qo'shmaysiz! Qorningiz och qoldi.
- Yo'g'-e, juda to'ydim.

Ovqatdan keyin qahva uzatildi. Hikmatbey mening g'amimni eb, yana bir necha marta burchak bilan kursi almashtirishni taklif qildi... Toqatim toq bo'ldi, Hikmatbey bilan ikki og'iz tuzukroq gaplasha olmay, uyga qaytdim.

Kecha namozshomga yaqin eshik taqillab qoldi. Qarasam, haykaltarosh Hikmatbey. Ko'rib juda xursand bo'ldim.

- Keling, marhamat, Hikmatbey...
- O'zlarini bezovta qilmay qo'ya qolay, afandim.
- Yo'g'-e, nega bezovta bo'lar ekanmiz, qani, ichkariga marhamat qiling...
- Yo'q-yo'q, ortiqcha ovora qilmay qo'ya qolay.
- Xizmat...
- Afandim, hazratlarini bezovta qilishdan maqsad...
- Bezovtasi bormi buning.
- Bizning kulbada siqilmay o'tirdingizmi, shuni bilmoqchi edim.
- Juda ko'ngildagidek bo'ldi, rahmat.
- To'g'risi, sizni yaxshi kutib ololmadik.
- Yo'q-yo'q, juda yaxshi bo'ldi.
- Yo'-o'-o'q, yozilib o'tirolmadingiz.

– O‘lay agar, Xudoning balosiga uchray yolg‘on gapirsam, ostona hatlab ko‘chaga chiqolmay qolay, juda yaxshi o‘tirdim.

– Kaminangiz bilib turibdi, hazratlari ko‘ngil uchun shunday deyaptilar, aslida yaxshi o‘tirolganlari yo‘q.

Sabr kosam to‘lib ketdi. O‘t o‘chiruvchi mashinadek bir na‘ra tortib yuborgan ekanman, qo‘ni-qo‘shning hammasi uydan otilib ko‘chaga chiqdi.

– Bezovta bo‘lganim yo‘q! Yo‘q! Yo‘q!

Hikmatbey chuvakkina gavdasini eshik orqasiga oldi. Shunda ham u:

– Yo‘q, afandim, aybga buyurmang, yaxshi o‘tirolmadingiz. Endi kaminangizga ijozat, sizni ancha bezovta qildim, – deb chuldirardi.

MUSHT KETDI

“Har narsaning bir sababi bo‘ladi”.

Yo‘q, men aytmoqchi bo‘lgan gap bu emas. Hikoyamni biror aqlli gap bilan boshlamoqchi edim. Qani, bunday deb ko‘raychi: “Tutaqib ketgan odam baribir jahlidan tushadi”.

To‘g‘risini aytsam, bunisi ham o‘zimga yoqmay turibdi. Zo‘r gap aytish uchun odamning o‘zi zo‘r bo‘lishi kerak ekan-da. Shuning uchun ham ba‘zan o‘zimdan xafa bo‘lib ketaman. Bu yog‘ini so‘rasangiz, hamma hikoyalarimni tarix sahifalariga bitsa arziydigan zo‘r gap bilan boshlagan bo‘lsam ham, shu vaqtgacha na mening va na yozgan narsalarimning qadriga yetadigan odam topilgani yo‘q. Qani, ko‘raylik-chi, zo‘r odamlar aytgan gaplar chindan ham zo‘rmikin? Shunaqa zo‘r odamlardan biri: “Yozda havo issiq bo‘ladi”, – degan ekan. Buni qarang, qanday aqlli, qanday hikmatli gap! Odamzod yuz yillab izlab kelgan haqiqatni u mana shu to‘rt so‘zga jo qilib beribdi. Yana bir zo‘r odam dunyodan ko‘z yumayotib: “Eshiklarni ochib qo‘ying!” – degan ekan. Qanchalik ulug‘, hikmatli so‘zlari bilan insoniyatga yo‘l ko‘rsatib bergan. Bu so‘zlar zamiridagi ma‘noni tushunyapsizmi?

Yaxshilab mag‘zini chaqib ko‘ring-a. Mana shu uch so‘zning zamiriga yashiringan chuqur ma‘noni tavsiflamoq uchun tomtom kitob yozsangiz ham ozlik qiladi. Uning nima demoqchiligini bilasizmi? Xo‘sh, nima demoqchi edim? U: “Hoy odamlar!.. Eshakka o‘xshab joylaringda dimiqib yotavermanglar! Yotgan og‘illaringizning eshigini ochib qo‘yinglar, toki ma‘rifat nurlari u yerni charog‘on etsin!” demoqchi bo‘lgan.

Yo‘q, unday emas, mana bunday: “Eshiklarni ochib qo‘yinglar! Dunyo ko‘zingizga ko‘rinsin. Ruhiy tutqunlikdan qutulung!”

Aslini olganda, o‘lim to‘shagida yotgan o‘sha zo‘r odamning ham hammaga o‘xshab nafasi qisilgan-u, bechora: “Eshiklarni ochib qo‘ying!” degan-qo‘ygan.

Bo‘lgan gap shu. Nasib qilsa, men ham qazo qilib narigi dunyoga borishim bilan darrov Gyoteni qidirib topib:

– Siz hayot bilan vidolashayotganingizda: “Pardani ko‘taring, yana ozroq nur tushsin!” – degan ekansiz. Bu gapning ma‘nosi nima? – deb so‘rayman.

Imonim komilki, Gyote kulimsirab shunday deydi:

– Yana ozroq nur tushsin, debmanmi? Ha, endi o‘shanda ko‘zimda nur qolmagan bo‘lsa kerak-da. Tepamda turgan yor-do‘stlarni yaxshiroq ko‘rish uchun shunday degan bo‘lsam ajab emas.

...Ko‘chada ketayotgan edim. Bir uyning eshigidan miyovlaganicha bir mushuk yugurib oldimga chiqdi-yu, tiraqaylab qochib qoldi. Meni bunchalik o‘ylantirib qo‘ygan narsa ham shu mushuk bo‘ldi. Uydan bunchalik miyovlab chiqishining sababi nima ekan? “Har narsaning bir sababi bo‘ladi”. Xo‘sh, mushukning jon achig‘ida uydan yugurib chiqishiga sabab nima?

Men ham sizga mana shuning tarixini hikoya qilib bermoqchiman. Lekin hikoyani qaysi uchidan boshlashni bilolmay turibman. Demokratik prinsipga asosan quyidan yuqoriga chiqsammikin yo o‘zimizning sharq odatiga ko‘ra yuqoridan pastga tushganim ma‘qulmi? Ochiqroq qilib aytganda, mushukdan ministrga chiqaymi yoki ministrdan mushukka tushaymi? Keling, ota-bobodan qolgan taomilga amal qila qolaylik.

Xullas, mushuk voqeasi, uning kaltak yeb, og‘riq azobiga chidayolmay, ko‘chaga miyovlab chiqish voqeasi mana bunday boshlandi.

Hamma gazetalar birvarakayiga bitta ministrga qarab o't ochishdi. Ministr ham juda g'azablanib, nima qilishini bilmay qoldi. Odatda u nima qilishini bilmay yuragi siqilsa, hamisha maslahatchisini chaqirtirardi. Bu gal ham u maslahatchisidan allanimani so'ragan edi, batafsil javobini oldi, sal turib yana bir nima so'radi, maslahatchi yana yaxshilab javob qaytardi. Lekin ministrning ko'ngli hamon g'ash edi. Endi nima qilsin? "Nima qilsa hamki, tutaqib ketgan odam yana jahldan tushishi kerak". Ministr maslahatchidan yana bir nima so'radi. Maslahatchi bu ishni qanday bajarganligini aytdi. Yo'q, buni boshqacha qilish kerak edi. Maslahatchi nega o'zboshimchalik qildi? Shunaqa ish ham bo'ladi-mi? Bo'ladi! Bo'lmaydi! Yo'q, bo'ladi! Bo'lmaydi!

Ministr maslahatchisining nozik joyini topib olgandan keyin, boplab so'kdi. Ana endi ministrning dili taskin topib, yengil tortdi.

"Nima qilsa hamki, tutaqqan odam jahldan tushishi, o'z holatiga qaytishi kerak". Maslahatchi jahldan tushish uchun nima qilishi kerak? Iste'fo bersinmi? Yo'q, bo'lmaydi, iste'foga chiqib nima qiladi? U bosh boshqaruvchini chaqirib, bir nima so'radi. Bosh boshqaruvchi javob berdi. U yana nimanidir so'radi. Bunisiga ham javob oldi. Yana savol, yana javob. Bosh boshqaruvchi manavi narsani bundoq, anavi narsani undoq qilmasligi kerak edi... Bo'ldi. Maslahatchi sekretarini chaqirdi:

– Qani, yoz!

Maslahatchi gapirib turdi, kotiba yozib bordi. Shundan keyin u ancha yengil tortganday bo'ldi. Agar shunday qilmaganda, yuragi tars yorilib ketishi hech gap emas edi.

Xo'p, yaxshi, xo'sh, endi bosh boshqaruvchi nima qilsin? Maslahatchi yozdirgan narsalarni hazm qilish unga osonmi? Bosh boshqaruvchi tugmachani bosdi:

- Inspektor Alibeyni chaqiring!
 - Alibey o'n kundan buyon safarda-ku.
 - Bo'lmasa Valibeyni chaqiring.
- Inspektor Valibey kirdi.
- Xizmat, beyafandim!
 - Falon ish qay ahvolda?
 - Bitgan, beyafandim!

- Anavi-chi?
- Unisi ham.
- Qay tarzda bitkazilgan?
- Mana bundoq, afandim!
- Uni bunaqa qilmaslik kerak edi-da! Bunday qiling, deb kim aytdi sizga? Bu ishni mana bundoq qilish kerak edi. Senlarga o'rgataverib o'zimga qolmadi.

Bosh boshqaruvchi rosa uning po'stagini qoqdi. Uh, bu yorug' dunyoda alamdan chiqadigan kun bor ekan-ku, shu bo'lmasa ahvoli ne kechardi.

Endi inspektor nima qilsin? Bu alamlarni indamay ichiga yutib ketaversinmi? Yo'q, yutib ketavergan bilan bo'lmaydi.

- Mudirbey!
- Labbay, taqsir!
- Labbayning nimasi? Ertalab nima devdim senga?
- Ertalab deysizmi? Hech nima demovdingiz.
- Nega demagan ekanman? Allanarsa degan edim-ku.
- Bugun ertalab sizni ko'rganim yo'q-ku.
- E, bugun bo'lmasa kecha aytgandirman.
- Kecha betob edingiz, ishga chiqmovdingiz.
- Demak, o'tgan kuni aytgan ekanman-da.
- Ha, to'g'ri, nimayam devdingiz.
- Nima degan edim? Aytgan bo'lsam, nega shu vaqtgacha qilinmadi? Bunaqasi ketmaydi, bildingmi?! Ikkinchi bunaqa qilma! Qat'iyman qilaman!

Mudirning ta'bi namozshom bo'ldi. "Nima qilsa hamki, jahldan tushish kerak".

- Muovininimni chaqiring!
- Xo'p bo'ladi!

Mudirning o'rinbosari xonaga kirdi. Mudir so'radi:

- "D" ro'yxati tuzib bo'lindimi?
- Bo'ldi, afandim.
- Hammasi bitdimi?
- Ha, bitdi.
- Qog'ozlar tirkaldimi?
- Shundoq, afandim.

Qani endi mudirning hovurini bosadigan biror ishkal chiqa qolsa-chi?

– Hammasi jo‘natildimi?

– Ha, jo‘natildi.

Shu xat o‘lgurlar sal kechikkanda-ku, mudir janjal chiqarishga bahona topardi-ya.

– Qachon jo‘natildi?

– Kecha.

– Nima? Kecha deysizmi? Bu hanaqa bema‘nilik, bu qanaqa dangasalik? Hech kimning ishlagisi kelmaydi-ya. Ishlash kerak, ishlash! Men talab qilaman! Tushunarlimi?!

Birovni koyisang, shunaqayam yengil tortasanki!..

Mudir o‘rinbosari bo‘lim boshlig‘ining oldiga kirib keldi-da, tutaqib so‘radi:

– Bular nimasi?

– Buxgalteriyaga jo‘natiladigan hujjat.

– Shunaqami? Siz hali...

Lavlagidek qizarib ketgan bo‘lim boshlig‘i darg‘azab mudir o‘rinbosari xonadan chiqishi bilanoq stolga bir musht urdi:

– Hasanbey qani?

– Qaysi Hasanbey? Ikkinchi bo‘limdagi Hasanbeyni aytyapsanmi? Yo ro‘yxat tuzadigan Hasanbey kerakmi? Qaydlar bo‘limida ham bitta Hasanbey bor. Taqsim, yo sekretariatdagi Hasanbeyni so‘rayaptilarmi?

– E, hammasi bir go‘r emasmi... Hah, anavi sekretariatdagi Hasanbeyni chaqiring!

– Afandim, tushlikka qo‘ng‘iroq chalingan edi, ovqatga chiqib ketibdi.

– Bo‘lmasa, o‘zing bu yoqqa kel!

– Men Husaynman-ku, afandim.

– Husaynmisan-Musaynmisan, hozir buning farqi yo‘q. Men senlarga ming marta aytamanki...

U o‘n minutga yaqin rosa baqirib-chaqirdi. Sohilda langar tashlab, bug‘ini chiqarib yuborgan kemaga o‘xshab, shundan keyingina yengil tortdi. Butunlay o‘ziga kelgach, xonadan chiqib ketdi.

Xizmatchi Husaynbey idora xizmatkorini tutib olib, rosa adabini berdi.

– Oynalar nega kir? Shiftda osilib yotgan o‘rgimchak inini nega supurib tashlamading? Stollarning usti artilmagan, pol iflos bo‘lib yotibdi. Qanaqa ishlashni ko‘rsatib qo‘yaman senga! Uqdingmi?

Husaynbey issiqda qalin kiyimini yechib tashlaganday yengil tortib, tashqariga chiqib ketdi.

G‘azabdan qoni qaynagan xizmatkor darvozabonni qidirib qoldi. Aksiga yurib darvozabon ham quyon bo‘lib, uyiga ketib qolgan ekan. Endi nima qilish kerak? “Nima qilsa hamki, odam bolasi jahlidan tushishi kerak”.

Xizmatkor tramvayga chiqdi.

– Uh, oyog‘imni bosib olding. Ko‘zmi bu yo po‘stakning yirtig‘imi?

Xizmatkorning oyog‘ini bosib olgan odam g‘iring demay turaverdi. Xizmatkorning oldiga konduktor keldi.

– Qani, bilet oling!

– E, nima deyapsan, tiqilinchni ko‘rmayapsanmi? Vagonda qimirlab bo‘lmaydi-yu, bu tag‘in bilet ol deydi-ya!

– Bo‘lmasa biletsiz ketaverasanmi?

– Odam kamayganda olaman.

– Yo‘q, bunaqasi ketmaydi.

– Ketadi!

– Ketmaydi!

Ikki o‘rtada to‘polon chiqdi. Xizmatkor ham shu janjal tufayli ancha yengil tortdi.

Tramvay konduktori ishini tugatib, uyga qaytdi. Qarasa, xotini oshxonada tirjayib turibdi.

– Nega tirjayayapsan? Huv o‘sha tirjaygan...

Konduktor xotinini rosa do‘pposladi. Keyin zo‘r ishtaha bilan ovqatni tushirdi.

Xotini boyoqish yum-yum yig‘ladi. Keyin oyog‘ining tagida ivirsib yurgan mushukni ko‘rib qolib, otashkurak bilan beliga bir tushirdi. Kaltak yegan mushuk ham miyovlaganicha tiraqaylab qochdi.

Konduktorning xotini ham alamidan chiqqach, eriga suykaldi. Ko‘z yoshidan keyin kelgan muhabbat shirin bo‘ladi. Er-xotin ikkalasining ilgariги huzur-halovati yana joyiga tushdi.

“Har narsaning bir sababi bo‘ladi”. Agar ministrni gazetalar urib chiqmaganda, mushuk bechora ham ko‘chaga miyovlab chiqmasdi.

Odamlar-ku, bir amallab alamdand chiqishadi. Bechora mushuk nima qiladi!.. U yugurganicha miyovlab oldimdan o‘tib ketganini o‘z ko‘zim bilan ko‘rishga ko‘rdim-u, alamimni kimdan olib, jahldan qandoq tushishni bilolmay turibman...

PULIMGA YARASHA YER BERING

Bir necha kundirki, uyquda halovat yo‘q. Qattiq ishlayverib asabni buzgan ko‘rinaman: o‘ringa kirsam, uyqu bosadi-yu, ammo ko‘z qurg‘ur hech ilinmaydi.

Bo‘lmadi, oxiri doktorga borishga to‘g‘ri keldi.

– Bir kunda necha soat ishlaysan? – deb so‘radi u.

– O‘n olti-yigirma soatdan.

– Unaqa bo‘lsa toliqibsan, – dedi-da, keyin so‘radi: – Muncha ko‘p ishlamasang?

Doktorni boplab so‘kib bermoqchi bo‘ldim-u, lekin o‘zimni qaytardim. Rost-da, axir, shu ham gap bo‘ldimi? Nima, bunchalik ko‘p ishlayotgan bo‘lsam, sababi bordir...

Doktor asab bilan uyqu uchun dori-darmon yozib berdi. Ammo lekin, hech qaysisidan foyda ko‘rmadim. Joyimga yotib, endi uxlayman deb turganimda, uch oydan beri to‘lanmagan uyning ijara haqi lop etib esimga tushib qolsa bo‘ladimi? Endi bu yog‘i nima bo‘lishi o‘zingizga ma‘lumdir.

Yotgan joyimda hisob-kitobga tushib ketaman. Uch yuz ellik lira... Shundan yigirma beshni olib tashla... Xo‘p, oldin noldan beshni olish kerak... Nolga beshdan birni olib beramiz, o‘n bo‘ladi. O‘ndan beshni olsak besh qoladi... To‘rtidan ikkini olsak ikki qoladi... Uchning o‘zi tushadi... uch yuz yigirma besh qolarkan... Shunga to‘qson oltini qo‘shish kerak. Beshga oltini qo‘shsak, o‘n bir bo‘ladi. Biri dilda...

Miyamda raqamlar chuvalashib ketavergach, yotgan jonimdan irg‘ib turaman... Qo‘lga qalam-qog‘oz olib hisoblay boshlayman. Ishni bitirgach, uxlatadigan xap doridan yana bir marta otib olaman.

Mudroq keldi deguncha, yugurib borib o'ringa kiraman. Endi ko'z ilinay deb turganda miyamga bir fikr kelib qoldi: "Bordi-yu, oyi-ga 10 liradan tugib borsam, bir yilda qancha bo'larkan?" La'nati shu ijara puli juda qonimga tashna qilib yubordi-da... Bu dunyo deganidan boshpanasiz o'tadiganga o'xshaymiz.

Shu hafta ichida nari borsa besh soat uxlagandirman. Bedorlik-ning to'rtinchi kuni majolsizlikdan o'rnimdan turolmay qoldim. Ko'z toliqib, zora uxlab qolsam degan umidda qo'lga gazeta oldim.

Gazetaning birinchi betida bosilgan shu xabarga to'satdan ko'zim tushib holdi: "Taqsimda, imoratsiz quruq yer to'rt million liraga sotildi".

To'rt million lira-ya... Yerning sathi 1624 kvadrat metr ekan. To'rt millionni 1624 ga taqsimlay boshladim. O'zim turmushda no'noqroq odam bo'lsam ham hisobni yaxshi ko'raman. Bundoq chamalab chiqsam, haligi yerning bir kvadrat metri 2500 liraga tushibdi.

- Ajabo, - o'ylab ketdim o'zimcha, - shu joyni men sotib olmoqchi bo'lsam qandoq bo'lardi... Puli qanchaydi? Ha, to'rt million lira. Bir oylik maoshim qancha o'zi? Besh yuz lira.

- Uxlay qolsang-chi endi! - deb xotinim yalina boshlaydi.

- Yo'qol, ko'rmayapsanmi nima qilayotganimni! - deya jerkib berdim uni.

- Xo'sh, oyligim besh yuz lira ekan... Qani, ovqatdan siqishtirib borsam, bir oyda qancha yig'ishim mumkin? Hech iloji bo'lmayapti-ku... To'xta-chi... Mayli, bir amallab oyiga 100 liradan tugib borsam, bir yilda 1200 lira bo'larkan. O'n yilda 12000 lira, yuz yilda esa 120 000 lira... Ming yil umr ko'rsam-u, tishning kirini so'rib yurish evaziga har oyda yuz liradan olib qo'yaversam, bir million ikki yuz ming lira pul to'plarkanman. Baribir bu ham kamlik qiladi, nima bo'lsa ham o'sha yerni sotib olishga qaror qildim.

Hisobni bolalikdan sevaman. Litseyda o'qib yurgan paytlarimda ham miyamda hamisha raqamlarni urishtirib yurardim. O'shanda yo'lda to'xtamay, ovqat ham yemay tinimsiz yuguraversam, oyga, quyoshga, Marsga necha million yilda yetib borishim mumkinligini hisoblab chiqqanman. Endi bundoq o'ylab qaragam, men uchun quyoshgacha piyoda yurib borish, boyagi joyni sotib olishdan oson tushar ekan.

Tong yorishgan bo'lsa ham hisob hali tugagani yo'q. O'sha yerni sotib olish uchun uch ming yil yashasam ham ozlik qilar ekan. Bu gal xomcho'ni boshqacha qilib ko'rdim. Xo'sh, bordi-yu, oladigan besh yuz lira maoshimning hammasini tugib qo'yaversam-chi?

Buni ham chamalab ko'rdim. Ma'lum bo'lishicha, maqsadga etish uchun yana roppa-rosa 666 yil yashab, 666 yil muttasil ishlashim kerak ekan. Bunisi ham to'g'ri kelmaydi. Hap doridan ustma-ust ikkitasini yutib oldimda, o'ringa yotdim. Es-hushim o'sha sotilgan joyda bo'lgani uchun baribir uxlayolmadim. Yana turib ketdim... Bir kunda 16 soat o'rniga 24 soat ishlab, oylikni ming liraga yetkazsam-u, uning bir tiyinigam ham tegmay asrab qo'yaversam nima bo'larkin? Shundayam yana 33 yil umr ko'rishim shart ekan.

Endi qizcham yalinishga tushdi:

– Dadajon, uxlay qoling! Picha uxlang!

– Yo'qol! – uni ham haydab soldim.

Shu joyni sotib olmagunimcha ko'zimga uyqu kelmaydi endi. Bu gal xomcho'ni teskari soldim. Xo'sh, o'sha yerni sotib olish uchun bir oyda qancha pul topishim va shundan qanchasini tugib qo'yishim kerak? O'-o'-o', bir oyda 2 ming liradan yig'ib yursam ham 167-yil ishlashim kerak ekan. E, qurib ketsin!.. Hech iloji bo'lmayapti-ku!

“To'xta, to'xta, – dilimda o'ylayman o'zimcha, – axir shu joyni sotib olgan ham senga o'xshagan odam-ku. Muncha pulni u qayoqdan oldiykin?”

– Doridan yana ichib olasanmi? – dedi xotinim yalingansimon.

Yana dori ichdim. Ichim ham binoyiday dorixonaning o'zi bo'lib qoldi.

– Senga nima bo'ldi, jonim, uxlasang-chi, axir!

– Yo'qol hammang, ko'zimga ko'rinma!

Xo'sh, to'rt million lirani qurtday sanab bergan odam buncha pulni qayerdan oldi ekan? Shu taqir yerga beli og'rimay to'rt million lira berganiga qaraganda, yonida yana to'rt million puli qolgan bo'lishi kerak. Sakkiz million lira-ya! Aytishga oson. Bu odam nima ishda ishlarkin o'zi? Agar u moyanaxo'r bo'ladigan bo'lsa, eng katta amaldor ham bir oyda ko'pi bilan 1500 lira pul oladi. Bunaqa odam to'rt million lira topish uchun 276 yil ter to'kib

ishlashi kerak. Shunda ham u moyanasining bir qurushiniyam sarflamasligi lozim-a.

Qurib keʼsin-e, oʻylayverib miyam tars yorilib ketay dedi. Hali-gi odam vrachga oʻxshaydi. Doktorlar koʻp pul topishadi. Ular bir marta koʻrish uchun bemordan oʻttiz liradan pul olishadi.

– Tong otib ketdi, biroz mizgʻib olsang-chi.

– Boshimni qotirma, dedim-ku senlarga!

Agar u bir kunda oʻntadan kasal koʻradigan boʻlsa, uch yuz lira ishlaydi. Demak, bir oyda 9000 lira... Shuning 6 mingini tugib borsa... Oʻsha yerni sotib olish uchun doktor 67 yil bemor koʻrishi kerak! Demak, yerni sotib olgan kishi vrach ham boʻlishi mumkin emas... Bordi-yu, savdogarchilik qilsa-yu, har oyda oʻrta hisob bilan 10 mingdan topsa-chi... Bu ham aqlga sigʻmaydigan narsa.

– Besh kundan beri mijja qoqmaysan-a. Birpas choʻzilgin, balki koʻzing ilinar.

Yostiqa bosh qoʻyib, koʻzimni yumaman. Qani endi uyqu kelsa... Topdim! Topdim! Unday odamning islovatxonasi boʻlishi kerak. Quling oʻrgilsin beshta jonon uning sarmoyasi boʻladi. Jononlarning har qaysisi kuniga 100 liradan ishlab bersa bormi, besh karra yuz – besh yuz. Oʻttiz karra besh yuz – oyiga oʻn besh ming lira degan soʻz. Ijara haqi, mayda-chuyda xarajatlar chegirib tashlansa, choʻntagida oʻn ming lira qoladi. Yiliga 120 ming lira boʻladi. Oʻttiz yilda esa... Ming laʼnat-e, islovatxona ochsam ham yerni sotib olishga qurbim etmas ekan!

Qani, yashirincha chetdan mol keltirib sotsam-chi... Bu fikr oʻzimga ham yoqib tushdi, oʻrnimdan irgʻib turib hisoblab chiquvdim, unisi ham xomroq chiqib qoldi.

Shu payt kallamga toʻsatdan bir fikr keldi. Choʻntaklarimni kovlashtirgan edim, oʻn ikki yarim lira pul chiqdi.

– Senlarda qancha pul bor?

Xotinimdan besh, bolalardan ikki lira pul topildi. Hammasiii sanab koʻrsam, oʻn toʻqqiz yarim lira boʻlibdi... Yerning hammasini sotib olish shart emas-ku, pulimga yarasha olaman qoʻyaman-da. Bir kvadrat metr joy 2500 lira turadi, demak, bizga toʻgʻri kelmaydi. Bir kvadrat detsimetri esa 25 lira. Bunisiga ham qurbim yetmaydi. Bir kvadrat santimetriga 25 qurush toʻlash kerak. Xoʻsh, yonimda oʻn

to'qqiz yarim lira pulim bor. Demak, bu pulga 78 kvadrat santimetr yer sotib olishim mumkin. Soatga qaradim: ertalabga yana ikki soat vaqt bor. Barvaqt turib o'sha joyga boraman-da, shunday deymen:

– Qani, shu yerdan menga 78 kvadrat santimetr yer o'lchab bering!

Uyda gilar atrofigimda parvona:

Yota qol endi... Picha mizg'ib olgin!

Yetmish sakkiz kvadrat santimetr yer! Abadiy uyquga ketish uchun shu sahnga cho'zilib yotsam ham, baribir sig'mayman, boshqa birov yotgan mangu istirohat manzolidan oyog'im chiqib qoladi...

Sotib oladigan yerimning ustida qaqqayib turishimdan boshqa chora yo'q.

– Senlarga yer yo'q, – dedim xotinim bilan bolalarga, – senlarga yer yo'q... Bu dunyoda men yakka o'zim tik turishim mumkin bo'lgan bir parcha yer topdim. Qani, yo'qolinglar. Senlar ham o'z g'amlaringni o'zlaring ye!

– Uyqudan qolib jinni bo'pti bu, – deya vahima ichida uydagilar tumtaraqay qochishdi.

Sizlarga ham maslahatim shu. To'rt million lirani qanday topishni siz ham bir o'ylab ko'ring-da, yoningizdagi bor pulga necha kvadrat santimetr yer sotib olishingizni hisoblab chiqing. Shundan keyin ustma-ust hap dori yutaverasiz. So'ngra esa... jinnixonaning 8-bo'limida, albatta uchrashamiz. Kiraverishdagi o'rin kaminalariniki bo'ladi.

SHUKUR QILSANG ARZIYDI

Shukribey bir yarim oydan beri uy qidiradi.

Aslida boshpanasi bor edi-yu, lekin bir kuni ijarada turgan uyining egasi uni chaqirib:

– Bundoq o'ylab qarasam, rosa hotamtoy odam ekanman. Shunaqa qimmatchilik bo'lib turganida ikki xonali uyga bir yuz o'ttiz lira olib kelyapman-a. Tag'in bergan uyimni aytmaysizmi: tomiga zo'r cherepitsa yopilgan, hojatxonasiga marmar yotqizilgan, rom va eshiklari yangi bo'yoqdan chiqqan. Qoyil-e, qoyil. Siz

to‘lab turgan pulga shunaqa uy topsam, ko‘ngilxushligi uchunoq ko‘chib borardim, – dedi.

– Shu uyingizda o‘n ikki yildan buyon ijara to‘lab turaman, – javob qildi Shukribey. – O‘zimniki deb bilaman, shikastrextiga qarab turibman. Yaqinda devorlarini suvoqdan chiqardim. Zinaga yangi taxta qoqdim, panjarani yangiladim.

Lekin uning gapi xo‘jayinga kor qilmadi.

Uyning egasi ko‘proq daromad olish uchun shunday qilayotganini Shukribey yaxshi bilardi. Lekin iloji qancha? Nari borsa, ijara haqiga yana yigirma lira qo‘shib berishga qurbi yetadi, xolos.

– Mayli bo‘lmasa, oyiga bir yuz ellik bera qolay, – dedi Shukribey shuni nazarda tutib.

– Bir yuz ellik lira tamaki pulimga ham yetmaydi, – dedi uyning egasi kulimsirab.

Shukribey o‘zicha chamalab ko‘rdi: agar chekishni tashlaydigan bo‘lsa, oyiga o‘n besh liradan tejaydi.

– Gapingiz juda to‘g‘ri, – dedi u uyning egasiga. – Chindan ham hozir bir yuz ellik lira shu uyingiz uchun kamlik qiladi. Lekin men noinsof odam emasman. Sizga ko‘proq ijara haqi to‘lashga qurbim yetmayotgan ekan, amin bo‘lingki, bunga nochorligim sabab...

– Har kim ko‘rpasiga qarab oyoq uzatishi kerak, – javob qildi u. – Siz ham o‘z pulingizga yarasha biror boshqa uy toping.

Agar Shukribey puliga yarasha uy topganida bu yerda bir daqiqa ham turmagan bo‘lardi-ya.

– Bir yuz oltmish besh lira to‘lay, mayli...

Uyning egasi yana kulib qo‘ydi:

– O‘g‘linga choychaqa ham bo‘lmaydi.

Shukribey har kuni ishiga piyoda borib keladigan bo‘lsa, bir oyda yana yigirma lira jamg‘arishi mumkinligini hisoblab chiqdi.

– Bir yuz sakson besh lira bersam-chi?

– Meni kalaka qilayotganga o‘xshaysiz, – dedi bunga javoban uyning egasi. – Yonimizdagi xonadonni o‘zingiz bilasiz. Xuddi tovuqxonaning o‘zi. Ijara haqi qanchaligini eshitganmisiz? Oyiga uch yuz ellik lira to‘lab o‘tirishadi. Nima, meniki kammi undan? Uch yuzdan kamiga ko‘nmayman. Siz ketsangiz, to‘rt yuz liraga ham odam topaman. Topilmasa, yana ham yaxshi, loaqal uy eskir-may turadi.

Agar Shukribey shu uyda uch yuz lira to'lab o'tiradigan bo'lsa, to'rt jonning tirikchiligiga oylik maoshidan sakson lira qolarkan, xolos. Xullas, ish sudga borib tushdi. Uyning egasi "uy o'zimga kerak" degan vajni ko'rsatib, o'z foydasiga hukm chiqartirib oldi. Shukribey bu yerdan ko'chib ketishga majbur, shuning uchun u bir yarim oydan beri har kuni ijaraga uy qidiradi. Avji qish pallasi. Shukribey qorni qor, yomg'irni yomg'ir demay, ertadan-kechgacha boshpana izlaydi. Lekin o'tirgan joyidan arzonroq va durustroq uy uchramadi. Ikki yuz liraga bittasini topgan edi, bo'lmadi, oilasi sig'mas ekan.

O'sha kuni ham shahar kezib, holdan toygandi. Uy topib beraman, degan dallollarga pul beraverib, jonidan to'ygandi. Ustiga-ustak oldin yomg'ir yog'ib, keyin qorga aylandi, hamma yog'ini ivitib yubordi. Oyoq kiyimidan suv o'tib ketdi. Kechga yaqin yog'in tingan bo'lsa ham, Shukribeyning bo'ladigani bo'lgan edi. "Qani endi biror odaming bo'lsa-yu, dardingni to'kib solsang, – deb o'ylardi u o'zicha. – Loaqal ikki og'iz gaplashib, yengil tortar-midim".

Niyati xolis ekan. Shu fikr ko'nglidan o'tishi bilan ro'para kelayotgan bir qalin o'rtog'ini ko'rib qoldi. Zakoiiy bilan uchrashmaganiga ko'p bo'lgan edi. Balki uy topib berish qo'lidan kelar. Loaqal miriqib gaplashib oladi-ku.

- O, Shukribey, salom.
- Salo-o-om, Zakoiiyjon. Qalay, tinch yuribsanmi?
- Asti so'rama. Xo'sh, o'zing qalaysan?
- Qimirlab turibman.

O'rtog'ining ham tashvishi o'ziga yetib ortadiganga o'xshaydi.

- Nima qilib yuribsan? – so'radi Zakoiiybey.

Shukribey dardiga quloq soladigan odamga muhtoj bo'lgani uchun bor gapni ochiq ayta qoldi:

– E, oshnam, boshimga katta bir tashvish tushgan. Bir yarim oydan beri boshpana izlayman. Turgan uyimizning egasi ko'chaga haydayapti. Mana bugun ham kechgacha uy qidirdim. Yomg'ir bilan qor rosa ivitdi. Ko'rmaysanmi, qaltirab ketyapman. Yotib qolamanmi, deb qo'rqaman...

Ichidagi bor dardini to'kib solib, picha yengil tortmoqchi bo'lgan edi-yu, lekin o'rtog'i uning gapini bo'ldi:

– Tag‘in ham sen shukur qilsang bo‘larkan, birodar. Menikining oldida seniki holva ekan. Eh, do‘stim, bu zamonda imorat qurishdan ortiq azob yo‘q ekan. Sen eshitganmisan, yo‘qmi, bilmadim, men ozroq yer sotib olgandim. Aslida bo‘sh yer topib, uni xarid qilishning o‘zi uqubat. Ha, mayli. Xullas, to‘qson mingga yaxshi bir joydan yer oldim...

– Shunaqa gap, Zakoijon, – dedi uning gapini bo‘lib Shukribey. – Uyning egasi bizni haydayapti. Sudning hukmini ham chiqarib oldi...

Gapni yana Zakoijon ilib ketdi:

– O‘sha yerni sotib olganimdan keyin o‘n kun o‘tmay bir yuz ellik, hatto ikki yuz mingga xaridor chiqdi. Hol-jonimga qo‘yishmadi. Sotasan, deb meni rosa qiynashdi-da, Shukribey. Haliyam shukur qilaver, birodar...

– To‘g‘ri aytasan, do‘stim. Shundan keyin uyning egasiga, ijara haqini oshira qolaylik, bir yuz sakson besh liraga roziman, dedim.

– Qani endi mening ishim ham bir yuz sakson besh yoki bir ming sakson besh lira bilan bitadigan bo‘lsa. Koshkiydi. Sen shukur qilsang bo‘larkan. Gapning qisqasi, o‘sha joyga ikki qavatli imorat soladigan bo‘ldim. Hozir usta bilan mardikor falon pul tura-di, oshnam. Ko‘p cho‘zib o‘tirishning hojati yo‘q, boshiga tushgan odam buni yaxshi biladi. Mo‘ljalim uyni ikki qavat qilish, har bir qavatida rasmana xonalardan uchta, bittadan mehmonxona qurish edi. Shunaqa qiynalib ketdimki, Shukribey, asti so‘rama...

– Nimasini aytasan, Zakoijon. Mana endi uyning egasi bizga, ket, deyapti. Men senga aytsam, o‘sha turgan uyimizga dunyoning pulini sarflaganman. Hojatxonaning devori qulagan edi, yaqinda o‘n besh liraga yangi devor oldiruvdim. Bu muttaham shuniyam bilmay, jo‘na, deyapti.

– Desa deyaversin, birodar. Shunisiga shukur qil. Mendan ko‘ra ahvoling durust ekan. Menga o‘xshab imorat qurishga kirishganingda, nima bo‘lardi. Bir payt validamiz: “Qurgandan keyin yaxshilab qurish kerak, shuncha ketganning biri bo‘ladi, imoratni uch qavat qil, biror kunningga yarasin”, deb qoldilar. Poydevorini oldik. Bismillosiga 40 ming ketdi, Shukribey. Aytishga oson bu...

– O‘zing omon bo‘l, Zakoiybey... Juda sovqotib ketdim. Uydan kallayi saharda chiquvdim. Shu paytgacha uy qidirdim. Bugunning o‘zida dallolga o‘n besh lira pulim ketdi...

– Seniki holva, Shukribey. Hamma narsani chayqov bozoridan oldim. Romning o‘ziga ikki ming to‘ladim. Yana kerak. Haliyam o‘zing durustsan, shukur qilib yuraver. Imorat qursang, tashvish nimaligini bilarding. “Binoning har bir qavatida bitta emas, ikkita xonadon turishi kerak”, deb qoldi xotinim. Bundoq o‘ylab qarasam gapi to‘g‘ri. Imoratni shunga mo‘ljallab tiklayverdik, nazaringda bu ish osonga o‘xshab ko‘rinadi-yu, lekin...

– Aslo undoq emas, birodar. Rosa qiynalgan bo‘lsangiz kerak. Oqsaroy tomondan bir uy topdim, afandim. Bitta xona, yo‘lagi alohida. Nachora, rozi bo‘ldik. Ishxonadan ancha olis ekan-u, lekin iloj qancha. Barvaqt turib ketaveraman-da. Ijara haqi bir yuz etmish besh lira ekan, arzon deyishadi. Ovqat pulidan tejashga to‘g‘ri kela-di. Tag‘in olti oylik haqini oldindan bermasa bo‘lmas ekan.

– Eh, Shukribey, shuni hali tashvish deb yuribsanmi? Ahvolimni senga tushuntirolmaganga o‘xshayman. Menga o‘xshab sen ham tunuka qidirypsanmi, sementga muhtojmisan? Yo‘q, albatta. Men bo‘lsam bularni chayqovchilardan olyapman. Jonim qiynalib ketdi. Sen imorat qilmayapsan, shuning uchun bu azoblarni bilmaysan.

– To‘g‘ri, bilmayman, birodar. Lekin sen shuni bilib qo‘yki, Zakoiybey oshnam, qishda ko‘chada qoldik.

– Shukur qil, birodar, shukur qil.

– Uyning egasi ikki kundan keyin meni oilam bilan ko‘chaga haydaydi.

– Bir gap aytaymi senga? Shunisiga ham shukur qil. Nega desang, uch qavatini bitirib, endi tomini yopay deb turganim-da qaynanam: “Kuyov, yana ikki qavat qo‘shib qo‘ya qol, bola-chaqang seni keyin duo qilib yuradi”, deb qoldi. Yana malomatga qoldim. Hali usta, hali mardikor kerak, hali munitsipalitet... Senga balli, bunaqangi ishlardan xolisan.

– To‘g‘ri, Zakoiybey, to‘g‘ri.

– Shukur qilsang arziydi.

– Shukur deyapman. Endi nima qilishga hayronman... Bir-ik-kita qaqr-ququrimiz bo‘lmaganda biror boshpana topguncha muso-firxonada o‘tirib turarmidik.

– Men senga aytsam, musofirxonada turish imorat qurishdan oson, qiynalmaysan. Rosa azob chekyapman-da. Ha, ishonaver, to‘g‘risini aytyapman.

– To‘g‘ri, ishonaman, birodar.

– Sen nolimasang ham bo‘ladi!

– Noliyotganim yo‘q. Qaqir-ququrni sotay desak, hammasi kerakli... Qolaversa, keyin yangisini ololmaymiz. Sotganda ham arzon-garovga ketadi.

– Ketsa ketaversin!

– Ketaversin, men bir nima deytganim yo‘q. Ketsa ketaversin.

– Imoratni besh qavat qilib tiklab oldim. Lekin uni tiklaguncha qancha azob chekkanimni faqat men-u Parvardigor biladi. Keyin, azizim, ukam kelib qoldi. “Aka, shuning ustiga bir boloxona qurdirmasangiz bo‘lmaydi. Yaxshimi-yomonmi, har holda kuningizga yarab qoladi, ijaraga qo‘yib, oyiga to‘rt yuz-besh yuz lira olib turasiz”, dedi. Juda mushkul ekan bu narsa, birodar. Mayda-chuyda narsalarga roppa-rosa o‘n ming ketdi. Bunaqa ishlardan xabaring yo‘q-da, shuning uchun o‘z tashvishing o‘zingga katta ko‘rinadi. Men sening o‘rningda bo‘lganimda juda shukur qilib yurgan bo‘lardim.

– To‘g‘ri aytding, Zakoijon. Yonimda pulim bo‘lganida bola-chaqa bilan qishda ko‘chada qolarmidim... Olti oylik ijara haqini oldindan to‘lasam, ko‘chib kirish mumkin ekan. Menda shuncha pul nima qiladi... Bo‘lmagani ma‘qul. Imorat qilish... Boshimga balo sotib oldim. Yerning pulini hisoblamaganda imorat nari-berisi bilan olti yuz mingga tushdi. Buni bitirguncha go‘r azobini ko‘rganimni aytsam...

– O‘h-ho‘...

– Shuning-chun menday jabr tortmaganingga shukur qil.

– Ming qatla shukur. Holimdan nolimayman. Lekin qishning chillasida bola-chaqam bilan boshpanasiz qoldim, xolos. Boshqa hech nimadan nolimayman.

– Aslo nolima, Xudoning g‘azabi keladi. Mana, mendan ibrat ol, birodar. Imoratni bitirib olganimdan keyin yana boshim g‘avg‘oda qoldi. Hali u kelib, menga sot, deydi, hali bu keladi. Bir million beramiz, deyishdi. Men, ikki millionga ham sotmayman,

dedim. Shunaqa malomatga qoldimki, oshnam, bu kunni Xudo dushmaningga ham ko'rsatmasin.

– Qarindosh-urug'nikiga ham borib bo'lmaydi. Hammaning holi o'ziga ma'lum. Birovning ko'ziga yomon ko'rinishning nima keragi bor!

– Bundan ko'ra birovning ko'ziga yomon ko'ringan ma'qul. Sen kattakon imoratning egasi bo'lishlik qanchalik zo'r mashaqqat ekanini bilmaysan-da, shuning uchun bekorchi gaplarni aytyapsan. Besh mahal shukurni kanda qilmay yuraver, sen faqat shuni bil. Nega desang, birodar, hozir ijarachi degan bir dardisar bor. Men senga aytsam...

– Tashvishing menikidan ko'proq ekan, Zakoijon.

– Seniki ham gap bo'ptimi, birodar. Shunisiga shukur qil.

– Shukur, ming marta shukur. Endi men ketay, Zakoibey. Xayr bo'lmasa.

– Xo'p, Shukribey. Meni ko'rib, shu kuningga shukur qilib yuravergin, Shukribey!

Shukribey aksira-aksira uyi tomonga ketdi. To'satdan isitmasi ham ko'tarildi.

– Xo'sh, uy topdingmi? – so'radi xotini uni ko'ra solib.

– Shu kunimizga shukur qilib yursak arzirkan, xonim. Bizdan ahvoli og'ir odamlar ham bor ekan. Mabodo biz ham imorat quradigan bo'lsak, bilasanmi nima bo'larkan? Ha, shu ahvolimizga kecha-yu kunduz shukur qilib yuraveraylik.

BIZ U YERGA BORMAYMIZ

Inejiq qishlog'iga uch otliq kirib keldi. Bularning ikkitasi oddiy jandarm, uchinchisi esa o'nboshi edi.

Jandarmlar o'zaro chaqchaqlashib ketayotgan bo'lsa ham, o'nboshining avzoyi buzuq edi. U xuddi saltanat taxtiga mingan odamdek oldinda savlat to'kib borardi. Qishloq yo'lining boshiga chiqqach, o'nboshi otning tizginini tortdi. Shu atrofdagi ko'lmak yonida uymalashib yurgan bolalar bularni ko'rib, tiraqaylab qochishdi. Chillakdek ozg'in bir bola kajava qornini lapanglatib

qahvaxonaga qarab chopdi. Qahvaxonaga halloslaganicha kirib bordi-da:

– Kamandir kelyapti, kamandir! – deb baqirdi.

Qahvaxonaga jimlik cho‘kdi. Hamma eshikka qaradi.

Bola yana iziga qaytmoqchi bo‘lib tashqari chiqqan edi, boyagi otliqlar otdan tushayotganini ko‘rdi. Jandarlardan bittasi otlarni jilovidan olib, ustunga qantarib bog‘ladi. Keyin uchovi ham birin-ketin ichkariga kirdi. Qahvaxonada o‘tirgan odamlar qimir etmadi. Yolg‘iz qahvaxonachining o‘zi turgan joyida bir qimirlab qo‘ydi:

– Kelinglar, o‘nboshim, xush ko‘rdik.

Jandarm boshlig‘i unga qayrilib ham qaramadi, uzun skameykalarda, poxoldan to‘qilgan kursilarda tizilishib o‘tirgan dehqonlarga nazar tashladi, hammani bir-bir ko‘zdan kechirib chiqdi. Lekin ichkari biroz qorong‘iroq bo‘lgani uchun o‘tirganlarni yaxshi taniyolmadi.

Shu alfozda u birpas g‘o‘dayib turgach:

– Xo‘sh, nima gap, isyon ko‘taryapsanlarmi? – deb baqirdi.

Hech kim indamadi.

– Senlarga gapiryapman, isyonmi bu, nega indamaysanlar! – yana o‘shqirdi u.

– Yo‘g‘-e, o‘nboshi, unaqa emas, – dedi kimdir burchakdan.

– Bo‘lmasa nima bu? Nega indamaysanlar? Oqsoqol qani? Mi-yasi aynigan bu chol nega ko‘rinmaydi?

Allaqaysi tomondan oqsoqolning ovozi eshitildi:

– Shu yerdaman, o‘nboshim, kelaver.

Ichkaridagi qorong‘ilikka o‘nboshining ko‘zi endi ancha o‘rganib qolgan edi, shuning uchun u qahva qaynatiladigan o‘choq yonidagi skameyka tomon dadil qadam tashladi. Oqsoqol bilan uning yonida o‘tirgan odamlar o‘rinlaridan turishdi.

– Qani, o‘tir, ikki og‘iz gapimiz bor, shuni eshit, – dedi oqsoqol o‘nboshiga yonidan joy ko‘rsatib.

– Yo‘q, o‘tirmayman, nima gaplaring bo‘lsa, aytaveringlar! – javob berdi o‘nboshi oqsoqol ko‘rsatgan joyga o‘tirar ekan.

Ikkala jandarm ham nariroqqa borib cho‘kdi.

Shundan keyin oqsoqol qahvaxonachiga buyurdi:

– To‘ralarga yaxshilab bir choy qil!

So‘ngra u o‘ng qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib, kelganlarning har biriga alohida-alohida “xush ko‘rdik!” deb chiqdi.

– Xo‘sh, isyon qilyapsanlarmi? – yana boyagi savolini qaytardi, o‘nboshi oqsoqolga qarab.

– Gapingga tushunmadim, o‘nboshim.

– Nega bo‘lmasa meni kutib olmadinglar! Xo‘sh, nega qo‘limdan jilovni oladigan odam bo‘lmadi? Ilgari bo‘lganmidi shu ish? Demak, isyon-da bu!

– Zinhor undoq emas.

– Bo‘lmasa g‘alayon deb tushunish kerakmi? Axir men jandarm boshlig‘iman, ustimda hukumat bergan rasmiy kiyim-bosh!

Kimdir stakanga choy quyib, o‘nboshiga uzatdi. U choyni olib, bir ho‘plagach:

– Choy-poylaring o‘zlaringga siylov, men ichmayman. Oldin menga hisob berasanlar! – dedi, keyin yana o‘dag‘ayladi: – Ho‘v oqsoqol!

– Labbay, to‘ram!

– Senga telefon qilganim rostmi?

– Rost, o‘nboshim.

– Telefonda demokratiyaning qonun-qoidasi qanaqa bo‘lishini aytib berdim, to‘g‘rimi?

– To‘g‘ri, o‘nboshim.

– Mana shu jandarmilar orqali ham tayinlab yubordim-a?

– Shundoq, o‘nboshim.

– Xo‘sh, hammasi to‘g‘ri ekan, nega aytgan narsani qilmading? Nega odamlarni tayinlangan joyga olib chiqmading? Qani, xo‘sh? Yuz nafar odam piyoda borsin, qirq kishi otda chiqsin, o‘sha aytilgan joyga borganda hamma “Yashasin demokratiya!” deb qich-qirsin, demaganmidim? Innaykeyin, kelayotgan ulug‘larimizning poyqadamiga atab bitta buzoq bilan ikkita qo‘y olib chiqinglar, devdim, qani o‘shalar? Boshqa qishloqlar aytganimni qildi, nega senlar bosh tortasan?

– O‘nboshim, gapimga quloq sol. Biz bitta emas, beshta buzoq beraylik, bizdan ikkita emas, yigirmata qo‘y ola qol, shunga ham rozimiz. Shu jonivorlar demokratiya yo‘lida qurbon bo‘lsin, mayli.

Ammo sen bizni kattalarni kutib olishga yuborma. Senga podalab qo‘y bersak beraylikki, lekin o‘sha kutib olish marosimidan bizlarni xoli qo‘y, o‘nboshim.

– Bundan chiqdi, sizlar demokratiyaga qarshi ekansiz-da?

– Undoq emas. Demokratga qarshi joyimiz yo‘q. Lekin kutishga chiqmaymiz.

– Bo‘lmasa erkinlik malol kelibdi-da?

– Bundoq ham emas. Erkinlikka ham bizning hech e‘tirozimiz yo‘q. Erkinlik nimaligini bilamiz, uning oldida bosh egamiz. Ammo kutib olgani bormaymiz.

– Menga qara, seni shu maqsadda jandarm kuchi bilan qishloqqa oqsoqol qilib saylaganmidik? Axir, dehqonlar ulug‘larni kutib olmaydigan bo‘lsa, demokratiya qayoqda qoladi? Men sizni tushunolmay qoldim, dam erkinlikka e‘tirozimiz yo‘q, deysiz, dam “Yashasin demokratiya!” deyishdan bosh tortasiz. Bu qandoq bo‘ldi?

– Bunaqa deganimiz yo‘q, o‘nboshi. Qittay yanglishyapsan. Biz, yashasin, deb aytishdan bosh tortmaymiz, lekin shart shuki, qishlog‘imizdan chetga chiqmaymiz. Mayli, shu yerning o‘zida nima desang, shuni qilaylik, yashasinlab yer-u osmonni larzaga keltiraylik, hammasiga rozimiz. Ammo bizni o‘sha joyga yuborma.

Oqsoqol o‘nboshiga sigaret tutdi. O‘nboshi sigaretdan bir dona olgan edi, allakim o‘t uzatdi.

– Yo‘q, chekmayman, – dedi u sigaretni yondirib olgach. – Senlarnikini chekmayman. Qani, oqsoqol, gapir, nega bormayman deyapsan?

– O‘sha joyingga bormaymiz. O‘nboshi, shu yerdagisiga biz tayyormiz. Bir hafta yashasin, deb qichqiringlar, desang qichqiramiz-u, lekin qishloqdan tashqari chiqmaymiz.

Shu atrofda o‘tirgan bir mo‘ysafid gapga aralashdi: – Baraka topgur oqsoqol, shu g‘alchaga bor gapni aytib bera qol. O‘z qulog‘i bilan eshitsin.

– Xo‘p, bo‘lmasa quloq sol, o‘nboshi, men gapirib beray. Shu vaqtgacha biror marta bu ishdan bosh tovlaganmidik? Yo‘q. Nima desang, shuni qilib keldik. Sen qirq kishi ot minib borsin, deb buyurganingda, yuzta otliq bilan ham borganmiz. Kamida yuz nafar

odam yayov borsin, deganingda biz butun qishloqni oyoqqa turg'izib olib ketganmiz. Sen bitta buzoqcha so'ragan kezlaringda bizlar ikkitalab ho'kiz olib borganmiz. Ha, shu vaqtgacha biror marta ham gapingni ikkita qilganimiz yo'q. Mana endi bu yog'ini tingla: bultur telefon qilib, kutib olishga chiqinglar, deding. Hammamiz chiqdik. Maydon odamlar bilan liq to'la ekan. Kimdir o'rtaga chiqib, va'z-xonlik qildi. Gapirob bo'lganidan keyin qarsak chaldik. O'sha kuni yurtdagi politsiyaning hammasi biz borgan joyga yig'ilgan ekanmi, to'da-to'da bo'lib bizga yopirilishdi. Hammasining qo'lida tayog'i bor, rosa kaltak edik. Ko'p qatori meni ham urib yiqitishdi. Bundoq qarasam, hamqishlog'imiz Ibroy olako'z yerda voyvoylab yotibdi. Boyoqishning o'zi nima ahvolda-yu, mendan hadeb:

– Oqsoqol, bu qandoq gap? – deb so'raydi.

– Men ham tushunolmay qoldim, Ibroy, – dedim unga. – Chamasi bizlar qishloqdan bu yoqqa kelguncha hokimiyat boshqa partiya o'tgan ko'rinadi.

Rosa kaltakka shishib, yerga marjondek tizilganimizdan keyin-gina nima gapligiga tushundik. Bilsak, boya biz qarsak chalgan notiq biznikidan boshqa partiyaning vakili ekan. Biz ham yanglishib o'sha muttahamga "Yashavor!" deb baqirgan ekanmiz. Biri-mizning qo'limiz, birimizning oyog'imiz sindi. Urushdan qaytgan yaradorlardek, qishloqqa kirib bordik. Ko'pchilik yotib qoldi.

Oradan bir hafta o'tgan edi, yana sen telefon qilib: "Ulug'lari-mizdan biri kelyapti, kutib olinglar. O'zini aptambili bilan yerdan ko'tarib olinglar", deding. Xo'p bo'ladi, deb yo'liga peshvoz chiqdik. Aptambilini ko'ra solib yugurdik, o'zing aytgandek qilib aptambili bilan yerdan ko'tardik. Lekin shu payt o't o'chiradigan bir mashina paydo bo'ldi-yu, yo'g'on xartumidan bizga qarab suv purkay boshladi. Suvi bilan bizni chunonam savaladiki, asti qo'yaver. Husayn davangir degan odamimiz bor, o'zi yerda bal-chiqqa belanib yotibdi-yu, hadeb chapak chalib, "yashavor"! deb qichqiradi. Tag'in bechora har ikki gapning birida, menga suv purkashyapti, deydi.

Suv to'fonidan zo'rg'a qochib qutuldik. Keyinchalik bilsak, yana yanglishibmiz. O'zimizning partiya boshlig'iniki, deb begona partiya boshlig'ining aptambilini ko'tarib ketgan ekanmiz. Shilta-

yu, shalabbo bo‘lib qishloqqa qaytib keldik. O‘zim ham rosa ivigan ekanman, o‘n besh kungacha badanimdan nam arimay yurdi.

Keyingi haftada yana telefon qilding, o‘nboshi. Bu gal dehqonlar bormaymiz, deb, turib olishdi.

– Iya, kaltak bilan suvni endi ko‘ryapsanlarmi? Oldingi hukumat davrida tayoq yemaganmidinglar? Qolaversa, bizni begona partiya emas, o‘zimizning partiyamiz savaladi, shunga ham ota go‘ri qozixonami, – deb ularga nasihat qildim.

Xullas, qishloq ahlini yig‘ib, yana kutishga chiqdik. Hali birorta kattani ko‘rib, gapini ham eshitmagan edikki, bizga jandarmlar hamla qilib qoldi. Bizlarni mashinada quvib, tayoq bilan savalashdi. O‘t o‘chiradigan mashinalar ustimizga suv purkadi. Bu yog‘ini so‘rasang, o‘nboshi, shundan keyin ketma-ket bombalar portlay boshladi. Yana bizdan xatolik o‘tgandek ko‘rinadi-yu, lekin gap nimadaligini bilmaymiz. O‘sha bombasi odamni yig‘latar ekan, ko‘zlarimizdan duv-duv yosh quyiladi. Rajab bechora xuddi jinniga o‘xshaydi, dam qotib-qotib kuladi, dam bo‘lsa ho‘ngrab yig‘laydi. Bombasi patir-putur yorilib turibdi. Xartumlardan ustimizga suv yog‘iladi. Mashinalar atrofimizda g‘ir-g‘ir aylanadi-yu, boshlarimizga ketma-ket tayoq tushadi. Odamlarimiz bo‘lsa jon holatda, “Yashasin demokratiya!” deb qichqirishadi. Nima bo‘ldi-yu, bir payt, “ho‘v yaxshilar, jiminglar, hukumat o‘zgarganga o‘xshaydi!” deb yubordim.

Zo‘rg‘a qochib qutuldik. Bombalar bizni yomon xarob qildi. Ancha kungacha ko‘zimizdan duv-duv yosh oqib yurdi. Gapning qisqasi, bizlarni tinch qo‘y, o‘nboshi to‘ra, u yerga endi yubora ko‘rma. Biz aslo bormaymiz. Boshqa nima desang, shunga rozimiz. Nima so‘rasang, o‘shani beramiz. “Yashasinni” shu yerda turib qotiramiz. Xo‘p desang shu. Lekin u ulug‘larni kutib olishga bizni yuborma. Yo‘-o‘q, o‘nboshi, endi hecham bormaymiz.

ASABIY ODAM

Azbaroyi tutaqib ketganidan qo‘l-oyog‘ini titroq bosgan nimjongina bir mo‘ysafidni itarib-surib politsiya bo‘limiga olib kirishdi.

– Manavi chol hammamizni haqorat qildi, komissar to‘ra, darhol javobgarlikka torting.

Komissar eng oldinda turgan barzangidan so'radi:

– Nima deb haqorat qildi?

– Yomon so'zlar bilan haqorat qildi, komissar to'ra, otam rahmatlikka ham til tekkizdi. Padari buzrukvorimiz o'rtağa tushmaganlarida ham mayli edi...

Gapni cholning o'zi ilib ketdi:

– To'g'ri, haqorat qildim, ho'kizdan tarqagan ekansan, dedim. Mana, men bo'lgan voqeani gapirib beray, o'zingiz eshitib ko'ring. Taksida kelayotgan edim. Bu yigit Oltinbaqqol degan joyda mashinaga chiqdi. Taqsim maydoniga kelganda tushman, deb qoldi. Buni ko'rib qonim qaynab ketdi. "Ho'v ho'kizdan tarqagan, hali yosh ekansan, kuch-quvvating joyida ekan, shu ikki qadam yerga mashinaga tushmasang o'lasanmi?" deb aytdim. Bo'lgan gap shu. Mana ishonmasangiz o'zidan so'rang.

– Barzangi cholning gapini tasdiqladi.

– Bu yerda yigitning o'zi aybdor, lekin meni bekorga xafa qildi, – dedi o'ng tomonda turgan ikkinchi bir da'vogar.

Chol komissarning savolini kutib o'tirmay o'zi gap boshladi:

– Buniyam boplab so'kdim, ayb o'zida. Bu odam o'zi Taqsimda mashinaga o'tirdi. Bir nafasda ikkita sigaret chekib tashladi. Indamadim, yana bitta tutatdi. Miq etmadim. Mashinaning ichi tunga to'lib ketdi. Oynani sal ochib qo'yaylik, nafas olib bo'lmayapti, desam, yo'q, havo sovuq, men shamollab qolaman, deydi-ya. Gapini eshitib g'azabim qaynadi. "Qanaqa eshaksan o'zing, ablah, shamollab qolishdan qo'rqadigan bo'lsang, nima uchun o'tirgan joyingda mo'rkondek ketma-ket tutun qaytarasan?" dedim.

– Qariyaning gapi to'g'ri. Bunaqa betamiz odamlarning ta'ziri berib qo'yish kerak, – gapga aralashdi uchinchi da'vogar.

– Siz o'zingiz nima demoqchisiz? – so'radi komissar unga yuzlanib.

– Meniyam, afandim... Yomon haqorat qildi...

– Qildim, qilaman ham... Bu kishi Galatasaroydan taksiga chiqdi. Yetti tug'ib bir qolgan odamini topganday menga hasrat qila ketdi. Oilasi to'rt jon emish, ikki xonali uyda ijara turarmish. Xotini o'taketgan shallaqi emish. O'tgan yili qizini uzatgan ekan, kuyovi noqobil chiqibdi. Xotini yana homilador bo'lgan ekan, qornini

yorib bolani olishibdi. Endi yana bo'yida bo'lib qolganmish. Bola bo'lmaslikning yo'lini bilmaysizmi, deb mendan so'rab qoldi. Shu gapni eshitib tepa sochim tik bo'lib ketdi. "Ho'v afandim, bu qandoq bo'ldi, o'zing og'zida bitta tishi qolmagan ro'dapo chol bo'lsang, buning ustiga xotining ketma-ket tug'ib beraversa? Bu haqda sen emas, boshqalar o'ylashi kerak. O'zing qanaqa molfahm odamsan, uydagi gapni duch kelganga aytaverasanmi, nomard", dedim.

– Juda boplabsan, sening o'rningda bo'lganimda men ham shundoq qilgan bo'lardim, – deb yubordi boshqa bir da'vogar.

– Xo'sh, sizga nima dedi? – uning o'zidan so'radi komissar.

– Bu odam meniyam haqorat qildi, to'ram.

– Ha, bopladim, yana boplayman. O'zi Tepaboshida taksini to'xtatib chiqib oldi. Chiqdi-yu, pulemyotga o'xshab ketma-ket aksa ura boshladi. Chetga qarab ursam ham go'rga edi, lekin bu muttaham naq betingizga poylab otadi-ya. Yana bir xapshu deb yuborgan edi, yuz-ko'zimni so'lakayi bilan chaplab tashladi. "Agar tumov bo'lgan bo'lsang, og'zingga ro'molcha tut yoki aksirayotganingda qo'ling bilan og'zingni bekitib tur. Odamning betiga qarab aksa urish qayoqdan chiqqan, itvachcha?" – deb so'kib yubordim. Axir yo'li shundoq emasmi, komissar to'ra?

– Balli, otaxon, shunaqa bo'lishi kerak, gaping juda to'g'ri, – dedi uni quvvatlab yana bir da'vogar.

– Qani, o'zingiz nima demoqchisiz?

– Bu odam meniyam kurakda turmaydigan so'zlar bilan haqorat qildi.

– Ha, tonmayman, hayvon deganim rost. Gap bundoq. Bu zang'ar shishxonaga kelganda mashinani to'xtatdi. Pastga tushgach, nuqul cho'ntagini kovlaydi-yu, puldan darak yo'q. O'zingiz bilasiz, bu soatda ko'chada qatnov zo'r bo'ladi. Orqamizda tramvaylar, avtobuslar, mashinalar turna qator bo'lib ketdi. Politsiyachi bizga tezroq yur, deb hushtak chaladi, shofyorlar baqirib-chaqirishadi. Bu ho'kizning esa parvoyi falak. Hali shimining cho'ntagini kovlaydi, hali nimchasini. Anchadan keyin "mana-e, topdim" deb ich cho'ntagidan yuz liralik qog'oz pul chiqarib bersa bo'ladimi?! Jon-ponim chiqib ketdi. "Taksiga o'tirgan odam darrov

pulini tayyorlab qo'yishi kerak. Shuncha odamni yo'ldan qoldirish yaramaydi. Pulingni maydalab qo'ysang bo'lmasmidi, hayvon?!" deb so'kib berdim.

Da'vogar bo'lib kelgan shu taksining shofyori ham uning yonini oldi:

– Barakalla, boplab ta'zirini berding, qoyilman.

Komissar darhol unga o'girildi.

– O'zingiz nega keldingiz?

– Men ham so'kish eshitdim.

– Ha, to'g'ri, buniyam eshak dedim. Nega deganda, u bitta xotindan pulni olib, xo'p opajon, dedi, ikkinchisiga onajon deb murojaat qildi. Bir kishini amaki, yana birini tog'a deb chaqirdi. Yo'lovchilarning birini aka, birini uka deb rosa sayradi. Bir mo'ysafidni boy ota, deb kuzatib qoldi. Tishimni tishimga qo'yib ketaverdim. Oxiri men ham haqimni to'lab, mashinasidan tushayotgan edim, "xafa bo'lmay keting, ota", deydi-ya. Bunisiga endi nima desa bo'ladi? "Ho', xumpar, men sening onangni ko'rmagan bo'lsam, xotining kimligini bilmasam, nega endi menga ota deysan? Mashinangga tushgan odam senga urug'-aymoq bo'lib ketaverar ekan-da, eshak!" – deb aytdim.

– Shuncha yoshga kirib, Istanbul qanaqaligini bilmaysanmi o'zing? Mabodo senga bunaqa qo'pol, befarosat odamlar yoqmas ekan, ko'chaga chiqib nima qilasan? Uyingda tinch yotaversang bo'lmaydimi, esh...

Shu joyga kelganda komissar o'zini o'nglab oldi. – Afandim!

KALTAKSIZ TUROLMAYMAN

Avtobus liq to'la odam. Shulardan biri avtobusga yanglishib chiqib qolganga o'xshaydi. Aslida u "Tez yordam" mashinasiga muhtoj ko'rinadi. Boyoqishning chap qo'li bo'yniga latta bilan osib qo'yilgan, boshi chandib tashlangan. Bir ko'zi momataloq bo'lib shishib ketibdi, ikkinchisi esa qontalash. Qo'lidagi hassasi bilan zo'r berib, o'ziga joy ochmoqchi bo'ladi, xuddi soatning kapgiriday jag'i tinmay, dam-badam: "Ih!" "Uh!" "Voh!" deb inqillay-

di. Go'yo avtobus bir chayqalsa, qo'l-oyog'i uzilib, bir qop suyak bo'ladigan vajohati bor.

Rahmi keldi shekilli, bir kishi unga joyini bo'shatib berdi.

– Xudoyo kam bo'lmang, – minnatdorchilik bildirdi u inqillab. Yonidagi odam buni tanib qoldi.

– Uh... Voy jonim, omonmisiz, Sharofiddinbey. Abgor bo'ldim, abgor. Uh...

– Xudo shifo bersin. Ha, tinchlikmi, nima bo'ldi?

– Voy biqinim... Asti so'ramang, uch oydan beri ahvol shu.

– Chakki bo'pti-ku... Shifosi bilan bergan bo'lsin, Solmonbey. Nima kasal bo'ldingiz? Qayeringiz og'riydi?

– Oh, nimasini aytasiz. Bu ham ko'rgilik ekan. Shunaqa kasal ham bo'larkan... Uf, o'lar bo'lsam o'lib bo'ldim...

– Obbo, sizga qiyin bo'pti-ku. Doktorlar nima deyapti? Kasalni aniqlashdimi?

– Voy belim... Bunga doktorning kuchi etmaydi, birodar. U ham o'jizlik qiladi... Uh-h... Dushmaningga ham ko'rsatmasin bu kunni. A'zoyi badanim zirqirab og'riydi-ya, xuddi birov ombur bilan sug'urib olayotganga o'xshaydi. Ikki sonimni ko'tara olmayman. Ana, ana, ih...

– Doktorga murojaat qilish kerak, Solmonbey. Bunaqa yurishda bo'lmaydi. Loaqal kasalxonaga yotish kerak.

– Menikining kasalxonaga aloqasi yo'q, Sharofiddinbey. Ruhiyatga bog'liq narsa bu. Voy jonim-ey... O'ziyam juda yuqumli bo'larkan.

Sharofiddinbey sal chetga surilib o'tirdi.

– Unday bo'lsa ko'chaga chiqmaslik kerak.

– Uf... Ih... Chiqmay bo'ladimi? Aytishga oson, boshidan o'tgan biladi buni. Chiqmay ko'ring-chi... O'g'limdan yuqdi bu kasal.

– Iya, o'g'ilcha ham betob deng?

– Nimasini aytasiz. Betob bo'lganda ham... juda tang ahvolda. Anchadan beri shunaqa. Voy-voy... Men sizga aytsam, gap bundoq, afandim... O'g'lim litseyini bitirolmadi. To'qqizinchi sinfda ikki yil o'tirib, arang o'ninchiga chiqib oluvdi. O'ninchi sinfda ham ikki yil qolib ketdi. Hammasiga koptok sababchi... Voy biqinim...

O'g'limga nasihat qildim, koptogingni qo'y endi, es-hushingni yig'ib ol, keyiningni o'yla, dedim. "Bu narsa menga bog'liq emas, dada", deydi. Qolaversa, har futbol o'yinidan keyin hamma yog'i dabdala bo'lib keladi. Chap oyog'i sinib, koptok o'ynamaydigan bo'lib qoluvdi, shunga ham shukur qildim. Uf, bo'lmay ketyapman... Oyog'i singan bo'lsa ham o'zi sog' qolganiga suyundim. Axir bir kunmas, bir kun maydondan o'ligini sudrab chiqishim ham mumkin edi-da. Uh, a'zoyi badanim o't bo'lib yonyapti... Shundan keyin, afandim, o'g'ilcha futbol jinnisi bo'lib qoldi. O'zi o'ynamaydi-yu, lekin birorta o'yindan qolmaydi.

Anqara bilan Izmir unga ikki qadam yo'l bo'lib qoldi. Sog'-salomat borib keladigan bo'lsa mayliydi-ya, har gal kaltakdan shishib, mayib bo'lib qaytadi. Keyin haftalab ko'rpa-to'shak qilib yotadi. Hamisha ovozi xippa bo'g'ilgan bo'ladi. "Ovozga nima qildi, o'g'lim", desam, "ko'proq baqirib yuboribman", deydi. "Kamroq baqirsang bo'lmasdimi?" desam, "bu menga bog'liq emas", deydi. Bir o'yindan boshi yorilib kelsa, ikkinchisidan burni qonab, ko'zi shishib qaytadigan bo'lib qoldi.

– O'g'lim, yana nima bo'ldi?

– O'yin paytida yoqalashib qoldik.

– Maydonda futbolchilar jang qilishini-ku, bilaman, lekin tomoshabinlar ham yoqalashadimi?

– Bo'lmasa-chi.

– Boshqalar yoqalashsa yoqalashaversin, sen tinch o'tirsang bo'lmaydimi?

– Chetdan turib gapirish oson, o'zing bir borib ko'rsang bilasan.

O'g'il bilan savol-javobimiz hamisha shu. Bir kuni uni polit-siya bo'limidan ajratib olib keldim. Yana bir safar "Tez yordam" kasalxonasidan topdim. Yana nasihat qildim, bo'lmadi. "Chetdan turib maslahat berish oson, o'zing bir borib ko'r, keyin bilasan" degan vajni qildi. Bo'pti, men ham bir borib ko'ray, deb ahd qildim.

Bir kuni futbol o'yiniga o'g'lim bilan yetaklashib bordik. O'yin boshlanib ketdi. Maydondagi komandalar bilan zarracha ishim yo'q. Kim-kimga to'p kiritisa kiritaversin, menga nima. Stadionda o'tirgan tomoshabinlarning qilig'ini ko'rib, kulgim qistaydi. Nima bo'ldi-yu, bir payt darvozalardan biriga to'p kirdi. Kirganini o'z

ko'zim bilan ko'rdim. Lekin sudya buni hisoblamadi. Oshkor adolatsizlik qildi, chidab turolmadim. "Sudya ko'zoynak taqsin!" deb qichqirdim. Boshqa odamlar ham qiy-chuv ko'tarishdi. Shu payt yonimda o'tirganlardan biri, "To'p kirmovdi. Sudya haq", deb qoldi. Men ham bo'sh kelmadim. "To'p kirgan edi. Sudya sotilgan ekan, hisoblamadi", dedim. Tuppa-tuzuk kiyingan haligi odam menga qarab, "ko'zing ko'rmi, ho'kiz, to'p kirmovdi-ku", deb qolsa bo'ladi. "O'zing ho'kiz ekansan, ahmoq", dedim. Futbol o'yiniga endi borishim, hali baland-pastini bilmasdim. Aslida seni birov haqorat qilsa, indamay turishing kerak ekan. Gap qaytarib chakki qilgan ekanman, boyagi odam "gurs" etib burnimga bir musht tushirdi. "Gup" etib ag'darilib tushdim. Xayriyat, odamlar o'rta tushib, ajratib qo'yishdi, bo'lmasa kunimni ko'rar ekanman. Og'iz-burnim qon, yerda dumalab yotibman. O'g'lim yonimga kirar, deb o'ylovdim, qayoqda deysiz. "O'g'lim, bu nima ko'rgilik?" desam, "To'xtab turing, dada, hozir gol bo'ladi", degan javobni qildi. Ro'molchani qonagan burnunga tiqib, zo'rg'a o'rnimdan turdim.

Boyagi urgan to'pini sudya hisoblamagan komandaga mehrim qo'zib ketdi. O'shaning o'yinchisiga koptok tegsa, jazavam tutib, o'tira olmaydigan bo'lib qoldim. Xuddi maydonda yurgan odamdek, oyog'imni siltab tashlayman. Ba'zan esa oyog'imni dast ko'taraman-da, darvoza to'rini teshib, to'pni osmonga sputnik qilib chiqaradigan odamdek zarb bilan tepaman. Azbaroyi qizishib ketganimdan oldimda o'tirgan odamning orqasiga qarab tepayotganimni sezmabman. Sal hovurdan tushgach, undan kechirim so'radim. "Hechqisi yo'q, futbolda bo'ladigan gap, ana hozir gol bo'ladi, qara, qara", dedi. Shu payt kimdir orqamga qarab bir tepdi. Zarbning zo'rligidan ko'zimdan o't chaqnab ketdi. Futbolchilik shunaqa bo'larkan, Sharofiddinbey. Shu tariqa bir-birimizni tepkilab o'tirgan edik, kutilmaganda bizning komanda darvozasiga to'p urishdi. Vijdonini yutgan sudya buni hisob qildi. Bunday nohaqlik oldida chidab turolmadim. "Sudya - latta!" deb baqirdim. A'zoyi badanim titrab ketdi. Yonimda gaz suv sotadigan bir odam o'tirgan ekan, uning shishalarini olib, sudyaga otdim. Yaxshiyamki, qo'limga faqat shisha ilindi. O'sha paytda granat bo'lsa ham

otib yuborardim. Birdan qiy-chuv boshlanib ketdi. Tomoshabinlar tarafma-taraf bo'lib, yoqalashib ketishdi. Odamlar juft-juft bo'lib, bir-birini sola boshladi. O'n yashar bir bolani topib, men ham tagimga bosib savalay ketdim. Bunaqada odam o'ldirish ham hech gap emas ekan. Yaxshiyamki bolapaqir: "Amaki, ikkovimiz bir tomondamiz-ku", deb qoldi. Bolani endi tagimdan bo'shatgan edim, devdek bir odam menga chang solib, tagiga bosdi. Orqa-o'ngiga qaramay rosa do'pposlay ketdi. O'g'ilni yordamga chaqiraman, qani endi qayrilib qarasa. U ham o'zi bilan o'zi ovora. Oxiri "politsiya!" deb qichqirdim. Politsiyachilar ham janjalga aralashib ketishdi. Biri kaltak yeydi, biri uradi. "Ho'v birodar, sen tag'in meni bekorga urayotgan bo'lmagin, balki ikkovimiz ham bitta komanda tarafdoridirmiz" degan edim, "boshqa odamni endi qayerdan topaman", deganicha yana bir musht tushirdi. Qo'lidan zo'rg'a qochib qutuldim. Barzangi mendan ajrab qolgach, skameykalarni sindira ketdi.

Nihoyat, mushtlashuv to'xtab yana o'yin boshlandi. Odamlar qiy-chuv ko'tarib yubordi. Tomog'im xippa bo'g'ilgan ekan, baqirolmay qoldim. Yonimda o'tirgan odamning qo'lida tunuka quti ko'rnuvdi, men ham zo'r berib taqillatishga tushdim. Chinakam qiyomat shundan keyin boshlandi. Maydonda ikki o'yinchi yoqalashib ketdi. Iya biz jim o'tirarmidik? Yana tarafma-taraf bo'lib mushtlashdik. Allakim oyog'imdan ko'tarib, osmonga irg'itib yubordi. Havoga bir sapchiganimni bilaman, boshqasi esimda yo'q. Bir payt ko'zimni ochib qarasam, kasalxonada yotibman.

– Demak, bu jarohatlarni o'sha kuni olgan ekansiz-da? – so'radi Sharofiddinbey.

– Qayda deysiz. Komandamiz ertasi kuni yana o'ynadi. Bormay iloj qancha? Mening o'rnimda bo'lsangiz, siz ham albatta borardingiz... Ha... Uh... Oh... Voy biqinim... Og'rig'iga chidolmayapman.

Solmonbeyning qo'lidagi o'rog'liq narsa yerga tushdi. Engashib olarkan:

– Tunuka bilan shaqildoq olvoldim. Ovozim chiqmay qolsa, chalib o'tiraman, – dedi.

Avtobus to'xtadi. Hamma yog'i oq dokaga o'ralgan odam o'rnidan turdi.

- Xo'p, xayr Sharofiddinbey.
- Yo'l bo'lsin? Doktorgami?
- Yo'q, azizim, futbolga ketyapman... Uh... Ih... Voy oyo-
g'im...

NOZIK BAROMETR

Mening aziz bir do'stim bor.

Nima haqda yozishimni bilmay, bir kuni ishxonada xunob bo'lib o'tirgan edim, bir odam kirib keldi. Kirdi-yu, yugurib oldimga kelib, peshanamdan cho'lpillatib bir o'pdi.

- Qoyilman, mard yigit ekansan! - deya hayqirdi u.

Mardligim o'zimga ham ma'lum bo'lgani uchun iltifotiga e'tibor bermadim. U gapida davom etdi:

- O'zing ham zap yozuvchisan-da. Qalamingdan zahar tomib turadi-ya!

Zahar tomib turadigan qalamim uchun bir kuni zaqqum yutishim mumkinligini o'sha kezda butunlay unutib, shirin so'zlariga mahliyo bo'lib qoldim.

- Boplayver bu xumparlarni! Qancha ursang, shuncha oz ularga! Bu yaramaslarga faqat sening qalaming bas keladi. Aslo tap tortma! Ha, dadil bo'laver!

Shu-shu u bilan inoqlashib ketdik. Eh, harqalay biz shirin gapning qulimiz-da.

Faylasuflar odam bolasiga turlicha ta'riflar berishgan. Lekin mening o'ylashimcha, odam - bu o'zini inson deb yurgan eshakning o'zi. Nega desangiz, o'shanda men odamligimga bordim. Do'stimning shirin gaplariga uchib, qalamimga yana zo'r berdim. Hali-hali esimda - ertasi kuni prokurorga ro'para bo'ldim. Undan bir amallab qutulib kelayotgan edim, mendan maslahatini ayamagan boyagi oshnamni ko'chada ko'rib qoldim. U meni ko'rmadi.

Yonidagi ikkita sherigiga uqtirayotgan gaplari qulog'imga chalindi:

- Shunaqa ham yozib bo'ladimi, azizim?! Axir bu xiyonat-ku! Axir u ajnabiy odam emas-ku!

Oradan ancha vaqt o'tdi. Bir kuni o'sha oshnam o'pkasini qo'ltiqlaganicha oldimga yugurib keldi. Oldingidan ham zo'rroq mehribonlik bilan bo'ynimga osildi:

– Kechagi feletoningni rosa miriqib o'qidim, do'stim. O'ziyam antiqa chiqibdi. Qalamingga Xudo quvvat bersin. Vatanimizni sizlar qutqarib qolasiz. Aslo bo'sh kelma, dadil yozaver.

Chindan ham odam degani o'zini inson hisoblab yurgan eshaking o'zginasi ekan. Vatanimizning omon qolishi mening feletonlarimga bog'liq ekan-da, dedimu, yozadiganimni yozib tashladim. Bu gal bir emas, ikki politsiyachi oyog'imni yerga tekkizmay o'tirgan joyimdan to'g'ri tergovga olib bordi. So'roq berib qaytar chog'imda yana oshnamning hasratini eshitib qoldim. U yonidagi odamga zo'r berib gapini ma'qullayotgan edi:

– Afandim, mamlakatdagi ahvolni yaxshilash kelib-kelib shunga qolibdimi? Bunaqa ishga tumshug'ini suqib nima qiladi? Har kim o'zining chegarasini bilishi kerak-da, axir. Chegaradan tashqari chiqishga hech kimning haqqi yo'q. Bunaqa qilaversa tergovga tushish emas, dorga osilishi hech gap emas-a!

Bu safar ham jazodan omon qoldim. Sutdan og'zi kuygan qatqni ham puflab ichadi, deganlaridek, endi ancha ehtiyot bo'lib, yo'q narsalarni yozib yurdim.

Eshitsam, aziz do'stim yana mendan rozi emasmish.

– Bilamiz, biz bunaqa odamlarni, – deb yurganmish u. – Bir cho'qishlik holi bor ekan, mana endi adoyi tamom bo'ldi. Bunday yozuvchilar bir marta yalt etadi-yu, keyin so'nib ketadi. Bo'lmasa ikki marta tergovga tushdim, deb allaqayoqdagi bo'lmag'ur narsalarni yozib yurarmidi.

Ilojim qancha, do'stimning gapi to'g'ri. Bir payt o'zi ham kelib qoldi.

– Bu xomkallalar hajviya nimaligini tushunishmaydi. Sen, oshnam, yozuvingdan qolma. Ha, dadil bo'l, bir gap bo'lsa, bu yoqda biz bormiz, – dedi u.

Dalda bergani uchun minnatdorchilik bildirdim. Modomiki orqamizda suyanadigan shunaqa zo'r tog' bor ekan, suyanamiz-da. Ertasiga to'ppa-to'g'ri politsiya qo'lga tushdim.

Qamoqdan chiqqan kunim ko'chada do'stinga ro'para keldim. Suyunganimdan bag'rimga bosay deb, o'zimni tashlagan edim, lip

etib gavdasini chetga oldi. Zarb bilan borib do‘kon oynasiga urildim. O‘zimga kelib qarasam, oshnam tushmagur juftakni rostlab qopti.

Endi ehtiyot bo‘lib, yengilroq yozmasam bo‘lmaydiganga o‘xshaydi. Shunday qildim ham.

– Ha, endi, ertami-kechmi shunaqa bo‘lishi kerak edi. Esiz, esiz, bu bechora ham pulga uchib, sotilib ketibdi-da, – do‘stim shunaqa deb menga achinib yurganmish.

Do‘stlarimni hech xafa qilgim kelmaydi. Yana qalamimga zo‘r berdim. Birinchi gal yengil qutuldim-u, lekin ikkinchisida oyog‘im osmondan keldi.

Ancha vaqt ishsiz tentirab yurdim, kirmagan ko‘cham, uchramagan idoram qolmadi. Oxiri ming azobda bir joydan zo‘rg‘a ish topdim. Sal o‘zimga kelib, orqa-o‘ngimni endi olib yurgan edim, yana o‘sha oshnam ko‘rinib qoldi.

– Qoyilman senga, juda serg‘ayrat, juda botir odam ekansan. Azizim, sen yo‘qni bor qiladigan kishisan, – deya sayrab ketdi, so‘ngra men bilan xayrlasha turib qo‘shib qo‘ydi. – Bilasanmi, shu kunlarda biroz puldan siqilib yuribman. Menga yuz lira topib berolmaysanmi?

Do‘stimga ko‘proq yordam ko‘rsatolmasligim uchun uzr aytib, so‘raganini berdim.

– Asti qo‘rqma, orqaga chekinma, sening qilayotgan ishing – bu xalq ishi, – dedi u chiqib ketayotib.

Men ham orqaga chekinmadim. Oqibat shu bo‘ldiki, bu gal meni to‘ppa-to‘g‘ri qamoqqa tiqib qo‘yishdi.

Meni ko‘rgani kelgan bir o‘rtog‘im yo‘lda do‘stimni uchratganini gapirib berdi.

– Afandim, – debdi u o‘rtog‘imga, – unga ko‘p nasihat qildik, gapimizga kirmadi. Har bir ishning o‘z mavrudi bo‘ladi. Ko‘ngling nimani istasa, shuni yozishing mumkin, lekin yo‘li bilan, mavridi bilan qilish kerak-da. Mana oqibati nima bo‘ldi: qulog‘idan cho‘zib, avaxtaga tiqib qo‘yishdi.

Men chinakam do‘st, asl og‘ayni mana shunaqa bo‘lishi, yuragida bor gapni ochiq-yoriq aytishi kerak, deb hisoblayman.

Qamoqdan qutulib chiqqanimdan keyin ancha vaqtgacha ish qidirib tentirab yurdim. Nihoyat, bir joyga o‘rnashdim. O‘zimga

o'zim "ishqilib bu yog'iga ehtiyot bo'l" dedim-da, ishni boshlab yubordim. Qalamim ham joyida, qimirlab turibdi. Umringdan baraka topkur do'stim bir mahal mendan xabar olgani kelib qoldi.

– Buyursin, do'stim, buyursin, – dedi u meni ko'ra solib. – Joying o'zingga yarashib turibdi. Yozishni faqat senga chiqargan, senga. Bu yog'iga yozaver endi, ha, yozaver. Sening yozgan narsalaringni xalq o'z fikrining ifodasi deb bilmoqda. – Keyin ikki qo'lini baland ko'tarib, xonada o'tirganlarga eshittirib hayqirdi: – Sen dono odamsan, afandim, donosan.

Keta turib "Ishimning mazasi yo'qroq..." deya gap boshlagan edi, bu yog'ini eshitib o'tirishni o'zimga ep ko'rmay, darrov yonimni titkilab ko'rdim.

– Aybga buyurmaysan, do'stim. Ikki yuz lira pulim bor ekan, shuni baham ko'ramiz.

Jahli chiqqanga o'xshadi:

– Hazilingni qo'y, azizim. Senga Xudo yetkazsin. Menga sal ko'proq pul kerak edi.

– Yuz ellik lira etadimi?

– Hammasini beraver.

– Mayli, ola qol. Menga atigi o'n lirasini qoldirsang bas.

– Unaqa qilma, do'stim. Hammasini beraver.

– Xudo haqqi, yonimda boshqa pul yo'q. Loaqal o'zimda besh lira qolsin.

– Iloji yo'q-da, azizim. Juda zarur menga.

– Mayli undoq bo'lsa ola qol. Menga kechki ovqatga ikki yarim lira bersang bo'ladi.

– Iya, shuncha pul ishlab, kuning ikki yarim liraga qoldimi?

– Nima qilay, xonasi shunaqa bo'lib qoldi. Xo'p, bu yog'ini bir iloj qilarman, sigaretga yetadigan qilib qoldirsang bo'lar.

Do'stimni jo'natgach, qilgan nokasligim uchun o'zim uyalib ketdim. Unga ko'proq yordam ko'rsatsam arzimaydimi?

Shu zaylda o'zimga o'zim dashnom berayotgan edim, to'satdan do'stim tutaqib kirib qoldi:

– Bu nima qilganing? Puling yuz sakson ikki yarim qurush kam-ku?!

Lavlagidek qizarib ketdim.

– Kechirasan, uzr. Lekin o‘zim ham qancha berganimni bilmay qolibman.

– Qani, qolganini bu yoqqa cho‘z! – deb o‘shqirdi u.

O‘shqirsa, haqqi bor, bergan pulim kam chiqibdi. Yetmaganini bittasidan qarz olib berdim. U keta turib, nasihat qilishni unutmadi:

– Qalamingni charxla, tig‘i o‘tkir bo‘lsin, bu vijdotsizlarning ko‘ksiga xanjar bo‘lib botsin!

Qalamim haddan tashqari o‘tkir bo‘lib ketgan ekan shekilli, bu gal men ishlab turgan gazetani yopib, o‘zimni yana avaxtaga tiqishdi.

Temir panjarali kamerada yotibman-u, lekin do‘stimning barcha gaplari varaqa singari menga yetib turibdi.

– Battar bo‘lsin, – debdi u mening qamalganimni eshitib, – chegaradan chiqib ketishni kim qo‘yibdi unga. O‘zing bir mijg‘ov yozuvchi bo‘lsang. Qadamingni bilib bos-da, zang‘ar. Orqa-o‘n-gingga qaramay, nima qilib qo‘yding asti? Bilasanmi, bu zamonda avval u yoq-bu yoqqa qarab olib og‘iz ochish kerak-da! Til degan suyak-siz narsa, qo‘yib bersa nimalar demaydi u. Tilning uzuni – boshning kaltagi. Mana endi jazosini tortsin, bu xomkalla. Zora endi aqli kirsal!

Nachora, do‘stim tamoman haqli. Jazomni tortishim kerak ekan, tortdim. Qamoqdan qutulib chiqqanimda endi jazo tortadigan holim qolmagan edi. To‘g‘ri chiqib, do‘stimning oldiga bordim.

– Og‘ayni, juda nozik paytda kelding-da, – dedi u, so‘ngra qo‘lidagi soatiga qaradi. – Bittasi bilan va‘dalashgan edim, shunga borishim kerak.

Birgalashib ko‘chaga chiqdik.

– Sen qaysi tomonga borasan? – deb so‘radi mendan.

– O‘zim ham bilmayman. Qayoqqa bo‘lsa o‘sha yoqqa ketaveraman.

Do‘stim tutoqib ketdi:

– Qanaqa beqaror odamsan o‘zing? Borar joyingni bilib yursang bo‘lmaydimi.

– Azbaroyi Xudo, hali o‘ylab ko‘rganimcha yo‘q edi. Manovi tomonga yursam ham bo‘ladi, – dedim chapdagi ko‘chaga ishora qilib.

– Buni qara, shu yerda ajrashar ekanmiz-da, mayli, seni yo‘ldan qo‘ymay, men bu yoqqa boraman, – dedi-da, teskari tomonga buri-lib ketdi.

Uzoq vaqt ishsiz yurdim. Shu orada bir necha marta do‘stimni yo‘qlab, uyiga ham bordim. Lekin bafurja gaplashgani imkon bo‘lmadi – yo uyida bo‘lmaydi yo haddan tashqari band bo‘ladi.

Bir kuni ozroq qarz so‘ramoqchi bo‘lib uyiga bordim, lekin ancha vaqt so‘ragani tilim bormay turib qoldim.

Uch-to‘rt marta qultillatib tufugimni yutdim. Endi yurak yutib, “Sen yaqin do‘stimsan, senga aytmasam, kimga aytaman. Ikki kundan buyon ichimga bir burda ham non kirgani yo‘q” demoqchi bo‘lib og‘iz juftlagan edim, sapchib o‘rnidan turdi, bufetga yaqinlashib bir stakanga to‘ldirib vino quydi.

– Garov o‘ynayman, umringda bunaqa vinoni tatib ko‘rmagansan, – dedi u stakanni menga uzatar ekan.

Och qoringa tushgan vino ko‘zimning ola-kulasini chiqarib yubordi.

– Shu kunlari juda toliqib yuribman, – ahvolidan nolib ketdi do‘stim. – Shu vaqtgacha uyimdan ichkilik arimagan edi. Kecha kechqurun bitta do‘ndiqcha bilan gaplashib qo‘ygan edim, bugun uyga kelmoqchi. Yaxshilab kutib olish kerak, hayronman, yonimda sariq chaqa pul yo‘q. Agar puling bo‘lsa...

– Afsus, bir mirim ham yo‘q.

– Hamma vaqt qurib yurasan-da. Mana qirq yil bo‘libdi, qachon so‘ramay, hamisha puling bo‘lmaydi. Nima qilsamikin? Shunaqa og‘ir paytda do‘stingga yordam bermasang, qachon berasan?

Do‘stim:

– Endi bir amallab ozroq pul topib bermasang bo‘lmaydi! – degan edi, miyamga bir fikr kelib, irg‘ib o‘rnimdan turdim.

Sotib yemagan buyumlarimdan bitta avtoruchka qolgan edi, o‘shani yarim bahosiga bo‘lsa ham pullab keldim. Qo‘limga arzimagan pul tushdi, do‘stim uchun yo‘qdan ko‘ra harna-da. – Uh, keldingmi, – eshikning oldida kutib oldi do‘stim. – Darrov borib bifshteks, do‘lma bilan ikki shisha vino olib kel!

Yugurib borib, aytganlarini keltirdim. Qornim ochganidan ko‘zim tinib ketyapti, tik turishga majol yo‘q. U eshik oldida qo‘limdagi narsalarni oldi, keyin birma-bir bularning pulini hisoblashga tushdi. Avtoruchkani qanchaga pullaganimni surishtirib bilgach, mendan so‘radi:

– Yuz o‘n qurush pul ortib qolgan bo‘lishi kerak. Qani o‘sha? – Men aytgan mehmon xotin kelib o‘tiribdi, – dedi u mendan ortgan pulni olgach. – Bo‘lak tanishlar ham bor. Agar sen uyga kiradigan bo‘lsang...

– To‘g‘ri, kiyimim...

– Bir tomondan, kiyiming to‘g‘ri kelmaydi, ikkinchi tomondan, o‘zing bilasan, zamon nozik.

– Gaping to‘g‘ri, ilojim qancha, – dedim-u betiga qaramay ketib qoldim.

Yana allaqancha vaqt sarson bo‘lib yurgandan keyin, nihoyat bir ishga kirib oldim. Gazetamizning birinchi soni chiqqan kuni do‘stim mehribonchilik qilib mendan hol-ahvol so‘ragani kelib qoldi.

– Bu safar sen shu ishning Xudosi ekanligingni ko‘rsatib qo‘yding. Barakalla, sendagi bu katta kuch-g‘ayrat, qo‘lingdagi bu zo‘r qalam, yuragingdagi bu o‘chmas o‘t, sendagi bu... Og‘ziga kelgan gapni qaytarmay, rosa bidillab bergach, bir payt botinkasini naq burnimga tiqqudek qilib ko‘rsatdi:

– Ko‘ryapsanmi buni, shuni kiyib bo‘ladimi, axir?

– Ha, oyog‘ingni qisyaptimi?

– Iya, ko‘zing bormi, shuni kiyib bo‘ladimi axir?

O‘zimirni ko‘rsatishga yuzim chidamay, oyoqlarimni stol ostiga yashirdim.

– Oyoqqa biror narsa olmasam bo‘lmaydi, sen endi...

– Picha sabr qilib tur. O‘zim endi ish boshlagan bo‘lsam.

– Yo‘q, o‘t-betdan pul topib bermasang bo‘lmaydi. Shu ahvolda yursam nomusga qolaman-a.

Ustiga qo‘shib berish sharti bilan tanishlardan o‘ttiz besh lira topib bergan edim, ko‘nmadi:

– Namuncha ziqna bo‘lmasang? Topgan pulingni go‘ringga olib ketmoqchimisani?

Yana bittasidan qarz ko‘tarib, qo‘liga oltmish lira tutqazdim. Ketayotib do‘stim yelkamga bir qoqib qo‘ydida, engashib qulog‘imga shivirladi:

– Seni juda yaxshi ko‘raman. Ishonaver, mening so‘zim bilan ishim bir. Azizim, sen shunday qilib yozishing kerakki, toki

qalamingdan chiqqan har bir soʻz bu benomuslarning boshiga qilich boʻlib tushsin.

Qilich faqat ularning emas, oʻzimning ham boshimga tushdi. Boʻladiganim boʻldi toza. Endi odamlar koʻchada meni koʻrib qolishsa chumchuqday tiraqaylab qochadigan boʻlib qolishdi.

– Biz unga koʻp nasihat qildik, lekin gapimizga quloq solgani yoʻq, – deya gap tarqatibdi doʻstim, – oʻzboshimchalik qildi, qadamini chakki bosdi. Qalami sal oʻtkirroq boʻlganda ham mayli edi, yozish nimaligini bilmaydi-yu, qiladigan ishi odamlarga tuhmat yogʻdirish. Qolaversa tanish-bilishlarining ham boshini baloga qoʻydi. Oʻziga yaxshilik istamagan odamning xalqqa yaxshiligi tegarmidi? Goʻyo mening yozgan narsalarim mamlakatda erkinlik va demokratiya boʻlishiga toʻsqinlik qilib turganmish. Bu yogʻini soʻrasangiz, hukumat tepasida turgan ulugʻlarimiz ozgina erkinlik inʼom qilay deb turganlarida oʻrtada “lop” etib men paydo boʻlarmishman-u, hamma narsani algʻov-dalgʻov qilib ketarmishman. Shundan keyin kattalarimiz erkinlik berish, demokratiya oʻrnatish fikrlaridan qaytib qolisharmish. Mamlakatda demokratiyaga xilof juda koʻp qonunlarimiz bor-a? Shularning hammasi mening ovozimni oʻchirish uchun chiqarilgan ekan. Meni deb xalqimiz ham jabrga qolayotgan emish.

Men toʻgʻri tanqidni tan olaman. Qolaversa, yozuvchi degan odam, agar u yaxshi asar yozmoqchi boʻlsa, achchiq tanqidlarga ham quloq solishi kerak.

Yaqinda doʻstimdan bir xat oldim. U xatida shunday debdi: “Doʻstim, bu dunyoning ishlari oʻzingga maʼlum. Hozir zamon shunaqa – tirnoq tagidan kir qidirib yurishadi. Demoqchimanki, sening kuning menga tushmasin. Mabodo koʻchada bir-birimiz bilan uchrashib qolguday boʻlsak, oʻzimizni tanimaganga olib oʻtib ketaylik”.

Menga shu xatni keltirgan odam doʻstim hozir ishsiz yurganligini aytgan edi, “borib ayt, ob-havoni kuzatadigan stansiyaga uchrasin, oʻsha yerga barometr kerak ekan” deb yubordim.

Dunyoda qanday ajoyib odamlar bor-a! Vaziyatning qaltisligini koʻrib, yor-u birodarlari bilan uchrashish, koʻngil ochib, suhbatlashish lazzatidan mahrum boʻladilar. Bunaqa odamlardan

qancha kerak bo'lsa shuncha topiladi. Rostini aytsam, shu toifadagi do'stlaring bo'lmasa, bu o'limtik dunyoda jindakkina yashashning ham qizig'i qolmasa kerak.

TOMDAGI JINNI

Mahallada duv-duv gap:

– Nima deysan, tomga jinni chiqibdi! Tomga jinni chiqibdi!

Tomga chiqib olgan jinnini tomosha qilish uchun ko'chaga xaloyiq to'plandi. Bu xabarni eshitib oldiniga bo'limdan, orqasidan yuqori boshqarmadan politsiyachilar yetib keldi. Ularning ketidan hovliqqanicha o't o'chiruvchilar ham kelib qolishdi.

– Jon bolam, bo'ldi endi, pastga tusha qol! – deya yalinib-yolvoradi jinnining onasi.

O't o'chiruvchi azamatlar “jinni tomdan sakrab qolsa, et-beti mayib bo'lmasin tag'in” degan xavotirda brezent chodirni ochib yoyishdi. Ulardan to'rttasi chodirning to'rt tomonidan ushlab, pastda gir aylanib yuribdi.

Politsiya komissari jinnini yaxshi gap bilan tomdan tushirmoqchi bo'ldi:

– Iltimos qilaman, ukam, tomdan tush endi.

– Meni oqsoqol qilib ko'tarsalaring tushaman, bo'lmasa o'zimni yerga otaman.

Shuncha yalinib-yolvorishadi, shuncha qo'l ko'tarib do'q uri-shadi – qani endi unga ta'sir qilsa.

– Ho'v uka! Qani tush pastga!

– Voy mug'ambirlar-e! Meni tushirib, o'zlaring chiqib olmoq-chisanlar-a!

– Xo'p, aytganini qila qolaylik, oqsoqol bo'lsa bo'la qolsin, – dedi kimdir olomon ichidan.

– Yo'q, bo'lmaydi, – unga qarshi chiqdi ikkinchi biri, – jinnini oqsoqol qilib bo'ladimi?

– Tavba. Axir u rostakam oqsoqol bo'layotgani yo'q-ku.

– Baribir bo'lmaydi, – gapga aralashdi hassa tayangan bir mo'ysafid chol, – bular uchun rostakam yoki yolg'ondakamning farqi yo'q.

– Shundoq deya qolsak, balki yerga tusharmidi.
– Tushmaydi. Men bularning fe'lini yaxshi bilaman. Bir marta yuqoriga chiqib olsa, ikkinchi qaytib pastga tushmaydi.

– Qani bir ko'raylik-chi!

– Tushmaydi dedim-ku!

Shu payt allakim yerdan turib qichqirdi:

– Bo'pti, seni oqsoqol qilib ko'tardik. Qani tush endi!

Jinni chapak chalib yubordi:

– Tushmayman, tushmayman! Meni shahar munitsipalitetiga saylamasalar, o'zimni yerga otaman!

– Ana aytmovdimmi shunaqa bo'ladi deb! – yonidagilarga qarab dedi boyagi chol.

– Mayli endi, nima desa shuni qilib ko'raylik-chi.

– Baribir pastga tushmaydi. Odam bolasi shunday baland tomga chiqadigan darajada jinni bo'lgan bo'lsa, qaytib yerga tushmaydi.

– Bo'pti, bo'pti! – yuqoriga qarab baqirdi komissar, – seni munitsipalitetga sayladik. Qani, uka, tush pastga endi, mana o'rtoqlaring ham seni kutib qolishdi.

Jinni tomda o'ynab ketdi:

– Tushmayman! Munitsipalitetga rais qilib ko'tarmasalar, tushmayman.

– Ana ko'rdinglarmi, buni issig'ida tushirish kerak edi. Endi o'laqolsa pastga tushmaydi, – dedi chol.

– Hoy yaxshilar, shuni rais qilsak, qila qolaylik, kelinglar endi, – dedi o't o'chiruvchilarning boshlig'i yuzidagi terni arta turib. Keyin uning o'zi qo'lini og'ziga karnay qilib, qichqirdi: – Hov uka! Mana tush endi. Seni rais qilib ko'tardik, qani ishni boshlab yubor.

U yana muqom qila ketdi:

– Hecham tushmayman! Jinnini munitsipalitetga rais qilib ko'targan tentaklarning ichida men nima qilaman! Tushmayman dedim, tushmayman!

– Undoq bo'lsa yana nima deysan!

– Ministr qilib ko'tarsangiz, o'shandagina oldingizga tushishim mumkin.

Yerdagilar bir muddat fikrlashib olgach, rozi bo'lishdi:

– Juda soz, seni ministr qilib ko'tardik. Bas, tush endi. Mana, bu yoqqa qara, seni hamma kutib turibdi.

Jinni burnini ko'rsatib masxara qildi:

– Tushmayman dedim, tushmayman. Jinnini ministr qilib ko'targan laqmalarning yonida men nima qilaman?

– Hoy uka, mana seni ministr qilib ham sayladik, endi tezroq tushmasang bo'lmaydi, boshqa ministrlar kutib qolishdi.

– Ho, bu yerda sizlarga ahmoq bormi pastga tushadigan! Men tushsam-u, sizlar darrov jinnixonaga qamab qo'ysalaring-a! Tushmayman!

Gapga yana chol aralashdi:

– Bekorga ovora bo'lyapsizlar, u tushmaydi endi. Men bu jinnilarning fe'lini yaxshi bilaman. Qani sizlarni ham ministr qilib qo'yishsin-chi, albatta tushgingiz kelmaydi-da.

Jinni esa ovozining boricha baqirdi:

– Agar bosh ministr qilib ko'tarmasalaring, hozir o'zimni yerga otaman!

Olomon yerdan turib hayqirdi.

– Xo'p bo'ladi, mana seni bosh ministr qilib ko'tardik.

– Bunga ham ko'nmaydi! – dedi chol.

Jinni yana tom tepasida sayray ketdi:

– Faqat podsho qilib ko'tarsalaring tushaman. Bo'lmasa hozir o'zimni tomdan tashlayman.

Bundoq qarashsa, chol haqqa o'xshaydi. Endi undan maslahat so'rab qolishdi:

– Qani xo'sh, siz nima deysiz? Podsholikka ham rozi bo'laylikmi?

– Bo'lar ish bo'ldi, – javob berdi u. – Endi nima desa, shuni qilishga majbursiz.

– Xo'p, aytganing bo'ldi, seni podsho qildik, mana endi tusha qol! – deya hayqirdi olomon.

Tomni boshiga ko'tarib o'yinga tushayotgan jinni bunga ham rozi bo'lmadi:

– Yo'q, tushmayman.

– Yana nima muroding bor? Axir seni podsho qilib ko'tardiku!

– Bunisi bo'lmaydi, tushmayman. Agar meni jumlayi jahonga sohibqiron qilmasalaring, hozir o'zimni tomdan tashlayman.

- Rostdan ham tashlarmikin? – so‘rashdi choldan.
- Ha, tashlasa tashlayveradi.
- Xo‘p bo‘ladi, seni sohibqiron qilib ko‘tardik! – deya qich-qirishdi odamlar, – tusha qol endi!

Jinni javob berdi:

– Tushmayman, sizdaqa xomkallalarning oldida mendaqa sohibqiron nima qiladi?

- Xo‘sh, nima qil deysan? Ayt aytadiganingni!
- Men sohibqironman-a? – so‘radi tepadan jinni.
- Ha, albatta, sohibqironsan! – javob berishdi yerdagilar.
- Modomiki sohibqiron ekanman, xohlasam tushaman, xohlamasam yo‘q. Tushmayman.

Komissar tutaqib ketdi:

– E, o‘zini tomdan tashlasa, tashlayvermaydimi. Nima, nari borsa dunyoda bitta jinni kam bo‘ladi-da.

U shundoq deyishga dedi-yu, lekin buning ortiqcha dahmzasini o‘ylab qoldi. – Endi nima qilamiz, otaxon, – cholga murojaat qildi o‘t o‘chiruvchilarning boshlig‘i. – Bu tentak hecham yerga tushmasmikin?

- Tushishi mumkin.
- Qanday qilib?
- Menga qo‘yib beringlar, tushiraman.

Hamma qiziqib cholga qaradi.

U yetti qavatli uyning tomida turgan jinniga qarab qichqirdi:

– Sohibqiron hazratlari, oltinchi qavatga tashrif buyurishlari mumkinmi?

– Juda soz! – javob berdi jiddiy ravishda jinni.

U tom tuynugidan o‘tib, narvonga chiqdi-da, undan pastga tushib, oltinchi qavatda to‘xtadi.

- Qiblagohim beshinchi qavatga chiqishni lozim ko‘radilarmi?
- Albatta!

Hamma hayron.

Chol to‘rtinchi qavatdan yerdagilarni tomosha qilib turgan jinnidan yana so‘radi:

- Shahriyor, muqaddas poyqadamingiz bilan uchinchi qavatni muborak qilib bera olishingiz mumkinmi?
- Bo‘ladi!

Qarashsa, jinni uchinchi qavat oynasining to'g'risida turibdi. Endi u tomdagiga o'xshab chapak chalib o'ynayotgani ham yo'q. Yuzida allaqanday viqor.

– Qiblagohim, ikkinchi qavatga chiqib ko'rishni ko'ngillari tortadimi?

– Mumkin.

U ikkinchi qavatga ham tushdi.

– Hazrat oliylari birinchi qavatga ham qadam ranjida qilishni xohlaydilarmi?

Narvondan tushib, olomonning ichiga kirib qolgan jinni to'g'ri cholning oldiga bordi-da, uning yelkasiga qoqib dedi:

– Sen ham jinni ekansan, ko'rinib turibdi. Jinni jinnining fe'lini yaxshi tushunadi-da.

Keyin komissarga o'girilib qo'shib qo'ydi:

– Mana endi qo'limni bog'lab, jinnixonaga olib ketaversang bo'ladi. Jinniga qanday muomala qilish kerakligini bilib olgandirsan endi?

Politsiyachilar jinnining qo'lini orqasiga bog'lab olib ketishgach, olomon cholni o'rab oldi.

– Otaxon, karomatingizning siri nimada?

– E, bolalarim, hazilakam ish emas bu, – javob qildi u. – Suyagimiz shu ish bilan qotgan, qirq yildan beri siyosat qozonida qovrilib yuribmiz.

Chol bir xo'rsinib olgach, qo'shib qo'ydi:

– Qani endi shu topda mening ham iligim baquvvat bo'lsa-yu, shunaqa baland bir tomga chiqib olsam. Sira tushmasdim. Tushiradigan mard hali onasining qornida yotibdi.

YASHASIN QASHSHOQLIK!

Bank degani zap rohatijon narsa-da: uy-joy deysanmi, pul, yutuq, maosh deysanmi – hammasi shundan chiqadi. Bas, shundoq bo'lgandan keyin ro'zg'orda yuz lira qoqishtirgin-da, darrov oborib bankka qo'y. Omading kelmay, pulingga yutuq chiqmay qolishi ham mumkin, mabodo shundoq bo'lganda ham sendan nima keta-

di? Haqing kuymaydi, bankda turaveradi, baribir protsentini qurtdek qilib sanab olaverasan.

Bu gaplarning yolg'oni yo'q. Men ham bir necha yildan beri yuz lira to'plab, bankka qo'yay deyman-u, ammo ilojini topolmay xunobman. Kamarni qattiqroq tortib, zo'rg'a besh-o'nta tanga yig'ib qo'ysam, lop etib bir ishkali chiqadi-yu, pul jonivor shunga sarflanib ketadi. Nazarimda bu pul degani go'yo bir-biri bilan kelishib olgan-u, mening cho'ntagimda yuz lira bo'lib jamlanmaslikka qattiq qasam ichgan. Pul o'jarlik qilaverganidan keyin men ham bo'sh kelmay qo'ydim, xullas, bir amallab yuz lira yig'dim. Ne hasratda yig'gan pulimdan yana ajrab qolmay, degan xavotirda pulni darrov oborib bankka qo'ymoqchi bo'lgan edim, kechikibman, bankda ish vaqti tugab qopti.

Yuragim taka-puka: qo'limdagi pul hozir simobday erib, bir zumda g'oyib bo'ladiganday. Shundoq bo'lsa ham boshim osmonga yetgan, vaqtim chog'. Naq boshiga davlat qushi qo'ngan odamning o'ziman.

Pulchamni yostiqning tagiga qistirib, o'ringa yotdim. Ko'zimga uyqu kelmaydi. Qoyilmaqom qilib yuz lirani to'plaganmandam, shuning uchun o'zimga o'zim aql sotaman: bir narsaga qattiq kirishsang, albatta shuni qilar ekansan. Gap istakda qolgan. "Kam pul topaman!" yoki "Turmushimning mazasi yo'q, hamma yoq qimmatchilik" degan bahonalar bekorchigap. Axir yuz lira to'play oldim-ku! Bundan chiqdi, agar istasam ikki yuz, besh yuz, ming, boring-chi, o'n ming lira ham to'plashim mumkin. Ha, shunday!

Shundan keyin shirin xayollarga berilib ketaman. Mana, ming lira o'n mingga, o'n mingi yuz mingga, yuz mingi esa yuz millionga chiqadi. Jamiki nol raqamlarini bir safga tizamanda, tim qorong'ida ularni o'ng tomondan uchta-uchta qilib chiqaman, keyin baland ovoz bilan deyman: "Yuz million, bir milliard, o'n milliard, yuz milliard..." Ha, bir narsaga qat'iy kirishsang, albatta buning uddasidan chiqasan!

Ilgari gazetalarda millionerlarning turmushini yozishardi. Bizning zamonamizda millionerlarning bozori kasod bo'lib, oyoqdan qolib ketdi. Shuning uchun ham men milliarder bo'lib oldim. Mana, trillionerman. Dunyoda trillioner bo'lganmi o'zi?

Iya, bo'lmaganmi? Bo'lmagan bo'lsa mana o'zimiz bo'lamiz-da! Millioner va milliarder bo'lish hammaning qo'lidan kelaveradi. Bo'lganga yarasha trillioner bo'lgan ma'qul! Trillioner-a! Hazilakam gap emas bu.

Miyam shishib ketdi. Qorong'ida barmoq bilan havoga bir raqamini chizib, yoniga nollar qo'yib chiqdim. Bitta nol, ikkita, uchta, beshta, o'nta, o'n bitta, mana o'n ikkita. Rosa o'n ikkita nol yozdim. Iya, boyagi birni ikki raqamiga almashtirsam bo'lmaydimi? Ikki trillion. Mana bo'lmasa uch trillion! Yana bitta nol qo'shgan edim, o'ttiz trillion bo'ldi. Ko'rpa ostidan qo'limni chiqarib yana bitta nolni boplab tashlagan edim, qarabsizki, uch yuz trillion bo'ldi. Kuzda uchib yuradigan mezonga o'xshab raqamlar xonada muallaq turib qoldi. Bularning ichida o'yingaroqlari sho'xlik qilib qochib ketmoqchi bo'ladi-da, tiyg'anib ketadi. Men bu tirranchalarni yo'ldan ushlab kelib, joyiga turg'izib qo'yaman. Ular ko'zni shamg'alat qilib yana qochishadi, yana tutib kelaman. "Pul topish qiyin emas, uni saqlab qolish qiyin", degan gapni eshitib yurardim. To'g'ri gap ekan. Mana hozir raqamlarga kuchim yetmay qoldi. Shumtakalar xuddi billiard soqqasiga o'xshaydi-ya: birpasda dumalab ketadi. Rostini aytsam, bular baribir mendan qochib qutulolmaydi. Nega desangiz, boy bo'lishga qat'iy jazm qilganman!

O'nimdan turib, sigaret tutatdim. Raqamlarni ko'rgan sari zavqim oshadi. Qurmag'urlar biram chiroyli, biram do'mboqki... Boy bo'lishning zavqi ham o'zgacha bo'larkan!

Tong yorishdi. Darrov yostiq tagini paypasladim, haytovur pul joyida ekan. Irg'ib turib, bankka yugurdim. Bank u yoqda tursin, hali baqqollar ham do'konini ochmagan ekan. Noiloj ochilishini kutib turibman. Shu payt bir og'aynim uchrab qoldi:

- Nima gap? Senga nima bo'ldi?
- Shundoq... Hech nima bo'lgani yo'q, - dedim unga.
- Ko'zingga qon to'lgan, ranging za'faron. Ayt, nima bo'ldi?
- Kechasi uxlamagan edim, shuniki bo'lsa kerak... Ishim ko'p, uxlashga vaqt yo'q.

Bankka pul qo'yayotganimni ko'rmay qo'ya qolsin, degan maqsadda u bilan tezgina xayrlashdim. Mana, bank ham ochildi,

Yurak yutib ichkari kirdim. Voy-bo'! Zap ketvorgan joy ekan-ku bu! Hamma yoqda gul tuvaklar, chiroyli ayollar-u, olifta erkaklar. Shiftdagi ajoyib qandillarni aytmaysizmi? Xuddi podsholarning saroyiga o'xshaydi-ya. Ichkarida taxminan yigirma choqli xizmatchi o'tiribdi. Atrof yog' tushsa yalaguday yarqiraydi, jihozlar yap-yangi. Yuragimni vahm bosib ketdi. Iya, bankka qo'yadigan pulimning protsenti mana shu o'tirganlarga sarflanar ekan-da? Manovi quling o'rgilsin buyumlar, manovi hisob mashinalari-yu mashinistkalar – hammasi mening pulimga kelarkan-da? Yo'q, bunaqasi ketmaydi! Senlarga pul berib qo'yadigan ahmoq yo'q!

– Xush kelibsiz, afandim, xizmatlariga tayyormiz!

Bankda ishlaydiganlar biram xushmuomala bo'ladiki! Bunaqa gapdan keyin bankdan chiqib ketolmadim. Pulimni qo'liga berdim. Yuzidan tabassum arimaydigan bu xizmatchi ikki minutga qolmay ishimni to'g'rilab berdi. U chek qog'oziga qo'shib bitta yon daftar ham in'om qildi.

Ishxonadagi o'rtoqlarim o'sha kuni:

– Senga bir narsa bo'lganga o'xshaydi, yurgan yo'lingda ham uxlayapsan, – deya meni rosa kalaka qilishdi.

Hech kimga sirimni ochmadim. Peshin bo'lgan ekan, men bilan bir stolda o'tiradigan og'aynim:

– Qani, yur ovqatga! – deb qoldi.

– Qornim to'q, – degan javobni qildim.

Aslida ertalabdan beri hech nima totiganim yo'q. Ishlab topolmasang, tishlab pul to'plashing mumkin. Kechqurun bitta teshikkulcha bilan nafsimga urdim. Kecha uxlamaganligim uchun barvaqt o'ringa kirdim. Lekin yostiqqa bosh qo'yishim bilan ko'z oldimda yana o'sha raqamlar chirpirak bo'la ketdi. Bu gal ham kelgan joyidan boshladim.

Nol raqamlaridan biri chiroqqa girgitton bo'lgan parvonadek bir aylanib chiqdi-yu, boyagi yuztaliklarning yoniga borib qo'ndi. Ming... o'n ming.... yuz ming... million... Nollar... nollar... nollar... Barmog'im bilan bu nollarni bir safga tizib chiqaman-da, olib borib joy-joyiga qo'yaman. So'ngra ularga buyruq beraman:

– Senlar ko'pam xarxasha qilavermanglar! Men xarxashani yomon ko'raman. Intizom – turmushning asosidir. Nollar, qani borib joy-joyingga tur-chi! Chaqqon bo'li!

Vahimaga tushgan nollar joyiga borib turadi. Xuddi generalga o'xshab ularga do'q uraman:

– Safga tur!

Nollar qator tizilishadi.

– Qani... Marsh!

“Gurs, gurs, gurs!”

Bir, ikki, uch, to'rt, ming, yuz ming, bir million!

Nollarga o'n daqiqa dam beraman.

– Yashavor! – deb baqirishadi ular.

Nollar bilan mashq qilib, tong ottirdim. Majolsizlikdan zo'rg'a ko'chaga chiqib beixtiyor bank tomon yurdim. Go'yo bankdagi pulimni birov opqochib ketadi-yu, ajralib qoladigandayman.

Bugun ham pishloq bilan quruq non yeb yotdim. Ko'zim yumulib ketayotgani uchun ertaroq yostiqa bosh qo'ydim. Qani endi uyqu degani kela qolsa! Nol qurmag'urlar qoq yarim kechada o'yinga tushib ketishdi. Bir payt qarasam, bank tufayli hovli-joyli bo'lib qolibman. Qani, shu yutgan uyimga ijaraga odam qo'ysam-u, besh yillik haqini oldindan olsam bo'lasmikin? O'zim hozir arzonroq kvartirada turaman. To'xta-chi, oyiga yuz yigirma lira to'lab, bunaqa joyda turish non tepkilik emasmi? Ertagayoq arzonroq uy topmasam bo'lmaydi. Shahar tashqarisida yigirma liraga kichikroq xona topish mumkin-ku. Bundan chiqdi, har oyda yuz liradan pul yonimga qoladi, uni bemalol bankka qo'ysam bo'ladi. Bir yilda bir ming ikki yuz lira yig'ilib qoladi-ya! O'n yilda esa 12 ming, yuz yilda 120 ming bo'ladi. G'oyibdan boyish deb shuni aytadilar-da. Shunaqa paytda isrofchilik qilib nima qilaman?

Kiprik qoqmay, yana tunni tongga uladim. Ishxonaga yo'lni bank tomondan soldim. Oshna-og'aynilar endi men bilan salomlashmay ham qo'ygan. Salomlashmasa salomlashmas, menga nima! Choy-qahva olib berishdan qutulibman-da. Leman telefon orqali meni so'ragan edi:

– Bugun ishga kelmadi, – deb yubordim.

Aslida shu Lemanga uylanmoqchi bo'lib yurgan edim, bugun bu fikrimdan qaytdim. Bankka pul qo'ygan kunimdan e'tiboran uni ko'rgim kelmay qoldi. Axir oilalik bo'lish serchiqim bo'lish degan gap-da. Kipriklarim xuddi tegirmon toshi osib qo'yganday

yumulib ketyapti. Stolga bosh qo'yib, mizg'ib olmoqchi bo'lgan edim, nollar raqqosalarga o'xshab sakrayverib hech ko'z o'ngimdan ketmadi.

Ishdan chiqib, uyqu keltiradigan hap dori olib ketaman deb qo'ydim. O'rtoqlarimdan bittasida shunaqa dori bor ekan, rahmi kelib ozroq berdi. Dori ham kor qilmadi. Shu kecha shunaqa boyib ketdimki, asti so'ramang. Bir mahal bundoq qarasam, butunlay sinibman! Milliard-milliard liralardan ajralibman. Singan millionerlarga o'xshab o'zimni o'zim o'ldirishimga sal qoldi. Bu yomon niyatdan qaytishimga bankdagi yuz lira sababchi bo'ldi. Keyin yana boyib ketdim. Shu darajada boyidimki, dunyodagi hamma pullar mening qo'limga kelib tushdi, hech kimda bir miri qolmadi. Jamiki muxbirlar ketma-ket mendan intervyu olyapti.

– Bunchalik boyib ketishingizning sababi nima?

Sirimni ularga aytib berarmidim.

– Mehnat qilib boyidim. Tug'ilganimda sariq chaqa ham pulim yo'q edi.

Shundan keyin hotamtoyligim tutib ketdi. Oldiniga pul uchun o'zim o'ldirgan odamlarning bola-chaqalariga paypoq sovg'a qildim. Bemor ishchilarga bittadan piyoz ulashdim. Shaxsan o'zim yer-suvini tortib olgan dehqonlarga hovuch-hovuch tuproq berib chiqdim. Qo'yingki, olamda qanaqa savob ish bo'lsa hammasini qildim. Odamlar xursand: "Qanday dilovar, qanday saxiy odam ekan bu!"

Xayrli ish qilaman deb bugun ham uxlayolmadim. Ochlik va uyqusizlikdan oyoqda turadigan holim yo'q. Ertalab to'g'ri bankka bordim. Ichkari kirdim-u, chek qog'ozini xizmatchining oldiga uloqtirdim:

– Qani, yuz liramni bu yoqqa cho'zing!

– Bir yo'la hammasini olmoqchimisiz? – hayron bo'lib so'radi u.

– Ha, hammasini, hammasini olaman! – deya baqirdim. – Yetar endi! Oshna-og'aynidan ajraldim, odamgarchilikdan chiqdim, sihatimni, baxtimni yo'qotdim. Ming la'nat bunaqa turmushga! Hamma pulimni bering!

Asabim tobiga etganidan o'zimni tutolmadim. Bankdagi hamma xizmatchilar atrofimga yig'ilib, meni yupata boshlashdi:

– Beyafandim, pulingizni olasiz, xotirjam bo‘ling, albatta olasiz!

Pulni oldim. Yonimda yana sakson lira bor. Restoranga yugurdim. To‘yib ovqatlandim. Bu yerdan chiqib, eng zo‘r mehmonxonaga bordim. Uch kecha-yu uch kunduz qotib uxladim. Uh, shunaqa dunyo ham bor ekan-ku. Yonimdagi pulning hammasini sarflab tamomladim.

Boylarning boshiga tushadigan savdolarni o‘ylasam, o‘ziming turmushimdan xursand bo‘lib ketaman. Bedorlik, ochlik azobi, sinib-xonavayron bo‘lish yoki o‘g‘riga talanish vahimasi u bechoralarning boshiga nimalar solishini men juda yaxshi bilaman! Yashasin qashshoqlik!

XILVATGOH

– Kitoblaringizga qoyilman!

Avvaliga yozuvchi birodarlarimga o‘xshab bu maqtov uchun tashakkur bildirmoqchi bo‘ldim-u, keyin fikrimdan qaytdim.

– Bundan ham yaxshiroq yozishim mumkin edi-yu, lekin sharoitning mazasi yo‘q-da, – deb qo‘ya qoldim.

– Iya, nega? – so‘rab qoldi u.

– Nega bo‘lardi, uyimiz tor, bola-chaqa ko‘p. Har kuni uyda to‘s-to‘polon. O‘zingizdan qolar gap yo‘q, yozuvchilik kasbi aqliy mehnatga kiradi, shunaqa bo‘lgandan keyin, ish paytida suv quygandek jimlik bo‘lishi kerak. Miyangga endi bir fikr kelganda bittasi “dada, buni qarang” deb akasidan shikoyat qilib qoladi. Bunisini aldab-suldab ovutsang, ikkinchisi karnay chalib yuboradi. Shundan keyin o‘g‘illar birpasda mushtlashib ketishadi. Xullas, qiy-chuv ichida boshing qotib, garang bo‘lib ketasan. Kallang garang bo‘lib turganda, qoyilmaqom narsa yozib bo‘larmidi!

– Bola-chaqa serobmi deyman? – yana so‘raydi u.

– Atigi o‘n bitta! – deb javob beraman.

“Xudo umr bersin!” degan javobni eshitarman, deb turgan edim, “xo‘k” deb baqirib yubordi.

– Menga aytyapsizmi? – deb so‘radim undan.

To'g'risini aytsam, jon-ponim chiqib ketdi. Hozir uni yerga yotqizib, belangi qilishdan ham toymaydiganman.

– Sizga emas, shunchaki o'zim aytdim-da.

– Bu yerda ikkovimizdan boshqa hech kim yo'q-ku!

– Hadiksirash yomon narsa! Hadiksiragan odam har narsani o'ziga olaveradi. Ko'chada mashina buzilib, paqillab qolsa ham, bunaqa odam “ana, meni o'ldirishmoqchi” deb o'ylaydi. Ha, mayli, bola-chaqangizga qaytaylik. O'n bitta dedingizmi? To'g'ri, yozib-chizadigan odam uchun o'n bitta bola ko'plik qiladi, bittasi ham ko'plik qiladi... Yozuvchi degan odam umuman bola-chaqadan chetroqda yurgani ma'qul. Vaqt isrof bo'ladi-da, vaqt.

– Vaqt-ku, isrof bo'lmaydi-ya, lekin ularni katta qilish qiyin.

– Yozuvchi bola-chaqadan chetroqda yurgani ma'qul. Ha, shunday. Farzand ko'rish har kimning ham qo'lidan kelaveradi, ammo yozuvchilikni har kim qilavermaydi.

– Ilojim qancha, o'n bitta, hattoki o'n bir yarimta farzandim bor... Bittasi endi yo'lga kirdi...

– Bordi-yu, bir xonadonda yakka o'zingiz tursangiz, o'sha ajoyib asaringizni necha kunda bitkazishingiz mumkin?

– Miyamda asarlar shunchalik qalashib yotibdiki, tinchroq uy bo'lsa, ikki oyda bittasini qotirib tashlayveraman.

– Juda soz. Undoq bo'lsa o'zim turgan uyni sizga olti oyga bo'shatib beraman.

Oldiniga hazil qilyapti, deb o'yladim. Lekin meni mashinaga o'tqazib, uyiga olib borganidan keyin gapiga ishondim. Uy emas, katta bir saroy deysiz. O'zim ham buni ko'rib hang-mang bo'lib qoldim.

– Odatda biz uy ichimiz bilan Nishontoshida qishlaymiz, – dedi u. – Kecha ko'chib bordik. To mayga qadar, olti oy shu uy sizniki. Qani, bir boplab asar yozing-chi, bir ko'raylik... Loqaqal men shu yo'l bilan dunyo adabiyotiga jinday hissa qo'shgan bo'larman.

To'g'risi, o'zimni yo'qotib qo'ydim.

– Sizdan faqat bitta iltimosim bor, – dedi u men bilan xayrlasha turib, – hovlida bitta it-u, uyning ichida kuchukcha bilan sa'va qolyapti. Shularga qarab tursangiz bas.

– Jonivorlarni o'zim ham yaxshi ko'raman, – deb javob berdim unga.

Shunday ajoyib saroyini menga tashlab ketyapti-ya. Tavba, tushimmi, o'ngimmi? Dastlab saroyini bir tomosha qilib chiqdim. Atrof shunaqayam sokinki, go'yo bu sokinlikni quloq bilan eshitib, ko'z bilan ko'rib turgandayman... Nazarimda shundoqqina qo'limni uzatsam, uni ushlab oladigandayman. Keyin yuqori qavatga chiqdim. Uy derazasidan shunday ajoyib manzara namoyon bo'lar ekanki, asti qo'yavering. Yozuv stoliga o'tirib, o'zimcha o'yladim: "Bunaqa sharoitda hatto befahm odam ham shoir bo'lib ketishi turgan gap!"

Zo'r ishtiyoq bilan qo'lga qalam oldim. Qog'oz betini endi qoralayman deb turgan edim, to'satdan qo'ng'iroq ovozi eshitildi. Uy juda katta emasmi, u uchidan bu uchiga zir yuguraman, ovoz qaysi tomondan kelayotganini bilolmayman. Yuqori qavatdagi xonalarning hammasiga birma-bir kirib chiqsam ham, nima chalinayotganini topolmadim. Qo'ng'iroq esa hamon jiringlaydi. Qora terga botib rosa yugurib chiqqanimdan keyin, uchinchi qavatdagi telefonga ko'zim tushdi. Trubkani olib quloq solib ko'rgan edim, hech kim javob bermadi. Jiringlayotgan ovoz hamon tinmaydi. Demak, bu telefon emas ekan. Uyda yana boshqa telefon bo'lsa-chi?

Yana zinama-zina yugurib bo'ladiganim bo'lgach, ovoz ko'cha darvoza tomondan kelayotganligini sezib qoldim. Borib qarasam gazeta sotuvchi kelgan ekan.

– Kerak emas! – javob berdim unga. – Bugundan boshlab bu uyga gazetaning keragi yo'q.

Eshikni qulflab, yana joyimga borib o'tirdim. Endi qo'lga qalam olgan edim, yana qo'ng'iroq jiringlab qoldi. Birinchi qavatga tushdim. Eshikni ochib ko'rsam, hech kim yo'q. Bolalar laqillatypati shekilli desam, ko'chada zog' ham ko'rinmaydi. Lekin boyagi ovoz sira tinmaydi. Bilsam, orqa eshik taqillayotgan ekan. Sutchi kelibdi.

– Kerak emas! Bugundan boshlab bu uyga sut olib kelishning hojati yo'q!

– Bir haftalik qarz edilar...

Uy egasi bunaqa ajoyib joyni menga olti oyga tekinga tashlab ketdi-ya! Darrov sutchining pulini berib yubordim.

Yuqoriga chiqib, endi o'tirgan edim, yana bir narsa "jiring" etib qoldi. Oldin ko'cha eshikka, keyin esa orqa eshikka yugurdim. Hech kimning daragi yo'q. Bu uyda o'zi qancha eshik bor ekan? Zir yugurib qidiraman, uchinchi eshikni topolmayman. Shumtaka bolalar meni kalaka qilayotganga o'xshaydi. Men ko'cha eshik tomon yugurganimda, ular orqa eshik qo'ng'irog'ini chalib qochayotgan ko'rinadi. Ularni qo'lga tushirish uchun orqa eshik yonida poylab turdimda, qo'ng'iroq jiring etishi bilan eshikni shartta ochdim – yana hech kim yo'q! Bachchag'arlar bu gal ham qochib qolibdi. Telefon esimga tushdi. Qani, borib bir ko'ray-chi uni ham. Chindan ham telefon jiringlayotgan ekan.

– Labbay!

– Nozan xonim kerak edilar.

– U kishi uyda yo'qlar, afandim.

Joyimga borib o'tirishga ulgurganimcha yo'q. Yana o'sha to'vush. Yugurib borib telefonni oldim. Yo'q, bu emas ekan. Eshikka chopdim. Pochtalon kelgan ekan. Bergan xatini oldim. Zinadan chiqayotgan edim, yana bir narsa chalindi. Zing'illab borib ko'cha eshigini ochgan edim, hech kim ko'rinmadi. Telefonni oldim, javob yo'q. O'pkamni qo'ltiqlagancha dam yuqori chiqaman, dam pastga tushaman. Shu payt allaqaysi qushning "Ku-ku! Ku-ku!" degan ovozi eshitib qoldim. Borib ko'rsam, devordagi soat sayrayotgan ekan. Mehmonxona devorida ikkita soat bo'lib, biri jiringlasa, ikkinchisi sayrar ekan. Soat sayrab bo'lgan ham ediki, telefon jiringladi:

– Nozan xonim uyda yo'qlar, Istanbulga ko'chib ketganlar.

To'rt tomonga yuguraverib, bo'ladiganim bo'ldi o'zi. Jiqqa terga botib, mehmonxonaning o'rtasida turgan edim, yana bir narsa jiringlab qoldi.

Asti tushunolmay qoldim: bu uyda qancha qo'ng'irog'-u, qancha soat bor o'zi! Bu gal kiraverishdagi soat nag'ma qilayotgan ekan. O'lar bo'lsam o'ldim endi! Goh u eshikning qo'ng'irog'i chalinadi, goh bu eshikning... Eshikka yugursam, telefon jiringlaydi. Miyam g'ovlab ketganidan eshikmi deb yugursam, telefon jiringlayotgan bo'ladi. Bir mahal birov taqillatyapti, deb yugurib borib eshikni ochsam, bir bola ko'chada velosipedining qo'ng'irog'ini chalib o'tgan ekan.

Kech kirdi ham, ammo men biror satr yozganim yo‘q. Zinadan pastga chiqib-tushaverib, qirq kilometrcha yurib qo‘ydim. Qo‘ng‘iroq chalib, eshik qoqqanlarning soni biram ko‘p bo‘ldiki, asti so‘ramang. Pulga aloqasi bo‘lgan odamlarning hammasi – baqqoldan tortib to suv tashuvchigacha kelib ketdi. Telefon bo‘lsa qirq martacha jiringlagandir. Burnimdan tortsa yiqilgudek bo‘lib o‘ringa cho‘zildim. Keyin o‘zimga o‘zim tasalli berdim:

– Birinchi kuni o‘zi shunaqa bo‘ladi. Uyda hech kim yo‘qligini endi hamma bilib oldi. Ertaga bittayam qo‘ng‘iroq chalinmaydi. Faqat yozish bilan band bo‘laman.

Endi ko‘zim ilingan edi, allaqanday narsa qulog‘imga chalindi. Lekin bunisi qo‘ng‘iroq ovozigga o‘xshamaydi. Qo‘ng‘iroq chalinadigan bo‘lsa, ilojini topib qo‘yganman. Eshikni ochmasam, telefonni olmasam, o‘zidan-o‘zi tinib qoladi. Lekin mana bunisi nima bo‘ldi ekan? Hech to‘xtamaydi-ya. Ko‘rpaga burkanib olgan edim, bo‘lmadi. Quloqqa paxta tiqib ko‘rdim – foydasi yo‘q. Chor-nochor ovoz kelayotgan tomonga yurdim. Xonalarni birma-bir qidirib chiqqach, bir payt vannaxonada yotgan kuchuk bolasini ko‘rib qoldim. U ham meni ko‘rishi bilan ovozini o‘chirib, oyog‘imga suykala boshladi. Bechora och qolgan ekan-a! Oshxonadan topgan-tutganimni keltirib berdim.

Joyimga kelib yotdim. Hamma narsa jim bo‘ldi-yu, lekin soatlar tinchigani yo‘q – biri jiringlasa, ikkinchisi sayraydi. Buning ustiga kuchuk bolasi ham g‘ingshishini qo‘ymaydi. Ahyon-ahyonda telefon ham jiringlab qoladi. Tun yarim bo‘ldi. Qani endi soatlar bilan kuchukning jag‘i o‘cha qolsa. Noiloj, kuchukchani xonaga olib kirdim, qulog‘im ancha tinchidi. Lekin bu makkor yotishim bilan yana huriy boshladi. Yalinib-yolvoraman, silab-siypayman xumparni, qani endi ovozini o‘chirsa. Oxiri yonimga olib yotgan edim, chakagi o‘chdi. Navbat endi hovlidagi itga keldi. Jinni bo‘lib qolayozdim, yo‘q, rasmana jinni bo‘lib qoldim ham. O‘rnimdan tura solib, derazaga yugurdim:

– O‘chir ovozingni, itvachcha, o‘chir hozir... O‘chir!

Bir amallab uning ovozini o‘chirgan edim, yonimdagi kuchukcha yana nag‘ma qila boshladi. Xullas, itlar va soatlar bilan olishib chiqib, bir amallab tong ottirdim. Endi tashqaridagi tovuqlar bilan

xo‘rozga gal keldi. Holsizlikdan madorim qurib ketganligi uchun bularning qichqirig‘iga parvo qilmay yotaverdim. Bir payt tepam-dagi sa‘va sayrab qolgan edi, qafasi bilan olib vannaxonaga tiq-dim. O‘n minutchka ko‘zim ilingan ekan, bir narsa “viz” etgan edi, cho‘chib uyg‘onib ketdim. Shunchalik charchabmanki, cho‘chib uyg‘onganimdand yugura solib tom tepasiga chiqib ketibman. Tom tepasida sal o‘zimga kelganday bo‘ldim. Yo‘q, bunaqa joyda bir satr ham yozolmayman. Bola-chaqa holva ekan bularning oldida... Bolaga o‘chir desang ovozini o‘chiradi. Manovi itlar, soat va qo‘ng‘iroqlar baqirganingni biladimi! Egalari qandoq yashashar-kin bu uyda? Qo‘ng‘iroqning o‘zi uchun ozmuncha odam kerakmi! Rosa xilvat uyni topgan ekanmiz-da! Bir qarorga keldim. Savob uchun uyini menga bo‘shatib bergan o‘sha odamning oldiga borib bunday deymen: “Uying o‘zingga siylov! Sen qushingga, itlaring-ga qaraydigan boshqa xizmatkor top. Men to‘ydim!”

Eshikni ochib, ko‘chaga chiqqan edim, bir kishi meni to‘xtatdi:

– Bu yil uyni poylash sizga qoldimi?

O‘zimni-ku jonim chiqib turibdi, bu yana so‘raydi-ya.

Undan tezroq qutulish uchun javob berdim:

– Ha, shunaqa!

– Puli qancha bo‘ldi?

– Qanaqa pul?

– Ehtiyot bo‘ling, kamiga ko‘nib o‘tirmang. O‘tgan yili bir odamni besh yuz liraga ko‘ndirishgan edi, boyaqish jinni bo‘lib qolayozdi. Bu yerni “serqo‘ng‘iroq uy” deyishadi.

Menga yaxshilik qilmoqchi bo‘lgan odamning oldiga g‘azab bilan kirib bordim. Oldida bir odam o‘tirgan ekan, sal o‘zimni bosdim:

– Men fikrimdan qaytdim.

– Iya, nega?

– Uy juda katta ekan. Mendan boshqa hech kim yo‘q... In-naykeyin, juda ham xilvat joy ekan, diqqinafas bo‘lib ketdim...

– Shunday bo‘lishini bilardim. Siz qiy-chuvga o‘rganib qolgan-siz, xilvat joyda ishlayolmaysiz...

– Bu yozuvchi deganini bilaman men! – dedi u birozdan keyin. – Tinch joy bo‘lsa, undoq qilamiz, bundoq qilamiz deb og‘iz ko‘pir-tirishadi. Shunaqa joy topilib qolguday bo‘lsa, “diqqinafas bo‘lib

ketdim" deb bahona qilishadi. Kallada o'zi hech vaqo yo'q-da, shuning uchun yozisholmaydi.

Uni bir balo qilib qo'yishdan qo'rqib, eshikka otildim. Uyga kelgach, chuqur nafas oldim. Ammo quloqlarimda hamon o'sha ovoz: "Jiring!!!"

FARZAND

Bu xotinning sochi ko'kimtir rangga bo'yalgan bo'lsa ham, peshonasiga osilib tushgan uch tutami oqish ko'rindi. Ko'zidan oqqan yosh betidagi bo'yog'ini chaplashtirib yuborgan. Ich ko'y-lagining bog'ichi yaponcha ko'ylakning chap yelkasidan osilib tushgan. U shu alfozda hovliqib politsiya bo'limiga kirib keldi:

– Bolaginamdan ayrilib qoldim! Yolg'izimni olib qochibdi! Voydod, yordam bering.

– Kim o'g'irladi? – deb so'radi undan komissar.

– Erim o'g'irladi, komissar to'ra, yashamagur erim!

Uning irkit yuzidan ko'z yoshi tinmay dumalab turibdi. U eri bilan qo'ydi-chiqdi bo'lganini, ajralish haqida sudga ariza berganini, eri besh yashar o'g'li Metinni olib qochganini yig'lab gapirib berdi.

– O'g'ilginamni topib bering, komissar to'ra. Bolaginam u mut-tahamning qo'lida xarob bo'ladi!

Uning gapdon xotinligi bilinib turibdi, o'zi ham rosa shallaqiga o'xshaydi. Komissar uni tinchlantirib, kursiga o'tqazgandan keyin erining turar joyini surishtirdi.

Oradan ko'p o'tmay, ikki politsiyachi bilan bir kishi va besh yoshlardagi bola ichkari kirishdi. Boyagi xotin bolani ko'rishi bilan o'zini unga tashladi, ammo eri ham anoyi emas ekan, bo'sh kelmadi. Er-xotin Metinni ikki qo'lidan ushlab, ikki tomonga tortqilay ketishdi. Uy ichi bolaning dodlab yig'laganidan, er-xo-tinning qiy-chuvidan to's-to'polon bo'lib ketdi. Metinni ajratib olishga politsiyachilarning kuchi yetmadi. Unisi u yoqqa, bunisi bu yoqqa tortaverganidan bolaning qo'li chiqdi-yu, otasi qo'yib yubordi.

Xotin bolaga bir hamla qilib, uni qo'ltig'idan oldi-da, ko'chaga qochdi. Eri orqasidan quvlamoqchi bo'lib bir silkingan edi, politsiyachilar ushlab qolishdi.

– Komissar afandim, – dedi u, – xotinimning kimligini bilmaysiz. Mening maqsadim o'g'limni yurtga foydali odam qilib tarbiyalash. Bu xotinning qo'lida qolsa, tarbiyasi buzilib ketadi.

Komissar javob berdi:

– Bolaning yoshi beshda ekan, u onasining qo'lida qolishi kerak.

– Axir, bu mumkin emas-ku. Sud ham bolani menga hukm qiladi. Nega deganda onasi...

U, xotini yengil oyoq bo'lganligi uchun politsiya qo'lga tushganligini, bunaqa xotinga bola tarbiyasini ishonib bo'lmasligini aytdi.

Oradan o'n besh kun o'tdi. Er-xotin bu gal kasalxonaning oldida janjallashib qolishdi. Onasi qo'li chiqqan Metinni kasalxonadan olib chiqayotganda, eri kelib qolib bir hamla bilan bolani olib qochdi. Xotin ham kalxatdek unga tashlandi. Metinning bir qo'li taxtakachlanganligi uchun ona oyog'idan, ota esa sog' qo'lidan tortardi. Bu gal bolaning boshqa joyi mayib bo'ldi – chap qo'li yelkasidan chiqib ketdi. Olishuvda ota ustun keldi. U og'riq azobidan chinqirib yig'layotgan o'g'lini sudraganicha o'zini tor ko'chaga urdi. Endi bola bechoraning ikkala qo'li ham mayib bo'ldi. Lekin ota shunisiga ham rozi edi:

– Bu xotinning tarbiyasini olgandan ko'ra, bolamning bir umr mayib bo'lgani yaxshi.

Oradan bir oy o'tdi. Kunlarning birida kechqurun ko'cha yuzida mashina to'xtadi. Mashinadan tushgan ayol ko'chada o'ynab yurgan bolalarning oldiga yugurib keldi-da, Metinga yopishdi. Lekin shu zahotiyoq qayerdandir bolaning dadasi paydo bo'la qoldi. Bola yana arosatda qoldi, uning dod-faryodini eshitib odamlar to'plandi.

– Bola bechorani muncha qiynaysiz, xonim, axir uni o'ldirib qo'yasiz-ku, – deyishdi yig'ilganlar.

– Shu sullohning uyida qolib rasvo bo'lgandan ko'ra, shu yerda o'lgani yaxshi! – deb qichqirardi onasi zo'r berib bolaning bir oyog'idan tortar ekan.

Metin-ku o'lgani yo'q, lekin olishuvda er-xotin uning ikki oyog'idan ikki tomonga cho'zib tortgani uchun avvaliga uning ishtoni, keyin choti yirtildi. Ona bolani bag'riga bosib mashinaga solib qochdi.

Metin bir oy kasalxonada yotib chiqdi. Ona qo'ltiqtayozda chiqqan o'g'lini suyub bag'riga bosdi.

– Bo'taginam, – dedi onasi, – o'zim xor bo'lib yursam ham, seni, albatta odam qilaman.

Sud er-xotinning ajralish haqidagi arizasini ko'rayotgan kuni zalda to'polon ko'tarildi. Xotin bolani olib qochgan erining orqasidan quvlab qoldi. Naq zinaga yetganida u eriga changal solib, bolani undan yulib oldi. Yulib oldi-yu, shu mahal oyog'i chalishib ketib, qo'lidagi Metin bilan birga zinadan dumalab tushdi. Boshi yorilgan bola hushidan ketdi.

Xotin o'rnidan tura solib, o'g'lini bag'riga bosganicha eshikka yugurdi. Ko'chaga yugurib chiqishi bilan orqasidan eri yetib keldi. Biri bolaning boshidan, ikkinchisi oyog'idan o'ziga tortdi. Hali ham hushiga kelmagan Metin og'riq azobini sezmas edi.

– Bolaginamni senga bermayman!

– Ko'raman bermaganingni!

Politsiya o'rtaga tushdi. Oxiri Metinni otasi olib ketdi.

Uzoq davolanishdan keyin Metin tuzalib chiqdi. Ba'zi jarohatlarni hisobga olmaganda, bola sog' edi. Ota-ona o'rtasida bo'lib o'tgan ikki olishuvda uning ikki qo'li mayib bo'ldi. Er-xotinning uchinchi to'qnashuvida Metinning oyog'i sinib, taxtakachlandi, singan oyoq narigisidan uch santimetr kalta bo'lib qoldi. Ota-onaning ilgarigi jamiki olishuvlari keyingisining oldida holva edi. Boshi bilan zinadan yumalagan bola bir ko'zidan ajraldi, o'zi esa butunlay telba bo'lib qoldi.

Sud bolani onaga hukm qildi. Ota hukm ustidan shikoyat yozdi, keyin natijasini kutib o'tirmay, o'g'lini sobiq xotining uyidan olib qochdi. Ammo oxirgi paytda ishi yurishmay qoldi. U ota-onasini ajratolmay qolgan Metinni uyiga olib kiray deb turganida, orqadan xotini yetib keldi.

Yarim kechada qiy-chuv boshlandi. Bechora Metin bir necha marta qo'ldan qo'lga o'tdi. Janjalni eshitib, ko'cha qorovuli bilan politsiyachi yugurib keldi.

– Ovunchog‘imni bu zolimning qo‘lidan olib bering! – ularga yolvordi xotin. – Men uni katta odam qilib tarbiyalayman.

Metin esa ho‘ngrab yig‘lardi.

– Voy sharmanda-yey, men uni vatanim uchun tarbiyalayman desam bermaydi-ya, – pishillaydi ota xotining qo‘lidagi bolani bo‘ynidan tortib.

Bu suronda quloqdan ajrab, qovurg‘asi singan Metin onasida qoladigan bo‘ldi. Biroq onaning quvonchi ko‘pga cho‘zilmadi. Oliy sud otaning da‘volarini to‘g‘ri deb topib, bolani unga hukm qilib berdi. U politsiyaning yordami bilan Metinni qaytarib oldi. Ochig‘ini aytganda, qaytarib oldi deyish unchalik to‘g‘ri emas. Bolani ikkala mayib qo‘lidan mahkam ushlab olgan ona dod soldi:

– Voydod, o‘ligimni olsang ham, bolamni ololmaysan. Sen buni rasvo qilasan!

– Qo‘yib yubor deyman, shallaqi! – bo‘sh kelmadi ota ham. – Qo‘yib yubor buni, men uni odam qilaman.

Xayriyat, politsiya o‘rtaga tushdi, bo‘lmasa bolani onasining qo‘lidan tortib ololmasdi.

* * *

Metin uchun bo‘lgan tortishuv nihoyat tugadi.

Metin janjal-suronda na boshidan va na oyog‘idan ajradi, na u tarvuzning ikki pallasiday bo‘linib, yarmi otada, yarmi onada qoldi. Ikki o‘rtadagi tortishuv uning olamdan ko‘z yumishi bilan poyoniga yetdi.

Ota, vatanga munosib farzand tarbiyalab berish niyatida boshqatdan uylandi. Ona esa hozir og‘iroyoq – bunisini, albatta katta odam qilib tarbiyalaydi.

AFSUSKI, ILOJI YO‘Q

Hamma menga:

– Bo‘ldi endi, boshingni ikkita qilib qo‘ymasak bo‘lmaydi! – deydigan bo‘lib qoldi.

Aslida o‘zimning ham niyatim shu, lekin ko‘nglimga yoqadigan qizni topolmay turibman.

– Bitta juda odobli qiz bor! – deya bir qizni ta’riflab qolishdi.

Bilib turibman, gap qizning odobidan ketsa, albatta husnida biror nuqsoni bo’ladi.

– Judayam odobli bo’lmasa ham mayli, ishqilib, aft-angori sal durustroq bo’lsa bo’ldi, qaraganda ko’ngil aynimasa bas, – dedim ularga.

– Iya, nima deyapsan, ko’nglingdagidek qiz-a!

O’zim ham xuddi shunisidan xavotir olib turgan edim.

– Juda madaniyatli qiz, naq o’zing!

Hay, bunisi ham ma’qul, deyaaylik. Demak, madaniyatli qiz ekan-da, xo’p. Bundoq o’ylab qarasangiz, madaniyatli degani ko’p g’alati narsa o’zi. Gazeta va jurnallarda bosiladigan e’lonlarda ko’rgan bo’lsangiz kerak, bo’yoqchining shogirdidan tortib, kat-ta amaldorgacha – hammasi madaniyatli xotin qidiradigan bo’lib qolgan.

– Qizning onasi nemis, otasi turk.

– Qoyil, ayni muddao.

Jonivorlarning ham, odamlarning ham duragayi yaxshi bo’ladi. Umar Sayfiddinning mashhur hikoyasidagi madam fon Sadreshteyn esimga tushdi. Kifti keng, o’zi polvonnamo nemis ayoli edi u. Sportchilarga o’xshab kiyinadigan bu xotin har kuni ertalab qo’lida to’rva ko’tarib, gurs-gurs qadam tashlab bozorga borib kelardi.

– Bo’lg’usi kelin nemis, fransuz, italyan tillarida bimalol gaplashadi.

Qirq yil bo’ldoq yurib, bejiz kutmagan ekanman, deb qo’ydim ichimda. Sabrning tagi oltin deb shuni aytishar ekan-da.

Mening halovatimni buzgan mademuazel Eleftra bo’ldi. U yoshi ellik to’qqizga borib qolgan, ko’rinishi qoq baliqqa o’xshagan bir xotin edi.

– O’zi biram ko’hlikki, tre joli...¹ – dedi u. – Qaddi-qomati kelishgan, uzun bo’yli, o’ziyam tre kyultive...² Innaykeyin, tagi juda toza.

– Mademuazel Eleftra, – dedim unga, – siz unga mening to’g’rim-da ham gapirdingizmi? Har holda yoshim qirqqa borib qolgan...

¹ Tre joli – g’oyat chiroyli (frans.)

² Tre kyultive – juda o’qimishli (frans.)

– Aytdim, aytdim... erkak kishining qirq yoshda aqli kiradi, – dedi.

– Bo‘yim past ekanligini ham shipshitib qo‘ydingizmi?

– Ha, bunisini ham aytdim, bo‘yi past bo‘lsa, aqli baland bo‘ladi, – dedi.

– Bedavo reportyor ekanligimni, paypoq yamaydigan qizlarga o‘xshab oyiga atigi ellik lira haq olishimni, o‘shanda ham xo‘jayining gapini ikkita qilmasligim shartligini gapirdingizmi?

– Gapirdim! O‘zining uch joyda hovli-joyi bor. Hech narsadan muhtojligi yo‘q.

Bo‘pti. Endi o‘zidan ko‘rsin. Har kim ekanini o‘radi, degan gap bor. O‘ziki boshiga balo sotib olmoqchi ekan, bo‘pti, men roziman.

Ochig‘ini aytsam, uylangani ko‘nglim yo‘q. Ammo bir oshnam har kuni quloq-miyamni yeydi. Erta-yu kech miyamda yong‘oq chaqadi:

– Jon do‘stim, uylana qolg'in, ikkalamizning taqdirimiz shunga bog‘liq. Mana shu la‘nati qashshoqlikdan bir amallab qutulaylik.

– Esingni yedingmi, og‘aynijon, – deyman unga. – Axir shu zamonda bunaqa qiz menga tegarmidi!

– O‘zingni ko‘pam go‘llikka solaverma! Boshingga baxt qushi qo‘nganida tentaklik qilma endi! Qani, tezroq harakatingni qil!

O‘ylab-o‘ylab, oxiri rozi bo‘ldim. Mademuazel Eleftra qizni ishxonamga olib keladigan, o‘rtog‘im ham o‘sha yerga boradigan bo‘ldi. Shunga kelishdik.

Mana, belgilangan kun ham keldi. Bo‘ydoqlik qandoq azob ekanligini bilgan biladi, bilmagan qayoqdan biladi. Bir kun oldin kechqurun oq ko‘ylagimni yuvib, balkonga yoyib qo‘ydim. Aksiga, kechasi bilan yomg‘ir quyib chiqdi. Ertalab ko‘ylakni olib qarasam, jiqqa ho‘l. Boshqasini kiya qolay desam, kir ekan, yana birining yoqasi g‘ijimlanib yotibdi. Bo‘lar ish bo‘ldi dedim-u, ho‘l ko‘ylakni yaxshilab siqib, yoqasi bilan yengini kraxmalga soldim. Keyin dazmolni obdan qizdirib, ko‘ylakka bosdim. Shu zamonning ko‘ylaklari juda g‘alati-da: yoqaning astari nima uchundir avrasidan keng bo‘ladi. Qancha dazmol bossang ham, hech tekislab bo‘lmaydi. Kastumni benzin bilan tozaladim. Bundoq qarasam,

na toza ro'molcha bor va na paypoq! Soqol olayotgan edim, allanarsaning kuygan hidi dimoqqa urdi. Turib qarasam, qizigan dazmol shimimning ustida qolib ketgan ekan, tizzadan kuydiribdi. Ming la'nat shunaqa hayotga! Ilgari uylanmasam ham, endi uylanaman! Hali qurimagan ko'ylakni kiydim. Shoshganda labbay topilmas deganday, soqol olayotganda yuzimni uch-to'rt joyidan kesib olgan ekanman, tirqirab qoni chiqib yotibdi.

Kechikyapman. Yo'ldan taksi olib, o'pkamni qo'ltiqlagancha idoraga kirib keldim. Eshik oldida meni kutib olgan o'rtog'im:

- Qayoqda sang'ib yuribsan? Bir soatdan beri seni kutib o'tirishibdi, - deya to'ng'illab berdi.

- Xo'sh, o'zi qalay? Qaymoqdaymi?

Oshnamning yuzi devorday oqarib ketibdi.

- Hozir o'zing ko'rasan!

Imtihon berayotganda ham bunchalik hayajonga tushmagan, ishim oliy sudga oshirilganda ham bunchalik qo'rqmagan edim. Yuragimni hovuchlab, ichkari kirdim. Kirdim-u, darhol made-muazel Elefrani, uning yonida esa... hayvonot bog'idan qochgan bir maxluqni ko'rdim. Dahshat ichida o'rtog'imga qaradim. U yuzini devorga o'girib olibdi.

- Keldingizmi?

- Kechirasiz, kuttirib qo'ydim!

Ko'zlarimiz to'qnashdi. Oldimda turgan shu stolni dast ko'tarib mademuazel Elefraning boshiga tushirsammikin! O'zim ham husnda beriroqman-u, lekin bu darajada emas-da. Menga olib berishmoqchi bo'lgan bu qizdan faqat bir maqsadda foydalansa bo'ladi: uni chodirga kiritib qo'lasan-u, tashqaridan turib: "Odamlar-u, odamlar, eshitmadim demanglar, dunyoda yettita ajoyibot bo'lsa, sakkizinchisini chodirning ichida ko'rasiz! Kelib qoling, ko'rib qoling!" - deb qichqiraverasan.

Avvaliga uni sayil va bayram kunlari ko'cha-ko'yda odamlarga tomosha qildirsa, keyin esa qishloqma-qishloq yurib, butun Anatoliyaga ko'rsatib chiqsa bo'ladi. Ilojini topsang, Yevropa bilan Amerikaga ham yetaklab borsang bo'ladi. Qolaversa, savobli ish qilgan ham bo'lasan, mamlakatingni chet ellarda targ'ib qilib, begonalarni uning hayvonot olami bilan ham tanishtirib chiqasan.

Nihoyat, u bilan qo‘l berib so‘rashdik.

– Qalaysiz? Salomatmisiz?

– Mersi! O‘zingizdan so‘rasak?

Mademuazel Eleftraning savoli tomdan tarasha tushgandek bo‘ldi:

– Qalay, yoqdimi?

– Mademuazel Elefra, Istanbulda hayvonot bog‘i ochilarmish, siz eshitmadingizmi?

– Yo‘q, eshitmadim, – sovuqqina javob berdi u.

Ilgarilari armiyada to‘p tortadigan bir xil otlar bo‘lardi. Harbiy paradlarda bu boyaqishlarning tumshug‘i bilan yag‘rinidan duv-duv ter to‘kilardi. Bu qiz ham o‘shanaqa otga o‘xshaydi. Lekin menga xotinlikka mo‘ljallangan bu maxluqning oldida o‘sha otning afzal tomoni bor – u jim desang, jim bo‘ladi. Bunisi esa chakagi tinmay valdiraydi, buning ustiga, og‘zi kompas strelkasiday bir tomonga yo‘nalib turganligidan nima deyayotganligini hecham tushunib bo‘lmaydi. Odatda birov gapirganda, javob bermaslik odobdan emas, lekin uning gapiga tushunmayotgan bo‘lsam nima qilay! Gapiga tushunmagan taqdiringda ham odamning ko‘ziga qarab, “ha” yoki “yo‘q” deb tursang bo‘ladi, ammo manavining qovoqlari ko‘zini yopib qo‘yganligi uchun, bozor kunlari tuynukdan savdo qilayotgan baqqolga o‘xshab olazarak qaraydi. Xullas, Xudo uni yaratgan-u, bu badbashara maxluqni ko‘rib o‘zi ham hayron bo‘lgan. Xudo har narsaga qodir, deb shuni aytar ekan-da!

To‘rt tilni biladi, deyishgan edi, bo‘lmagan gap ekan. Ma‘lum bo‘lishicha, do‘konda ishlab yurganida sal-pal fransuzcha bilib qolgan, mijozlar uni ko‘rib do‘konga kirmay qo‘yganlaridan keyin ishdan quvilgan ekan. Onasini nemis deyishuvdi, bu gap ham chatoq chiqdi. Aslida onasi emas, bundan o‘n yil oldin qo‘shnisi nemis bo‘lgan ekan. “Uch joyda uyi bor” deyishgan edi, turgan-bitgani lof bo‘lib chiqdi. Uchta hovlisi emas, uch xonali uyi bor-u, bu ham garovga qo‘yilgan ekan. Buning ustiga, uy sakkiz aka-ukaning o‘rtasida ekan.

– Qalay, sizga yoqdimi? Hozir gaplasha qolaylik! – yana so‘radi mendan mademuazel Elefra.

Mushkul ahvolda qoldim. Bordi-yu, iltifot yuzasidan “ha” deyidigan bo‘lsam, darrov to‘ydan gap boshlanishi aniq. Tilim g‘o‘ldirab qoldi:

– Bilasizmi... Bunaqa nozik masalada... Labbay? Erkak kishidan oldin... Xotin kishining fikri... e... Menga qolsa, albat-ta... Mening fikrimni bilmoqchi bo'lsangiz...

Qiz boyaqishga bundoq qarasam, og'zimga ko'z tikib o'tirgan ekan. O'rtaga jimlik cho'kdi.

– Havo biram yaxshiki!..

Cho'kayotgan odam xasga yopishadi, deganday, darrov uning gapini ilib oldim:

– To'g'ri aytasiz, xonim, havo juda ajoyib. Bu yil...

Ob-havodan gap ketsa, bir hafta surunkasiga gapirishim mumkin.

Ammo shu on rahmim qo'zg'adi. Buni qarang, Xudo qarg'agan bechora bir qiz turmushga chiqmoqchi bo'libdi-yu, uning yolg'iz umidi men ekanman. Sizga yolg'on, Xudoga chin – ko'zimga yosh oldim. “Shu sho'rlikka uylana qol! – dedim o'zimga o'zim. – Hayotingda ko'p nojo'ya ishlar qilgansan, nari borsa bu ham shuning bittasi bo'lar. Qolaversa, savob ish qilgan ham bo'lasan!”

– Bu yil havo o'tgan yildagiga sira o'xshamaydi.

– Shundoq, afandim!

Qizning betiga tikilaman. Yashirib nima qilay, miyamga bir fikr keldi: unga uylangach, bir kunmas bir kun uning ana shu betidan, albatta o'pishga to'g'ri kelar. Men o'shanda labimni tekkizishim mumkin bo'lgan nuqtani uning yuzidan qidiraman. Bo'jama bilan husnbuzar dastidan tirnoqday bo'sh joy qolmabdi. Yana o'sha niyatda qizning soch va qo'llariga razm solaman. Tavba, hech qayerida bo'sh joyi yo'g'-a! “Sen shoirtabiat kishisan, – tasalli beraman o'zimga o'zim, – xayolga boy odamsan, shuning uchun uning aftiga qaraysan-u, boshqa bir jononning yuzini xayolingga keltirasan”.

O'sha kuni rosa ikki soat ob-havodan gaplashib o'tirdik. Ular bilan xayrlashayotganimda, qizning chap oyog'i o'ng oyog'idan kaltaroq ekanligini payqadim. Bu gal qizning nuqsonini ko'rib rahmim keldi.

Ular eshikdan chiqib ketishi bilan oshnam mendan so'radi:

– Xo'sh, nima deysan?

– Men shu qizga uylanaman!

– Iya, esingni yedingmi?

- Bundan yaxshi xotin topolmayman! Shunga albatta uylanaman. Kechqurun mademuazel Elefra kelib qoldi.
- Uylanadigan bo'ldim! - dedim unga.
- Kimga?
- Kimga bo'lardi! Siz bilan kelgan qizga-da!
- Afsuski, iloji yo'q, - dedi u bosh chayqab. - Siz unga yoq-mabsiz!

ALIFBENING BIRINCHI HARFI

Miyam biroz dam ola qolsin, degan maqsadda poyezdga o'zim bilan gazeta ham, kitob ham olib chiqmadim. Niyatim - kupedagi hamrohlar bilan otamlashib ketish. Goh pirdan, goh muriddan deganlaridek, navbatma-navbat shakarguftorlik qilib ketamiz, qiziq-qiziq voqealardan aytishib, manzilga yetib qolanimizni ham bilmay qolamiz.

Yo'lda har xil odamlar bilan tanishib ketish juda maza bo'ldi-da! Siz mutlaqo notanish kishilarning ichki olamiga kirasiz. Go'yo yangi bir mamlakatni kashf qilganday zavqlanib ketasiz. Yangi orttirgan tanishingiz bilan besh soatmi, o'n soatmi, bir kunmi, ikki kunmi ko'ngil ochib gaplashib ketasiz. Keyin biror stansiya kelib, u bilan xayrlashasiz. Shundan keyin ikkovingiz ham bir umr qayta uchrashmaysiz. Mabodo uchrashib qolgan taqdirda ham, bir-biringizni tanimaysiz. Lekin tasodifan eshutilgan bir gap, tasodifan eshutilgan biror voqea butun umr yodda saqlanib qoladi.

Shu orzu bilan poyezdga chiqdim. To'rt kishilik kupeda atigi ikki yo'lovchimiz. Shunisi ham ma'qul. Odam tezroq topishib ketadi. Yurakdagi gaplar ham ancha erkinroq, bemalolroq oqib chiqadi.

Biz ikkovimiz ham deraza yonida yuzma-yuz o'tiribmiz. Hamrohim ellik besh-oltmishlarga borgan, qorni ancha do'ppaygan, semiz bir kishi. Semiz odamlar odatda oriqlarga qaraganda serzavq bo'ladi. Ehtimol, buning sababi kulganda qorinchalari dirkillab, bag'baqalari o'ynab turishidadir. Sirasini aytganda, bu qiliq ularga yarashib tushadi ham... Ha, loaqa kulganda dirkillab turishi uchun odam bolasida qorin bo'lishi kerak.

Kupega kirgach, semiz odam bilan salomlashdim. Javob o'rniga allaqanday pishillagan ovoz eshitildi. Joyimga o'tirib ham ulgur-magan edim, u ko'zoynagini burniga qo'nqaytirib, gazeta o'qishga tushib ketdi. Uning sariq bodringga o'xshagan so'laqmonday burni gazetaga shunday egilib tushganki, chetdan qaragan odam uni gazetani o'qiyapti emas, iskayapti deb o'ylashi mumkin.

Qo'lida avtoruchkasi ham bor. Gazetani o'qir ekan, yo'l-yo'lakay allaqanday belgilar chizadi. Aftidan, muhim joylarini qoralab ketayotgan bo'lsa kerak.

Yon tomonida bir quchoq gazeta qalashib yotibdi. O'ziyam o'n besh kunligini yig'ib olgan ko'rinadi. Gazeta o'qishni yaxshi ko'radigan odamligi bilinib turibdi. Kattaroq olim, professor bo'lsa ehtimol. Balki siyosatchidir. Gazetani burniga ilib, hozirgi siyosiy ahvolni iskab ko'rayotgan bo'lsa ham ajab emas.

Poyezd yurib ketgan edi, uni gapga tortmoqchi bo'lib:

– Safaringiz bexatar bo'lsin, beyafandim! – dedim.

Burnini gazetadan ko'tarmay, yana allanima deb po'ng'illadi.

Poyezd birinchi stansiyada to'xtab, yana yurib ketdi. Uchinchi, to'rtinchi stansiyalar ham orqada qoldi. Bizning kupe esa suv quygandek jim. Bunaqada yuragim tars yorilib ketishi hech gap emas! Kupedan chiqib ketay desam, poyezdda odam tiqilib yotibdi, qimirlagani imkon yo'q. Qolaversa, shuniki ham to'g'ri. Nima, gapirgan bilan gapning yog'i chiqarmidi? Odam degan vaqtning qadriga yetishi kerak. Ha, tinmay o'qish kerak. Yo'lda ulfatlashib ketish yaxshi narsaku-ya, lekin ezma odam jonning egovi bo'ladi. Ming'illayverib miyangni qoqib qo'lingga beradi. Bu odam chakagi ochiq hamrohlarga uchrab, rosa ta'zirini yegan bo'lsa ham ajab emas. Lekin bir narsaga hayron bo'lib o'tiribman, semiz hamrohim bitta sahifaga tikilganicha ketyapti. Ikki ko'zi gazetaning bir joyiga qadalgan.

U miq etmaydi, vagon tebranadi. Noiloj, mudroq bosib, pinakka ketibman. Qattiq turtkidan uyg'onib ketdim.

– Beyafandim, beyafandim!

Bundoq qaragam, semiz odam yengimdan tortqilayotgan ekan. Biror falokat ro'y berdimi, deb o'yladim, keyin tushadigan stansiya-dan o'tib ketibman-da, degan xayolga bordim. Sapchib o'rnimdan turdim.

– Kechirasiz, sizdan bir narsa so‘ramoqchi edim, – deb qoldi hamrohim.

Miyamga: “Xayriyat, endi suhbatlashadigan bo‘libmiz” degan fikr keldi.

– Marhamat, afandim.

– Bemor nimadan qo‘rqadi?

Meni kalaka qilyaptimi, degan xayolda betiga tikildim. Hazillashayotgan odamga sira o‘xshamaydi.

– Bemor nimadan qo‘rqadi, deysizmi? – savolini qaytarib so‘radim.

– Shundoq.

– Doktordan.

U gazeta betiga nimanidir yozdi-da, keyin dedi:

– To‘g‘ri kelmas ekan!

– Bemor kasalxonadan qo‘rqadi.

Qaytadan gazetaga bir nima yozgach, to‘ng‘illadi: – Bu ham emas!

– Doktorga beradigan pulidan!

– Yo‘q. Birinchi harfi “o”, ikkinchisi “p” bo‘lishi kerak. Hammasi bo‘lib sakkizta harf.

– Operatsiya!

– Xuddi o‘zi!

U yana gazetaga sho‘ng‘ib ketdi. Allavaqtgacha ikkimizdan ham sado chiqmadi.

Keyin yana o‘zi gap boshladi:

– Kechirasiz, beyafandim, sizni yana bezovta qilyapman.

– Zarari yo‘q.

– Biror mamlakatda aholi ko‘paysa, nima oshishi kerak?

– Deputatlar soni.

– Yo‘q, – deb ming‘illadi u.

– Qamoqxona!

Yana ruchkasi bilan nimanidir yozib ko‘rdi.

– To‘g‘ri kelmayapti!

– Chayqovchilar!

– Ikkinchi harfi “s”, oxirigisi “l”.

– Iste‘mol.

– Hm! To‘g‘ri!

Yana anchagacha jim ketdik. Bir payt to‘satdan uning ovozi chiqib qoldi.

– Assalomu alaykum.

Men ham alik oldim:

– Va alaykum assalom!

– To‘g‘ri, to‘g‘ri! – deb yubordi u.

– Nimasi to‘g‘ri?

– “Assalomu alaykumga” beriladigan javob-da.

Bu semiz odam jinniga o‘xshaydi. Ishqilib, jazavasi tutib, bo‘g‘zinga yopishmasa bo‘lgani.

– Beyafandim, sizdan bir narsa so‘ramoqchiman.

– Bemalol.

– Bir notaning nomini aytib berolmaysizmi?

– Do!

– Yo‘q, u emas.

– Re!

– To‘g‘ri kelmaydi!

– Mi!

– Yo‘q!

– Fa!

– Boshqacharoq. Birinchi harfi “s”. O‘zi ikki harfdan iborat.

– Si!

– Otangizga rahmat-e!.. Ikki soatdan beri topolmay garang edim. Sizni yetkazganiga shukur, muzikadan ancha boxabar ekansiz.

– Ha, ancha xabarim bor muzikadan. Sol, Iya degan boshqa notalarni ham bilaman.

Yana oraga uzoq jimlik cho‘kdi.

– Beyafandim!

– Labbay, taqsir!

– Kurash tushiladigan joyga nima deyiladi?

– Maydoncha deyiladi.

– E, salomat bo‘ling-e! “Bo‘zqir” degan so‘zni yozib, nega chiqmayapti, deb o‘tirgan edim.

Qo‘lidagi gazetani uloqtirib, boshqa birini oldi.

Yana menga savol yog‘ildi:

– Osmondan nima yog‘iladi? Tosh, deb yozgan edim, to‘g‘ri kelmayapti.

– Yomg‘ir.

– Xuddi o‘zi! Balo ekansiz!

Yana jimib qoldik. Poyezd uch-to‘rt stansiyada to‘xtab o‘tdi.

Semiz hamrohim so‘rab qoldi:

– Beyafandim, markabning turkchasi qanday bo‘ladi?

– Eshak!

– Buni qarang, ayni o‘zi-ya!

– Bo‘lmasam-chi!

– “Ovqat”ga arab tilida nima deyiladi?

– Qanaqa ovqat?

– O‘zimizning xonaki ovqat-da.

– Xonaki ovqatning nomi boshqa, yonida kompoti bo‘lsa yana boshqa.

– Uch harfdan iborat ekan!

– Akl¹.

– Voy, quyib qo‘ygandek-a!

Anqaraga yetib keldik. Semiz odam kela kelguncha krossvord yechish bilan band bo‘ldi. Lekin krossvordning har bir so‘zini mendan so‘rab turdi.

– Men har kuni hamma gazetalardan olib turaman, – dedi u.

– Gazetani o‘qib turish ma‘qul gap! – deb javob berdim unga.

– E, qayoqda deysiz, – deya e‘tiroz bildirdi u, – bir satrini ham o‘qimayman. Gazetalarda chiqqan jamiki krossvordni topmagunimcha ko‘nglim joyiga tushmaydi. Juda g‘alati ermak-da bu! Haligacha mening tishim o‘tmagan birorta krossvord bosilgani yo‘q! Birpasda qotirib tashlayman.

Tepadan chamadonimni oldim. Men shu stansiyada tushadiganman, u o‘tib ketadi.

– Xo‘p, xayr!

Semiz odam gazetadan boshini ko‘tardi.

– Alifbening birinchi harfi nimaydi? – so‘radi u ko‘zlarini baqraytirib.

– “A”, – deb javob berdim.

U suyunib ketdi:

– Qoyil! Xuddi o‘zi!

¹ Akl – arabchada ovqat degani.

CHEGARA USTIDAGI UY

Yangi uyga ko'chib kelganimizning ikkinchi kuni edi. O'ng tomonimizda bir qo'shni bor. Yo'limiz ularning uyi oldidan o'tadi. Deraza yoniga o'tirib olgan bir kekxa kishi bizga qarab:

– Bu uyga ko'chib kelmasangiz yaxshi bo'lardi, – dedi.

Qariyaga jahl bilan e'tiroz bildirdim:

– Odatda, bir kirachi endi ko'chib kelganida qo'ni-qo'shni kelib, yangi uy qutlug' bo'lsin, deyдилar. “Kelmasangiz yaxshi bo'lardi” deganingiz nimasi? Qo'shniga ham shunday deydilarmi?

Qariya pinagini ham buzmadim:

– Mendan aytish, – dedi, – u uyga o'g'ri kiradi, shuning uchun gapirdim.

Qiziq, bizning uyga kiradi-yu, boshqalarnikiga kirmaydimi? Yuragim siqilib, sigaret olish uchun burchakdagi do'konga kirdim.

– G'alati odamlar bor-da, bilib-bilmay valdirayverishadi, – dedim.

– Tinchlikmi? – dedi baqqol menga o'girilib.

– Uyimizning yonida bir ezma chol bor. Uylarining yonidan o'tayotsam, “Sizning uyingizga o'g'ri kiradi, ko'chib kelmasangiz yaxshi bo'lardi”, deydi-da.

– To'g'ri aytibdi, – dedi baqqol, – ko'chib kelmaganingiz yaxshi edi.

Lom-mim demay do'kondan tashqariga chiqdim. O'sha kuni oqshomgacha o'zimni qo'ygani joy topolmadim. Kechqurun chap tomonimizdagi qo'shnilar tanishgani kirishdi. Yarim kechasi chiqib ketayotib:

– Bu uy yaxshi-yu, ammo o'g'ri kiradi, – deyishdi.

Bu gapni eshikdan chiqayotganda aytganlari uchun “nega bizning uyga kirgan o'g'ri siznikiga kirmaydi?” deb so'rolmadim.

Yuragim siqilganini sezgan xotinim meni tinchlantirishga urindi:

– Qo'yaver, hammasi bo'lmagan gap. Hozir ijarağa beruvchilar uydан chiqarishning ming xil yo'lini topganlar. Demak, bu ham bir yo'li. Uyga o'g'ri kiradi deb qo'rqitib, bizni uydан chiqarmoqchilar. Uyning ijara haqi arzon bo'lganligi uchun yo o'zlari ko'chib kirishadi, yoki bir tanishlarini olib kelishadi.

Biroz xotirjam bo'ldim. Ammo kechasi baribir ko'zimga uyqu kelmadi. Uchrashuv tayinlagan odamday o'g'ri ana keladi, mana keladi deb kutib yotdim. Endi ko'zim ilingan ekan, tiqirlagan tovushdan sakrab turib ketdim. Yostiqning ostidan to'pponchamni olib:

– Qimirlama, bo'lmasa otib tashlayman, – deya qorong'ilikka qarab baqirdim. Uyga endi ko'chib kelganligimiz uchun elektr tugmasini topolmay qoldim. Uni qidirib u devordan bu devorga yopishaman. Shu payt oyoqlarimga nimadir ilashdi-yu gursillab yerga ag'anadim. O'g'ri chalgan bo'lsa kerak deb ham xayol qildim. Naq qornini mo'ljallab o'qlarni bo'shatardim-u, ammo yiqilganimda o'zim bir tomonga, to'pponcha esa boshqa tomonga uchib ketgan ekan...

– Ha-ha-ha, – qorong'ilikdan etni jimirlatadigan qahqaha yuksaldi.

– Ablah, sen bilan sichqon-mushuk o'yini o'ynayapmizmi, mard bo'lsang qarshimga chiq, – deya baqirdim.

– Har holda elektr tugmasini qidirayotgandingiz, shekilli. Eshikning o'ng tomonida. Yangi ijarachilar hamisha uni topguncha shunday qiynalishadi.

Ovoz qorong'ilikdan kelardi.

– Qo'lga tushsang, nima qilishimni bilasanmi? – deya baqirdim.

– Bilmayman, – dedi qorong'ilikdagi odam, – agar ruxsat etsangiz, elektrni yoqib, sizga yordam qilay.

Shu payt elektr tugmasining "chiq" etgan ovozi eshitildi, xona yorishdi. Men yiqilganda stolning tagiga kirib ketgan ekanman, xotinim esa karavotning ostiga berkinibdi. Qarshimda mendan ikki baravar qomatli, barvasta odam turar edi. Agar o'rnimdan tursam, uni qo'rqitolmasligimga ko'zim yetdi. Yotgan joyimdan ovozimni yo'g'onlashtirib:

– Sen kimsan? – deya so'radim.

– O'g'riman.

– Menga qara, boshimni qotirma. Sen o'g'ri emassan. Men o'g'riman deb bizni qo'rqitib, uydan chiqarmoqchisan. Ko'zimga bir qara-chi...

– O'g'rimanmi, yo'qmi, hozir ko'rasan, – dedi u. So'ngra otasi-ning uyiga kirgandek uyoq-buyoqni titib, kerakli narsalarni yig'ishtirib ola boshladi. Bu ish orasida o'zicha gapirib ham qo'yardi:

– Demak siz bu xonani yotoqxona qilibsiz-da, oldingi ijarachilar bu yerni mehmonxona qilishgandi. Undan oldingilari esa...

– Menga qara, – dedim, – sen o‘g‘rilik qilayapsan, ammo men ustingdan shikoyat qilaman.

– Istasang otangga shikoyat qil, lekin mendan salom aytishni ham unutma.

– Ammo men politsiyaga borgunimcha sen qochib ketasan-da.

– Qochmayman.

– Baribir qochasan. Uyda bor-yo‘q narsani to‘plab juftakni rostlaysan. Shuning uchun avval seni bog‘lab, keyin politsiyaga boraman.

Shu payt xotinim bor ovozi bilan baqirdi:

– Yordam beringlar!..

Mahalla ahli go‘yo eshikning tagida poylab turgandek bir pasda uyni to‘ldirdilar. Qo‘shnilar beparvogina:

– E, bu uyga yana o‘g‘ri kiribdi-da, – deyishdi.

Ba‘zilari esa:

– Ko‘raylik-chi qaysisi ekan, – deya bir-birlaridan so‘ray boshlashdi.

Qo‘shnilarning ichida o‘g‘rini taniganlar, u bilan hol-ahvol so‘rashganlar ham bo‘ldi. O‘g‘ri esa shovqin-suronga e‘tibor ham bermay uyoq-buyoqni kavlashtirish bilan band edi.

– Qani qo‘shnilar, yordam beringlar, bu o‘g‘rini boylaylik. Borib politsiyaga xabar beraman, – dedim.

Qo‘shnilardan biri:

– Xohishingiz, ammo bekorga ovora bo‘layapsiz-da, – deb qoldi.

Qayerga ko‘chib kelib qoldik o‘zi, deya ensam qotdi. Xotinim kir yoyadigan iplarini olib keldi. O‘g‘ri ham hech qarshilik ko‘rsatmadi. Uning qo‘l-oyog‘ini yaxshilab bog‘lab, bir xonaga kiritib qo‘ydik. Ustidan qulfladik. Shu zahoti politsiya bo‘limiga chopdik. Xotinim barcha voqeani komissarga gapirib berdi. Komissar uyning adresini so‘radi. Aytдик.

– Ha, o‘sha uymi? – dedi.

– Ha, o‘sha uy, – dedim.

– Afsuski, biz u uyga aralasholmaymiz, chunki u bizning hududimizdan tashqarida, – dedi komissar.

– Kechqurungacha ruxsat ber, – dedim unga yalingandek. – Yana bir marta politsiyaga borib kelaylik...

– Istagan joyingizga boring. Bu ish nima bilan tugashini yaxshi bilamiz. Avval uyning qaysi mintaqaga kirishi hal etilishi kerak. Yo bo‘lmasa, hududlar chegarasi o‘zgartirilishi lozim. U paytgacha yetti qovun pishig‘i bor... Yana politsiya bo‘limiga bordik. Komissar ham bir xarita ko‘rsatdi.

– Qarang, – dedi u, – jandarma hududi chegarasi bu yerda. Hovli jandarmaga qaraydi... Uyning bir qismi bizda, bir qismi jandarmada.

– Yotoqxona sizning mintaqangizga kirar ekan. O‘g‘rilik yotoqxonada bo‘ldi-ku, – dedim.

– To‘g‘ri, – dedi komissar, – ammo buni isbotlash lozim. Qolaversa, o‘g‘ri yotoqxonaga uchib kirmagandir, albatta, hovlidan kirgan. Hovli esa jandarma hududida... Albatta, bu birinchi voqea emas. Bu masala muhokama qilinayapti. Ko‘raylik-chi, uyingizni qaysi mintaqaga kiritishsa, shunga qarab ish yuritamiz.

Uyga qaytdik. O‘ng tomondagi qo‘shni uyning derazasidan yana o‘sha kekxa kishi bizga gap qotdi:

– Hamdardlik bildiraman, uyingizga o‘g‘ri kiribdi.

– Ha, kirdi, – dedim.

– U uyda hech bir ijarachi o‘tirmaydi, shuning uchun arzonga berishadi. Uy egasi o‘zi yashay olmaydi, xaridor ham topolmaydi. Uyini buzib, ikki metr ichkariga olmoqchi edi. O‘shanda to‘la bir mintaqaga kirar edi. Ammo sizni topgach, ijaraga beribdi.

Cholning xotini ham gapga aralashdi:

– Albatta, ayb sizda emas, uy egasida. Uy qurayotganda suvi, elektri, gazi va tashqi ko‘rinishini o‘ylashadi-yu, qaysi hududga kirishini hech hisobga olishmaydi. Odam naq chegara ustida ham uy quradimi?

Bir yillik ijara haqini oldindan to‘laganimiz uchun hech qayerga ketolmasdik. Uyga kirdik. O‘g‘ri ham biz bilan dasturxonga o‘tirdi. Kechki ovqatni birgalikda tanovul qildik. So‘ngra u o‘rnidan turib, bizga yuzlandi:

– Hozircha siz bilan xayrlashaman. Albatta yana kelaman, – dedi.

Shundan beri to'rt-besh o'g'ri uyimizning doimiy mehmonlariga aylandi. Mahallada ularni hamma taniydi. Hatto ular bilan hamkorlik ham qildik. Boshqa, notanish o'g'rilardan uyimizni birgalikda qo'riqlayapmiz. Ko'raylik-chi, nima bo'lar ekan? Yo shartnomamiz bitguncha uyda olti o'g'ri bilan sakkiz kishi bo'lib yashab turamiz, yoki bizning uyni biror mintaqaga kiritishar. U paytda o'g'rilarni topa olsak, mintaqasiga qaraydigan politsiya bo'limiga shikoyat qilamiz. Bir-birimizga shu qadar o'rgandikki, shikoyat ham ayb bo'lsa kerak...Chunki uyning ayrim xarajatlarini ular ko'tarishyapti.

DENGIZ OYOQ OSTIDA

Istanbulning uch tomoni dengiz. To'g'rirog'i, dengiz Istanbul zaminiga har tomondan yorib kirgan. Lekin shunday bo'lsa ham, Istanbulda dengizga kirish narigi dunyoda jannatga kirishdan ham qiyin. Istanbulning u uchidan bu uchigacha dengiz sohillarini ba'zi odamlar sotib olgan. Dengizning sotib olinishiga aql bovar qilmaydi. Xudoga shukrki, dengizni sotib olganlar havoni ham sotib olishmabdi. Aslida dengiz bilan havo orasida unchalik katta farq yo'q. Uni ham sotib olib, bizni havosiz qoldirmaganlariga shukr qilaylik. Qovoqlardan Chekmajagacha, Shiladen Pendikka qadar shu go'zal Istanbul sohillarida dengizga tekin kiriladigan bir qarich ham bo'sh joy qolmaganligini ko'rib, hayratdan yoqa ushlayman.

Bundan o'n yil oldin bo'lgan bir voqeani sizga so'zlab beray. Anado'lu bo'ylab sakkiz yillik ko'ch-ko'chlardan keyin nihoyat Istanbulga qaytdik. Ayniqsa, bola-baqra o'zida yo'q shod edi. Istanbulga keldikmi, hech bo'lmasa, dengiz sohilida bir uyni ijaraga olib, rohat qilaylik, degan xayolga bordik. Ammo buning ilojini topolmadik. Dengiz sohilida bo'lmasa, dengizga yaqin bir joy bo'lsin, dedik. Bu ham bo'lmadi. Mayli, hech bo'lmasa, dengiz ko'rinib turgan joy bo'lsin, dedik. Uzoqdan bo'lsa ham dengizga qarab ko'nglimiz, ko'zimiz quvonadi. Ammo dengizga uzoqdan boqish ham oson ish emas ekan. Shunday joy qidirib yurgan kun-

larimizdan birida "Jahongir" mahallasida dengizga qaragan bir uy bor, deb qolishdi. Uy egasi bizga hali xonani ko'rsatmay turib:

- Ikki yuz lira, - dedi.
- Yo'g'-e...
- Istasangiz, shu. Ikki xona, bir dahliz...
- Judayam qimmat, ham kichkina...
- Ammo dengiz ko'rinadi, afandim.

Dengizni ko'rish orzusi ustun chiqdi. Ikki xona uchun o'sha paytning puli bilan ikki yuz liraga rozi bo'ldik. Uy egasi bizga xonani ko'rsatadigan bo'ldi. Uy tik tepalik yonbag'riga qurilgan ekan. Eshikdan kirib, zina bilan bir qavat pastga tushdik. Iye, bu qanaqasi bo'ldi... Odatda, dengizni ko'rish uchun yuqoriga chiqilar edi. Bunday yer ostiga tushilmasdi. Hali bu ham holva ekan. Yana bir qavat pastga tushdik. Ichimda, dengizni ehtimol ostidan tepaga qarab tomosha qilsak kerak, deb xayol qildim. Qop-qorong'u bir joyda to'xtadik. Uy egasi chaqmog'ini chaqdi. Elektr tugmasini topib, buradi.

- Eh, elektr oqimini uzib qo'yishibdi-ku, - dedi.

Chaqmoq yorug'ida eshikni ochdi, ichkariga kirdik. Xona ichi g'ira-shira yorug' edi. Uy qiyalikda qurilgani uchun bir tomoni yerning ostida, ikkinchi tomoni esa yerning ustida ekan.

- Siz ikkinchi qavat degandingiz-ku? - deya so'radim uy egasidan.

- Xuddi shunday, - dedi u, - buning ostida yana ikki qavat bor.

Uning tashqariga qaragan uchta derazasi bor edi. Uchala derazadan ham diqqat bilan qaradim. Bir necha daraxt va devordan boshqa hech narsa ko'rinmaydi. Qiziq, dengiz deganlari qayoqda ekan?

- Sen ham yaxshilab bir qara, men dengiz-pengizni ko'rmayapman, - dedim xotiningga. - Men ham na dengiz, na bir unga o'xshash narsa ko'rayapman, - dedi u.

Uy egasidan so'radim:

- Afandim, siz dengiz ko'rinadi, demaganmidingiz? Yoki devorga dengiz rasmi osilib, unga qaraladimi?

- Nimalar deyapsiz! Uyimdan dengiz ko'rinmayaptimi?

Qarasam, avzoyi buzuq, uyimni haqorat qildi, deb bizni sudga berishdan ham toymaydi.

– Kechirasiz, afandim, – dedim, – maqsadim uyingizni yerga urish emas... Na men, na xotinim dengizni ko‘ra oldik. Balki boshqalarga ko‘rinar. Ammo bizga ko‘rinmadi.

– Kursi opkeling! – deya yuqoriga ovoz berdi. Xizmatchi bir kursi keltirdi.

Uy egasi kursining ustiga chiqdi. Xristofor Kolumbning quruqlikni ko‘rib, “Yer ko‘rindi” deya hayajonlanib qichqirgan kemachisiday:

– Ana-ku dengiz! – deb baqirdi, – barkashday yaltillab oyog‘ingizning ostida turibdi-ku!

U pastga tushdi, kursiga men chiqdim. Iye, bu qanaqasi bo‘ldi?! Ko‘z ilg‘aydigan joyda dengizga o‘xshash birorta ham narsa yo‘q. Nima balo, bu odamning ko‘ziga sarob ko‘ringanmi yo jinni-pin-nimi? Yo bo‘lmasa, “dengiz bor, dengiz bor” deb bizga ruhiy ta‘sir qilib, oxiri ko‘rganimizga iqror qilmoqchimi?

– Kechirasiz, afandim. Men dengizni yaxshi bilaman. Istanbulda tug‘ilib, o‘sganman. Derazadan qarayapman, bir necha bo‘lak moviylikdan boshqa hech narsa ko‘rinmayapti. U ham osmonda bo‘lganligidan, bulut bo‘lsa kerak, – dedim.

– Bo‘yingiz qancha? – deb so‘radi mendan uy sohibi.

Boshqa payt bo‘lganida bo‘yim qanchaligini aytmas edim. Biroz bo‘shashib:

– Bir-u ellik sakkiz, – dedim.

– Ha, gap buyoqda ekan-da, – dedi u. – Men bu odam nega dengizni ko‘rolmayapti, ko‘zini parda qoplaganmi deb, hayron bo‘layotgan edim. Endi nega dengizni ko‘rmaganingiz ma‘lum bo‘ldi.

– Nega ko‘rolmayotgan ekanman?

– Bo‘yingiz past ekan-da... Dengizni ko‘rish uchun eng ozi bir-u yetmishlik bo‘y kerak. Oyog‘ingizning uchida turing-chi, ko‘rarmikansiz?

Oyog‘imning uchida turib qaradim, ammo dengiz yana ko‘rinmadi.

– Biroz sakrang, o‘shanda ko‘rasiz.

Dengizni ko‘raman deb kursining ustida sakray boshladim. Boshim shiftga tegay-tegay deydi. Lekin dengizdan darak yo‘q.

Uy egasi:

– Stol keltiring, – deb baqirdi, – balkondagi kichik stolni...

Stolni keltirdilar. U stolning ustiga kursini qo'ydi. Kursining ustiga esa men chiqdim.

– Endi nimani ko'rayapsiz? – deb so'radi u.

Men quvonganimdan kursidan sirkchilarday o'mbaloq oshib tushishimga sal qoldi.

– Ko'rdi-i-i-m, ko'rdim! – deya baqirib yubordim.

– Nimani ko'rdingiz?

– Dengizni ko'rdim, dengizni...

Xotanim ham quvonib ketdi:

– Xudoga shukur, hayotingizni tahlikaga qo'yib bo'lsa ham, stolning ustidagi kursidan oxiri dengizni ko'rdingiz. Tabriklayman. Dengizning qayeri ko'rinayapti? Marmara tarafimi yo Bo'g'oz tarafimi?

– Qaysi tarafi ekanligini bilolmadim. Bir qarich qadar dengiz ko'rinayapti. Uy egasi bu so'zimdanda o'pkalandi:

– Istanbullikman, deysiz-da, dengizni tanimaysiz. Siz dengizning qiz minorasidan ikki yuz metr g'arbi va u bilan Saroyburnu orasidagi qismini ko'rib turibsiz.

Uy egasi, eshikbon va xotanimning yordami bilan kursidan tushdim.

– Eh, ko'nglim yorishdi, – dedim, – dengiz havosi boshqacha bo'ladi-da.

Xotanim anchagina to'la bo'lganligi uchun afsuslandi:

– Men kursiga chiqib ko'rolmayman-da.

– Albatta, stol, kursiga chiqish oson emas, – dedim. – Bu yerga ko'chib kelgach, bir chorasini toparmiz. Masalan, chig'iriqqa o'xshagan bir narsa...

– Inson dengizni uyida, yotgan yeridan ko'rganiga nima yetsin, – e'tiroz bildirdi xotanim. – Yotgan yeringizdan ham dengiz ko'rinadi, – dedi uy egasi.

– Qanaqasiga? Stolning, kursining ustiga yotiladimi?

– Yo'q. Sizdan oldingi kirachilar yotgan joylaridan dengizni bemalol tomosha qilishardi. Haligi, suv osti kemalarining periskopi bor-ku, o'shanday bir periskop topsangiz, bo'ldi. Xotirjam yerga

yotasiz-da, oyoqlaringizni devorga tirab, bemalol dengizni tomosha qilaverasiz.

- Periskop dedingizmi? Bu asbobni topib bo'ladimi?

- Topganda qanday. Uzoq vaqt Istanbulda bo'lmaganingiz ko'rinib turibdi, hozir Istanbuldagi uylarning sakson foyizida periskop bor. Periskop har bir uy uchun kerakli ashyo. Oqshomlari uyingizga charchab kelganingizda undan dengizni bir tomosha qilsangiz, bahri dilingiz ochiladi.

- Tushunarli, afandim, bu uyning qadriga yetmapsiz.

Uy sohibi hayron bo'lib so'radi:

- Nega?

- Bu xona oyida ikki yuz emas, eng ozi kunda ikki yuz lira keltiradi.

Qanaqasiga?

- Qanaqa bo'lardi, gazetalarga "Ajoyib dengiz manzarasini tomosha qilishni istaganlarga qulay imkoniyat. Soati ikki yarim lira" degan bir e'lon bering. Eshikda patta yirtishga ham ulgur olmay qolasiz.

Sal bo'lmasa u bilan mushtlashib ketardik. Shu zahoti tashqariga chiqdik. Zinada xotinim ming'irladi:

- Shu yergacha kelib, bir martagina bo'lsayam dengizni ko'rolmadim-da!

DARDI BEDAVO

Tog'amni negadir jinim yoqtirmasdi. Chunki u o'taketgan xassis odam edi. Savdo-sotiq bilan shug'ullanishi, mol-mulki yetarli bo'lishiga qaramay, nochorgina turmush kechirar va hamma narsadan nolib yurardi. Odamlar uni bechorahol, butun boyligi ham shu kichikkina uy va katalakdek do'kondan iborat bo'lsa kerak deb o'ylardilar...

Tog'am hech vaqt mashinaga chiqmasdi. Arzon matolardan tikilgan liboslar kiyib yurar, uy xarajatlarida ham ziqnalik qilardi. Agar u og'ir dardga duchor bo'lmaganida bunchalik badavlat va puldor ekanligini xayolimga ham keltirmasdim. Kasallanib, dok-

torlar-u dori uchun pulni bargi xazondek socha boshlagach, kosa tagida nim kosa borligi ma'lum bo'ldi.

Tog'amning kasalligi ham ishi kabi sirli edi. Dastlabki kunlari naq kindigining ostida og'riq turdi. Doktorlar qanchalik tekshirishmasin, kasalini aniqlay olishmasdi. Albatta tog'amning o'zi ham qaysi joyi og'riyotganligini tuzukroq tushuntirolmas, mujmal dardini ta'riflashdan o'jiz edi. U shunday derdi:

– Go'yo qornimning ichiga o'n-o'n beshta it-u mushuk qamalgan-u ular bir-biriga chang solib, o'zaro g'ajishayotganday...

Albatta, doktorlar tog'amning gaplariga kulishar, uni masxara qilishardi. To'g'ri-da, odamning qorni chiqindilar qutisi emaski, unga it-u mushuklar yig'ilib, bir-biriga chang solsa... Koshki edi tog'amning dardi chindanam shu bo'lsa. Bu kasalni davolash juda oson ko'chardi. Munitsipalitet xodimlaridan birini chaqirsak bas, bir parcha zaharlangan go'sht bilan it-u mushuklarni daf qilib, tog'amning dardiga darmon bo'lardi.

Shaharda tog'am huzuriga bormagan birorta ham shifokor qolmagandi. Ammo ularning hech qaysisi uning kasalini aniqlay olmadi. Oradan biroz vaqt o'tgach, mamlakatimizga chet ellik bir professor kelganini eshitib qoldik. Tog'am bilan birga uning huzuriga bordik. U diqqat bilan tekshirib ko'rgach, shunday dedi:

– Bu kishi saraton bo'lgan... O'simta – me'dada, uning qoringa hech bir aloqasi yo'q.

Shundan keyin u qorinning ichki tuzilishi, me'da, ichak-chavoqlar, o't pufagi, yo'g'on ichak va ingichka ichak, jigar, buyrak va hokazolar haqida yarim soatcha va'z o'qidi. Maktabda o'n bir yil o'qigan bo'lsam ham, to'g'risi, uning gaplaridan hech vaqoni tushunmadim. Ikki-uch yil eski maktabga qatnagan tog'am haqida aytib o'tirmasak ham bo'ladi.

Janob professor ilmiy va'zlari so'ngida shunday dedilar:

– Tog'angizning me'dalari osilib qolgan. Eng oxirgi muddatdan ham uch soatcha o'tibdi. Tezda operatsiya qilish kerak...

Tog'amni darhol kasalxonaga yetkazdik. Ikki-uch kundan keyin u operatsiya qilindi. Amaliyot paytida doktorga yordamlashgan asistent menga bu haqda shunday hikoya qilib berdi:

– Professor tog'angizning qornini yorib, oshqozonini ko'rdi. U tamomila sog'lom ekan. Doktorning o'zi ham taajjub bilan

hozirgacha qancha-qancha operatsiyalar qilganligini, ammo bunday sog'lom me'dani ko'rmaganligini tan oldi. Lekin qorinni yorib qo'ygan, olingan pulni halollash lozim edi. Me'daning yarmini shartta kesib tashlashga majbur bo'ldi. Men unga "jon professor, me'da sog'lom bo'lsa, nega uning yarmini kesasiz?" deb har qancha e'tiroz bildirmay, quloq solmadi. Bunga javoban nima deydi deng:

– Ha, me'da hozircha sog'lom va nuqsonsiz. Ammo operatsiya qilmasak, kelgusida albatta saraton bo'ladi, – deydi.

Tog'amni yarimta oshqozon bilan uyiga olib keldik. Ammo avvalgi dardi uni yana bezovta qila boshladi. Tikilgan joylari hali tuzalmasdan boshqa bir ichki kasalliklar mutaxassisi huzuriga olib bordik. Bu doktorni shunchalar ta'riflashdiki, asti qo'yaverasiz, hatto kasallarni o'limidan 24 soat keyin ham tiriltira oladi, deyishdi mubolag'a bilan. Mish-mishlar to'g'riga o'xshab qoldi. Tog'amni tekshirib ko'rishi bilanoq buyraklari ishlamayotganligini aniqladi. Dard va bezovtaliklar sababi ham shu emish, hatto rentgen tasviriga ham hojat qolmadi.

– Tezda buyraklarni operatsiya qilish kerak, – dedi u qat'iy.

Tog'ajonimizning qornini ikkinchi marta yorib ko'rdilar. Bu vrach ham soppa-sog' buyraklarni ko'rib, hayrat bilan shunday debdi:

– Bu qadar sog'lom buyraklarni hech kim ko'rgan emas. Bittasi ham bu kishiga yetib ortadi...

Assistenti bunga e'tiroz bildiribdi:

– Janob doktor! Soppa-sog' buyrakni olib tashlagani qanday qo'lingiz boradi? Qarang, Grinvich soatiday ishlab turibdi-ya...

Ammo mutaxassis doktor bunga quloq solmabdi.

– Yaxshi yigit, – debdi u, – nahotki shuni ham tushunmasangiz. Agarda biz bu buyrakni kesib olmasak, bemor operatsiya qilganimizga ishonmaydi, pulimni bekorga olishibdi, deb o'ylaydi. Qo'limizda dalil bo'lishi uchun bitta buyrakni, albatta, olishimiz kerak...

Xullas, tog'amning bitta buyragini olib tashlashdi. Qolgan buyragi bilan uyiga qaytdi. Amaliyot paytida o'lib qolmaganiga har kuni ming marta Xudoga shukur qilardi. Hatto anchagina pul sarflab, kasalxonaning qorovulidan boshlig'igacha gazeta orqali minnatdorchilik bildirib chiqdi.

Afsuski, operatsiya ham, doktorlarga tashakkur ham tog'amning dardini yengillamadi. Og'riq kundan kunga zo'rayib borardi. Tanishlarimizdan biri shunday deb qoldi:

– Men 16 marta operatsiya bo'lganman. A'zoyi badanimni burda-burda qilib, qaytadan tikkanlar. Ammo to Salim degan doktor huzuriga bormagunimcha dardimga darmon topolmadim. Faqat u meni qutqardi.

Tezda tog'amni Salim doktorga olib bordik. Bo'lgan voqealarni unga gapirib bergandik, istehzo bilan jilmayib dedi:

– Kasalingizni aniqlay olishmabdi. Sizning ichaklaringiz tugilib qolgan!

Hammadan ko'ra bu gap menga ma'qul keldi. Chunki tog'am shu qadar xasis ediki, sarf-xarajat kamroq bo'lishi uchun o'z ichaklarini tugib qo'yishdan ham toymasdi.

Tog'amning qornini uchinchi marta yordilar... Doktor soppa-sog' ichaklarni ko'rib, barmog'ini tishlab qoldi. Amaliyot anjomlarini chetga uloqtirib, ichaklarni mahliyo bo'lib tomosha qila boshladi. So'ngra tahsin-ofarinlar bilan shunday dedi:

– Bu qanaqa ichaklar bo'ldi-a? Umrim bino bo'lib bunchalik uzun ichakni ko'rmaganman. Go'yo yetti kishiga yetadiganini tabiat saxovat bilan bu odamga ato etganday...

Doktor ichaklarda tugilib qolgan joyni topolmagach, shunday debdi:

– Qorinni ochdikmi, endi ozgina bo'lsa ham ichakdan qirqib olaylik.

Garchi amaliyotdan keyin tog'amning ichaklari oddiy odamlarniki bilan baravar bo'lib qolgan bo'lsa ham, kasalligi battar zo'raydi...

O'sha kunlari gazetada bir e'lon o'qib qoldik. Unda shunday deb yozilgandi: "Germaniyada tahsil olgan doktor... ko'p yillar mobaynida u yerdagi ... kasalxonasida bosh vrach o'rinbosari bo'lib ishlagan, hozir vataniga qaytib, Anqarada xususiy shifoxona ochgan...".

Tog'amni ko'p mashaqqatlar bilan Anqaraga olib bordik. Germaniyada tahsil olgan vrach barcha sarguzashtlarimizni eshitgach, biroq o'ylab turdi-da, shunday dedi:

– Doktorlar bu kishining kasalini aniqlay olmapti. Tog'angizning jigari og'rgan...

Tog'amning qorni yana bir marta yirtildi... Ammo uning jigari yosh sportchi qizning jigaridan ham sog'lom ekan. Qorinni behudaga tikmaslik uchun ko'richagini kesib olishdi.

Bu amaliyotdan keyin tog'amning dard-u azoblari yana zo'raydi. Kimki "falon joyda yaxshi doktor bor ekan" desa, o'sha zahoti yugurib ketardi. O'nlab dori-darmonlar, necha-necha amaliyotlar joniga ora kirmadi, kasalligi kundan kunga kuchayib boraverdi.

Pulni jonidan ham yaxshi ko'radigan tog'amdek bir odam qanday qilib shuncha xarajatga rozi bo'lganligiga hozirgacha ajablanaman. Badanidagi barcha ichki a'zolar amaliyot qilingandi. Ikkita bo'lgan a'zosidan bittasi qolgan, ba'zilar qisqargan, ortiqchalari esa kesib tashlangandi. Agar ilgari vazni 65 kilogramm bo'lsa, a'zolarini olib tashlayverganlari sababli 38 kilogramm bo'lib qolgandi. Shunday bo'lsa ham hayotdan umid uzmas, kimki "falon joyda falon doktor bor" desa bas, shu zahoti yugurib ketardi. Bu safar u bir chet ellik doktor huzuriga bordi. U tog'amning g'aroyib sarguzashtlarini tinglab, achinish bilan dedi:

- Afsus, barcha a'zolingizni behuda operatsiya qilishibdi. Sizning dardingiz tomoqdagi bodomchalar bilan bog'liq.

Tog'amning o'rniga men e'tiroz bildirdim:

- Janob doktor, og'riq naq kindikning ostida-ku, u qanday qilib bodomchalarga bog'liq bo'lsin?

Doktorning jahli chiqib ketdi. Asabiylik bilan javob berdi:

- Axir men doktorman, bilaman... Ukajon, bodomchalar aslida badandagi muhim a'zolardan biri. Ularning asosiy vazifasi barcha organlarning faoliyatini tartibga solib turishdir. Ayniqsa, tog'angizning operatsiya qilinmagan a'zosi qolmagani uchun bodomchalarning ahamiyati oshib ketgan. Og'riqlar sababi ham, shubhasiz, ana shu... Bodomchalarni olib tashlaymiz. Agar bu ham yordam bermasa, boshqa biror yo'lini qidirib ko'rarmiz!

Tog'amning tomog'idagi bodomchalarni ham olib tashlashdi. Ammo og'riq yana yo'qolmadi. Shubham to'g'ri chiqdi, kasallik sababi ularda emas ekan. Hadeb kesib tikaverganlari uchun tog'amning badani baliqchilarning to'riga o'xshab qolgandi. Amaliyot paytida jarrohlik asboblari ishlatishga ham ehtiyoj qolmagandi. Doktorlar tikilgan joylarni tortsalar bas, tog'amning qorni dasturxonday ochilib qoldi!

Aslini olganda, bu tog'am uchun foydali ham edi, chunki avvalgidek tig' zarbidan azob chekmasdi. Ba'zida esa qattiqroq yo'talsa ham tikilgan joylari ochilib ketardi. U gohida alam bilan:

– Nega Alloh taolo inson vujudini soddagina qilib yaratmagan ekan, – deb qolardi. Agar o'shanday bo'lganida doktorlar qo'llarini odamning qorniga tiqishardi-yu, bor narsani tashqariga olib chiqishardi.

Tog'am bechora telba-teskari gaplar ham aytadigan bo'lib qolgandi.

Doktorlardan biri tog'amning badanida amaliyot orqali pul ishlab oladigan hech vaqo qolmaganligini ko'rib, shunday dedi:

– Sizdagi barcha dard-u azoblar boisi bizlarning yaxshi ish-lamasligimizda. Gavdangizda gormonlar miqdori kamayib ketgan, tezda davolash zarur. Gormonlar faoliyatini yaxshilash uchun jinsiy bezlardan birini olib tashlash kerak.

Men yana e'tiroz bildirgandim, tog'amning o'zi rozi bo'lib dedi:

– Janob doktor, iloji bo'lsa ikkalasini ham olib tashlang, bir yo'la xotirjam bo'lay.

Ammo doktor bunga rozi bo'lmadi, faqat bittasini olib tashladi...

Afsuski, tog'amning kasalligi bu bilan ham tuzalmadi. U asta-sekin umidsizlikka tusha boshladi:

– Endi o'limdan boshqa chora yo'q...

Ammo odamlar tinch qo'yishmasdi. Har kuni unga yuzta yangi doktorni tanishtirishardi. Mening tashvishim esa kundan kunga ortib borar, har safar tog'amning yarimjon gavdasini ming mashaqqat bilan u xonadan bu xonaga ko'tarib borardim.

Doktorlardan biri g'alati fikrni aytib qoldi. U oldingi vrachlarning behuda operatsiyalaridan afsuslanish bilan anchagina oh-voh qilib turgach, shunday dedi:

– Tog'angizning kasalligi sababi oyoqlari barmog'ida paydo bo'lgan qadoqlarda...

Men beixtiyor baqirib yubordim:

– Janob doktor, naq kindigining ostidagi og'riq qanday qilib oyoqdagi qadoqlarga bog'liq bo'lsin?

Doktor xotirjamlik bilan javob berdi:

– Badandagi barcha aʼzolar bir-biri bilan bogʻliq. Masalan, ti-shingiz ogʻriganda butun gavdangizda ogʻriq turmaydimi? Albatta boshdan oyogʻingizgacha zirqiratadi...

Mavzu ilmiy boʻlgani uchun ortiqcha eʼtiroz bildirishga oʻzim-da jurʼat topmadim. Janob doktor ham togʻamning oyogʻidagi qadoqlarni kesib tashladi. Ammo bu amaliyot uning choʻntagiga keltirgan foydani hisoblamaganda, togʻamning kasaliga zarracha ham taʼsir qilmadi.

Sogʻliqni saqlash vazirligidan barcha vrachlar roʻyxatini oldirib keldik. Tekshirib koʻrganimizda togʻam huzuriga bormagan faqat ikkita doktor qolganligi maʼlum boʻldi. Ulardan birini qidirib top-dik. U togʻamning kasalligi tarixini eshitgach, koʻzlari olayib ket-di. Shuncha jarrohlik operatsiyasidan keyin togʻam qanday tirik yurganligiga hayron boʻlib qoldi. Afsuslanish bilan bosh chayqab dedi:

– Doktorlar noinsoflik qilishibdi. Ularning barcha ishi behuda boʻlgan, ogʻriqlar esa tishlaringiz bilan bogʻliq...

Chiqmagan jondan umid deganlaridek, togʻamning barcha tish-larini sugʻurtirdik. Ammo foyda bermadi.

Endi togʻam ovqat ham yeyolmay qolgandi. Ikki qoʻllab mah-kam ushlab turmasak, osmon-u falakka parvoz qilib ketishi ham hech gap emasdi.

Bir kuni togʻam shunday deb qoldi:

– Barcha boyligimdan qolgan oxirgi pullarni birorta chet ellik vrachga xarj qilmoqchiman.

Togʻam bilan Parijga yoʻl oldik. U yerda hech bir tanishimiz boʻlmagani uchun koʻchadagi eʼlonlardan toʻgʻri kelgan bir shifokorning adresini topib, huzuriga bordik. Parijlik vrach soʻzlarimizni diqqat bilan eshitdi. Soʻngra sinchkovlik bilan tek-shirib chiqqach, dedi:

– Sizning hech bir kasalligingiz yoʻq. Barcha operatsiyalar no-toʻgʻri qilingan. Bundan keyin shimingizga kamarni qisib bogʻla-mang. Yaxshisi, yelkaga osiladigan tasmalardan foydalaning...

Shu ishni qilgan edik, moʻjiza roʻy berib, togʻamning barcha dard-u azoblari bir zumda yoʻqoldi. Parijdan qaytganimizda u tamoman tuzalgan, ammo pullari ham tugagan edi. Endi asosiy

kasalligi pulsizligi bo‘lib qolgandi. Barcha boyligini doktorlarga sarflaganini eslab, oh chekardi. Olti oydan keyin bu azoblardan manguga qutuldi. Pulsizlikdan o‘ldimi yoki ustma-ust operatsiyalar tufayli vujudining yarmi olib tashlanganligidan o‘ldimi, bilmadim. Ammo shuni aniq bilamanki, buncha amaliyotdan keyin biror bandaning tirik qolishi gumon.

NOYOB MIKROB

Hamisha qovog‘idan qor yog‘ib turadigan professor bir gala assistent-u talabalarini ergashtirganicha shitob bilan palataga kirib keldi. U shu yerdagi ko‘z kasalliklari klinikasining mudiri bo‘lib, nihoyatda qattiqqo‘l, qo‘rs, tund va sovuq odam bo‘lgani uchun olimdan ko‘ra ko‘proq birinchi jahon urushi paytidagi generallarga o‘xshab ketardi. Faqat shogirdlari bilan assistentlarga emas, balki yaqin oshna-og‘aynilari ham undan hayiqib turishardi, ko‘z ko‘zga tushgan mahalda iloji boricha tezroq juftakni rostlab qolish payida bo‘lishardi. Aslida u bir talay ixtirolar-u ilmiy asarlarning muallifi, qator-qator tibbiy va ilmiy jamiyatlarga saylangan olim, xullas, tibbiyot olamida dong taratgan zo‘r mutaxassis edi. Shunga ko‘ra, hammalari uning hurmatini bajo keltirib yurishardi.

Odatda u palataga kirgach, bemorning oldida bir nafas to‘xtab, darrov ikkinchisiga o‘tib ketar, assistent vrachlar esa, uning kutilmaganda bir nimani so‘rab qolishidan cho‘chib, doim tipirchilab turishardi.

– Bunisi yangimi?

– Ha, domla, kecha olib kelishdi, – dedi shosha-pisha chap tomondagi assistent.

– Kasali nima ekan?

– Haligacha aniqlayolmadik. Ikkala ko‘zida sanchiq turgan, tinimsiz boshi og‘riydi.

Professor iztirob ichida to‘lg‘anib yotgan bemorning qontalash ko‘zlariga bir zum tikilib turdi-da:

– Analizlar? – deb ming‘irlab qo‘ydi.

– Bo‘ldi, domla.

– Pis...

Atrofdagilar kamgap professor tekshirib ko‘rish uchun bemorning ko‘zidan nazla olinglar, demoqchi bo‘lganini darhol payqashdi. Professor xonasiga kirib ketdi. Assistentlar ertalabki bemor ko‘rish marosimidan osongina qutulganlari uchun yengil nafas olishdi.

Ikki assistent kasal ko‘zdan nazla olgach, professorga eltib berishdi. Professor mikroskopga egilib, anchagacha nazlani kuzatib turdi. Nihoyat, boshini ko‘targanida lablarida tabassum jilva qilardi. Necha yillardan beri birga ishlab, biror marta ham tishining oqini ko‘rmagan assistentlar uchun bu kutilmagan yangilik bo‘ldi. Shundan keyin professor javonda turgan semiz-semiz kitoblardan bir dastasini olib, shosha-pisha ichini titkilay ketdi. O‘qtin-o‘qtin uning “xuddi o‘zi”, “o‘sha”, “hm” degan so‘nik ovozi eshitilib turdi.

– Qani, darrov vrachlarni chaqiring, talabalar ham kelishsin, – deb buyurdi u oyoqda qimir etmay turgan ikkala assistentga. Xona ichi bir zumda to‘lib ketdi. Hamisha to‘rsayib yuradigan professorni hozir tanib bo‘lmasdi. U bayram kuniga bir quchoq sovg‘a-salom olgan yetim boladay o‘zida yo‘q xursand edi. Kap-katta odam o‘ziga yarashmagan qiliqlar qilar, azbaroyi jazavasi tutib, yuragi hapriqib ketganidan mikroskop atrofida chir-chir aylanardi.

– Yigitlar, – dedi u entikib. Assistent va talabalariga u hamisha shunday deb murojaat qilardi, – omadni qarang, omadni... Zo‘r omad bu! Biz noyob, g‘oyatda noyob mikrobgacha duch keldik. Bu juda-juda kam uchraydigan tasodif. Uni bir ko‘rish orzusida yurgan ko‘z doktorlari ozmunchami... Sizlar baxtli ekansiz, hali student bo‘la turib, shu sharafiga muyassar bo‘ldingiz. Bu mikrobgacha bir million, hatto besh million bemorning ichidan faqat bittasida uchrashi mumkin...

Professor terisiga sig‘may, hadeb qo‘llarini ishqar, har gapning birida nuqul “noyob mikrobgacha” deb qo‘yardi.

– Men o‘zim bu mikrobgacha umrimda ikkinchi marta ko‘rishim. Ilk bor Parijda mengayam professorim ko‘rsatgan edi. Afrikalik bir zanjini olib kelishuvdi... Bu mikrobgacha odamga o‘tgandan keyin darhol qirq sakkiz soat ichida operatsiya qilinmasa, ko‘z ko‘r bo‘lib qoladi. Shuning uchun hoziroq chora-tadbir ko‘rish kerak. – U assistentlardan biriga yuzlandi. – Xo‘sh, og‘riq qachon boshlanibdi?

– Kecha erta bilan. Kasalxonaga kechqurun olib kelindi.

– Shundaymi... Darhol operatsiyaga kirishilmasa, yigirma to‘rt soat ichida ko‘zdan ajrab qolishi mumkin. Bu mikroby g‘oyat xatarli... Yosh bezlariga o‘tmashib olgach, o‘z-o‘zidan urchiydi, keyin miyadagi ko‘rish markaziga o‘tib, uni tamoman ishdan chiqaradi. Endi navbat bilan mikroskopga yaqin kelib, uni yaxshilab ko‘rib olinglar...

Assistentlar bilan studentlar birin-ketin mikroskopga yaqinlashib, noyob mikrobyni obdan tomosha qilishdi. Professor esa tanish-bilish hamkasblariga telefon qilib, bu kutilmagan voqeadan barini xabardor qildi.

– Mon sher? (azizim, fr.) Favqulodda mo‘jiza! Demak, ko‘rmagan ekansiz-da?! Judayam noyob narsa! Turkiyada hali bunaqasi uchramagan. Judayam ajoyib ish bo‘ldi-da, mon sher.

“Ana, aytdim-ku sizlarga, buyam umrida ko‘rmagan ekan”, derdi u har gal navbatdagi hamkasbiga telefon qilib bo‘lgach.

Professor yana bir talay ilmiy jamiyatlar-u kasaba uyushmalariga qo‘ng‘iroq qilib, hammasini bu yangilikdan voqif etdi. Ora-sira shogirdlariga o‘gitlar berib ham turdi.

– Bu mikroby boshqa muhitda yashayolmaydi, darhol nobud bo‘ladi. Binobarin, u yuqumli emas. Aks holda, dunyoni ko‘r bosib ketardi... Uni ehtiyot qilinglar, zinhor nobud bo‘lmasin.

Halovatini yo‘qotgan professor tushlikkayam chiqmadi, shogirdlariga noyob mikroby xususida turli-tuman topshiriqlar berdi. Ikki nafar assistent kamyob mikrobyning ming karra kattalashtirilgan suratini chizadigan, qolganlari esa uning hayotini saqlab qolish uchun tegishli shart-sharoit yaratadigan bo‘ldi. Professorning o‘zi esa yana kitobga sho‘ng‘ib ketdi.

O‘sha kuni klinikada hamma noyob mikroby bilan ovora bo‘ldi. Hatto hamshiralar, enaga-yu farroshlar ham bu ishga safarbar etildi. Kasalxona tarixida birinchi marta ish kuni g‘oyat unumli o‘tgan bo‘lsa, ajab emas. Noyob mikrobyning daragini eshitib, qo‘shni klinikalardan ham to‘dalashib odamlar kela boshladi. Professor tashrif buyurganlarga uning ta‘rifini keltirib turdi.

Taomilga xilof ravishda shu kuni klinikada yarim kechagacha rosa ter to‘kib ishlashdi. Ertasiga professor fakultet majlislar zalida bu haqda ma‘ruza qilmoqchiligini bildirdi, bunga ham hozirlik ko‘rildi.

Professor uyiga juda kech qaytdi. Jahon tibbiyoti tarixida yangi sahifa ochishi lozim bo'lgan ma'ruza ustida tuni bilan mijja qoqmay ishladi. Ko'zi ilingan chog'larida ham miyasi nuqul noyob mikroblar bilan band bo'ldi. Tong yorishishi bilanoq kasalxonaga yugurdi. Darhol mikroblarni surishtirdi. Demak, tirik ekan-da! Qoyil, sun'iy muhitdayam urchibdi!

Professor o'zini qo'ygani joy topolmay qoldi, ikki gapirib, bir kuldi, hazil-mutoyibalarni qalashtirib tashladi, hatto farrosh xotinalargayam tegajoqlik qilib yubordi. O'sha kuni ma'ruza ham zo'r tantana bilan o'tdi. Fakultet zaliga yig'ilgan tumonat odam uni katta qiziqish bilan tingladi.

Noyob mikroblar ustidagi tajribalar qizg'in davom ettirildi. Professor chet ellik hamkasblari va ustozlariga ustma-ust telegrammalar yo'llab, ularni bu yangilikdan ogoh qildi. Klinika chinakam ilmiy tekshirish markaziga aylandi. Vrachlar, assistentlar va studentlar zavq-shavq bilan ishga sho'ng'ib ketishdi.

Dum-dumaloq mikroblar sun'iy sharoitda birdan ipday cho'zilib, shakli o'zgarib qolganini ko'rishi bilanoq uch assistent hovliqanicha professorning xonasiga beso'roq kirib keldi. Professor azbaroyi jo'shib ketganidan barmoqlarini shiqirlatib, uy ichida yo'rg'alab o'ynayotgan ekan. Voqeani darhol xabar qilishdi.

– Hammani to'planglar, – deb buyurdi u.

Xona ichi yana liq to'ldi. Professor yig'ilganlarni yangilikdan xabardor qilgach, bu noyob mikroblar haqida kitob yozish niyati borligini aytdi.

– Xo'sh, bemorning o'zi qalay? – deb so'rab qoldi u davolovchi assistentdan.

– Og'riq to'xtadi.

– Aniqroq qilib gapiring.

– Ikkala ko'zi so'qirlashdi.

– Ana, aytmadimmi, – dedi professor og'zi qulog'iga yetib, – agar qirq sakkiz soat ichida zudlik bilan chora ko'rilmasa, bemor ko'zdan qoladi, og'riq taqqa to'xtaydi. Bemorning ko'zlarida o'tgan kuni ertalab sanchiq boshlangan, hisobga ko'ra mana bugun bosilishi kerak edi. Shunday bo'ldimi?

– Shunday, – dedi uning gapini ma'qullab davolovchi assistent.

– Ilmda hikmat ko‘p, yigitlar. Mana, aytganim keldi...

Noyob mikrob ustidagi kuzatuvlarini davom ettirish maqsadida professor shogirdlarini ergashtirib, yengil qadam tashlaganicha to‘g‘ri laboratoriyaga kirib ketdi.

MASXARABOZ

Bemor doktorga o‘z dardini to‘kibdi:

– Doktorbey, tobim yo‘q. Hayotdan zavq ololmayapman. Iztirolarimni unutmay qiynalyapman. Ishtaham yo‘q. Tomog‘imdan qil o‘tmaydi. Ko‘z oldimdan och-yalang‘och insonlar ketmaydigan bo‘ldi. Tonggacha uxlo olmay ular bilan birga sovqotib chiqaman. Jinoyat haqidagi xabarlarini o‘qiganda o‘sha jinoyatda mening ham aybim yo‘qmikan, deb o‘yga tolaman. Qotil tutgan pichoqning sopi qo‘limni kuydurayotgandek bo‘laveradi. Otilgan har bir o‘q mening qalbimga sanchilgandek azoblanaman. Jamiyatdagi barcha ayb, jinoyat va gunohlarni ortmoqlab ketayotgandek his qilaman. Kulishni tamoman unutib yubordim. Doktorbey, menga yordam bermasangiz holim xarob, – deya shikoyat qilibdi.

Doktor bemorni tekshirgandan so‘ng, yelkasiga qo‘lini qo‘yib deraza oldiga olib boribdi. Pardani tortib barmog‘i bilan ko‘cha betidagi afishani ko‘rsatibdi. Unda sirk masxarabozining rasmi bor ekan. Doktor o‘sha masxarabozga ishora qilib:

– Azizim, – debdi. – Anavi masxarabozni ko‘ryapsizmi? Har kuni oqshomda ajoyib tomoshalar ko‘rsatmoqda. Sizga tavsiyam, o‘sha tomoshaga boring, barcha iztiroblaringizni unutasiz, maza qilib kulib dam olasiz. Dilingiz yayraydi. Kasallikdan ham asar qolmaydi.

Bemor boshini egibdi va chuqur bir uh tortgandan keyin debdi:

– Doktorbey, o‘sha masxaraboz, menman!

QARG‘ALAR SAYLAGAN PODSHOH

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan. Qadim-qadim zamonda bir mam-lakatda bir bechora kambag‘al bo‘lgan ekan. Bir kun to‘q bo‘lsa, uch kun och yotar ekan. Shunga qaramay shukrni tilidan tushirmas ekan. Butun xayoli hamma yordam berish ekan. Yaxshilik qi-

lishni xohlar ekan, ammo qanday yordam berish kerakligini bilmas ekan. Ora-sira, “Eh, koshki, kuchim yetsa-da, nochorlarning og‘irini yengil qilsam...” deb niyat qilar ekan.

Uning niyatini eshitganlar: “Qani ayt-chi, niyating ijobat bo‘lib, g‘oyibdan kuch kelsa, qanday yaxshilik qilgan bo‘larding?” deb so‘rashibdi.

Kambag‘al: “Qanday bo‘lardi, yaxshilik qilardim hammaga... Avval o‘sha kuch kelsin, o‘zim bilaman qanday yaxshilik qilishni...” debdi.

Kunlardan bir kun tog‘ cho‘qqisiga chiqib “Tangrim, menga yordam ber, men ham odamzodga yaxshilik qilmoqchiman...” deya yolvoribdi.

Tog‘da giyoh terib yurgan bir kekxa odam uning yolvorishlarini eshitib:

– Salom, o‘g‘lim! – debdi.

Kambag‘al qayrilib qarasa, oppoq soqolli bir nuroniy bir chol tepasida turibdi. – Salom, otaxon, – debdi hayratlanib. – Boyadan beri nima deb yolvoryapsan, Tangridan nimalarni so‘rayapsan? Kambag‘al dardini cholga aytibdi. Odamlarga yaxshilik qilish istagida yonib qovrulayotganini to‘lib-toshib tushuntiribdi.

Oqsoqol uning so‘zlarini tinglab bo‘lgach debdi:

– Senga o‘xshab juda ko‘p insonlar boshqalarga yaxshilik qilishni xohlab o‘tishdi bu olamdan. Yaxshilik qanday qilinishini bilganingda edi, bu savdodan voz kechgan bo‘larding. Odamzodga yaxshilik qilish, yomonlik qilishdan ko‘ra mushkul ishdir. Dunyo bino bo‘lgandan beri bu ishni uddalash juda oz insongagina nasib qilgan.

Oqsoqol qancha tushuntirsa ham kambag‘al o‘z bilganini takrorlayveribdi.

– Eh, qaniydi, menga ham shunday imkon nasib qilsa! Men boshqalarga o‘xshamayman. Menga shunday martaba berilsa, dunyodagi barcha yomonliklarni yer yuzidan supurib tashlayman. Bu dunyoda kambag‘al odam qolmaydi. Urush-janjallarni batamom unuttirib yuboraman. Barcha muammolarni hal qilaman...

– Niyating durust, ammo qanday amalga oshirishni bilmaysan. Sendan avval ham nima qilishni bilmaydigan xayolparastlarning ko‘pi kelib ketdi. Kambag‘al:

– Yaxshilik qilishdan osoni bor ekanmi? Buning nimasi qiyin? – debdi.

Oqsaqol unga javoban:

– Ha, mayli, demak yaxshilik qilishni shunchalik istayotgan ekansan, bu yerda turma, yurt kezib, oq-u qorani tanigin. Vaqti kelganda senga o‘zing xohlagan imkon beriladi, – debdi.

Yaxshilik qilishni xohlagan odam oqsoqolning gapini diliga tugib yo‘lga otlanibdi. Bir necha yil davomida turli mamlakatlarni kezibdi. Turfa xalq, turfa odatlarni ko‘ribdi, el-yurtni tanibdi. Qayerda to‘xtasa, yaxshilik qilish istagida yurganligini tilga keltiribdi.

Shunday kunlarning birida, quyosh ufqqa bosh qo‘yishga chog‘langan bir mahalda bir qal‘aga yetib kelibdi. Qal‘a aylanasiga baland devor bilan o‘ralgan ekan. Darvozasini topib, ichkariga kiribdi. Qal‘a ichiga kirgach hayratdan esi og‘ibdi. Keng maydonda tumonat odam. Hammasi ko‘kka qarab hayqirib yotganmish. Kambag‘al ham beixtiyor olomonga qo‘shilibdi. Kambag‘al aytilyotgan gaplarga quloq solibdi. Hamma bor ovozda deyarli bir xil gaplarni aytib baqirishayotgan ekan:

– Yurtdoshlar! Men sizga yaxshilikni ravo ko‘raman. Qarg‘alarga ayting, meni saylasinlar. Podshoh bo‘lsam, ko‘rasiz, sizlarga behisob yaxshiliklar qilaman. Bu qal‘aning ariqlaridan suv emas, sharbat oqadi. Yo‘laklarga tosh emas oltin to‘shaladi. Uyingiz qand-u shakarga to‘ladi, shirinlik yeyishdan bezib ketasiz. Shu darajada rohat qilasiz-ki, huzur-halovat sizni tinch qo‘ymaydigan bo‘ladi. Aziz, vatandoshlarim! Qarg‘alarga ayting, meni saylasinlar...

Barchaning og‘zidan bir xil nido chiqayotganini ko‘rib taajjublanibdi kambag‘al. Bir yoniga qarasa, ne ko‘z bilan ko‘rsinki, yillar avval tog‘ tepasida uchratgan oqsoqol turganmish.

– Salom, otaxon! – debdi kambag‘al shosha-pisha.

Oqsoqol unga qarab:

– Salom, o‘g‘lim! – debdi.

– Qiziq, hamma bir xil gapni takrorlayapti... Nega baqirishayotganini tushunolmay qoldim, debdi oqsoqolga.

Oqsoqol:

– Hamma faqat o‘zining yaxshilik qilishi mumkinligini ta’kidlamoq istaydi. Ammo hech biri o‘sha yaxshilikni qanday amalga oshira olishini tasavvur ham qilolmaydi. Shuning uchun baqirish bilan ovora.

– Bu odamlar, har doim shunday baqirishadimi?

– Yo‘q, saylov arafasida baqirishadi. Bu mamlakatda har yili bir marta saylov bo‘ladi. Saylov mahali hamma o‘zining saylanishini xohlab shovqin ko‘taradi.

– Nega?

– Chunki hamma o‘zini haq deb biladi. Saylangach yaxshilik qila olishini o‘ylaydi. Yomonlik qilishni hech biri xohlamaydi.

– Kimni saylashadi bu saylovda?

– Podshohni saylashadi... Bu mamlakat boshqa mamlakatlarga o‘xshamaydi. Ba’zi davlatlardagi qabi taxt otadan o‘g‘ilga meros bo‘lib o‘tmaydi. Har yili xalq ichidan bir kishini saylab podshoh deb e’lon qilishadi. Tanlangan odam podshohlik muddati ichida xalqqa yaxshilik qilsa, va’dasini amalga oshirsa podshoh bo‘lib qolaveradi. Aks holda saylov o‘tkazilib, taxtdan uzoqlashtirishadi. Hozirgacha bir yildan ko‘p podshohlik qilgan odam chiqmadi bu mamlakatda.

– Tushunarli, nega hammasi “qarg‘a, qarg‘a” deb baqirishmoqda?

– Bu o‘lkada podshohni qarg‘alar tanlaydi-da shunga... – debdi oqsoqol.

Shu payt osmonni qorong‘ilik qoplabdi. Ko‘kda quyuq bulut misoli qarg‘a galasi paydo bo‘libdi. Qarg‘alar quyosh nurlarini to‘sib, qag‘illashib yurt osmonida aylana boshlashibdi. Olomon:

– Qarg‘alar, qarg‘alar, qadrdon qarg‘alar... Meni saylang, meni saylang... – deb baqirisha boshlabdi.

Bir dona qarg‘a aylanib-aylanib kambag‘alning boshiga yaqinlashibdi va boshiga axlat qo‘ndirib yana osmon-u falakka ko‘tari-libdi.

– Uchdan bir hissa podshoh bo‘lding, deyishibdi olomon unga qarab.

Nima ro‘y berganini anglolmagan kambag‘al yonida turgan oqsoqoldan so‘rabdi:

– Nima bo‘ldi, nimalar deyishyapti?

– Bu yerda podshoh saylash shu tarzda amalga oshiriladi. Bir qarg‘a bir kishining boshiga uch marta axlatini tashlasa o‘sha kishi podshoh bo‘ladi. Sen hozir uchdan bir hissa podshohsan. Duo qilginki, qarg‘a yana ikki marta boshingga axlatini tashlasin.

Ko‘p o‘tmay, haligi qarg‘a yana yerga yaqinlashibdi va kambag‘alning boshi uzra aylanib ahlatini tashlab o‘tibdi. Olomon hayqiribdi:

– Uchdan ikki hissa podshoh bo‘lding!

Qarg‘a uchinchi bor yaqinlashganda xaloyiq yanada badtar shovqin ko‘taribdi:

– Qarg‘ajon, qarg‘a, mening boshimga ... – deb bor ovozda yolvora boshlashibdi.

Qarg‘a bu so‘zlarga quloq solmay yana kambag‘al boshi uzra aylanishda davom etibdi va yana bir bor uning boshiga axlatini tashlabdi. Xaloyiq:

– Podshoh bo‘lding, endi podshoh sensan... – deya baqirishib qo‘l silkishibdi. Kambag‘alni yelkasiga ko‘tarib saroyga olib borishibdi. Taxtga o‘tirgandan keyin birinchi qilgan ishi qarg‘aning yaxshiligiga javob tariqasida bog‘-rog‘lardagi butun qo‘riqchilarni olib tashlash haqidagi farmonni imzolash bo‘libdi. Qarg‘aga tosh otganlarni, uni bog‘idan quvganlarni jazolabdi. Bu ham kamlik qilganday, kunda bir bor atrofga don-dun sochib qarg‘alarni mehmon qilishni amr qilibdi.

Xalq e‘tiroz qilsa ham podshoh e‘tibor qilmabdi. Uning ko‘zi qarg‘adan boshqasini ko‘rmas emish. Shu tariqa yil o‘tibdi. Xalq yana saylov uchun maydonga to‘planibdi. Yana ayni hol, hamma o‘zining ezgu niyatlarini tilga keltirib baqira boshlabdi. Yana ko‘k yuzini qarg‘alar qoplabdi. Qarg‘alarning qag‘illashi olamni tutibdi. Har yil podshohni bir qarg‘a tanlar ekan. Bu yilgi podshohdan beadam yaxshilik ko‘rgan qarg‘alar shukrona ramzi sifatida ichlaridan o‘n nafarini yer yuziga yuboribdi. O‘n qarg‘a o‘tgan yilgi podshoh boshiga yaqinlashib bir vaqtining o‘zida axlatini tashlashibdi. Podshoh yana qayta saylanibdi. Podshoh ham qarg‘alarga minnatdorchilik ma‘nosida yangi farmonini e‘lon qilibdi. Endi

har bir oila uyida yigirma donadan qarg'a boqishi shart emish. Qarg'alarni turli tabiiy ofatlardan himoya qilish maqsadida maxsus uychalar qurishni tayinlabdi. Qarg'alar bunday parvarishdan mamnun bo'lib semirib-shishib ketishibdi. Har biri hindi kurkaday bo'lib ketibdi.

Vaqt o'tib yana saylov yaqinlashibdi. Xalq maydonga to'planibdi. Shikoyatini tiliga to'ksa nima o'zgarardiki?! Kurkaday yuz qarg'a uchib kelib yana eski podshohni tanlaganliklarini namoyish qilibdi. Uchinchi bor podshoh bo'lgan odam:

– Qarg'alar ustida bir dona ham bit qolmasligi kerak. Qarg'alar tozalansin! Bitlardan himoya qilinsin! Qarg'alarning tirnoqlari jilolansin! Yog'lab yaltiratilsin! – deya xalqqa buyruq beribdi.

Qarg'alar e'tibor va e'zozdan semirib qo'yday bo'libdi. Urchib ko'payaveribdi. Ahvol shu darajaga boribdi-ki, qarg'alar ko'payib qal'aga sig'may qolibdi. Vaqt aylanib yana saylov kuni yaqinlashibdi. Qarg'alar podshohga minnatdorchilik bildirmoqchi bo'libdi. Bu safar besh yuzta qarg'a kelib har biri uch martadan podshohga “hurmat” bajo keltiribdi.

Podshoh ham qarg'alarga minnatdorchilik bildirish maqsadida yangi farmonlar chiqaribdi. Haddan ziyod e'zozlangan qarg'alar tufayli shaharda insonlarga joy qolmabdi. Odamlar uy-joyini, mol-mulkini tashlab ko'chib keta boshlashibdi.

Oradan bir yil o'tibdi. Saylov zamoni yaqinlashibdi. Bu vaqt mobaynida boqilgan qarg'alar bo'rdoqi sigirday bo'lib kattalashib ketibdi. Shahar osmonida sigirday-sigirday qarg'alar paydo bo'libdi. Ularning shovqinidan quloqlar batang bo'libdi. Qarg'alar minnatdorchilik evaziga hammalari to'planishib podshohning ustiga “tashakkur”larini yog'dirishibdi.

Xalq saylangan podshohni saroyga eltish uchun maydon markaziga yo'l olibdi. Kelib qarashsa, podshoh qarg'a axlatiga botib o'lib yotgan emish.

Oldiniga taajjublangan xalq ko'p o'tmay yana shodon hayqira boshlashibdi:

– Qarg'alar, qarg'alar, qadrdon qarg'alar... Meni saylang, meni saylang...

ONA TARBIYASI

O'n yashar bola edim. Istanbulning Sulaymoniya mahallasida, ikki qavatli eski uyning bir xonasida oilamiz bilan ijaraga turardik. Targ'il bir mushugimiz bo'lardi. O'sha kezlari u bolalagan bo'lib, faqat bittasi tirik qolgan edi.

Targ'il nechog'lik och qolmasin, uydagi narsalarga hecham ko'z olaytirmasdi. Aslida esa o'zi uchiga chiqqan o'g'ri edi. Allaqayerlardan go'sht o'marib, uyga tashigani tashigan edi. Bir kuni og'zida katta bir bolak go'sht bilan zo'rg'a zinadan chiqib, uni dahlizga qo'ydi-da, miyovlab bolasini chaqirdi. Bolasi kelgach, go'shtni yerdan olib, o'zi doim ovqat yeydigan tog'orachaga soldi. Mushukcha go'shtga tashlanib, apil-tapil yeya boshladi. Targ'il yerga cho'zilib, tamshanib qo'ydi.

U paytlarda biz yerga ko'rpacha to'shab, pastakkina xontaxta atrofida ovqatlanardik. Kunlardan birida dasturxon atrofida o'tirgan edik. Targ'il oyim bilan mening o'rtamga kelib yotib oldi. Birozdan keyin yoniga bolasi keldi. Lekin u onasiga o'xshab jimgina yotish o'rniga boshini dasturxonga cho'zib, ustidagi narsalarni iskay boshladi. Bu ham yetmagandek, keyin oldingi oyog'ini dasturxonga qo'ydi. Bolasi beso'roq bir nima olmoqchi bo'lganini sezgan targ'il darhol oyoqqa turdi. Xuddi quloqsiz bolasining ta'zirini berib qo'ymoqchi bo'lgan onalarga o'xshab, bir oyog'i bilan mushukchaning boshiga tushirdi, uni urib-urib xontaxtaning tagiga kiritib yubordi. O'sha voqeadan keyin mushukcha dasturxonga oyoq uzatganini qayta ko'rmadik.

AYIQNING TASHAKKURI

Tavr tog'i tomonlarda bir dehqon o'rmonga borib, katta bir daraxtni ag'daribdi-da, o'tin tayyorlashga kirishib ketibdi. Shu orada qayerdandir ayiq paydo bo'lib, uning qarshisiga kelib o'tiribdi-da, harakatlarini zimdan kuzata boshlabdi. U taraflarda nima ko'p, ayiq ko'p. Lekin odamga hujum qilmaydi. Shuni bilgani uchun o'tinchi dehqon bemalol ishini qilaveribdi.

Bir mahal u to'nkani yormoqchi bo'lib, pona tiqibdi-da, qo'lidagi boltaning orqasi bilan uraveribdi. Keyin tushlik qilib

olish uchun bir chekkaga borib o'tiribdi. Uning ketganini ko'rgan ayiq to'nkaning oldiga kelib, yosh boladay ponani o'ynay boshlabdi. Ponani joyidan qo'zg'atmoqchi bo'lib uyoqqa tortqilabdi, buyoqqa tortqilabdi, oxiri pona otilib ketib, to'nkaning yorig'iga oyog'i qisilib qolibdi. Ayiq jon achchig'ida bo'kirib yuboribdi. Dehqon yugurib kelib to'nkaga kattaroq pona tiqibdi, yoriqning og'zini kengaytirib, ayiqning oyog'ini sug'urib olibdi. U boyoqish cho'loqlanganicha o'kirib-o'kirib yo'liga ravona bo'libdi.

Shu kuni ishi chala qolgan dehqon ertasiga erta bilan o'sha joyga kelsa, kechagi to'nkaning ustida mumkatakada asal turganmish. Shunda u kechagi qilgan yaxshiligi uchun ayiq shu asal bilan minnatdorchilik bildirmoqchi bo'lganini tushunibdi.

TULKI OVLAGAN AYIQ

Xalil Dunder shunday hikoya qiladi:

– Tog' etagidagi Xirvati qishlog'i atrofida suruv haydab yurgan cho'ponlar har kuni tunda bittadan qo'y g'oyib bo'layotganini sezib qolishadi. Ma'lum bo'lishicha, suruvga ayiq oralagan ekan. Cho'ponlar o'g'rining adabini berib qo'yish niyatida kechasi gulxan yoqib, uni poylab o'tirishibdi. Bisotlarida bittagina pilta miltiq bor ekan. Nihoyat, ayiq ko'rinibdi. Cho'ponlar shovqin ko'tarib, uni qo'rqitmoqchi bo'lishgan ekan, ayiq parvo qilmay to'g'ri bostirib kelaveribdi. Buni ko'rgan bir cho'pon shosha-pisha miltiqni olib, o'q uzmoqchi bo'lgan ekan, piltasi o't olmabdi. Ayiq esa yaqinlashib qolibdi. Cho'ponlar miltiqni tashlab, tiraqaylab qochishibdi. Ayiq bemalol gulxanning oldiga kelibdi, keyin yerda yotgan miltiqni olib, tizzasiga bir urib sindiribdi. Shundan so'ng u bitta qo'yni burdalab, yeyishga tushibdi. O'sha kezlari suruv tomonda tulki ham aylanishib qolgan ekan. Har kuni u ayiqning izidan borib, undan qolgan sarqitlarni pok-pokiza qilib tushirib ketar ekan. Shu kuni tulki yana paydo bo'libdi. Ayiq uni ko'rib qolibdi-da, bir parcha go'sht irg'itibdi. Tulki yaqin kelib, go'shtni olibdi. Ayiq yana tashlabdi. Lekin bu gal beriroqqa uloqtiribdi. Shu tariqa go'sht tashlab, tulkini yaqiniga keltiribdi-da, bir chang solib ushlab olibdi. Shundan keyin boya o'zi majaqlab tashlagan miltiqning sumbasini olib,

obdan o'tda qizdiribdi-da, dahshatdan qotib qolgan cho'ponlarning ko'zi o'ngida uni tulkinining ketiga bosibdi. Bir necha marta buni takrorlagach, oxiri tulki o'libdi. Ayiq: "Yegan qo'yimning haqi bu", deganday uning o'ligini cho'ponlar pusib yotgan tomonga uloqtiribdi. Shu-shu bu ayiq mutlaqo ko'rinmay ketibdi.

IBRATLI TASODIF

Buni bizga o'qituvchimiz gapirib bergan. O'sha o'qituvchimizning bir qarindoshi birinchi jahon urushi yillarida armiyada ofitser bo'lib xizmat qilgan ekan. O'sha odam kunlardan birida cho'lda ketayotib qiziq bir voqeaning guvohi bo'libdi. Tipratikan bilan yo'g'on bir ilon "jang" qilishayotgan bo'lib, hujum qilayotgan tomon asosan tipratikan bo'lib, u nuqul hamla qilar, har hamla qilganida o'tkir tikanlarini ilonning tanasiga sanchib olarkan. Ilon chetroqqa o'rmalab qochmoqchi bo'lsa, yugurib oldidan chiqar, yana nayzasini suqib-suqib olaverarkan. Oxiri ilon shu darajada abgor bo'libdiki, qimirlashgayam holi qolmabdi. Tipratikan yana hujumga shaylanib turganini ko'rib, ofitser qo'lidagi tayog'i bilan uni bir-ikki marta tushiribdi. Tipratikan til tortmay o'libdi, tayoq ham qars etib sinibdi. Ofitser yo'l-yo'lakay singan tayog'ini o'ynab, o'zi turgan chodirga yetib olibdi. Oradan ancha vaqt o'tgach, tashqari chiqib qarasa, boyagi yo'g'on ilon chodirning ostonasida tasmadek cho'zilib o'lib yotganmish. Ustida singan tayoq bo'lagi.

O'qituvchimiz shu voqeani aytib bergach, bizga bunday degan edi:

– Tanasi ilma-teshik bo'lib ketgan bir ilonning yaxshilikka yaxshilik qaytarish niyatida shuncha yo'l bosib, tayoqning singan uchini sudrab kelishi aslida aql bovar qilmaydigan narsa. Lekin bu bo'lgan voqea. Qolaversa, buni ibratli tasodif desa ham bo'ladi.

SHAFQATLI IT

Uyimiz katta yo'l yoqasida bo'lguchi edi. Qish kunlaridan birida ikkinchi qavatdagi deraza yonida gazeta o'qib o'tirardim, oldimda esa qahva. Shu payt ko'cha tomondan ingillagan ovoz eshitildi. Shunday ayanchli, shunday g'amnok ediki, gazetani ortiq o'qiyolma-

dim. Eshikni ochsam, jingala-jingala oq junli daydi bir kuchukcha turibdi. Meni ko‘rishi bilan jonholatda ingray boshladi. Allaqayeri og‘riyotganini sezdim. Tumshug‘ini ostonaga qo‘yib, iltijo bilan ko‘zimga tikildi. Darrov yerdan ko‘tarib olib, uyoq-buyog‘iga razm solib ko‘rdim. Bir oyog‘i lat yegan bo‘lsa kerak, qonayotgan ekan. Yaralangan joyini yaxshilab yuvib, dori surtdim, keyin oyog‘ini taxtakachlab, mahkam bog‘lab qo‘ydim. Anchagacha ingillab yotgach, keyin tinchib qoldi. Qorni to‘ygach, uyquga ketdi.

Oradan o‘n besh kuncha vaqt o‘tgach, taxtakachni olib tashladim. Boyoqish ikki-uch kun cho‘loqlanib yurdi, keyin yarasi butunlay bitib ketdi. Ko‘hlikkina, sho‘xroq kuchukcha ekan, uy ichi bilan hammamiz unga qattiq bog‘lanib qoldik. Lekin u ko‘chaga o‘rgangani uchun hamisha uydan qochish payida bo‘lar, bunday paytlarda esa uni ko‘cha-ko‘ydan tutib olib, joyiga qaytarardik. Kunlardan birida itimiz yo‘qolib qoldi. Shuncha qidirsak ham topilmadi. Ko‘p afsuslandik, lekin iloj qancha edi.

Kelasi yil yana o‘shanday qish kunlaridan birida erta bilan deraza yonida qahva ichib o‘tirsam, to‘satdan ko‘cha tomondan vovullagan ovoz keldi. Negadir bu tovush tanishdek tuyuldi. Darhol pastga tushib, eshikni ochdim. Ha, xuddi o‘zi... Meni ko‘rishi bilan it dumini likillatib, sakrashga tushdi. Yonidagi sap-sariq bahaybat sherigi tinmay ingillardi. Yaqiniga borib qarasam, bir oyog‘i singan ekan.

Ha, oradan bir yil o‘tgandan so‘ng o‘sha daydi itimiz mendan najot istab yarador sherigini oldimga boshlab kelibdi.

CHUMCHUQ OVI

Advokat do‘stim O‘rxon Opoydin bir kuni gap orasida:

- Men ham bir marta yozuvchilik qilganman, – deb qoldi.
- Qandoq qilib? – so‘radim men.

U hikoya qilib berdi.

– Boshlang‘ich maktabda, taxminan uchinchi sinfda o‘qib yurgan paytlarim edi. Yakshanba kunlari dalaga chiqib, maza qilib o‘ynab kelardik. Asosiy ermagimiz roqatka (sopqon)ga tosh solib otish edi. Ana shunday kunlardan birida Burhon akam bilan

o'ynab yurib, qush ovlashga jazm qildik. Rezinka rogakaga mayda toshlardan qo'yib, qushlarni poylab otamiz, hecham tegmaydi. Bir payt qo'qqisdan ro'paradagi daraxtdan bir gala chumchuq "pir" etib osmonga ko'tarildi. Burhon akam darhol rezinkani cho'zib turib bir otgan edi, bitta chumchuq "tap" etib yerga tushdi. O'qimiz nishonga tegishini kutmagan ekanmiz shekilli, ikkovimiz ham esankirab qoldik. Keyin chumchuqning teppasiga yugurib bordik. Jon talvasada tipirchilab, to'lg'anib yotgan qushchani ko'rib, ikkovimiz bexosdan yig'lab yubordik. Chumchuq boyoqish uchay desa ucholmas, qochay desa qocholmasdi. Hali tirik edi. Bu dahshatli o'lim azobi bir-ikki daqiqa davom etgan bo'lishi mumkin, ammo mening nazarimda u cheksizday tuyulardi. Chumchuq yotgan joyida tipirchilagan sari biz battar ho'ngrab yig'lardik. Oxiri u qimirlamay qo'ydi. Qushchaning joni uzilgan bo'lsa ham, aka-uka ikkovimiz hamon ho'ng-ho'ng yig'lardik. Men uning o'limiga sababchi bo'lgan rogakani olib uloqtirib yubordim. Burhon akam qo'li bilan yerni timdalab, chumchuqqa go'r ochdi. Yig'i-sig'i bilan uni ko'mdik. Shundan keyin ikkovimiz bir og'iz churq etmay, xo'rsina-xo'rsina uyga qaytdik. Ertasi kuni sinf o'qituvchimiz erkin mavzuda insho yozishni buyurdi. Men o'zimga g'oyat ta'sir qilgan mana shu voqeani bayon qilib berdim. O'qituvchimiz inshoyimni o'qib chiqqach, juda maqtadi, ko'klarga ko'tardi. Xullas, mening umrimda birinchi marta yozgan asarim shu bo'ldi.

XALOSKOR IT

Moskvada Ajdar Ibrohim degan bir kinorejissor bilan do'stlashib qolgan edik. Ikkinchi marta Moskvaga borishi da o'shaning xotini vafot qilganini eshitdim. Bir tanishimizni yo nimga olib, ko'ngil so'ragani dala hovlisiga bordim. Kinorejissorning dala hovlisi katta yo'ldan chetroqda, o'rmon yoqasida ekan. Xotini qazo qilganiga bir hafta bo'libdi. Ajdar Ibrohim gap orasida marhumaning bir iti bo'lganini, janozadan so'ng u mutlaqo ko'rinmay qolganini aytdi. Ilgarilari bunday odati yo'q ekan. Hatto o'rmonning ichiga kirib ketsa ham, bir soatga qolmay uyga qaytarkan.

– It egasi o‘lganini sezgan bo‘lsa kerak, demoqchimisan? – deb so‘radi hamrohim.

– Qaydam, – deb javob berdi Ajdar Ibrohim. – Aniq bir narsa deyolmayman-u, lekin Ashxobodda bo‘lgan bir voqeani eshitganimdan keyin jonivorlarda favqulodda sezish qobiliyati bo‘lishiga ishonдим.

– Ashxobodda nima bo‘lgan ekan?– deb so‘radim undan.
Bo‘lgan voqeani gapirib berdi.

– O‘zim asli ashxobodlikman. Qaysi bir yili otpuska paytida borsam, ikki qo‘shnim bir-biri bilan sudlashib yurgan ekan. Ikkovi yoqalashib qolib, biri ikkinchisini belkurak bilan urmoqchi bo‘libdi. Zo‘rg‘a ajratib qo‘yishibdi. Janjal nimadan chiqqanini hech kим bilmaydi. Men o‘sha yerda ekanimda ularni sud majlisiga chaqirib qolishdi. Azbaroyi qiziqqanimdan men ham sudga bordim.

– Siz nima uchun qo‘shningizga belkurak ko‘tardingiz? – deb so‘radi sudya ayblanuvchidan. – Itimni urib mayib qilgani uchun, – deb javob berdi ayblanuvchi.

Sudyaning jahli chiqdi.

– Hech zamonda odam bolasi bir itni deb qo‘shnisiga qo‘l ko‘taradimi, bu qanaqa gap axir?

– Mening itim bo‘lakcha, boshqa itlarga o‘xshamaydi, – deb qoldi da‘vogar.

– Iya, nimasi bo‘lakcha ekan?

Shundan keyin itning egasi bir boshdan gapirib berdi.

– Ikkinchi farzandimiz ikki oylik chaqaloq edi o‘shanda. Chaqaloq beshikda uxlab yotgan paytlarda itimiz hecham uning yonidan jilmasdi. Bir kuni ertalab o‘rnimda gazeta o‘qib yotsam, xotinim yig‘i-sig‘i ko‘tarib qoldi. Bola beshigi bilan yo‘qolibdi. Darhol izlashga tushdik, uy ichidan topilmadi. Yugurib hovliga chiqsak, beshik o‘sha yerda ekan, yonida esa it. Chaqalog‘imiz pishillab uxlab yotibdi.

Beshikni uyga olib kirdik. Lekin o‘sha kuni kechasi it yana uni tashqariga olib chiqib ketibdi. Itni do‘pposlab, eshikni yopib qo‘ydik. Havo dim bo‘lgani uchun derazalar ochiq edi. Yarim kechada er-xotin shovqindan uyg‘onib ketdik. Bundoq qarasak,

it derazadan uyga kirib, beshikni tashqariga sudrab chiqmoqchi bo'lib turgan ekan. Uni yana quvib chiqardik.

Tongga yaqin dahshatli falokat yuz berdi. Yer chir aylanib ketganday bo'ldi. Ustimga bir nimalar bosib tushdi. Hushdan ketibman. Shu ahvolda qancha yotganimni bilmayman. Bir payt o'zimga kelib qarasam, xarobalar tagida ko'milib yotibman. Qattiq shikastlanibman. Shu orada tepamdan qitirlagan ovoz eshitildi. Birov meni kavlab chiqarmoqchi bo'layotganga o'xshardi. Keyin itimizni ingillagan tovushidan tanidim. Sal o'tmay kichkinagina teshik ochilib, ichkariga havo kirdi, yorug'lik tushdi. So'ng itimning oyog'i ko'rindi. Uning yordami bilan bir amallab tashqariga chiqib oldim. It meni o'z holimga qo'ymay hadeb pochamdan tortqilayverdi. Bir joyga kelganimizda nuqul gir aylanib ingillayverdi. Darhol qazishga tushdim, katta qizimni qutqarib oldim. Bu dahshatli zilzila paytida hamma o'zi bilan o'zi ovora edi. Onam bilan xotinimning tirik qolishiga ham shu it sababchi. U joyni ko'rsatdi, men qazib oldim. Keyin hammamiz chaqaloqni izlay boshladik. It ham g'oyib bo'ldi negadir. Qazib ko'rmagan joyimiz qolmadi. Oxiri hovliga chiqib qarasak, beshik bir chekkada turibdi. Yonida esa itimiz. Beshikning ichida bola. Bildikki, yer qimirlashidan sal odinroq it beshikni uydan olib chiqib ketgan ekan. Zilzila paytida bizni butun uy ichimiz bilan o'limdan qutqarib qolgan shu it bo'ladi. O'sha voqeadan keyin it bizga qadrdondan ham qadrdon bo'lib qoldi. Qo'shnim bo'lsa shunday itning joniga qasd qilib o'tiribdi. Chidab turolmadim, itimni qutqarib qolish uchun belkurak bilan qo'shnimga tashlandim. Lekin ulgurolmadim, itimga jarohat yetkazibdi u.

Kinorejissor Ajdar Ibrohim hikoyasini tugatgach, shunday dedi:

– Sudda shu gapni eshitganimdan keyin jonivorlarda favqulodda sezish qobiliyati borligiga ishonдим. Xotinim itimizni ko'p erkalab, mehribonchilik ko'rsatardi. Men unchalik ro'yxushlik bermasdim. It uning o'lganini sezgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Xullas, o'sha kundan keyin u uydan chiqib ketdi-yu, qaytib kelmadi.

O'sha paytlarda Istanbulda hovli-joyimiz bo'lguchi edi. Besh tanobcha yerimiz ham bor. Uydagi mushuk bilan kuchukcha birga katta bo'lganliklari uchun judayam inoq edi. Tomorqaga sabzavot ekib, bir chekkasida tovuq boqardik. Yana bir eshagimiz bo'lib, men uni Chalabiy deb chaqirardim. Jonivor nihoyatda yuvosh edi. Kuchukcha bilan mushuk ikkovi Chalabiyning ustiga chiqib olib, o'sha yerda tong ottirgan paytlari ko'p bo'lgan. Ba'zan kuchukchaning Chalabiy bilan o'ynashgisi kelib qolar, shunda u yugurib borib, naq g'ajib tashlamoqchi bo'lganday akillay boshlardi. Chalabiyning esa parvoyi palak edi.

Tovuqlar kurk bo'lib, jo'ja ochadigan payt keldi deguncha osmonda kalxatlar izg'ib qolardi. Mabodo birorta kalxat jo'jaga chang solmoqchi bo'lib yerga sho'ng'isa bormi, ona tovuq darhol qanotlarini kerib, patlarini hurpaytirib olar, bolalarini xatardan ogoh qilmoqlik uchun qaqillagan ovoz chiqarardi. Buni eshitib, jo'jalar pana joylarga qochib qolishardi.

Mushuk bilan kuchukcha qayerda bo'lmasin, tovuqning nolasini eshitishlari bilanoq darhol yordamga yetib kelishardi. Jo'jalarga ozor berish uyoqda tursin, ikkoviyam ularni onalari bilan bir safda turib kalxatlardan himoya qilishardi. Bir tomondan ona tovuq qaqillaganicha yer bag'irlab uchib yurgan kalxatga qarab sapchisa, ikkinchi tomondan mushukcha miyovlab, kuchukcha qattiq vovillardi. Xullas, tovuq, mushuk va it baravariga jo'r bo'lib, kalxat hujumini daf qilishardi. Sheriklarining ovozini eshitgan Chalabiy boyoqish biror xatar borligini sezardi-yu, ammo bir oyog'i zanjir bilan qoziqqa bog'lab qo'yilganligi uchun bor kuchi bilan hangrab yuborardi.

Bir kuni yana hovlini tovuqning qaqillashi-yu mushukning miyovlab, itning vovullashi tutib ketdi. Chalabiy ham turgan joyida hangrab yubordi. Bir payt qarasam, Chalabiy oyog'idagi zanjirni shildiratib shu tomonga qarab irg'ishlab kelyapti. Zanjirning bir uchida temir qoziq. Bildimki, qoziqni bir amallab sug'urib qochgan.

Chalabiy sheriklarining yoniga yetib kelgach, ikkala qulog'ini ding qilib, kallasini osmonga ko'tardi-da, tepada aylanib yurgan kalxatga qarab shunday bir bo'kirib yubordiki, asti qo'yavering. Eshagimiz bunaqa hangraganini shu vaqtgacha hecham eshitmagan edim.

IDOL BRANSKI

Mashinada Yevropadan Turkiyaga qaytayotib, Yugoslaviya orqali o'tadigan bo'ldik. Belgradga yaqinlashib qolgan edik, yo'l chetida joylashgan bir xo'jalikka ko'zimiz tushdi. Surishtirib bilsak, bu yerda zotli itlar yetishtirisharkan. Uning egasi bir yugoslav bo'lib, o'zi shu sohada mutaxassis ekan. Xo'jalikni aylanib chiqdik. Har xil toifali yuzlarcha itlarni ko'rdik. Bitta kuchukcha bizga ma'qul tushib, buni sotib olmoqchi bo'ldik. Egasi uni tug'ilganiga endi yigirma kun bo'lganini, o'zi esa Londonda bo'lib o'tgan ko'rikda birinchi o'rinni olgan Idol Branski laqabli itning zurriyoti ekanini aytdi. Xullas, ikkinchi Idol Branskini sotib oldik. Bizga kuchukcha bilan birga uning nasl-nasabi yozilgan guvohnomani ham berishdi.

Kuchukchani uyga olib keldik. Oyim uni uy ichida saqlashga ko'nmadi. Noiloj hovlidagi katalakka qamab qo'ydik. Idol Branski yonidan jilishimiz bilan shunaqayam uvvos ko'tardiki, asti qo'yaverasiz. Tuni bilan goh chiyillab, goh uvillab chiqdi. Na o'zi orom oldi, na bizga va na qo'shnilarga tinchlik berdi. Ertasi kuni toza boshimiz qotdi. Kun bo'yi uning yonidan jilmadik. Kechasi yana halovat bo'lmasligi aniq edi.

Yaqin tanishlarimizdan biri maslahat berdi:

– Qo'ng'iroqli soat bor-ku, shuni to'rvaga solib, yoniga qo'yinglar-chi, g'ingshimasa kerak.

Aytganini qildik. Idol Branskinin akillashi tindi. Tuni bilan churq etgani yo'q. Erta bilan uyg'ongach, o'lib-netib qolmadi-mikin, degan xavotirda katagiga borib asta mo'raladik. Soat solingan to'rvaga boshini qo'yib, tinchgina uxlayotgan ekan.

Shundan keyin har kuni kechqurun buni takrorlab turdik. Kechalari tortqilab o'ynardi. Bora-bora Idol Branski ulg'ayib, soatsiz uxlaydigan bo'ldi.

Bir kuni bizga maslahat bergan o'sha tanishimizdan buning sababini so'radik. U o'zi bu ishni qilib ko'rmaganini, lekin bir kitobda shu haqda o'qiganini aytdi. Kitobda yozilishiga ko'ra kuchuk bolasi soatning tiqirlashini onasining yurak urishiga o'xshatar ekan. Ma'lumki, kuchuk bolachalari odatda onasining qorniga boshini qo'yib yotadi.

Demak, Idol Branski soat solingan to'rvaga boshini qo'yib uxlashining sababi ham shunda.

G'AROYIB BOLALAR

Roman

Birinchi xat

Anqara, 12-noyabr, 1963-yil.

Do'stim Ahmad!

Bir-birimiz bilan tez-tez xat yozishib turamiz, deb va'dalashgan edik. Negadir o'shanda menga unchalik ishonqiramovding... Zaynab, sen Anqarada o'zingga yangi o'rtoqlar topgach, bizlarni esdan chiqarib yuborasan, degan eding.

Mana, so'zimning ustidan chiqyapman. Demak, sizlarni unut-mabman.

Anqaraga ko'chib kelganimizga bir hafta bo'ldi. Yangi uyga joylashib ham oldik. Senga ilgariroq xat yozishning iloji bo'lmadi.

Chunki yangi maktabga endi qatnay boshladim. Yangi adresimizni ham kuni kecha dadamdan bilib oldim. Xat yozishni sendan boshlayapman.

To'g'risini aytganda, o'qishlar avji qizib turganida maktabni tashlab, Istanbuldan chiqib ketishga hecham ko'nglim bo'lmovdi, ham sinfdosh o'rtoqlarimga o'rganib qolgan edim. Axir to'rt yildan ko'p birga o'qidik-da. Ammo ilojim qancha, dadam Anqaraga yangi ishga o'tdi. Uy ichi bilan ko'chib keldik. Yaqin og'aynilari dadamga Anqaradan yaxshiroq ish topib berishdi, bu haqda senga Istanbulda ham aytgan edim. Dadam uchta sinfdosh o'rtog'i bilan hozir bir firmada ishlayapti. Uchovi ham oilasi bilan bir binoda turisharkan. Ular dadamga ham ish, ham shu binodan bo'sh uy topib qo'yishibdi. Dadamning o'rtoqlari ham bola-chaqali ekan. Bir binoda to'qqiz bola bo'lib qoldik. Yoshlarimiz har xil. Beshtamiz bitta maktabga qatnaymiz. O'zim tengi bir bola bilan bir sinfda o'qiyapman. Ukam Metin yangi maktabdan, yangi o'rtoqlaridan yotsirab yuribdi. Men bo'lsam hammasiga darrov ko'nikib ketdim.

Hayotda ro'y beradigan muhim voqealar haqida yozib turishga kelishib olgan edik. Yangi uy, yangi maktab, yangi o'rtoqlar —

bular mening hayotimda muhim gap bo'ldi. Hammasi shu, bolak yangiliklar yo'q.

Istanbuldagi sinfdosh o'rtoqlarimni juda tez sog'inib qoldim. Sizlar bilan qachon va qayerda ko'rishamiz endi?

Menga o'xshab sen ham bergan so'zingning ustidan chiqasan, deb ishonaman. O'rtoqlarning hammasiga mendan salom aytib qo'y. Hammangizga muvaffaqiyat tilayman.

Sinfdoshing Zaynab Yolqir.

Amerikani qurgan me'mor

Istanbul, 15-noyabr, 1963-yil.

Qadrdon do'stim Zaynab!

Xatingni olib, juda xursand bo'ldim. Yashavor. Ochig'ini aytsam, Anqaraga borgandan keyin bizni esdan chiqarib yuborasan, deb o'ylagandim. Xatingni sinfdagi hamma bolalarga o'qib berdim. Toza xursand bo'lishdi. Hammalari senga salom aytishdi.

Men ham so'zimning ustidan chiqaman. Bu yerda yuz beradigan muhim voqealar haqida senga albatta yozib turaman.

Sen Anqaraga ko'chib ketganingdan keyin men qiziq bir hodi-saning guvohi bo'ldim. Hozir senga shuni hikoya qilib beraman.

O'qituvchimiz bir kuni ertalab sinfga hovliqib kirib keldi-da, bizni tekshirgani inspektor kelayotganmish, dedi. O'qituvchining rang-ro'yini ko'rib bizni battar qaltiroq bosdi.

O'sha kuni eshitsak, inspektor qo'shni maktablarda ham bo'lgan ekan. U yerda nima ishlar qilganini darrov tanish bolalardan surishtirib, bilib oldik. Ma'lum bo'lishicha, u to'g'ri sinfga kirib borarkan-da, o'qituvchiga doskaga biror masala yozib, o'quvchilarga yechtirishni buyurarkan. Shundan keyin o'qituvchiga aytib, bolalardan diktant oldirarkan. Diktantlarni yig'ishtirib, shaxsan o'zi tekshirib chiqarkan. Oxiri u savol-javobga o'tarkan. Nima savol berishini ham bilib oldik. So'raydigan narsalari shu ekan: "Amerika qachon kashf etilgan?", "Eng sevgan odaming kim?", "Istanbulni kim zabt qilgan?", "Sulaymoniya machitini kim qurgan?".

O'qituvchimiz bizga yangi daftar tutishni buyurdi. Shundan keyin u doskaga qiyin bir masalani yozib, shu yerning o'zidayoq uni o'zi yechdi-da:

– Mana endi buni yaxshilab ko'chirib olinglar, – dedi.

Masalani yechimi bilan boplab ko'chirib oldik. O'qituvchimiz uni o'chirib, o'rniga she'r yozdi.

– Buniyam aynan ko'chirib olinglar!

Yana aytganini qildik. Shundan keyin u hammaning daftarini ko'rib berdi. Xatolari bo'lsa, tuzatib chiqdi.

– Bolalar, janob inspektor sinfimizga kirsam, men sizlarga mana shu masalani berib, shu she'rni diktantga yozdiraman, – dedi u oxiri.

Buyog'idan ko'ngli xotirjam bo'lgach, o'qituvchimiz masalaning ikkinchi tomoniga o'tdi.

– Endi ba'zi savollarga beriladigan javoblar bilan tanishib chiqamiz. Inspektor janoblari nimani so'rab qolsa, shuni sharillatib javob berishingiz kerak.

Biz savol-javoblarni yodlashga o'tdik.

– Amerika qachon kashf etilgan?

Butun sinf baravariga guvillaydi:

– 1492-yilda.

– Sen uchun eng aziz odam kim?

Bu savolga har kim har xil javob bergani uchun sinfda qiy-chuv ko'tarildi. Ba'zilar Otaturkning nomini aytishsa, qolganlari oyisi bilan dadasini tilga oladi.

O'qituvchimiz keyingi savolga o'tadi:

– Istanbulni kim zabt qilgan? Darhol javobni yopishtiramiz:

– Sulton Mehmed Fotih!

– Sulaymoniya machitini kim qurgan?

Hali u so'rab ulgurmasdanoq, sharillatib javob beramiz:

– Me'mor Sinon.

Savol-javoblarni yodlashga ikki kun vaqtimiz ketdi. O'qituvchimiz har ikki gapning birida: "Javoblarga ehtiyot bo'linglar, tag'in adashib-netib o'tirmanglar", deb ogohlantirib qo'yardi.

Hammasini qoyillatib yodlab oldim. Javoblarni bir safga tizib, o'zimcha qaytaraman: "1492. Dadam. Sulton Mehmed Fotih.

Me'mor Sinon. 1492. Dadam. Sulton Mehmed Fotih. Me'mor sinon. 1492. Dadam..."

Azbaroyi bular miyamga qattiq o'mashib qolganidan yurgan yo'limda pichirlab gapiradigan odat chiqaribman.

- Ha, o'g'lim, tobing yo'qmi? - so'rab qoldi oyim bir kuni ertalab.

- Yo'q, tuzukman.

- Hayronman. Tuni bilan "1942, dadam, sulton Mehmed Fotih, me'mor Sinon..." deb alahlab chiqding.

Biz kutgan inspektor o'sha kuni erta bilan sinfga kirib keldi. O'zing bilasan-ku, menda hovliqish odati yo'q. Lekin o'sha kuni nimagadir ichimdan titroq kelib, yuragim hapriqib ketaverdi. Balki o'qituvchimizning ahvolini ko'rib, shunday bo'lgandirman. Boyoqishni qaltiroq bosib, qo'li titrayotganini birinchi marta o'shanda ko'rdim.

- Qani, o'quvchilarga diktant yozdiring-chi! - dedi inspektor.

O'qituvchimiz bizga ma'lum bo'lgan she'rni diktant qila boshladi. Bolalar uning aytganini yozayotgandek bo'lib, ruchkalarini jo'rttaga qitirlatib qo'yishardi. Vaholanki, bu diktant daftarimizga allaqachon bexato ko'chirib qo'yilgan edi.

Diktant tugagach, inspektor daftarlarimizni birma-bir tekshirib chiqdi. Birortamizdan ham zarracha xato topolmadi.

- O'quvchilarga yaxshi saboq beribsiz, tashakkur! - dedi u boshi osmonga yetib.

Inspektor chap qatorda o'tirgan Chingizning daftarini ko'rishni unutkanmi, bir payt: "Qani, senikiniyam bir ko'ray-chi!" deb qoldi. Chingiz unga daftarini uzatdi.

- Bu nimasi? - tutaqib ketdi inspektor.

- Diktant, afandim.

- Qanaqa diktant bu?

Inspektorning fig'oni falakka chiqdi. Chingiz o'tirgan tomonga sekin o'girilib qaragan edim, voqea ma'lum bo'ldi: bola bechora qo'rqib ketganidan daftarining tayyor masala yozilgan betini ochib yuboribdi.

- Hozir yozgan diktanting qani?

Chingiz sal bo'lmasa diktantni ochib ko'rsatay devdi, yaxshi-yamki, o'qituvchimiz inspektorning orqasida turgan ekan. Chingiz-

ga har xil imo-ishoralar qilib, zinhor diktantni ko'rsatmaslik kerakligini tushuntirdi.

– Diktantni yozolmadim, afandim.

Inspektor Chingizga sirli ishoralar qilayotgan o'qituvchiga o'girildi:

– Dorskaga masala yozing, yechib berishsin.

O'qituvchimiz lavlagidek qizarib ketdi.

Aslida biz inspektor oldin masala berib, keyin diktant o'tkazadi, deb o'ylagan edik. Qo'shni maktab bolalari shundoq deyishgandi. Chingizning esankirab qolishiga sabab ham shu tartibning o'zgarishi bo'ldi.

Chingizning daftari hamon inspektorda edi, shunga ko'ra o'qituvchi doskaga boshqa bir masalani yozishga majbur bo'ldi. O'zing yaxshi bilasan, arifmetikadan nuqul a'lo olaman. Lekin hamma qatori men ham rosa esankirab qolgan ekanman, masalani sirayam yecholmadim. Daftarlarimizni ko'rib, inspektorning qovog'i uyuldi. O'qituvchimiz qanchalik xijolat bo'lganini aytmaysanmi?! "Inspektor mendan so'raydiganini so'rasin-u o'qituvchimizning yuzini yorug' qilay", deyman o'zimga-o'zim. Keyin asta pichirlayman: "1492. Dadam. Sulton Mehmed Fotih, Me'mor Sinon. 1492..." Inspektor mening holatimni sezgan ekanmi, to'satdan: – Qani, o'ringdan turchi, – deb qoldi.

Xursand bo'lib ketdim. Darrov dik etib o'rnimdan turdim. Nima bo'lganini bolalar keyin gapirib berishdi. Inspektor oldiniga:

– Yoshing nechada? – deb so'rabdi.

Azbaroyi yuragim tipirchilab turganidan savoli qulog'imga boshqacha eshutilibdi. Mendan Amerika qachon kashf etilganini so'rayapti, deb o'yladim.

– 1492, afandim, – dedim ovozni baralla qo'yib. Inspektorning ko'zi ola-kula bo'lib ketdi.

– Nima-a-a? Necha yoshdasan?

Nazarimda, javobni do'ndirib qo'yganman. Shuning uchun yana tomoqqa kuch berdim: – 1492, afandim.

– Istanbulni fath etgan kim?

Beriladigan javoblarni tartib bilan yodlab olganman. Shunga ko'ra navbatdagi javobni aytdim:

– Dadam.

Inspektor nimani oldin, nimani keyin so‘rashi ma’lum edi. Endi bizga qolganda bu tartibni buzishini men qayoqdan bilay?!

Mehmon polni gursillatib bir tepdi:

– Sendan Istanbulni kim fath etgan, deb so‘rayapman.

– Dadam-da, afandim.

– Dadang kim o‘zi?

– Me‘mor Sinon.

– Nima deb valdirayapsan, o‘g‘lim? Dadangni so‘rasam, me‘mor Sinon deysan.

Ish pachava bo‘lganini shundagina tushundim. Ammo rosa esankirab qolgan ekanman, buning ustiga inspektor bo‘kirib turibdi, es-hushimni yig‘ib ololmadim.

– Xo‘sh, me‘mor Sinon nima qilgan?

Kutilmagan savol meni battar chalg‘itib yubordi.

– Istanbulni fath etgan, afandim, – dedim jonholatda.

– Kim fath etgan?

– Kim bo‘lardi, me‘mor Sulaymon-da, – dedim hozirgina yo‘l qo‘ygan xatoyimni tuzatmoqchi bo‘lib.

– Undoq bo‘lsa Sulaymoniya machitini kim qurgan?

– Sulton Sinon Fotih.

Javoblar bir-biriga qorishib ketganini o‘zim ham sezib turibman-u, lekin noilojman: karaxt bo‘lgan odamga o‘xshayman.

Inspektorning g‘azabi qaynab ketdi. Jahl ustida nima deganini o‘zi ham bilmay qoldi.

– O‘g‘lim, Amerikani qurgan odam me‘mor sulton Mehmed bo‘ladi. Sulaymoniya machitini esa Fotih Sinon kashf etgan.

Bolalar piqirlashib qoldi. Inspektor noto‘g‘ri gapirib qo‘yganini sezdi.

– Ya‘ni aytmoqchimanki, Sinoniya machitini me‘mor Sulaymon qurgan. Fotihni me‘mor sulton Mehmed fath etgan.

Yana qovun tushirib qo‘ydi.

– Meni ham yo‘ldan urding, bolakay, – dedi u oxiri o‘zini oqlamoqchi bo‘lib.

Inspektor boshini tebrata-tebrata jahl bilan tashqariga chiqib ketdi.

Sinf suv quygandek jim bo'ldi.

– Ming afsus! – deb yubordi o'qituvchimiz anchadan keyin o'ziga kelib.

Bu gapni u menga qaratib aytdimi, inspektorgami yoki o'ziga-mi – yaxshi tushunolmadim.

O'sha kuni rosa yuzim shuvut bo'ldi. Buni senga ta'riflab berishga o'jizman. Shu voqea esimga tushsa hali-hali azob chekaman. Holbuki, niyatim xolis edi. Men inspektorning so'ragan narsalarga sharillatib javob bermoqchi va bu bilan o'qituvchimizning obro'yini saqlab qolmoqchi bo'lgan edim.

Sen ham va'daga vafo qil. Yangiliklardan yozib tur. Xo'pmi? Xatingni kutaman. Sengayam muvaffaqiyat tilayman, do'stim.

Sinf doshing Ahmad Tarbay.

Dadalar a'lochi bo'ladi

Anqara, 19-noyabr, 1963-yil.

Qadrli do'stim Ahmad!

Javob xating uchun katta rahmat. Menga yozgan xating hamisha shunaqa bir quloch bo'lsin. Bu yerda nima voqea ro'y bersa, men ham batafsil yozib turaman. Xatingni o'qib turganimda seni ko'z oldimda bir zum tasavvur qildim. Shunda inspektor ikkoving qarshimda namoyon bo'ldinglar. Kulaverib ichagim uzildi...

Endi senga uyimizni ta'riflab bersam. Biz to'rt qavatli binoda turibmiz. Har bir qavatda ikkitadan kvartira bor. Biz ikkinchi qavatdamiz. Dadamning uchala o'rtog'i ham shu binoda oilasi bilan yashaydi. Bu haqda senga oldingi xatimda yozgan edim.

Uyning orqasi maydon. Katta bo'lsa ham huvillab yotadi. Kech-qurunlari hammamiz shu yerda o'ynaymiz.

Tunov kuniyam qiy-chuv ko'tarib o'ynab yurgan edik, dadalarimizdan gap chiqib ketdi. Har kim o'zining dadasini maqtayverdi. Mayda bolalar ayniqsa to'polon ko'tarib yuborishdi. Metin degan ukam bor. Hozir uchinchi sinfda o'qiydi. Hammadan shu ukam oshib tushdi. "Mening dadam zo'rla, mening dadam bilag'onla", deyaverdi ko'kragini kerib.

Aslida haq gap bu. Dadamiz maktabda nuqul a'lo baholar bilan o'qigan ekanlar. Buni o'z og'izlaridan eshitganmiz.

Ikki o'rtada bahs qizib ketdi.

– Mening dadam sizlarnikidan zo'r o'qiganlar. Sinfдан sinfga nuqul a'lo baholar bilan o'tganlar. Ha, mana shunaqa, – derdi Metin bo'sh kelmay.

Dadam bilan birga o'qigan o'rtog'ining o'g'li:

– Ho, rosa olib qochding-ku! – dedi Metinni kalaka qilib.

– Bu gapni kimdan eshitding o'zi? – so'radi boshqa bir bola.

– Dadamning o'zlari aytganlar, – dedi Metin kerilib. Keyin qo'shib qo'ydi:

– Kim ishonmasa, borib dadasidan so'rasin. Hammamizning dadamiz birga o'qishgan ekan. Rost gapni aytib berishadi.

Kattaroq bolalar dahanaki jangga qo'shilmay turgan edi, men bilan bir sinfda o'qiydigan qo'shni qiz:

– Yolg'on gapirgani uyalmaysanmi, a'lochi deb mening dadamni aytsa bo'ladi, – deb ukamni koyib berdi.

– O'zing ham aldoqchi ekansan. Mening dadam sinfda hecham qolmaganlar. Nuqul a'lo o'qiganlar. Tushundingmi? – dedi boshqa bir bola bo'yini cho'zib.

– G'irt yolg'on bu. Dadang seni aldayapti. A'lochi deb mening dadamni aytsa bo'ladi.

– Dadam hecham aldamaydilar.

Katta bolalar ham bunga qo'shilganini ko'rib, xunobim oshdi. Bahs tobora qizib boryapti.

– To'g'rimi, opa? Dadam a'lochi bo'lganlar-a? O'zing ayt, bular eshitishsin, – dedi ukam meni madadga chaqirib.

– Ha, to'g'ri, shundoq bo'lgan, – dedim. Qiy-chuv yana avjga mindi.

– Qo'y, xafa bo'lma, kim nima desa deyaversin. Baribir foydasi yo'q, – dedim ukamni yupatib.

Yoshi bizdan ancha katta bir bola:

– Hammang noto'g'ri gapiryapsan, – dedi mahmadanalik qilib. – Hech kimning dadasi a'lochi bo'lmagan. To'g'risini aytsam, ularning orasida faqat mening dadam yaxshi o'qiganlar.

– Ol-a! – dedi Metin qizishib.

- Ishonmasang, borib dadangdan so‘rashing mumkin.
- Dadang laqillatibdi seni!
- Seni!

Metin o‘ziga ikkita keladigan bu bolaga kalla qilmoqchi bo‘lgan edi, arang ushlab qoldim. Uyga ketyapmiz-u Metin hadeb:

- Aldoqchilar... Maktabda faqat mening dadam a‘lochi bo‘lgan!
- deb ho‘ng-ho‘ng yig‘ladi.

Uyga kira solib, u oyimning oldiga yugurdi.

- Dadam a‘lochi bo‘lmaganmish. Dadam aldoqchi emish.

Oyimning jahli qo‘zib, jerkib berdi:

- O‘chir ovozingni! Bu nima qiliq? Yana qaytarsang, tilingni kesib olaman.

Ukam darhol jim bo‘ldi.

- Nimaga achchiq qilasan, Metin, - dedim uni yupatish uchun.- Ayb o‘zimizda bo‘lishi ham mumkin. Dadamiz ularning dadalari bilan bir maktabda o‘qimagandir balki.

- O‘zlari doim birga o‘qiganmiz, deyishadi-ku.

- Bo‘pti, kechqurun dadamning o‘zlaridan so‘raymiz. Bor gapni aytadilar.

G‘ulg‘ulaga tushib qoldim. Bu masala meni ham qiziqтира boshladi. Kechqurun ovqatlanib o‘tirgan edik, dadamdan boyagi gapni so‘radim.

- Ha, birga o‘qiganmiz, to‘g‘ri. Aslida to‘rttalamiz ham bir sinfda o‘qiganmiz. Men ulardan biri bilan uch yil, qolgan ikkitasi bilan besh yil bir sinfda o‘qiganman.

Kunduzi oyimning Metinga qilgan po‘pisasi esimga tushib, boshqa narsa so‘rashga yuragim betlamadi.

Ertasi kuni maktabga borganimda yonimdagi partada o‘tiradigan qizdan dadasi maktabda qanday o‘qiganini so‘radim.

- Mening dadam nuqul a‘lo baho bilan o‘qigan, - dedi u.

Bu gapni orqamizdagi bola eshitib qoldi.

- Mening dadam ham a‘lochi bo‘lgan ekanlar, - dedi u kerilib.

Xullas, bu masala butun sinfning og‘ziga tushdi. Atigi uch bola dadasi yoshligida qanday o‘qiganligini bilmas ekan. Qolgan hamma o‘quvchilarning dadasi a‘lochi bo‘lib chiqdi.

Ahmad, xatimni olganingdan keyin sen ham dadangdan so‘rab ko‘r - u kishiyam maktabda a‘lo baholar bilan o‘qigan ekanlarmi?

Lekin a'lochi bo'lganlariga hozirdanoq ishonaman. Chunki kimni olib qarama, hammaning dadasi negadir a'lochi bo'lib chiqyapti.

Oradan ikki kun o'tmagan ham ediki, bir payt Metinning o'qituvchisi oyimni maktabga aytirib yubordi. Ma'lum bo'lishicha, ukamning o'qishi pasayib ketibdi. Ishdan qaytgach, bu gap dadamning qulog'iga yetdi. Dadam Metinni ancha koyib berdilar, keyin esa uni oldilariga o'tqazib, yotig'i bilan nasihat qildilar.

– Axir mendan ibrat olsang bo'lmaydimi, o'g'lim? Men sendek paytimda hamma fanlardan a'lo baho olib o'qirdim. Biror marta ham past baho olmaganman. Sinfdagi mening oldimga tushadigan bola yo'q edi. Xo'sh, sen-chi? Uyat emasmi, axir! Nimaga o'qishning mazasi yo'q? Bola degan dadasiga o'xshashi, undan ibrat olishi kerak-da, axir.

Dadam ancha hovuridan tushgan edi, fursatni qo'ldan bergim kelmadi:

– Qo'yavering, dada,– dedim.– Metin ham katta bo'lganida bolalariga maktabda zo'r o'qiganman, deb aytishi mumkin-ku.

Ilmoqli gapimni oyim fahmlab qolib, darrov tanbehga o'tdilar:

– Bu nima beadablik, qizi tushmagur? Endi sening tilingni kesib olaymi? O'zingdan katta gapirayotganda tek o'tirsang bo'lmaydimi?!

Buyog'iga indamay qo'ya qoldim. Dadam boshqa churq etib og'iz ochmadilar.

Xullas, Anqaraga ko'chib kelganimizdan beri bundan bo'lak yirikroq voqea yuz bergani yo'q.

Mendan hamma sinfdosh o'rtoqlarga salom ayt. Senga ham muvaffaqiyatlar tilayman.

Sinfdoshing Zaynab Yolqir.

Darslar yangidan boshlandi

Istanbul, 23-noyabr, 1963-yil.

Do'stim Zaynab!

19-noyabrda yozgan xatingni olib, qanchalik quvonganimni ta'riflab berolmayman.

Xunuk bir yangilik bor: o'qituvchimiz maktabdan ketdi. Boshqa viloyatga ishga o'tganmish. Unga qattiq o'rganib qolgan ekanmiz, eshitib juda xafa bo'ldik. Oxirgi darsida biz bilan xayrlashdi, shunda ba'zilar ko'zyoshi to'kib olishdi. O'pkam to'lib, o'zimni arang bosib o'tirgan edim, sinfdan chiqayotib boshimni silashi bilan men ham chidab turolmadim. Ho'ngrab yig'lab yubordim.

Aslida o'qituvchimiz ho'v o'sha inspektor kelgan kundagi voqeadan keyin menga unchalik ro'yxush bermay yurgan edi. Shu xayrlashuv kuni bizga bir-ikki og'iz shirin gap aytib, hammamizga muvaffaqiyat tiladi.

– Yana ko'rishguncha xayr, bolalar!

Shunday dedi-yu, eshikka qarab yurdi. Yonimdan o'tib ketayotganida esa boshimni asta silab qo'ydi.

Yangisi ham erkak o'qituvchi. Birinchi darsiga kirishi bilanoq nimalarni o'tganimizni surishtira ketdi. Har qaysimizni birma-bir turg'izib, ketma-ket savollar berdi. Javoblarimizdan sira qoniqmadi.

– Afsus... Ming afsus... Hech nimani bilmas ekansizlar! – dedi u oxiri boshini chayqab.

Damir bor-ku, Damir, sinfimizning a'lochisi. Hatto shu Damirning javoblaridan ham ko'ngli to'lmadi-ya. Navbat menga keldi. Bilganimni gapirib berdim. U bo'lsa nuqul “esiz, esiz” deb tizzasini shapatilab o'tirdi. Menga qolsa, so'rgan narsalariga to'g'ri javob berdim.

Bolalar birin-ketin darslarni gapirib berishyapti-yu, u bo'lsa dam-badam:

– Shuncha yil o'qib, hech nima o'rganmabsiz-da? Bekorga ke-lib-ketib yuraveribsizlar-da? Esiz vaqt, esiz... O'qish emas, uqish kerak edi, uqish, – deb noliydi boshini chayqab.

– Nima, so'rgan narsangizga to'g'ri javob bermadimmi? – dedi bir payt Mine o'pkasi to'lib.

– Yo'q, javobing to'g'ri bo'ldi, – dedi yangi o'qituvchimiz. Keyin qo'shimcha qildi: – Ha, to'g'ri javob berding. Lekin yuzaki, sayoz. Hammalaring shunaqa, bilimlaring sayoz ekan.

Uning bu gapidan qattiq ranjigan bo'lsak ham indamadik. Eski o'qituvchimizning darslaridan yomon baho olib yurgan uch-to'rt

bola buni eshitib g'imir lab qoldi. Yangi o'qituvchining gapi ularga moydek yoqqan edi.

– Eski o'qituvchimiz yaxshi dars berardi, yomon o'qimasdik, – dedi Damir o'zini tutolmay.

– Ha, javoblaringizdan bilinib turibdi, – piching qildi yangisi.

Shundan keyin u stol atrofida birpas aylanib yurgach, muloyimi bilan gap boshladi:

– Bolalar! Mana endi kelishib olaylik. Ilgari o'qigan narsalaringizni endi unutasiz. Mutlaqo esdan chiqaringlar. Hamma darslarni yangidan boshlaymiz. Tushunarlimi?

Damir qo'l ko'tarib so'radi:

– Axir biz kitobda nima yozilgan bo'lsa, shuni o'qigan edik-ku?

– Men sizlarga endi hammasini esdan chiqaring, deb aytyapman!

Yangi o'qituvchining birinchi darsi shunday o'tdi. Tanaffusda bolalar tarafma-taraf bo'lib ketishdi. Ba'zilar eski o'qituvchining yonini olgan bo'lsa, boshqalar yangisini himoya qilishdi. Ochig'ini aytsam, hech kimga qo'shilmay betaraf qoldim.

Bir payt qo'shni 5-sinf o'quvchilari bilan gaplashib qoldik. Ma'lum bo'lishicha, ularga ham o'quv yilining boshida yangi o'qituvchi kelgan ekan. Xuddi biznikiga o'xshagan voqea yuz beribdi. Ularning yangi o'qituvchisi ham darsga birinchi kirgan kunioy: "Ilgari nima o'tgan bo'lsangiz, hammasini esdan chiqaringlar!" – deb buyuribdi.

Yangi o'qituvchimizning bu uslubi ayrim bolalarga juda qo'l kelib qoldi. O'qituvchining biror savoliga noto'g'ri javob berib, dakkini eshitadigan bo'lishsa, darhol:

– Oldingi o'qituvchimiz bizga shundoq degan edilar, afandim, – deyishadi.

O'qituvchimizning esa battar fig'oni falakka chiqadi:

– Ming marta aytdim-ku senlarga, ilgari o'tilgan narsalarni esdan chiqaringlar deb!

Miyaga o'rnatilib qolgan darslarni unutish qiyin bo'larkan. Bu ish faqat Damirning qo'lidan keldi, xolos.

Bir kuni darsga maktab direktori kirib qoldi.

Tarix darsi edi. Direktor darslarni qanday o'zlashtirayotganini bilmoqchi bo'ldi shekilli, Damirni o'rnidan turg'izib, qator savollar berdi:

– O‘rta asr madaniyati nima?

Damir indamadi. Direktor boshqa savolga o‘tdi:

– Kitob bosishni kim kashf etgan?

Damirdan sado chiqmadi. Direktor uning a‘lochiligini bilardi, shuning uchun hayron bo‘ldi:

– Ha, nima bo‘ldi, nega indamaysan?

– Hammasini unutdim, – dedi Damir.

– Bo‘lmasa Amerika qanday kashf etilganini so‘zlab ber.

– Unutdim, afandim.

– Uyg‘onish davri deb nimaga aytiladi?

– Esdan chiqardim, afandim.

– Bu qandoq gap, hech narsa esingda qolmabdi, – xunobi oshib dedi direktor. – Xo‘sh, nimani bilasan o‘zi, shuni gapirib ber.

– Hozir hech narsa bilmayman. Bilganlarimni esdan chiqarib yubordim.

– Ha, nechuk?

– Yangi o‘qituvchimiz shundoq dedilar, eski o‘qituvchingiz nimani o‘tgan bo‘lsa, endi hammasini unutib yuboringlar, deb aytdilar.

Direktor meni chaqirdi.

– Hindistonga dengiz yo‘lini birinchi bo‘lib kim ochgan?

Ana xolos! Aksiga olib, shu topda kashfiyotchining ismini unutib qo‘yibman. Aslida tilimning uchida turibdi-yu, lekin hecham eslayolmadim. Damir boya jo‘rttaga aytgan bo‘lsa, men rostakamiga unutgan edim.

– Esimda yo‘q, afandim, – dedim oxiri noiloj. Direktor ko‘zoynagining ustidan o‘qituvchiga bir qarab qo‘ydi-da, indamay sinfdan chiqib ketdi. Go‘yo hech nima bo‘lmaganday, o‘qituvchi darsni kelgan joyidan boshlab yubordi:

– Xo‘sh, yovuz Salim sultonga kelsak...

Tanaffusda bolalar Damir ikkovimizni o‘rab olib, tasanno aytishdi. Aslida esa Hindistonga dengiz orqali boradigan yo‘lni kim kashf etgani mutlaqo yodimdan ko‘tarilgan edi.

Mendagi bu parishonxotirlik kasali boshimga yana ko‘p savdolar soldi. Mana, yana bir shingilini eshit. Juda sharmanda bo‘ldim.

Voqea bunday bo‘ldi. O‘zing bilasan, maktabda ota-onalar kengashi, oila-maktab ittifoqi degan narsa bor. Bir kuni ota-onalar maj-

lisidan keyin qo'lbola konsert qo'yib berishga ahd qildik. Menga deklamatsiya qismini topshirishdi.

Ilgarigi o'qituvchimiz bir darsda qo'yni juda maqtab gapirgan edi. Qo'y g'oyat foydali jonivor, sut beradi, yog' qiladi, go'shti laz-zatli bo'ladi, junidan matolar to'qiladi, terisidan issiq po'stin chiqadi, suyaklarida ilik bo'ladi, uning qiyi o'g'itning zo'ri hisoblanadi, deb aytgan edi. O'sha kuni darsdan chiqiboq bitta she'r yozib tash-lagan edim. Mana o'sha she'rim:

QO'Y

*Dumbasi borjiqqa moy,
Yelini-chi, sutga kon.
Mayingina juni bor,
Kiyimbop ekan obdan.
Sop chiqadi shoxidan,
Go'shti – lazzat uyasi,
Terisi po'stin berar,
O'g'itman, der qiyisi.
Ko'klam kelsa qo'zilar,
Suyakka ilik to'plar.*

Yozgan she'rim eski o'qituvchimizga juda ma'qul bo'ldi. U, ota-onalar majlisidan keyin konsert bo'ladi, o'shanda albatta o'qib berasan, deb tayinladi.

O'zimda yo'q suyunib ketdim. Shundan keyin she'rni puxta yodlab olmoqchi bo'ldim. Besh-olti kungacha shu ish bilan ovora bo'ldim. Maqsad – o'zim yozgan she'rni konsert paytida sharil-latib o'qib berish edi. Ammo omadim kelmadi – meni konsertga chiqarmoqchi bo'lgan o'qituvchimiz lop etib boshqa maktabga ishga o'tib ketdi. Uning o'rniga kelgan yangi o'qituvchi mening tayyorgarligimdan xabar topgan ekan, she'rni o'z qulog'i bilan eshitmoqchi bo'ldi. O'qib berdim.

– Bu she'ring mutlaqo yaramaydi, – dedi u. – Ilgari o'qigan narsalarni miyadan chiqarib tashlanglar, deb aytgan edim-ku, axir. Boshqa she'r beraman, konsertda shuni deklamatsiya qilasan.

U menga o'qish kitobini ochib "Vatanim" degan she'rni ko'r-satdi:

– Mana shuni yodlab ol. Konsertda yaxshilab deklamatsiya qilasan!

Ammo yodlashga vaqt qani! Majlis ertaga belgilangan. Bir kunda uni yodlab bo‘ladimi. “Vatanim” she’rini sen bilsang kerak. O‘qish kitoblarimiz bir xil bo‘lsa, o‘sha sahifani ochgin, ko‘rasan. Topolmasang, mana o‘qib ko‘r:

VATANIM

*Ey, zarrin liboslarga zap o‘ralib olgan,
Ey, bo‘liq boshloqlar-u bog‘-rog‘larga to‘lgan
Va osmon bo‘yi doston bitgan vatanim, hey!
Ey, o‘sha buyuk insonni bergan onaning,
Ey, jabr-u jafo, kurash, imon hamda nolaning
Va Sinon bitgan cho‘ng qubbaning vatani, hey!*

Xullas, “ey” bilan boshlanib, “hey” bilan tugaydigan oddiy bir she’r! Ammo qanchalik harakat qilmay, vaqt juda oz bo‘lgani uchun uni yaxshi yodlab ololmadim.

Ertasiga maktabga kelishim bilan o‘qituvchimiz:

– Qani, konsertdan oldin bir repetitsiya qilib ko‘raylik-chi. O‘qi she’rni, eshitamiz, – deb qoldi.

O‘zim bilganimcha o‘qib bergan edim, unga ma’qul bo‘lmadi:

– Yaramaydi. She’r degan bunday deklamatsiya qilinmaydi, – dedi u norozi bo‘lib.

Yana qaytarib deklamatsiya qildim. Baribir unga yoqmadi.

– She’rni she’rdek o‘qish kerak, bo‘tam. Bu senga ko‘chada o‘tgan-ketgandan adres so‘rash degan gap emas. Joyiga qarab ovozi yangrab chiqishi yoki mayin bo‘lishi lozim. Ba’zan pardani titratib bos. Lozim bo‘lsa ovozing ipakdek mayin bo‘lsin, keragida esa arslondek na’ra tort. Shuni ham aytib qo‘yayki, she’r o‘qiyotganingda chap qo‘lni belga tirab, o‘ng qo‘lni to‘g‘riga uzatib tur. Innaykeyin, “hey” degan undov kelganida oyog‘ing bilan polni qattiq do‘pillatib ur. Mana, hozir senga ko‘rsataman, ko‘rib qo‘y. She’r deklamatsiya qilish mana bunaqa bo‘ladi.

O‘qituvchimiz she’rni o‘zi aytganidek qilib o‘qib berdi. “Hey” degan joyga kelganida o‘ng oyog‘ini dast ko‘tarib, polni zarb bilan bir tepdi.

– Gap degan bundoq bo‘pti. G‘animlarning boshini yanchib, yer bilan yakson qilmoqchi bo‘lgan odamdek, bor kuching bilan polni tepishing kerak.

Aytganini qildim. Ammo xayol oyoqqa ketib, she‘rning ba‘zi misralarini unutib qo‘ya boshladim. Aslida-ku o‘z bilganimcha deklamatsiya qilaverganimda hecham yanglishmasdim-a...

She‘rni aytgan usulida boplab o‘qib berdim-u, ammo tepinishlarim unga yoqmadi. Har gal polni dukillatib tepganimda: “Qattiqroq, qattiqroq tep! Poshna bilan, poshna bilan!” deb turdi.

Ko‘p urinib ko‘rdim, baribir ko‘ngli to‘lmadi. Oxiri sabri chidamadi:

– Mana, qarab tur, yana bir marta ko‘rsatib beraman!

O‘qituvchi “hey” deb o‘kirganicha polni gursillatib bir tepgan edi, sinfning deraza oynalari sharaqlab ketdi.

– Ana, ko‘rdingmi endi. Turk o‘g‘loni depsinganida yer mana shunday larzaga kelmog‘i kerak. Ha, shundoq bo‘lsin.

– Sizday qilolmayman, o‘qituvchi. Chunki siz eng kamida yuz kilo kelasiz, men bo‘lsam bor-yo‘g‘i qirq ikki kiloman, – javob berdim unga o‘zimni oqlash uchun.

Mehnati zoye ketdi, aytganini hecham eplolmadim. Qattiq darg‘azab bo‘ldi. Yana bir gal: “Va osmon bo‘yi doston bitgan diyorim, hey!” deganicha jahl bilan oyog‘ini ko‘tarib polga bir urgan edi, qattiq dodlab yubordi.

O‘zing yaxshi bilasan, sinfimizning pollari chirib ketgan. Shu chirigan taxtalardan biri sinib, oyog‘i kirib qolipti. Darhol yor-damga keldim. Ikkovlashib oyog‘ini kovakdan zo‘rg‘a tortib oldik. Shovqinni eshitib, boshqa o‘qituvchilar ham chopib kelishdi. Hamma: “Nima bo‘ldi, tinchlikmi?” deb so‘raydi.

– Endi ko‘rdingmi, bo‘tam, – dedi o‘qituvchi bir oyog‘ini sudrab tashqari chiqar ekan. – Oyoq har gal yerga tekkanida hamma yoq larzaga kelsin, xuddi yer qimirlaganga o‘xshab chayqalib ketsin.

O‘qituvchi chiqib ketganidan keyin bundoq oyog‘imga razm solib qarasam, ishning pachavasi chiqibdi, hadeb heylayverib tovonni shishirib qo‘yibman.

Konsert naq ikki soat davom etdi.

Men o‘zim yozgan “Qo‘y” she‘rimni salkam bir oy yod olib yurgan edim. Shuning uchun ham uning satrlari miyamga qat-

tiq o‘mashib qolgan ekan, hadeb esimga tushaveradi. “Vatanim” she’rini yodlab yurganimda ham beixtiyor o‘zimning satrlarim ko‘z oldimda turdi. Bu yangi she’rni bir amallab yodlab oldim-u, lekin hadeb oyoq ko‘taraverganim uchun satrlarini adashtira boshladim. Aftidan, oyoqqa zo‘r berib, miyani ishdan chiqarib qo‘ygan-ga o‘xshayman.

– Navbating keldi! Tez bo‘l, sahnaga chiq! – deb bolalar meni orqamdan turtib sahnaga chiqarishdi.

Zal ota-onalar bilan liq to‘la ekan. O‘qituvchimiz sahna ortida bizga suflorlik qilishi kerak.

Men sahnaga chiqdim. Mehmonlarga boshimni silkib, salom berdim. Ammo boshimni qimirlatishim bilanoq deklamatsiyaning sarlavhasi xayoldan qochdi. Bu qanday bedavolikka, Zaynab, shu topda miyamga o‘zimning “Qo‘y” she’rim kelsa bo‘ladimi! Men tushmagur ilgari yodlab olgan narsalarimni unutish o‘rniga, yangi o‘rgangan she’rimni esdan chiqarib o‘tiribman-a.

Qanchalik mushkul ahvolda qolganimni o‘zing bir tasavvur qilib ko‘r. Men sahnadan turib zalda o‘tirganlarga termulaman, ular esa menga. Xullas, ancha vaqtgacha bir-birimiz bilan ko‘z urishtirib turaverdik.

Xayriyat, o‘qituvchimiz jonimga ora kirdi – orqadan she’rning nomini pichirlab aytdi. Darhol ovozimning boricha “Vatanim!” deb qichqirdim. Uyog‘i yana esda yo‘q. Nima qilish kerak? Indamay turgan bilan bo‘lmaydi. Sarlavhani yana bir qaytaray, zora ungacha buyog‘i esga tushib qolsa, degan maqsadda yana bir marta “Vatanim!” deb hayqirdim. Yana jim bo‘ldim. Zalda qarsaklar yangradi. Hayron bo‘ldim. “Vatanim!” deganimda nimaga chapak chalishganiga tushunolmadim. Shu payt yana o‘qituvchimizning nim ovozi eshitildi. Kelgan joyidan boshlab yubordim. Ammo oldingi gal tomoqqa qattiq kuch berib qo‘ygan ekanmanshekilli, ovoz chiqmay qoldi, xirillab, zo‘rg‘a “Ey!” deyoldim, xolos. Yana chapakvozlik bo‘ldi. Ochig‘i, gangib qoldim. Miyamda satrlar bir-biriga qorishib ketdi. Zo‘rg‘a o‘zimni qo‘lga olib, deklamatsiyanı boshlab yubordim. Bolalar keyin gapirib berishicha, bu ajoyib she’rni shundoq deb boshlabman:

VATANIM!

*Ey, zarrin liboslarga zap o'ralib olgan,
Ey, bo'liq boshloqlaru bog'-rog'larga to'lgan
Va doston bo'yi osmon bitgan vatanim, hey!*

“Hey”ni aytgan zahoti polni zarb bilan bir tepgan edim, turgan joyimda bir gaz osmonga sakratib yubordi. Bilasanmi, nimaga? Boya o'qituvchi bilan repetitsiya qilayotganimizda poshnadagi mix joyidan ko'chgan ekan, bilmabman. O'sha mix shu topda shart etib tovonga kirib ketsa bo'ladimi?! Ko'zimdan o't chaqnab ketdi. Tovonimga birov bigiz qadab, o'pkamni teshib yuborgandek bo'ldi.

Azobning zo'rligidan yod bo'lib qolgan satrlarni ham paqqos unutdim-qo'ydim. Men nima ahvoldaman-u tomoshabinlar qiyqirib kulishadi. O'qituvchidan madad kelar, degan umidda o'qtin-o'qtin orqaga o'girilib qarab qo'yaman. O'qituvchi holimni sezdi, shivirlab aytsa baribir qulog'imga kirmasligini fahmlab, ovozini bemalol qo'yib yubordi:

“Ey, o'sha buyuk insonni bergan onaning”.

Darhol ilib ketdim.

— Ey, o'sha buyuk insonni bergan onaning...

Onaning...

Onaning...

Keyin nima keladi, eslayolmayman... Zora lop etib esimga tushsa, degan xayol bilan yana ikki-uch marta shuni qaytarib aytdim. Bo'lmadi. “Onaning” deyman-u ignasi yurmay qolgan plastinkaga o'xshab u yog'iga o'tolmayman. Vujudimni qaltiroq bosdi. “Onaning... Onaning...” deb yig'lamoqdan beri bo'lib turgan edim, qo'qqisidan o'zim yozgan satrlar miyamga kelib qoldi. Tavakkal qilib buyog'ini ulab ketdim:

Onaning... Onaning... Onaning...

Dumbasi borjiqqa moy,

Yelini-chi sutga kon,

Mayingina juni bor...

O'qituvchimiz ham satrlarni ketma-ket yetkazib turibdi. Oldin undan eshitganimni qaytaraman-da, keyin o'zimnikini tirkab yuboraman.

*Ey, jabr-ujaf, kurash...
Sop chiqadi shoxidan,
Go'shti — lazzat uyasi,
Og'itman, der qiyisi, he-ey!*

Deklamatsiyani tugatdim-u o'zimni ichkariga urdim. Gulduros qarsaklardan maktabimiz chayqalib ketdi.

— Nima qilib qo'yding axir, Ahmad? — dedi o'qituvchimiz siniq ovoz bilan.

— Ilojim qancha, afandim, — dedim unga qarab. — Odamzod bilgan narsasini darrov unutib yubora olmas ekan, juda qiyin bo'lar-kan.

Yana bir nima deydigan bo'lsam, alamimdan yig'lab yuboraman. O'pkam to'lib turibdi. O'qituvchi ikkovimiz cho'loqlanib yo'lga tushdik. Yana mix kirib ketishidan qo'rqib, zo'rg'a oyoq bosaman.

— Katta iste'doding bor ekan-ku, o'g'lim, — dedi uyga qaytgach dadam. — Kuldiraverib hammaning ichagini uzding-ku.

Oyim uning gapiga qo'shildi:

— Ko'zda yoshim qolmadi kulaverib. Naq jinni bo'layozgandim-a...

She'rlarni yanglishib aralash-quralash qilib yuborganimni hech kim sezmad. Hamma jo'rtaqa qilyapti, deb o'ylabdi.

Xullis, Zaynab, keyingi kunlarda shunaqa mashmashalar bo'ldi.

Sening dadang ham maktabda nuqul a'lo olib o'qiganmi, deb so'rabsan. Yo'q, dadam, afsuski, a'lochi bo'lmagan. Nega desang, u o'qimagan. Agar maktabga qatnagan bo'lganida menga a'lo baholar bilan o'qiganman, deb aytgan bo'lardi, albatta.

Men zavq bilan o'qiydigan xatlaringni kutaman. Sog' bo'l.

Sobiq sinfdoshing Ahmad Tarbay.

Anqara, 26-noyabr, 1963-yil.

Do'stim Ahmad!

Menga hamisha shunaqa uzundan uzoq xatlar yozaver. Xo'pmi? Uzundan uzoq deganimni ko'nglingga olma, aslida uni bir zumdayoq o'qib chiqdim. Sinfda bir-ikki bolaga ham o'qib bergan edim, toza miriqib kulishdi.

Bu tomonlarda salqin tushib qoldi. Endi oldimizdagi maydon-da o'ynamay qo'ydik. Maktabdan kelib, darslarimni tayyorlayman, oyimga qarashib yuboraman. Opamning bunaqa ishlarga hushi yo'q. Supurgini ko'rsa o'takasi yoriladi. Uning eng yaxshi ko'rg'an ishi – oshxonaga kirib olib, pirojniy yoki keks pishirish. Ammo opam oshxonaga kirsam, oyim yurak o'ynog'ida yuradi. Nega deganda, opam bir kun oshxonaga kurgudek bo'lsa, oyim bir haftagacha qiynaladi – hamma narsa ostin-ustin bo'lib ketgani uchun qo'ygan buyumini joyidan topolmaydi.

Shu opamni uzatmoqchi bo'lib yurishuvdi, fotihasi buzildi. Keyingi paytlarda uyimizda hammaning og'zida shu to'y masalasi edi. Ukam Metinning bir og'iz so'zi opamning fotihasini buzdi-qo'ydi...

Ba'zan kechqurunlari dadamning o'rtoqlari biznikiga to'plani-shadi yoki biz ularnikiga chiqamiz. Xullas, haftada kamida ikki kun mehmondorchilik bo'ladi. To'rt og'ayni bir joyga yig'ildi deguncha, darrov Zaynalbeydan gap ochiladi. Zaynalbey deganlari – bu dadamlar ishlaydigan idoraning xo'jayini.

– Jonimga tegdi shu gap. Nuqul Zaynalbey, Zaynalbey deysizlar. Boshqa gap qurib qolganmi axir, – deydi oyim norozi bo'lib.

Shundan keyin gap boshqa mavzuga ko'chadi. Lekin oradan sal o'tmay yana Zaynalbey tilga tushib qoladi. Hammalari uni yomonlab ketishadi.

Zaynalbeyning yana ikki-uch joyda idorasi bor ekan. O'zi juda badavlat emish. Buning ustiga mol-dunyosi kun sayin ortib bora-yotganmish. Zaynalbey aslida ishlaymaydigan, qovoqbosh bir odam ekan.

Boshlang'ich maktabni zo'rg'a amal-taqal qilib bitirgan ekan.

Dadamning oshnalaridan biri Zaynalbeyga elat bo'larkan. O'sha bir voqeani gapirib berdi.

– Zaynalbey aslida bizdan o'n yosh katta, – dedi u. – U uchinchi sinfda o'qib yurganida, men endigina maktabga qatnay boshlagan edim. Demak, bir sinfda necha yildan o'tirib chiqqanini xomcho't qilib chiqish mumkin. Men boshlang'ich maktabni bitirganimda u hamon to'rtinchi sinfda o'qirdi. "O'g'ling shu yerning o'zidan domla-imom bo'lib chiqadi", deb odamlar uning otasini kalaka qilishardi. O'sha kezlari Zaynalning soqol-mo'ylovi sabza urib, yigitcha bo'lib qolgan edi. Bir kuni deng, maktabga inspektor kelib qoldi. To'g'ri Zaynal o'qiydigan sinfga kiribdi. O'qituvchisi yoshgina yigit ekan. Inspektor bundoq qarasa, mo'ylovli Zaynal o'tiribdi-yu, yoshgina yigit tik turibdi. "Nega o'rningdan turding, o'g'lim, o'qituvching hech nima demadi-ku", – debdi inspektor o'qituvchi yigitga. U o'sal bo'lib, qip-qizarib ketibdi. Zaynalday befarosat, qovoqbosh bolani ko'rmaganman.

– Nima, hozir o'zgarib qolganmi? Ilgarigidan beshbattar miyasi suyulib ketgan-ku, – deydi dadam.

"Kunduzi chiroq yoqib topib bo'lmaydigan ovsar", "Tentaklar ichida dunyo chempioni..." Va hokazo, va hokazo.

– Sendan o'qib odam chiqmaydiganga o'xshaydi, yaxshisi, ko'zim tirikligida yonimda yur, savdo-sotiqni o'rgan, – deb otasi uni maktabda qaytarib olibdi. Shu-shu Zaynal savdo ishlariga sho'ng'ib ketibdi. Tez fursatda katta boylik orttiribdi.

Ularning gapiga qaraganda, Zaynalbey o'taketgan dangasa, alifni kaltak deyolmaydigan qovoqbosh odam bo'lsayam, uning zo'r bir qobiliyati bor ekan – u odam ishlatishni qiyvorarkan. Zaynalbeyning qo'sha-qo'sha idora va shirkatlarida bir talay me'mor, injener, advokat, vrachlar ishlarkan.

– O'qimagan ham ma'qul ekan. Xo'sh, bizlar o'qib nima bo'ldik? Oxiri shu savodsiz Zaynalbeyga kelib yalindik-da. Mana endi unga ishlayapmiz, – deydi shunda dadam chuqur uh tortib.

Zaynalbeyning kaltabinligi hammaning og'ziga tushgan ekan. Bir payt u yonida odamlari bilan Felemenkka safar qilgan ekan. Bu yerda u ancha turib qolibdi.

Keyin jo‘nab ketishayotgan ekan, sheriklariga qarab:

– Felemenk degani ham yaxshi mamlakat ekan, menga juda yoqdi. Endi Gollandiyani bir borib ko‘rish kerak, ajoyib joy deyishadi, – debdi.

Polshada ham xuddi shu voqea ro‘y bergan ekan.

– Men Polshaga keldik, desam, bu yer Lahiston ekan-da. Endi shuning jazosiga Polshani ham bir ko‘rib kelmasam bo‘lmaydi, – deb toza kulgi bo‘lgan ekan.

Tunov kuni biznikida yana Zaynalbeyning ustidan kulib o‘tirishgan edi, Metin to‘satdan:

– Bu odam shu qadar ahmoq, ishyoqmas, kaltabin ekan, qandoq qilib boy bo‘lgan bo‘lmasa? – deb gap qotib qoldi.

– Kattalarning ishiga yosh bolalar aralashmaydi, ayb bo‘ladi, – dedi oyim Metinga tanbeh berib.

– Sen hali yoshsan, bunaqa narsalarga tushunmaysan, – ochig‘ini ayta qoldi dadam.

Opamni mana shu Zaynalbeyning o‘g‘liga unashtirib qo‘yishdi. To‘g‘rirog‘i, ikkala tomon quda bo‘lish haqida kelishib oldi.

Opamni hech ko‘rganmisan? Menga sirayam o‘xshamaydi. Ya‘ni men unga o‘xshamayman. Juda barno qiz.

Bu haqda bizlarga birov og‘iz ochgani ham yo‘q. Opamning o‘ziyam churq etmadi. Ammo chala-chulpa gaplarni eshitib yuribmiz. Uydagilar g‘imirlab qolganini dastlab Metin sezdi. Oyim biror yumush qilsayam og‘zidan ashula tushmaydigan bo‘lib qoldi.

Opamning bo‘lsa boshi osmonda. Buni bizdan yashirmoqchi bo‘ladi-yu, lekin xatti-harakati bilan sirni oshkor qilib qo‘yadi.

– Eshitdingmi, opamizni yaqinda unashtirisharmish, – deb qoldi bir kuni Metin.

– Yaxshi gap, unashtirishaverishsin.

– Kimgaligini bilasanmi?

– Kimga ekan? – o‘zimni go‘llikka solib so‘radim.

– Zaynalbeyning o‘g‘liga.

Indamagan edim, xafa bo‘ldi.

– Ha, eshityapsanmi? Zaynalbeyning o‘g‘liga berisharmish.

– Xo‘sh, nima qipti? Nega achchig‘ing kelyapti?

– Nima qipti emish-a! Bundan chiqdi, sen ham ularning tomonida ekansan-da?

– To‘yi bilan mening nima ishim bor.

Metin uyda hammadan ko‘ra ko‘proq mening gapimga ishonardi. Shuning uchun battar tutaqib ketdi.

– Nimaga ishing bo‘lmaydi? Men xohlamayman. Bo‘lmagan gap bu!

Yana ko‘pirib ketmasligi uchun indamay qo‘ya qoldim. Ukam ichidagi gaplarni to‘kib soldi:

– Zaynalbeyni o‘zlari nuqul ho‘kizga o‘xshagan odam, kallasi yo‘q, deb aytishardi-ku! Nima, opamni kelib-kelib shu ho‘kizning o‘giiga berishadimi?

– O‘glining yo‘rig‘i boshqa.

– Ho! Nega boshqa bo‘larkan? Hatto litseyini ham tugatolmapti-ku. Otasi uyiga o‘qituvchi yollab, pulning kuchi bilan zo‘rg‘a guvohnoma olib bergan ekan. Keyin o‘g‘liga endi o‘qishni yig‘ishtir, o‘g‘lim, bo‘lmasa miyañg suyulib, savdo ishiga yaramay qolasan, debdi. Xo‘sh, yolg‘onmi shu? Dadamning o‘rtoqlari aytishdi, o‘z qulog‘im bilan eshitganman.

– Bu gapni zinhor oyimga ayta ko‘rma, Metin. Har holda kattalar bizdan ko‘ra ko‘proq narsani bilishadi, – dedim uni bir oz sovitish uchun.

– Ha, bilaman, sen ham shularning yonini olasan, – dedi Metin zarda qilib. – Ammo dadamga hayronman.

– Nega?

– Nega emish! Bu qandoq gap o‘zi – ham Zaynalbeyni yomonotliq qilishadi, ham o‘shaning idorasida ishlashadi.

Metin shartta o‘girilib chiqib ketdi. Ko‘zyoshini ko‘rsatgisi kelmadi, chamamda. Chunki oxirgi jumlaning gapirganida o‘pkasi to‘lib turgan edi.

O‘sha kundan boshlab Metin tamoman o‘zgarib qoldi. Ilgari-gidan ham bebosh, qo‘rs va badjahl bolaga aylandi. Biror kun yo‘qki o‘qituvchilari undan shikoyat qilishmasin. O‘taketgan to‘polonchi, yalqov bola, degan ta‘nalar yog‘ilib ketdi. O‘qishi juda pasayib ketibdi. Dadam qattiq tashvishga tushib qoldi. Metinga yaxshilikcha nasihat qilib ko‘rdi, bir-ikki marta savalagan ham bo‘ldi, baribir foydasi tegmadi. Buning ustiga Metin maktabdan qochadigan odat ham chiqardi. Oyim uni ertalab maktabga eltib qo‘yadi. Metin bo‘lsa u

ketishi bilan juftakni rostlaydi. Dadam ming shirin muomala qilgani bilan u churq etmay yer chizib turaveradi.

Bir kuni uni gapga solib, ko'nglidagilarni bilib olmoqchi bo'lgan edim:

– Bunaqa ishlarga sen aralashma, hali yoshlik qilasan, – deb jerkib berdi.

Metinni deb uyimizdan halovat yo'qoldi. Oyim tez-tez ko'zyoshi qilib oladigan, dadam esa qovog'ini solib yuradigan bo'lib qoldi.

Bir kuni kechqurun Metin uyga kelmadi. Qosh qorayib, kech bo'ldi hamki, undan darak yo'q. Hammamiz uni qidirishga tushdik. Surishtirmagan joyimiz qolmadi. Noiloj uyga qaytdik. Dadamning o'rtoqlari ham xavotir olib, biznikiga kelishdi. Oyim “endi nima qilaman”, deb yum-yum yig'laydi. Erkaklar Metinni yana qayerdan surishtirish mumkinligini o'ylab o'tirishibdi. To'satdan qo'ng'iroq chalindi. Hamma duv etib eshikka yugurdi. Eshikni ochsak, Metin ekan. Undan xavotirlanib, hama yuragini hovuchlab o'tiribdi-ku, Metinning bo'lsa parvoyi palak. O'rtoqlari: “Kelganida hozir urishma, qo'y”, deyishgani uchun dadam noiloj indamadi. Hamma o'z ishi bilan ovora bo'lib o'tiraverdi.

Birpasdan keyin dadam Metinni yoniga chaqirib, unga nasihat qildi.

– Maktabdan qochadigan, darslarini qilmaydigan bolaning oxiri voy bo'ladi, o'g'im, – dedi dadam muloyimlik bilan. – Kimki mehnatsevar bo'lsa, o'sha odam ko'p pul topadi, keyin uning rohatini ko'radi. Sen yosh paytingda ko'p ishlashing, ya'ni o'qishing kerak, toki katta bo'lganingda rohat-farog'atda yashagin.

Dadamning gapi hamisha shu. O'rtoqlari ham uni quvvatlab gapirishdi.

– Mehnatning tagi rohat, jiyan. Ishlagan – tishlaydi.

– Ha, omadning kaliti ham mehnatda.

Qovog'ini uyub, yerga qarab turgan Metin birdan hushyor tortdi:

– Mehnat qilinsa, qancha pul ishlab topsa bo'ladi?

– Kim ko'p ter to'ksa, o'sha ko'p pul topadi.

– Xo'p, ko'p ter to'kkan kishi Zaynalbeychalik badavlat bo'la oladimi?

Hamma jim bo'ldi. Metin bu bilan nima demoqchi bo'lgani ravshan edi.

– Bizlar ham bir payt senga o‘xshagan bola bo‘lganmiz, – dedi dadam saldan keyin noqulay jimlikni buzib. – Bizlar ham bolalik nimaligini tushunamiz. Ammo biz bolalik paytimizda...

Metin gapni cho‘rt kesdi:

– Ter to‘kib dars qilmagan odam ko‘p pul topadi.

Dadam tutaqib ketib, o‘shqirib berdi:

– Ha, endi dadang senga yolg‘onchi bo‘lib qoldimi?

Metin ho‘ngrab yig‘lab yubordi.

– Yo‘q, unaqa demoqchi emasman, – dedi u piqillab. – Axir o‘zingiz har kuni Zaynalbey ishyoqmas, Zaynalbey ahmoq, Zaynalbey ovsar deysiz-ku. Bo‘lmasa nega uning qo‘sha-qo‘sha fabrikasi, shirkati, idora va magazinlari bor? Mashinasiyam ko‘p, uy-lariyam ko‘p. O‘g‘liyam o‘ziga o‘xshagan, yomon o‘qigan.

Yig‘i zo‘raygan sari Metin avjga chiqdi:

– Endi maktabga bormayman. Zaynalbeyga o‘xshab boy bo‘laman. Qo‘l ostimda unikidan ham ko‘p odam bo‘ladi. Hammasini ishlataman. Serg‘ayrat, o‘qimishli odamlarni men ham idoramga ishga olaman.

Metin joyiga kirib ketdi. Gapining oxirini o‘sha yerdan eshitdik. Dadamning ko‘ngli buzildi.

– Mayli, o‘g‘lim, bilganingni qil. O‘qiging kelmayotgan bo‘lsa, mayli, o‘qima.

Hozircha xo‘p deyalik, degan ma’noda o‘rtoqlariga ko‘zini qisib qo‘ydi.

Oyim Metinni yuz-qo‘lini yuvishga olib ketdi.

– Hamma ayb o‘zimizda, – dedi dadamning o‘rtog‘i. – Bola-chaqaning oldida andisha qilmay gapiraveramiz. Bular bor joyda hamma gapni ham gapirib bo‘lavermaydi.

Shu yerda o‘tirgan xotini unga ko‘zi bilan meni imo qilib ko‘rsatdi.

Yana biri luqma tashladi:

– Jiyanning gapida jon borgan o‘xshaydi. Chindan ham shuncha yil o‘qib, biz nima bo‘ldik... Zaynalbeyga yollandik, xolos.

Metinning xulqi nega o‘zgarib qolganini oyim bilan dadam yaxshi bilishardi. Hammasiga Zaynalbeyning o‘g‘li, ya’ni opamning bo‘lajak qallig‘i sabab bo‘ldi. Shu voqeadan keyin oradan bir necha kun o‘tgach, fotihani buzishdi. Opam ishga kirdi. Hozir binoyi-

dek ishlab turibdi. O'ziyam bolg'usi kuyov bolaga ko'ngli yo'qroq ekanmi, har holda hozirgi mustaqil hayotidan mamnun ekanligini ko'rib yuribman.

Metin ichidagi gaplarni to'kib solgan kunining ertasidan boshlab o'qishga ketdi. Hozir u ipakdek muloyim bo'lib qolgan. To'yni barbod qilgani uchun yuragi biroz g'ashlandi shekilli, uyda qo'ydek beozor yuradi. Darslaridan ham yetishib oldi. Uy ichidagilarning hammasi bilan murosani tikladi-yu, lekin menga hamon ola qarab yuribdi. Ha, qattiq xafa bo'lganga o'xshaydi. Nega deganda, o'sha paytda uni qo'llab-quvvatlamadim-da. Aslida-ku men ham xud-di shu fikrda edim-a, ammo uning qo'llagan usuli menga to'g'ri kelmasa nima qilay. Hay, mayli, tez kunlarda yarashib ketarmiz. Shunga umid qilib yuribman.

Xatni kechki ovqatdan keyin yozyapman. Endi uyqu kelyapti, yota qolay. Ertaga dam olish kuni. Oyim Metin ikkovimizni bolalar teatriga olib boraman degan.

O'rtoqlarimning hech qaysisini unutganim yo'q. Hammangizni sog'indim. Ba'zan birga tushgan rasmlarimizni ko'rib, sizlarni bir-bir eslab o'tiraman. Hamma o'rtoqlarga salom ayt. O'zingga ham katta muvaffaqiyatlar tilayman.

O'rtog'ing Zaynab Yolqir.

Fidoyi bolalar

Istanbul, 30-noyabr, 1963-yil.

Qadrli Zaynab!

Xatingni olganimga ikki kun bo'ldi. O'sha kuniyoq javob yozgim bor edi-yu, lekin o'qituvchi uyga ko'p vazifa berib yuborgani uchun ulgurolmadim. Shunga ko'ra endi javob yozyapman.

Yangi o'qituvchi menga ma'qul bo'lib boryapti. Direktor sinfimizga kirib qolganda, Damir nima hunar ko'rsatganini senga aytib bergan edim. O'shanda hammamiz Damirning sho'ri quridi, deb o'ylagan edik. Yo'q, o'qituvchi unga hech qanday chora ko'rmedi. O'zimning ham o'takam yorilib yurgan edi. Aksi bo'lib chiqdi. Hozir u men bilan juda yaxshi munosabatda.

So'nggi paytlarda fidoyilik mavzusi o'qituvchimizning og'zidan tushmay qoldi. Fidoyilik haqida eshitgan-bilgan gaplarini aytib beradi-da, keyin:

– Xo'sh, buni qandoq tushundinglar? Bu haqda nima deysiz? Qissadan hissa nima? – deb bizdan fikr so'raydi.

O'qituvchimizga men nega ma'qul kelib qolganimning sirini aytaymi? Men hamisha uning ko'nglidagi gapni topib aytaman – qissadan chiqadigan hissani topib gapiraman. U hikoyasini boshlashi bilanoq ko'zlangan muddaoni sezib olaman-da, so'raganda darrov javobni yopishtiraman.

Bundan u juda mamnun. Har safar javobidan keyin: “Ofarin, Ahmad!” deb qo'yadi, so'ngra:

– Sizlar ham hayotda mana shunday fidoyi bo'linglar, bolalar! – deb butun sinfga o'git beradi.

Kunlardan birida shu mavzuda qattiq tortishib qoldik.

O'qituvchining ko'ngliga qarab javob beraverish meni nihoyatda zeriktirib yubordi. Bir hikoya aytib bergan edi, shuni o'z bilganimcha ta'riflamoqchi, bu haqda o'zimning fikrimni bildirmoqchi bo'ldim.

Bunisi ham fidoyilik haqida edi. Men senga uning qisqacha mazmunini gapirib beray.

Urush payti. Qishloq maktabi. Qishloqda bizning askarlari-miz turibdi. Bizlar tengi bir bola dushmani ko'rishi bilan askarlari-mizga xabar qilishi kerak. U shu haqda topshiriq oladi. Bola bir daraxtga chiqib olib, kuzatib turadi. Uzoqdan dushman ko'rinadi. Bolakay shosha-pisha yerga tushib, qishloq tomonga yuguradi. Yo'lda o'q yeb yaralanadi. Ammo shunga qaramay chopib ketaveradi. Qishloqqa yetib olgach, komandirga dushman kelayotganini aytadi va yiqiladi. Shu yerning o'zida joni uziladi.

– Qani, Ahmad, tur o'rningdan, – dedi o'qituvchi odati bo'yicha. – Xo'sh, bu hikoyaning biz uchun qanday tarbiyaviy ahamiyati bor?

– Oldin bitta savolim bor, afandim, – dedim o'rimdan turib. – Shu voqea chindan ham bo'lganmi o'zi yoki fidoyilikka namuna sifatida uni kattalar ichidan to'qiganmi?

O'qituvchi mendan buni kutmagan edi. Shuning uchun ancha dovdirab qoldi. Nima deyishni bilmay biroq o'ylanib turgach:

– Bu bilan nima demoqchisan?– dedi jahl aralash. – Birov buni ichidan to‘qiganmi yoki bo‘lgan voqeami – senga buning nima daxli bor?

– Agar shu bo‘lgan voqea bo‘lsa ishonish qiyin.

– Nimaga?

– Dushmanni kuzatib turish – bu muhim topshiriq. Kelib-kelib o‘n bir yashar bolaga shu ish topshiriladimi? Nima, boshqa odam yo‘qmidi? Men shunisiga hayron bo‘lib turibman. Qolaversa, bolalarning kelajagi uchun hayot-mamot jangi ketayotgan bir paytda yosh bolaga harbiy topshiriq berib, uni...

– Bu shunchaki badiiy bir hikoya, albatta, – dedi o‘qituvchi so‘zimni bo‘lib. Keyin butun sinfga murojaat qildi: – Xo‘sh, Ahmadning gapi to‘g‘rimi? Sizlar nima deysiz?

Qiy-chuv ko‘tarildi. “Noto‘g‘ri, noto‘g‘ri”, degan ovozlar eshitildi.

Chingiz degan bola dik etib o‘rnidan turdi.

– Bizlar ham fidokor bo‘lmog‘imiz kerak, afandim. Hikoya bizni shunga o‘rgatadi.

Xuddi aqlli gap aytganday kerilib menga qarab qo‘ydi.

Mening yonimni olgan yolg‘iz Damir bo‘ldi.

– Men ham Ahmadning fikriga qo‘shilaman, afandim.

O‘qituvchi yana butun sinfga yuzlandi:

– Qani, aytinglar-chi, nima uchun Ahmad bilan Damirning fikri boshqa?

Chingiz yana sapchib turib, chiyillab ketdi:

– Ularga tekkan kasal bu, afandim. Doim o‘zlarini ko‘rsatmoqchi bo‘lishadi.

Shu payt tanaffusga qo‘ng‘iroq chalinib qoldi.

– Bu haqda tanaffusdan keyin yana gaplashamiz – dedi o‘qituvchimiz chiqq turib.

Zaynab, rostini aytsam, shu topda qo‘ng‘iroq chalinib qolgani-ga juda suyundim. Aks holda qizishib ketib, o‘qituvchimizga biror og‘ir gap aytib qo‘yishim ham mumkin edi.

Darsdan chiqdik. “Ha, bilag‘on, qalaysan endi!” – dedi Chingiz kesatib. “Bedavo kasalga yo‘liqqan!” – deb Salima yana yaramga tuz sepdi. Kim biladi, balki chindan ham katta ketvorgandirman. Ammo hikoyaning o‘zi menga yoqmagan bo‘lsa nima qilay axir...

Fidoyilik haqida juda ta'sirchan qilib yozilgan edi u aslida. Hikoya hammamizga shu qadar singib ketibdiki, katta tanaffusda hovliga chiqib "urush-urush" o'ynadik. Bolalar daraxtlarning tepasiga chiqib olishdi. O'sha yerdan turib dushmanga qarata pulemyotlardan tarillatib o't ochildi. Hovlidagi daraxtlar bizga kamlik qilib qoldi. Ba'zilarimizga kuzatish nuqtasi yetmadi. Men derazadagi panjaraga osilib, devorga chiqdim. Keyin vodoprovod quvuridan yurib, yo'g'on xodaning ustiga minib oldim. Tanlagan joyimdan mamnun bo'ldim. Bundoq qarasam, ro'paramdagi akatsiya daraxtining ustida Chingiz bilan Husayn joy talashyapti. Ikkovi adi-badi aytishib turishibdi. "Topshiriq senga emas, menga berildi!" – deb baqiradi Husayn.

Birdan Husaynning dodlagan ovozi eshitilb qoldi. Hammamiz yerga tushib yugurdik. O'qituvchilar ham chopib kelishdi.

– Daraxtda nima qilib yuruvding o'zi? – o'shqirib berdi ikkinchi sinf o'qituvchisi.

– Dushman askarlaridan ko'z-quloq bo'lib turgan edim.

Bu gapni eshitib, u rosa hayron bo'ldi.

– Esing joyidami? Bu yerda dushman nima qiladi?

Haytovur, Husayn yengil yiqilgan ekan, yarasini bog'lab qo'yishdi. Chingiz boyoqish qo'rqib ketganidan qo'l-oyog'i qaltiraydi. Ayb Chingizda ekanini hammamiz bilib turibmiz. Ammo Husayn mard bola ekan, uni sotmadi. O'qituvchi: "Nega yiqilding, kim itarib yubordi?" – deb so'roqqa tutgan edi, Husayn: "Ayb o'zimda, oyog'im toyib, yiqilib tushdim", – deb turib oldi.

Husaynning bu harakati meni jiddiy o'ylantirib qo'ydi. Tanaffusdan keyin yana darsga kirdik. Fikr-xayolim hamon Husaynda edi, o'qituvchi tag'in boyagi gapni so'rab qoldi.

– Biror kishi boshqalarga o'zini ko'rsatib qo'yish yoki nom chiqarish uchun fidoyilik qiladigan bo'lsa buni chin ma'noda fido-yilik deb bo'lmaydi, – dedim shartta o'rnimdan turib.

Men bu bilan Husaynning chinakam mardligini nazarda tutgan edim.

Ertasi kuni o'qituvchimiz shu xususda boshqa bir hikoyani gapirib berdi. Bir kambag'al bola bo'larkan. Bolaning onasi yotib qoladi. Unga dori kerak, uyda esa pul yo'q. Bola dori sotib olish

uchun o'g'rilik qiladi, uni tutib olishadi. O'rtog'i esa butun aybni o'z bo'yniga oladi. U qutulib ketadi.

Yana bilag'onlik qilyapti, deb o'ylamasliklari uchun bu gal indamay qo'ya qoladim, fikrimni aytmadim. Vaholanki, ushbu hikoyada g'irt tentaklikning nomi fidoyilik deb ko'rsatilgan edi.

O'qituvchilarimiz kelishib olishibdi. Bizning sinf bian 5-"B" sinfi o'quvchilari o'rtasida eng yaxshi insho uchun konkurs o'tkaziladigan bo'ldi. Inshoning mavzusi – fidoyilik. Bu konkurs maktabda katta shov-shuv ko'tarib yubordi. Hamma kim g'olib chiqishi-ni bilgisi keladi. O'qituvchimizga qolsa, konkursda men yutib chiqishim kerak. Bunga uning imoni komil. Men shu inshoda fidoyilik haqida o'z bilganlarimni yozishga jazm qildim. O'ziniyam naq uch kun yozdim. Tayyor bo'lgach, uydagilarga o'qib berdim. Yozganlarim hamisha dadamga ma'qul bo'lardi, lekin bunisi unga yoqmadi. Amakimga ham o'qib beruvdim, ensasi qotdi.

Aslida yozgan inshomning mazmuni bunday. Bir bolaning ukasi og'ir betob bo'lib qoladi. Bola bundan qattiq ezilib yuradi. Ukasining og'irini yengil qilmoqchi bo'ladi, lekin ilojini topolmaydi. Oxiri o'ylab-o'ylab bir yo'l topadi. Har kuni o'ringa yotar chog'ida: "E Xudo, ukamni o'z panohingda asra. Dardini menga bera qol, roziman", deb pichirlaydigan bo'ladi. Kunlardan birida kechasi u tush ko'radi. Bahaybat bir dev: "Mana, qilgan duoying ijobat bo'ldi. Qani, joningni menga taslim qil!" – deb turgan emish. "Men ukamga fidoyilik qilmoqchi bo'luvdim, jonimni olma!" – deb bola qichqirib yuboradi. Onasi uyg'onib ketadi. "Ko'rpang ochilib qolibdi, yomon tush ko'rgan bo'lsang kerak, o'glim," deb uning ustini yopib qo'yadi. Bola yana uxlab qoladi.

Fidoyilikni qandog' o'ylashimni tushuntira olibmanmi? Men bu inshoda fidoyilik uchun qilinadigan fidoyilik ustidan kulmoqchi bo'lgan edim.

To'rtinchi va beshinchi sinf o'quvchilarini katta zalga to'plashdi. O'qituvchilar ham yig'ildi. Bizning sinfimizdan olti, 5-"B" dan esa besh bola konkursda qatnashadigan bo'ldi. Qur'a tashlandi. Nomerimizni bilib oldik. Men sakkizinchi bo'lib inshoni o'qib berdim. Direktor bilan o'qituvchilarning yuzi burishganday bo'ldi, demak, ma'qul kelmabdi. Lekin zaldagi bolalar eng ko'p menga

chapak chalishdi. Hamma o'z inshosini o'qib bergach, o'qituvchilar baho chiqarish uchun boshqa xonaga o'tishdi.

Ular chiqib ketishi bilan zalda to's-to'polon ko'tarildi. Har kim yonidan rezinka roгатkani oldi, o'zaro otishma boshlandi. To'g'risini aytsam, shu kunlarda roгатka maktabimizda rasm bo'lib qolgan.

Rogatkasiz yurmaydigan o'g'il bola yo'q. O'qini qog'ozdan qilishadi-yu, lekin tekkan joyi biram achishadiki... Men o'zim bu masalada sal noshudroqman, otgan o'qim hecham mo'ljalga tegmaydi. Hatto tosh irg'itishni ham bilmayman. O'rtoqlarim nuqul meni qiz bolaga o'xshab tosh otasan, deb kalaka qilishadi.

Bir payt gardanim igna sanchilgandek qattiq achishib ketdi. Jonholatda yonimdagi bolaning qo'lidan roгатkasini tortib olib, tez-tez o'qladim. Rezinkani obdan cho'zib turib, bir otdim... Bilasanmi, Zaynab, o'q kimga tegdi? Shu payt zalga o'qituvchilar bilan direktor boshlashib kirib qolsa bo'ladimi! Mo'ljallagan odamim bir chekkada qolib, o'qim to'g'ri direktorning gardaniga borib tegdi-ya! Ana rasvogarchilik!

Direktor janoblari gardanlarini ushlaganlaricha bizga darg'azab bo'lib o'qraydilar.

– Kimning ishi bu? Kim otgan bo'lsa, bu yoqqa chiqsin! – deb o'shqirdi 5-“B” sinf o'qituvchisi.

Boshimni egib, endi turaman deganimda o'qituvchimiz:

– Agar gunohkor o'rnidan turmasa, hammangiz uning kasriga qolasiz. Hech kimni bu yerdan chiqarmaymiz! – deb dag'dag'a qildi.

Konkurs musobaqasi bir yoqda qolib ketdi.

– Men otgandim, – dedim o'rnimdan turib. Direktor yuzimga tikilib qaradi.

– Yo'q, otgan sen emassan!

– Men edim.

– Men odamlarni bir qarashda bilib olaman. Sen gunohkorga o'xshamaysan. Ko'rib turibsanki, aybni hech kim bo'yniga olmayapti, o'rtoqlaringni og'ir jazodan qutqazish uchun endi sen o'zingni tutib beryapsan. Sen bu noma'qulchilikni qilmagansan. Holbuki bu gap mening xayolimda ham yo'q edi.

– Ataylab qilganim yo'q, afandim... Tasodifan bo'ldi... Boshqa odamga otmoqchiydim. Qo'limdan chiqib ketdi...

Direktor sahnaga chiqib oldi.

– Mana, bolalar, ko‘rdingizmi, fidoyilikning asl namunasi bu. Garchi aybdor bo‘lmasa ham o‘rtog‘ingiz sizlarni jazodan qutqarish uchun o‘zini fido qilyapti. Undan o‘rnak olsangiz bo‘ladi. Shu olijanob himmati evaziga sizlarga endi jazo bermayman. Gunohingizni kechirdim. Yozgan inshosi unchalik yaxshi bo‘lmasa ham mana shu ibratli ishi uchun uni bugungi konkursning g‘olibi deb e‘lon qilaman.

Nima ahvolda qolganimni tushunyapsanmi, Zaynab? Fikrlarim chuvalashib ketdi. Aybdor birpasning ichida qahramon bo‘lib qolganiga nima deysan? Nahotki fidoyilik bilan sho‘xlikning o‘rtasida hech qanday farq bo‘lmasa?!

Maktab juda jonimga tegdi. Tezroq kitob-daftardan qutulsam deyman-u, lekin dadam o‘zi o‘qimagani uchun butun orzu-umidini menga tikkan. Litseyini bitirganimdan keyin meni oliy ma‘lumot olish uchun chet elga yubormoqchi. Shu xususda hozirdanoq dadam bilan oyimning murosasi kelishmay turibdi. Oyimning meni yuborgani ko‘ngli yo‘q, sog‘inib qolaman, deydi.

Bilmadim, senga qanday-u, lekin mening nazarimda vaqt juda sekin o‘tayotganga o‘xshaydi. Katta imtihonlarga necha kun qolganini hisoblab yurish uchun o‘zimga qo‘lbola kalendar qilib olganman. Yakshanba va kanikullar hisobga olinmasa, imtihonlarga ko‘pam vaqt qolgani yo‘q. Lekin har holda kunlar imillab o‘tyapti-da.

Senga hamisha shod-xurramlik va sihat-salamatlik tilayman.
Ahmad Tarbay.

Sendan buni kutmagan edim

Istanbul, 7-dekabr, 1963-yil.

Ahmad!

Menga kanda qilmay xat yozib turganing uchun rahmat. Eng so‘nggi xatingni o‘qir ekanman, qiziq-qiziq voqealar faqat senda uchrar ekan-da, deb o‘ylab qoldim. Yoki sen bularni ataylab bo‘rtirib yozyapsanmi? Har gal xatlaringni zavq bilan o‘qib chiqaman.

Endi men ham qo'limdan kelganicha sendan o'rganishga harakat qilaman.

O'tgan kuni bizning sinfimizda ham qiziq bir hodisa ro'y berdi. Tanaffusga chiqqanimizda rosa miriqib kuldik. Darsda kulishga imkon bo'lmadi, chunki o'qituvchimiz haddan tashqari jig'ibiyron bo'lgan edi.

Menga taqlid qilmoqchi bo'lib, haqiqatni bo'rttirib yozyapti, deb o'ylama. Men bor gapni oqizmay tomizmay aytib beraman. Ichimdan hech narsa qo'shmaslikka harakat qilaman.

Dastlab men seni shu voqeaning qahramoni bilan tanishtirib o'tay.

Sinfimizda Usmon degan bir bola bor. O'zi a'lochi. Hisobga ayniqsa usta. Hamisha saranjomsarishta yuradi. Dovotida nuqul rang-barang qalamlar bo'ladi, hammasining uchi silliq qilib ochilgan. Nega uning qalamlari hecham sinmaydi, heb hayron bo'laman. Men bunday qilolmayman. Qalamlarim o'zidan o'zi yerga tushib sinaveradi. Kerak bo'lib qolganida papkamdan birorta ham uchi butun qalam topolmayman. Oyim shunisiga ham shukur qil, deb meni yupatadi. Chunki opam o'qiganda papkasida umuman qalam turmas ekan, doim yo'qotib yurarkan. Demak, men opamga qaraganda ancha sarishta ekanman.

Usmonning yozma ishlari biram ko'rkam bo'ladiki! Harflari marvarid donasiga o'xshab alohida alohida ajralib turadi. Yozma ishining har bir betini rangli qalam bilan chiroyli qilib bezaydi. Ko'rgan kishining havasi keladi. O'qituvchimiz uning ishlarini hamisha bizga o'rnak qilib ko'rsatadi. Men ham Usmonga o'xshab chiroyli va ozoda yozmoqchi bo'laman-u nuqul xatim suykalib, siyohlar chaplashib ketadi.

Sizlarda qandoq, bilmadim-u, ammo bizning o'qituvchimiz Xudoning bergan kuni sinfda yozma ish o'tkazadi. Bu ham yetmagandek kun ora uyga har xil savollar berib yuboradi. Bularga ham yozma javob berishimiz kerak.

Bir kuni Usmon:

– O'qituvchi hamma yozma ishlarimizni o'qishiga ko'zim yetmaydi, – deb qoldi.

Men hayron bo'ldim.

– O‘qimaydigan bo‘lsa, nega bizni ovora qiladi?

Usmon fikrida qat’iy turib oldi.

– Xo‘sh, o‘qimasligini nima bilan isbot qilasan? – luqma tashladi bir bola.

– Ko‘rinib turgan narsa bu. Mana, xomcho‘t qilib ko‘raylik. Har kuni bir marta yozma ish o‘tkazadimi?

– To‘g‘ri, – bir og‘izdan tasdiqladi hamma.

– Kun ora uyga ham yozma ish berib yuboradimi?

– Shundoq.

– Mana endi hisoblab ko‘ramiz. Sinfda nechta o‘quvchimiz? Ellik ikkimi?

– Ha.

– Demak, o‘qituvchimiz bir kunda ellik ikkita inshoni o‘qib chiqishi kerak. Bundan tashqari, kun ora uyga ham vazifa beradi. Bir kunga yigirma oltitadan to‘g‘ri keladi. Boyagi ellik ikkiga yigirma oltini qo‘shsak, yetmish sakkiz bo‘ladi. Demak, bir kunda yetmish sakkizta ishni o‘qib chiqishi kerak ekan. Qani, aytingchi, uyiga qaytgach, u yozma ishlarimizni qachon ko‘ra boshlaydi?

– O‘zi biladi. Senga nima?

– Hisobga kerak axir. Bitta ishni necha minutda ko‘rib chiqish mumkin?

Usmon darrov hisoblab chiqdi. Ma’lum bo‘lishicha, hamma yozma ishlarni ko‘rib chiqish uchun kamida o‘n bir soat vaqt kerak bo‘larkan. O‘qituvchimiz kechasi bilan uxlamay o‘qigan taqdirda ham bunga vaqti yetmas ekan.

Buni eshitib, bolalar churq etmay qolishdi.

– Har holda o‘qisa keragov, – dedim jimlikni buzib.

– Ha, albatta, yozma ishlarimizni ko‘rishga ko‘radi, – javob berdi Usmon. – Lekin hammasini emas, tanlab ko‘radi.

Oradan bir-ikki kun o‘tgan edi, qizlardan biri menga:

– Usmonning taxmini to‘g‘riga o‘xshaydi, – deb qoldi. Keyin bir voqeani aytib berdi.

Dugonamning uyi o‘qituvchilikiga yaqin ekan. Ertalab maktabga kelayotganida birdan shamol ko‘tarilibdi. Bundoq qarasa, yerda har xil qog‘ozlar sochilib yotganmish. Kerakli narsa bo‘lmasin tag‘in, degan xayolda u engashib bir varaq qog‘ozni olibdi. Bundoq

o‘qib qarasa, o‘zining kechagi yozma ishi emish. Oldiniga hayron bo‘libdi. Bu yerga qayerdan kelib qoldiykin, deb atrofiga alanglabdi. Keyin o‘qituvchimizning uyi oldidagi axlat qutisiga ko‘zi tushibdi. Quti to‘la qog‘oz emish.

– Ishonmasang, mana, o‘zing ko‘r! – deya u menga qo‘lidagi g‘ijim qog‘ozni uzatdi.

– Yozma ishlarimizni ko‘rib chiqqandan keyin biror yerga tashlaydi-da. Nima, ularni sandiqqa bisot qilib bosib qo‘ysinmi? – dedim pinagimni buzmay. Tarix darsi edi.

– Hozir o‘qituvchimizni bir sinab ko‘raman. Qani, yozma ishlarni ko‘rarmikin yoki yo‘qmi, – deb qoldi bir payt Usmon.

– Nima qilmoqchisan?

– Keyin ko‘rasan.

– O‘qituvchimiz savollarni doskaga yozdi. Hammasiga yozma javob berishimiz kerak. Mana, o‘sha savollar: “Daftardor, nishonchi, beglarbegi, ajami o‘g‘lon deb kimga aytilgan? Sulton Ibrohim davriga tushuntirish bering”.

Usmon tanaffusda nima ish qilganini gapirib berdi. Rosa ku-lishdik. Gapiga qaraganda, u sulton Ibrohim davriga tushuntirish berayotganida ozgina to‘g‘ri gap qilibdi-da, buyog‘ini ichidan to‘qibdi. Keyin sulton Ibrohimga atab bir xat yozibdi. Xatning boshiga: “Tentaklarning tentagi bo‘lgan sulton Ibrohim tog‘a!” deb yozib qo‘yibdi.

Shundan keyin boshqa savollarga o‘tibdi. Yozgan javoblari shu emish.

“Beklarbegi – Bosfor bo‘yidagi bekatning nomi”.

“Daftardor – daftari bor odam”.

“Nishonchi – mergan degani. Sinfimizdagi Chetin degan bolaning laqabi shunaqa. Biz uni ko‘r mergan, deb chaqiramiz. Chunki futbol o‘ynab qolsak, darvoza bir chekkada qolib, u nuqul to‘pni derazaga qarab tepadi. Uning dastidan maktabda butun oyna qolgani yo‘q”.

“Ajami o‘g‘lon – sinfimizdagi Rizo degan bolaning naq o‘zi. Hecham lanka o‘ynashni bilmaydi.

Nuqul bizga malaylik qilgani qilgan”.

Usmonning gaplariga uncha ishonmadik. Har holda aravani quruq olib qochgan bo‘lsa kerak.

Ertasiga u toza hadiksirab yurdi. Ikki-uch kungacha yuragini hovuchlab turdi-yu, lekin o'qituvchi bir og'iz bir nima demaganidan keyin ancha o'zini bosib oldi. Shu-shu u ko'zbo'yamachilikka o'rganib qoldi. Aytishicha, savollarga bir-ikki qator to'g'ri javob berarkanda (o'qituvchining ko'zini shamg'alat qilish maqsadida), buyog'iga xohlagan narsasini yozaverarkan.

Usmon bizni laqillatyapti, deb o'ylab yurgan edik, lekin kechagi voqeadan keyin sira shubha qolmadi.

Voqea bunday bo'ldi. Birinchi darsga kirib, sinfda o'tirgan edik. Saldan keyin eshik ochilib, o'qituvchimiz kirib qoldi. Doim xushchaqchaq yuradigan odamning bugun qovog'idan qor yog'ilib turibdi. "Salom, bolalar!" deb o'dag'aylaganicha joyiga borib o'tirdi.

– Qani, Usmon, o'rningdan tur-chi! Usmon joyidan qo'zg'aldi.

– Yaqinroq kel!

Usmon Lining oldiga bordi.

– Bolalar, ikki kun oldin men tabiat darsi bo'yicha sizlardan yozma ish olgan edim. Esingizdami? Mana hozir sinfdoshingiz Usmon yozgan ishini hammamizga o'qib beradi.

Usmon lavlagidek qizarib ketdi.

– Qani, o'qib ber-chi! Nima yozgan bo'lsang, barini o'qi! Savollarni ham qo'shib o'qi! – deb o'qituvchi qo'lidagi ishni unga uzatdi. Usmon noiloj o'qiy boshladi.

“Savol 1. Shamol nima? U qanday hosil bo'ladi?”

Javob. Havo isigandan keyin uning hajmi kengayadi, og'irligi kamayadi, natijada u tepaga ko'tariladi”.

– O'qi, o'qi, davomini o'qi!

– Tepaga ko'tarilgan shamol... shamol... shamol... Usmon g'oldirab qolgan edi, o'qituvchi o'shqirdi:

– Ha, shamolga nima qipti?!

– Shamol “Galatasaroy” komandasiga ko'p xalaqit berdi. O'yinning birinchi yarmida “Galatasaroy” komandasi shamolga qarshi o'ynadi. Lekin shunga qaramay galatasaroychilar chiroyli kombi-natsiyalar ishlatib, zo'r mahorat ko'rsatishdi. O'yin juda shiddatli bo'ldi. “Anqarakuchi” komandasi galatasaroychilarning hujumi-ga bardosh berolmadi. Qattiq kurash vaziyatida o'tgan bu o'yinda “Galatasaroy” futbol komandasi 2:1 hisobi bilan yutib chiqdi.

“Savol 2. Bo‘ron deb nimaga aytiladi?

Javob. Sekundiga yigirma metr dan ko‘p tezlik bilan esadigan shamol bo‘ron deb ataladi. “Galatasaroy” komandasi “Mitxatposho” stadionida chinakam bo‘ron yasab turgan edi. Ammo sudya o‘z vazifasini yaxshi eplolmadi. Metin Shukriga bo‘rondek hamla qilgan edi, Shukri oyog‘ida turolmay yiqilib tushdi. Sudya buning uchun penalti berdi. Stadionda o‘tirgan futbol ishqibozlari bundan qattiq g‘azablandilar”.

Kulgidan o‘zimizni zo‘rg‘a tiyib o‘tiribmiz. Oramizda piqirlab kulganlar ham bo‘ldi. Usmonning ovozi titray boshladi. Xijolatpazlikdan yig‘lab yuboradigan holi bor.

– Bu nima qilganing, Usmon?

Usmon o‘qituvchiga javob berish o‘rniga yuzini teskari oldi.

– Men seni yaxshi o‘quvchim deb bilardim. Bu ishni sendan kutmagan edim. Bor, joyingga o‘tir!

Rostini aytсам, Usmon qo‘lga tushganidan ich-ichimdan xursand bo‘ldim.

– Xo‘sh, qalaysan endi! – deb tanaffusda uni mayna qildim. – Yozma ishlarimizni tekshirar ekanmi?

Ittifoqo o‘sha kuni kechqurun uyimizga mehmon keldi. Oyimning dugonasi ekan. Men uni ilgari hecham ko‘rmaganman. Mehmon qaysi maktabda, nechanchi sinfda o‘qiysan, deb mendan so‘rab qoldi. Men javob berdim.

– Mualliming yaqin do‘stim bo‘ladi, – dedi u javobimni eshitgach. Keyin oyimga o‘girilib, qiziq gapni aytib berdi.

– Kecha bir ko‘rib o‘tay, deb o‘shaning uyiga borgan edim. An-tiqa bir ish bo‘ldi. Stolining ustida bir quchoq qog‘oz uyulib yotgan ekan. Bu nima, deb so‘rasam, o‘quvchilarimning yozma ishi, dedi. Shuncha ishni qachon o‘qib chiqasan, ulgurmay-san-ku, deb hayron bo‘ldim. “Ajoyib o‘quvchilarim bor. Birortasining daftarini beray-mi, o‘qib ko‘rasanmi?” – deb qoldi. Tanlab-tanlab, birini uzatdi. Bolaning xati chiroyli ekan, juda ravon yozibdi. Sarlavhalarning ostini rangli qalam bilan erinmay chizib chiqibdi. Muhim so‘zlarning ostiga ham qalam bilan erinmay chizib chiqibdi. Muhim so‘zlarning ostiga ham qalam tortilgan. Yozma ish shamol haqida ekan. Ozgina o‘qishim bilan og‘zim ochilib qoldi. Bolasi tushmagur shamolni tushuntirib berish o‘rniga, “Galatasaroy – Anqarakuchi” koman-

dalari o'rtasidagi futbol o'yinini ta'riflabdi. O'ziyam toza miriqib kuldim. Do'stim hayron bo'ldi. Nega kulayotganimni so'radi. Yozma ishni o'ziga berdim. O'qib chiqdi-yu, tepa sochi tik bo'lib ketdi. Men uni yaxshi o'quvchim deb yurardim. Shu ishni qiladi, deb o'ylamovdim, dedi.

Usmon yana haq bo'lib chiqdi. Ochig'ini aytsam, men ham o'qituvchimizdan shu ishni kutmagan edim. Qattiq ranjidadim.

Mana, bo'lgan voqeaning hammasini yozdim.

Omon bo'l, qadrdon do'stim Ahmad. Tez-tez xat yozib tur. Xo'pmi? Sinfdosh o'rtoqlardan ham darak ber. Xatingni kutaman. Zaynab Yolqir.

Vijdon azobi

Istanbul, 7-dekabr, 1963-yil.

Zaynab!

Nima yozsam, shuni maqtayapsan. Bu bilan sen meni yaxshiroq yozishga da'vat etyapsan. Iliq gaplaring uchun rahmat. Bir xatingda: "Sen nuqul kuladigan narsalarni yozasan", degan eding. Esingdami? Bu galgisi kulgidan yiroq, yurakni ezib yuboradi. Voqeani o'qituvchidan eshitdik. Bizga juda-juda ta'sir qildi.

Tunov kuni darsda Husayn kitobdan bir nimani o'qib berayotgan edi, vijdon azobi, degan birikmaga duch keldi. O'qituvchimiz uni to'xtatib, vijdon azobi nima ekanini bizga rosa tushuntirib berdi. Keyin: "Mana shunga vijdon azobi deyiladi. Tushunarlimi?" deb so'ragan edi, hammamiz "tushunarli, tushunarli", deb aytdik.

– Tushunarli bo'lsa endi bunga misol keltiramiz.

Yashar qanaqa bola ekanini o'zing bilasan. Hozir ham orqa partada o'tiradi. Fikri darsda emas, boshqa narsalarda. Dam yonidagi markalarini sanasa, dam qog'ozga rasm chizib o'tiradi. O'qituvchi to'satdan Yasharni chaqirib qoldi.

– Qani, Yashar, sen ayt-chi, vijdon azobiga hech uchraganmisan?

Yashar o'qituvchining oldingi gaplarini sira eshitmagandi. Chunki o'yin bilan ovora edi. Lekin quv bola emasmi, "ha, dedim,

tutildim, yo‘q, dedim, qutildim”, qabilida ish ko‘rganim ma‘qul, deb o‘yladi.

Shuning uchun:

– Yo‘q, afandim, sirayam vijdon azobiga uchramaganman, – deb javob berdi.

– Iya, bu qandoq bo‘ldi? Vijdoning hecham azoblanmaganmi?

– Hecham, afandim.

Nash’a hamisha mahmadonalik qiladi. O‘qituvchining ko‘ziga bo‘zrayib qarab turadi-da, sekin qo‘lini ko‘taradi. Shundayam tinch o‘tirolmaydi, hadeb:

– Men aytib beray. Menga so‘z bering, menga so‘z bering, – deb javrayveradi.

– Ha, mayli. Nash’a, sen aytib beraqol. Qani, necha marta vijdon azobini tortgansan, nima voqea ro‘y bergan, eshitaylik-chi?

– Vijdon azobiga ko‘p uchraganman, – javob berdi Nash’a kerilib.

– Bo‘lmasa eshitaylik.

– Qaysinisini aytib beray?

Sinfdagilar sharaqlab kulib yubordi. Sho‘ring qurg‘ur Nash’a vaqtdan yutmoqchi bo‘lgan edi-da.

O‘qituvchimiz ham miyig‘ida kulib qo‘ydi.

– Obbo Nash’a-ey! Vijdoning juda ko‘p azob tortgan ekan-da? Mayli, o‘zingga ma‘qulini gapirib beraver.

Nash’a odatdagidek g‘o‘ldiray boshladi. Odatini o‘zing bilasan, hamisha shunaqa qiladi. Gapni rosa rezinkaday cho‘zadi. Bu safargisi ayniqsa oshib tushdi. Oxiri:

– Kattaga izzat, kichikka hurmat ko‘rsatish kerak, – deb ming‘il-ladi.

Uning bu nasihatomuz gapi o‘qituvchini ham qiziqtirib qo‘ydi.

– Xo‘sh, innaykeyin? – so‘radi u Nash‘ani batar hovliqtirib.

– Bir xotin o‘g‘liga shu gapni aytib turgan ekan, qo‘qqisdan ko‘cha eshigi taqillab qopti. Boyagi xotin derazadan mo‘ralab qarasa, qaynotasi emish. Darhol o‘glini chaqiribdi-da: “Bor, eshikni och, buvang keldi, meni so‘rasa, uyda yo‘qlar deb ayt”, debdi. Bola yugurib borib eshikni ochipti, keyin: “Buvajon, oyim uyda yo‘qlar, ko‘chaga chiqib ketuvdilar”, debdi. Buni eshitgan chol nevarasi-

ga: “O‘g‘lim, oyingga borib ayt, ko‘chaga chiqib ketadigan bo‘lsa kallasini derazaga qo‘yib ketmasin”, deb orqasiga o‘girilib ketaveribdi.

Nash‘a gapini tugatgach, chuqur tin oldi.

– Bu gapning senga aloqasi bormi?

– Yo‘q, men buni bir jurnalda o‘qigan edim.

– Unday bo‘lsa buning senga nima daxli bor?

– Menga emas, o‘sha bolaning onasiga daxli bor. Vijdon azobini u tortgan.

O‘qituvchimiz hammadan bir-bir surishtirib chiqdi. Ma‘lum bo‘lishicha, oramizda hech kim vijdon azobiga uchramagan ekan. Hamma birovlarini misol qilib keltirdi.

– Demak, sizlar vijdon azobi nimaligini hali bilmas ekansizlar,– dedi o‘qituvchi savol-javobdan keyin. – Biror shaxs biror nojo‘ya ish qilgan va keyin o‘zi pushaymon bo‘lgan taqdirda, u vijdon azobiga duchor bo‘ladi. Uning bu nojo‘ya harakati kimgadir og‘ir botishi kerak.

O‘qituvchi biroz o‘ylanqirab turdi-da, keyin qo‘shimcha qildi:

– Hozir men sizlarga bir voqeani aytib beraman. Vijdon azobi uchun juda mos bu.

Hammamiz jim bo‘ldik.

– U paytlari biz litseyda o‘qirdik. Direktorimiz juda badjahl odam edi. O‘qishlarni boshlab yuborganimizga endi ikki-uch kun bo‘lgan. Sinfimizda yangi bola paydo bo‘ldi. Boshqa maktabdan o‘tgan ekan. Hali uning ismini ham bilmasdik. U doim bir qo‘lini shimining cho‘ntagiga tiqib yurardi. Hali yaxshiroq tanishib olmaganimiz uchun nega bunday qilib yurishini so‘ramagan edik.

Bir kuni katta tanaffusda litsey hovlisida o‘ynab yurgan edik, birdan direktor kelib qoldi. Yangi bolaga ko‘zi tushgan bo‘lsa kerak, darhol uni chaqirdi. Bola yugurib oldiga keldi. Kelishga keldi-yu, lekin cho‘ntagidan qo‘lini olmadi.

O‘yin taqqa to‘xtadi. Bolaning qo‘li hamon cho‘ntakda. Hammamiz xavotirga tushdik. Chunki direktor qanaqa badjahl odam ekanini bilamiz.

– Nega qo‘lingni cho‘ntakka tiqib turibsan? – o‘dag‘ayladi u. Yangi bola boshini quyi solganicha churq etmay turaverdi. – Chiqar qo‘lingni!

Direktor qattiq o'shqirdi. Bola qimir etmadi.

– Karmisan, senga aytyapman!

– Eshitdim, afandim, – zo'rg'a javob berdi u.

– Eshitgan bo'lsang, nimaga serryib turibsan? Ol qo'lingni cho'ntakdan!

Bola sekin boshini ko'tarib, atrofini o'rab olgan tengqurlariga, keyin qarshisida turgan direktorga mo'ltirab qaradi. Ammo cho'ntakdagi qo'lini qimirlatmadi.

– Bezorixona emas bu yer! Aytgan gapni qil, ablah!

Qoni qaynagan direktor qulochkashlab turib bolaning yuziga qattiq tarsaki tushirdi. Bola gup etib yerga ag'darildi. Shimining cho'ntagiga tiqilgan chap yengi shalvirab, yoniga tushdi.

Hamma turgan joyida qotib qoldi. O'rta mudhish sukunat cho'kdi. Direktor surat bo'lib qolgan edi.

Bola qo'lsiz ekan. Bir qo'li yo'qligini bizga bildirmaslik uchun yengini shimining cho'ntagiga qayirib yurarkan.

Direktorning ko'ziga yosh keldi. Yerga engashib bolani o'rnidan turg'azdi. Keyin siniq ohangda:

– Shuni ilgariroq aytsang bo'lmasmidi, bo'tam, – deganicha uni qo'ltig'idan olib, xonasiga boshlab ketdi.

O'sha kungi voqeadan keyin qo'lsiz bolani maktabda qayta ko'rmadik. Bola bechora umuman maktab ostonasiga boshqa qadam bosmadi. Direktor uning uyiga borib o'zidan va ota-onasidan kechirim so'radi. Maktabga qaytib kelsin, o'zim unga qarab yuraman, deb yalindi hamki, bola bu dargohga qayta qadam bosmadi.

O'qituvchimiz hikoyasini tugatgach, sinfga chuqur jimlik cho'kdi. Hammani og'ir xayollar chulg'ab oldi.

Tanaffusga qo'ng'iroq chalindi.

– Shu voqeadan keyin, litsey direktoriga sinfdan chiqayotib, – vijdon azobi shunday bo'ladi, – dedi.

– O'qituvchining o'ziyam boshqa odamlarning vijdon azobini gapirib berdi-ku, – hayron bo'ldi Nash'a ancha sergaklanib olgach.

Darvoqe, to'g'ri. O'qituvchimiz ham xuddi bizga o'xshab birovlarining boshidan kechgan voqeani aytib bergan edi.

O'g'ilbola gapni Yashar aytdi:

– Masala ravshan, bolalar. Vijdon azobi degan narsa egasining esida turmas ekan. Hamma birovlarinikini aytib yurarkan.

Ertasi kuni Damir yangi gap topib keldi.

– Men buni dadamdan so‘radim. Dadam bolalarda vijdon azobi bo‘lmaydi, chunki ular hali balog‘atga yetmagan, deb aytdilar. Vijdonsizlik ko‘proq kattalarning qo‘lidan kelarkan.

Bilaman, eng to‘g‘ri gap shu. Xo‘sh, sening fikring qalay? Shunga qo‘shilasanmi?

Har kuni o‘qishdan kelgach, oyimdan menga xat bormi, deb so‘rayman. Meni xursand qilmoqchi bo‘lsang, tezroq javob yoz. Yaxshi kunlar yor bo‘lsin senga, Zaynab.

Ahmad Tarbay.

Sakkiz qizning otasi

Anqara, 10-dekabr, 1963-yil.

Ahmad!

7-dekabrda yozgan xatingni oldim. O‘qituvchingiz juda alamli voqeani gapirib bergan ekan. Direktordan kaltak yeb, yerda cho‘zilib yotgan nogiron bola hamon ko‘z o‘ngimda turibdi. Biram yuragim ezilib ketdiki...

Sinfimizda Hikmat degan bir qiz bor. Shu dugonam yaqinda menga bir gap aytgan edi, senga yozay-mi, yo‘qmi, deb rosa ikkilandim. Oxiri uning aytganlarini xatga solishga qaror qildim. Saba-bi shuki, Hikmat bu gapni sinfda hech kim bilmasin degan edi. Men ham hozirgacha birovga aytganim yo‘q, sir saqlab yuribman. Sen Hikmatni tanimaysan, binobarin, uning sirini senga aytgan bilan so‘zimdanda qaytgan bo‘lmayman. Shundaymi?

Men bu bilan dugonamning g‘iybatini qilmoqchi emasman. Masala ancha jiddiyoq, meni juda o‘ylantirib qo‘ydi. Bu haqda sening fikringni ham bilmoqchiman.

Maktabga yangi kelgan kunlarim Hikmatga uncha e‘tibor bermagan ekanman. Beozorgina yuradigan, kamgap qiz edi. Oldiniga men uni o‘g‘il bola deb yurgan edim. Ko‘rgan odam uni chindan ham o‘g‘il bola deydi. O‘g‘il bolalarga o‘xshab kiyinib yuradi, sochlari ham kalta qilib qir qilgan. Juda nimjon. Tanaffus paytida

qizlarga ham, o'g'il bolalarga ham qo'shilmaydi, ancha odamovi. Kimligini otiga qarab ham bilib bo'lmaydi. Hikmat degan ism o'g'il bolalardayam, qizlardayam bor.

Bir kuni fizkultura darsi ketayotgan edi. O'qituvchi bolalarni ikki to'pga bo'ldi – qizlar bir tomonda, o'g'il bolalar boshqa tomonda. Hikmat qizlar to' dasiga borib turdi. Oldiniga tushunolmay hayron bo'ldim. Shundagina uning qiz bola ekanini bildim. Juda qiziqib qoldim.

Bir kuni Hikmat maktabga ruhi qattiq ezilgan holda keldi. Sababini so'rasam, aytmadi. Juda qistaganimdan keyin oxiri:

– Rostini aytsam, men ham bor gapni aytib, bir oz yengil tortgim keladi, – dedi. – Ammo hammaning og'ziga tushishdan qo'rqaman.

Men hech kimga aytmaslikka so'z berdim. Shundan keyingina u butun dardini to'kib soldi. Otadan ular sakkiz farzand ekan. Hammasi qiz bola emish.

Hikmatni ba'zan maktabga o'zidan kattaroq bir bola olib kelguvchi edi. Men akasi bo'lsa kerak, deb o'ylab yurardim.

– Bo'lmasa u bola senga kim bo'ladi? – deb so'radim.

– Opam-ku u. Kiyimini ko'rib hamma uni o'g'il bola deydi.

Hamma opalari shunaqa kiyinib yurisharkan.

Sababini so'radim.

– Dadamning ra'yi shu.

– Xo'sh, nima qipti? Shunga ham xafa bo'lasanmi?

Gapiga qaraganda, otasi o'g'il ko'rishni orzu qilarkan. To'ng'ichiga qiz tug'ilganda rosa ko'ngli o'ksib yuribdi. Ha, mayli, keyingisi o'g'il bo'lar, deb o'zini ovutibdi. Hatto irim qilib, chaqaloq tug'ilmasdanoq ismini o'ylab qo'yibdi. Tanlagan ismi o'g'il bolaniki ekan. Go'yo bola ismga qarab tug'iladigandek... Uning yana omadi kelmaptimi yoki aksiga olibmi, xullas, ikkinchisiga ham qiz ko'ribdi. Ota necha haftagacha kar-soqov bo'lib yuribdi. Tanish-bilishlari uni yupatib, "hali yoshsan, yana ko'p farzand ko'rasan", deydi bo'lsa, "bular ham qiz bo'lsa nima qilaman", deb ich-ichidan kuyunarmish. Yana farzand ko'radigan bo'lishibdi. Uchalasi ham ketma-ket qiz bo'lmas axir. Ota shu umid bilan yana o'g'il bolaning ismini mo'ljallab qo'yibdi. O'ziga ishonib yuborganidan xotinini tug'ruqxonaga jo'natishi bilan oshna-og'aynilarini

uyga chaqirib, ziyofat qilib beribdi. Ziyofat ayni qizib turganida tug'uruqxonaga telefon qilgan ekan, yana qiz ko'rganini aytishibdi. Buni eshitib hushi boshidan uchibdi. Lekin nomusi zo'rlik qilib, mehmonlarga buni bildirmabdi. Hammaga o'g'il ko'rdim, deb e'lon qilibdi. Xotini bilan qizlariga po'pisa qilib, birovga gullab qo'ymasliklarini qattiq tayinlabdi.

O'g'italab ota o'ylab-o'ylab oxiri xotinidan ajralishga qaror qilibdi. U o'g'il tug'maydigan xilidan ekan, degan fikrda xotinini qo'yib, boshqasiga uylanibdi. Taqdirning taqozosini qaraki, yangi kelinchak bir yola egizak qiz tug'ib beribdi... Oldingi xotini boshqa kishiga turmushga chiqib ketgan ekan, arslonday o'g'il ko'ribdi. "Ahmoq ekanman, xotinimning endi o'g'il tug'adigan payti keldanda qo'yib yuborib, chakki ish qilgan ekanman", deb boyoqishning ichidan rosa qirindi o'tibdi.

O'g'il dog'ida kuyib yurgan ota beshta qiz ko'rganiga nomus qilibdi. Endi nima degan odam bo'ldim, oshna-og'aynimning yuziga qandoq qarayman, degan andisha bilan boshini olib, boshqa yurtlarga ketibdi. Oradan ancha vaqt o'tgandan keyin uyiga qaytib, ikkinchi xotinini ham taloq qilibdi. Hikmat bu tafsilotlarni boshqalardan eshitgan ekan, menga ham shu eshitganlarini gapirib berdi.

O'g'il ko'rishni niyat qilib olgan bu odam endi bir beva xotingga uylanibdi. Beva uchta o'g'il ko'rgan ekan, shuning uchun o'g'il tug'ishning qonun-qoidasini bilsa kerak, deb o'ylabdi.

Karnay-surnay bilan to'y qilishibdi. Er yana bir ismni tanlab, orzu-umid bilan xotinini tug'uruqxonaga kuzatib qo'yibdi. Bu gal ham oshna-og'aynilariga katta o'tirish qilib beribdi. Dambadam dasturxon tepasidan turib, tug'uruqxonaga telefon qoqarmish. Xul-las, yarim kechaga borganda natija ma'lum bo'libdi. Qovoq-tumshug'i osilibdi-yu, lekin sirni boy bermabdi. Mehmonlar:

– Ha, qalay, o'g'ilmi, holva? – deb so'rashgan ekan:

– Erkakning xo'roziga xo'roz munosib-da, ha! – debdi kerilib. Ammo boyoqishning ichiga chiroq yoqsa yorimasdi o'shanda.

Dugonam Hikmat shu zaylda dunyoga kelgan ekan. Oltinchisiga ham qiz ko'rgan sho'rlik ota noiloj keyingisidan umid qilishga majbur bo'libdi. Peshonasi sho'r ekanmi, yana umidi puchga chiqibdi – qiz ko'rishibdi. Shundan keyin ancha vaqt xotini tug'may

yuribdi. Eri endi bo'ldi, qo'yaman, deb yurganida xotini yana og'iroyoq bo'libdi.

– Yana qiz tug'adigan bo'lsang, o'shanaqasi ketaver, uyga qaytib kelma! – deb po'pisa qilibdi eri uni tug'uruqxonaga eltib.

Hikmatning onasi ham: “Ilohim o'g'il bo'lsin”, deb ko'p zorlanibdi-yu, ammo duosi ijobat bo'lmabdi. Yana qizmish. Bunisiga Suad degan ismni tanlab qo'yishgan ekan. Suad bo'lsa Suad-da! O'g'il bolagayam, qiz bolagayam bo'laveradi bu ism.

Hikmatning onasi tug'uruqxonaning bosh hamshirasiga yig'lamoqdan beri bo'lib ahvolini tushuntiribdi. Mabodo erim telefon qilib qolsa, qizligini aytmang, deb yalinibdi.

– Suyunchini cho'zavering, o'g'illik bo'ldingiz, – debdi bosh hamshira ham otani qutlab.

Boshi osmonga yetgan ota o'pkasini qo'ltiqlab tug'uruqxonaga yuguribdi.

– Qani, qani, azamat o'glimni bir ko'ray! – deb turib olgan ekan, yo'rgaklangan chaqaloqni ko'rsatishibdi.

– Uch oygacha uyimiz to'yxonaga o'xshab to'lib turdi, – hikoyasini davom ettirdi Hikmat. – Dadam hamisha chaqaloqni “valiahdim”, “shahzodam” deb chaqirardi. Shahzodaning onasi – malikaga kuniga har xil sovg'a-salomlar kelardi. Biz ham erkin nafas ola boshladik. Qiz bo'lib tug'ilganimizni dadam endi yuzimizga solmasdi. Dadamiz Suadni yalang'och holda ko'rib qolmasin, deb hammamiz o'lib-tirilardik. Dadam kelguncha oyim chaqaloqni yuvib-tarab, tagini almashtirib qo'yardi. Dadam bor paytlarida Suadni cho'miltirmasdik! Bir kunmas-bir kun sir oshkor bo'lishi aniq ediku, lekin biz o'sha mash'um kunni qo'ldan kelgancha nariroq surishga harakat qilardik. Ungacha dadamiz ancha hovuridan tushib qolar deb o'ylardik.

Dadam shirakayf bo'lib kelgan kunlari “hammalaring o'glimdan aylanib-o'rgillaring”, deb qolardi. Keyin shahzodani bir cho'miltiraman, deb oyogini tirab turib olar, oyim esa, qo'ying hozir o'zi sal shamollab turibdi, deb uni zo'rg'a shashtidan qaytarardi. Eh, bundan ikki kun oldin uyimizda qiyomat qoyim bo'ldi... Hammamiz uxlab yotgan edik, birdan shovqin ko'tarildi. Uyg'onib ketdik. Dadam ovoziining boricha baqirar, oyim esa ho'ng-ho'ng yig'lardi.

Kechasi dadam nima bo'lib ham Suad o'g'il bola emasligini bilib qolibdi. Rosa to'polon qildi. Chaqaloqni oyog'idan dast ko'tarib olgancha, hadeb:

“Meni aldabsanlar... O'gillaring shumi hali”, deb bo'kiradi. Suad bechora big'-big' yig'laydi.

Oxiri dadam chaqaloqni oyimga qarab irg'tib yubordi.

– Yo'qollaring ko'zimdan! Meni rosa chuv tushiribsanlar... Esiz-esiz ketgan pullarim... Jo'nalaring uyimdan!

Dadam bizni uydan haydab chiqardi. Qo'shnimiznikida tunni o'tkazdik.

Hikmat ho'ngrab yig'lab yubordi. Dadasi bilan oyisi endi ajralisharmish.

Ketma-ket sakkizta qiz ko'rgan odamga oldiniga kuldim, keyin Hikmatga qo'shilib men ham yig'lab oldim.

O'sha kuni maktabdan qaytgach, oyimni so'roqqa tutdim.

– Oyi, opam tug'ilganida dadam xursand bo'lganmilar?

– Ha, albatta.

– Men tug'ilganimda-chi? Undayammi? Oyim jerkib berdi:

– Ko'p vaysama! Bor, ishingni qil! Men oyimni o'z holiga qo'ymadim.

– Ayta qoling, oyijon, dadam meni eshitib xafa bo'lganlar-mi – yo'qmi?

– Bunisi o'g'il bo'ladi, deb o'ylagan edi.

– Metin tug'ilganida rosa suyungan bo'lsalar kerak-a?

– Ha, o'zini qo'yarga joy topolmay qolgan. O'rtoqlarini chaqirib, katta o'tirish qilib bergan.

– Bordi-yu, Metinning o'rniga yana qiz ko'rganingizda nima bo'lardi, oyi?

– Qaydam.

– Dadam o'g'il bo'lsin, deb turib olarmidilar?

– Kim biladi deysan... Ehtimol shundaydir. – Xo'sh, namuncha surishtirib qolding buni?

– O'zim, shundoq.

Tomog'imga bir nima qadalganday bo'ldi. Tashqariga chiqib ketdim.

Hikmatning boshidan o'tgan voqea meni juda o'ylantirib qo'ydi. O'shandan beri bir fikr menga tinchlik bermaydi – xo'sh,

baxtsiz odam qiz bola bo'lib tug'iladi-yu, peshonasi yarqiragani o'g'il bo'libmi?

Bu xususda sen nima fikrdasan? Shuni bilmoqchiman.

Oyim boyadan beri: "Yot endi, kech bo'ldi", deb qo'ymayapti. Vaqt ham allamahol bo'lib qoldi, mayli, yotsam yota qolay. Ertaga maktabdan qaytishda xatni qutiga tashlayman.

Omon bo'l, do'stim Ahmad.

Zaynab Yolqir.

Hali yoshlik qilasan

Istanbul, 14-dekabr, 1963-yil.

Zaynab!

Xatingni o'qir ekanman, yig'lashimniyam, kulishimniyam bilmay qoldim. Dugonang Hikmatga qattiq achindim. U bechoraning ahvoli nima kechadi endi? Oilasida biror yangilik ro'y bersa menga ham xabar qil, bilay.

Baxt degan narsa qiz yoki o'g'il bo'lib tug'ilishga bog'liq ekani ilgari hecham xayolimga kelmagan ekan. Shuning uchun dadamdan fikr so'radim. Dadam buni uzoq tushuntirib berdilar. Gaplarining asosiy mazmuni shu bo'ldi: o'rtada hech qanday farq yo'q, insoniyat erkak va ayoldan tashkil topgan. – Gapingiz to'g'ri, dada, – dedim. – Ammo siz qiz bola bo'lishni xohlarmidingiz? Dadam o'shqirib berdi:

– Bu nima bema'nilik!

Nimaga jahli chiqqanini tushunolmadim. Go'yo hozir dadam qayta tug'iladiganday. Ayni shu savolni oyimga ham berdim.

– Koshkiydi erkak bo'lib tug'ilsam,– dedi u uh tortib.

Kecha o'qituvchimiz bizni muzeyga olib bordi. Qaytishimizda undan ham shuni so'radim. – Nega so'rayapsan buni? – hayron bo'ldi u.

Men bor gapni aytib berdim.

– Bu – kattalarning ishi, sen hali tushunmaysan, qo'y bu gapni, – dedi u oxiri.

Shunaqa gapni eshitsam, qonim qaynaydi. Bizni nuqul hech narsaga aqli yetmaydi, deb o'ylashadi.

Bir kuni uyimizda qiziq gap bo'ldi. Ukam nimanidir tushunmay dadamdan so'radi. Dadam bo'lsa:

– Sen hali yoshsan, bunday narsalarga tushunmaysan, – deb qo'ya qolgan edi, ukam yana qistalang qildi:

– Siz tushuntirishga urinib ko'ring, dada, tushunib qolarman balki.

Dadam uning gapini hali-hali eslab qo'yadi.

Men bir narsaga hayronman. Kattalar biror gapni tushuntirib berish o'rniga nega bizga nuqul:

“Hali yoshsan, aqling yetmaydi”, deyisharkin-a?

Yaqinda qiziq bir gap bo'ldi. Mana eshit, gapirib beraman.

Oyim ukamni olib qo'shnilarinikiga chiqibdi. Bir gala xotin-xalaj o'tirgan ekan. Shulardan biri homilador bo'lib, bola ko'rishni istamas ekan. Hamma o'z bilganicha unga maslahat beribdi. Ukam bularning gapiga parvo qilmay bir burchakda tinchgina o'ynab o'tirgan ekan, bir juvon: “Hoy ovsin, yosh bola bor-a, eshitib qolmasin tag'in”, debdi. Ukam bu gapni eshitib, qulog'ini ding qilibdi. “E, parvo qilmang, go'dak narsa nimanin tushunardi”, debdi ikkinchisi. Bu gap ukamga qattiq botibdi. O'yinchoqlarini o'ynab o'tirgan bo'lib, hamma gapni eshitib olibdi. “Qo'ying, eshitib qoladi”, “Eshitgan bilan baribir tushunmaydi, aqli kirdi-chiqdi hali”, degan gap-so'zlar ham qulog'iga chalinibdi.

Keyin bilsak, ukam hamma narsaga aqli yetishini ko'rsatib qo'yish uchun payt poylab yurgan ekan.

Tunov kuni uyimizga mehmonlar kelishdi. Hamma o'tirgan edi, ukam mehmonlardan biriga qarab to'satdan:

– Homilador ekansiz-a, xola?– deb qolsa bo'ladimi.

– Shunday, o'g'lim,– dedi boyagi juvon o'ng'aysizlanib.

– Endi tug'asizmi?

Dadam bilan oyim ko'z urishtirib olishdi. Ukam hamma narsaga aqli yetishini isbotlamoqchi bo'ldi shekilli, yana valdirab berdi:

– Bitta xolani ko'rdim, qorni katta-yu, lekin tug'mayman, dedi. Oyi, to'g'rimi gapim?

Oyim lavlagidek qizarib ketdi. Bu noqulay ahvoldan chiqish uchun erkaklar gapni boshqa yoqqa burishdi. Lekin ukamning jag'i tinmadi.

Hamma eshitgan gaplarini oqizmay-tomizmay so'zlab berdi:

– Bas endi, jim bo'li! – jerkib berdi oyim.

Ukam yana javray ketdi. Eshitgan-bilgan narsalarini to'kib soldi. Mehmonlar kulishgan bo'ldi. Oxiri oyim uni qo'ldan ushlab, narigi xonaga olib ketdi. Ukam ho'ng-ho'ng yig'lab:

– Ha, hech narsaga tushunmas ekanmanmi... Hammasiga aqlim yetibdi-ku... Nimaga meni tushunmaydi deysizlar, – deb uyni boshiga ko'tardi.

Oyim ukamni tinchitgach, xonaga qaytib kirdi.

– Shu zamonning bolalariga hayronman. Hamma narsaga aqli yetadi-ya, – dedi boyagi juvonning eri.

Men odinroq lip etib o'rimdan turib ketgan edim.

To'g'risini aytsam, ukamning bu qilig'idan ko'p xursand bo'ldim.

Dars paytida o'qituvchimiz men nima xayolda o'tirganimni sezganday:

– Yurtimizda respublika e'lon qilingach, erkaklar bilan ayollar teng huquqqa ega bo'ldi. Endi har sohada ularning huquqi teng, o'rtada zarracha farq yo'q, – dedi.

Bu gap Yasharning erkaklik nafsoniyatiga og'ir botdi.

– Hecham farq yo'qmi?

– Aslo.

– Rostdanmi?

– Ha! – o'shqirdi o'qituvchi.

– Unday bo'lsa, nimaga "Xotin-qizlarning huquqini himoya qilish jamiyati" tuzilgan? Nega erkaklarniki yo'q? Oyim shu jamiyatga a'zo, bilaman buni.

Befarosat Nash'a luqma tashladi:

– Jonivorlarni himoya qiladigan jamiyat ham tuzilgan...

Uyga qaytayotganda ham nuqul shu haqda gaplashib keldik.

Kechki ovqatdan keyin dadam gazeta o'qib o'tirgan edi. E'longa ko'zim tushdi. Yangi kazino ochilibdi. Striptizga tushadigan xotinlarning yalang'och rasmi ilova qilingan. – Dada, erkaklar nega striptiz o'ynamaydi?

Dadam gazetani bir chekkaga uloqtirib, menga g'alati qilib tikildi.

– Esing joyidami, o'g'lim? Erkak kishiga balo bormi striptiz o'ynab?!

– O'qituvchimiz bugun erkaklar bilan ayollar teng huquqli bo'lgan, deb aytdi-ku axir. Huquq teng bo'lgandan keyin erkaklar ham striptiz tushishi kerak-da.

– Er kishining yo'rig'i boshqa, o'g'lim. Har holda erkak bilan xotin kishining o'rtasida qandaydir farq bo'lishi kerak.

Ish tikib o'tirgan joyida oyim gap tashladi:

– Nimasini aytasiz. Erkak kishi kechasi bilan ko'chada sang'ib yursa hech kim hech narsa demaydi. Ayol kishi qilsa-ya, shu ishni... Darrov badnom bo'ladi. Bunisiga nima deysiz? To'g'rimi shu?

Dadam bilan oyim gap talashib qolishdi.

Menga bergan savoling haqida ko'p o'ylab ko'rdim. Tagiga yetolmadim. Kimdan so'ramay, tuzukroq javob ololmadim. Menimcha, ayol kishining ham, erkak kishining ham o'ziga yarasha baxti bor. Tarixda juda ko'p oqila, buyuk ayollar o'tgan. Agar shu ayollardan: "Erkak bo'lib tug'ilishni istarmidingiz?" deb so'ralganida nima deb javob bergan bo'lishardi, bilasanmi? Chamamda, yo'q, istamayman, degan bo'lardi. O'g'il yoki qiz bo'lib tug'ilishning ahamiyati yo'q. Eng muhimi – har kim o'zidan, o'z ishidan rozi bo'lsin. Baxt mana shunda.

Senga chin yurakdan muvaffaqiyat tilayman.

Ahmad Tarbay.

O'mrov suyagi

Istanbul, 2-dekabr, 1963-yil.

Zaynab, do'stim!

Sendan har ikki-uch kunda bir marta xat olishga o'rganib qolganman. Kuniga pochталonni kutaman. Maktabdan kela solib, menga xat-xabar bormi, deb oyimdan ham so'rayman. Agar sendan xat kelmagan bo'lsa, o'zimni qo'yarga joy topolmay yuraman. Odatda,

senga xat yozib yuborganimning to'rtinchi yoki beshinchi kuniga borib javob olguvchi edim. Ammo mana to'qqiz kun ham bo'ldiki, sendan hamon darak yo'q. Yuragimga g'ulg'ula tushdi. Javobini ham kutmay darrov xat yozgani o'tirdim.

Senga oldingi xatni yozib yuborganimning ertasi kuni sinfimizda qiziq bir hangoma bo'ldi. Mana, eshit.

Anatomiya darsida o'tirgan edik, direktor bir odamni boshlab sinfga kirib keldi. Bilsak, inspektor ekan. Inspektor o'qituvchimiz bilan allanimalarni gaplashib olgach, O'g'iz degan bolani o'rnidan turg'azdi. O'g'izni sen tanimaysan. Sendan keyin kelgan. Ilgari Tashrada turisharkan, shu yili Istanbulga ko'chib kelishibdi. Maktabga birinchi kelgan kuniyoq bu bolaga qoyil qoldik. Nimasi-ga qoyil qoldik, bilasanmi? O'lgudek chaqqon bola ekan. Xuddi maymunning o'zi-ya... Bechoraning zaif tomoni ham bor ekan. Nuqul duduqlanib gapirarkan. Oldiniga bolalar dudug'ini yuziga solib, kalaka qilib yurishdi. O'g'iz zarracha parvo qilmadi. Bunaqa gaplarni eshitaverib, ko'nikib ketganga o'xshaydi. Bolalar qarash-saki, uning jig'iga tegib bo'lmaydi, foydasi yo'q. Shuning uchun masxara qilmay qo'yishdi. Keyin bilsak, O'g'iz o'ziga ishonib yurarkan, shu vajdan mayda-chuyda gaplarga e'tibor bermas ekan.

Qaysi kuni tanaffusda hovlida o'ynab yurgan edik. O'g'iz dabdurustdan: "Daraxtga kim oldin chiqishdan o'ynaymiz, zo'ri bormi?" deb chiranib qoldi. Shu gapniyam ming marta tutilib aytdi. Hamma meni ko'rsatdi. Duduq bola bilan musobaqa qilishni o'zimga ep ko'rmay, rozi bo'lmadim. Keyin ma'lum bo'lishicha, juda to'g'ri ish qilgan ekanman.

– Sen duduqlanib bir marta daraxtga chiqquncha men o'n marta qaytib tushaman, – dedi Chingiz o'rtaga chiqib. Shu bema'ni hazil-gayam kulganlar bo'ldi.

Hovlidagi kashtan daraxti esingda bo'lsa kerak. Shuning tagiga mix bilan uzun chiziq tortdik. O'g'iz bilan Chingiz ikkovi yugurib borib kashtanga yopishdi. Chingiz oyog'ini ko'taraman deb lapanglab turgan edi. O'g'iz bir zumda ko'rinmay qoldi. Bir payt daraxtning tepasi shitirladi. Bundoq qarasak, O'g'iz allaqachon kashtanning eng baland shoxiga chiqib olibdi. Duduqlanib allanimalar deyapti. Oldin tushunmadik. Keyin bilsak, u:

– Ha, Chingiz, kashtan yoqib qoldimi deyman, quchoqlab qo'yib yuborging kelmayapti! – deb mayna qilayotgan ekan.

Chingiz bir amallab yuqoriga chiqib oldi. Chiqishga chiqdi-yu, lekin yarmiga borganida yana yuqoriga ko'tarilishga yuragi betlamadi. Buni ko'rib, O'g'iz tepa shoxdan pastga abjirlik bilan sirg'alib tushdi. Chingizning oldida bir zum to'xtalib, osongina yana yerga tushdi.

– Qani, yana zo'ri bormi? Kim garov o'ynaydi men bilan? – dedi u bizga bir-bir qarab. Hech kim indamadi. Shu-shu oramizda O'g'izning obro'si oshib ketdi.

Mine O'g'izning shundoqqina orqasida o'tiradi. Bunday chaqqon va epchil bola bilan oldinma-keyin o'tirganidan Minening og'zi qulog'ida.

O'g'iz ikki kun o'qishga kelmadi. Og'rib qolibdi. Darsga kelmagan kunining ertasiga Mine: – O'g'iz nimaga duduqlanib gapiradi, bilasizlarmi? – deb qoldi.

Biz qiziqib buning sababini so'radik.

– Menga o'zi gapirib berdi, – dedi Mine bu sirni faqat o'zi bilganidan kerilib. – Bolaligida otasi uni ko'p kaltaklarkan. Qo'rqqanidan duduq bo'lib qolibdi. O'zi shundoq dedi. Endi daraxtga chiqishga nega usta bo'lib qolganining sirini ham aytib beraymi?

– Qani, qani, eshitaylik.

– Otasining jahli qo'zib qolganida u shartta qochib ketarkan. Keyin otasi tayoq bilan uni quvlarkan. O'g'iz qo'lga tushmaslik uchun daraxtga chiqib olarkan. Katta odamni ko'tarmaydigan ingichka shoxlar uni kaltakdan saqlab qolarkan. Shu tariqa u daraxtga chiqishni o'rganib olgan ekan.

Mana, hozir inspektorning oldida tik turgan O'g'iz shu. Devorda uchta diagramma osib qo'yilgan.

Odamning skeleti, bosh suyagi va oshqozon a'zolari tasvirlangan.

– Buning nomi nima? – deb so'radi inspektor skeletning bir joyini ko'rsatib.

O'g'iz javob bermadi.

– Bu suyak nima deb ataladi?

O'g'iz yana churq etmay turaverdi.

– O‘mrov suyagi, – shivirladi uning orqasida o‘tirgan Mine.
– O‘m... o‘m... o‘mrov suyagi!
– Hm... Unday bo‘lsa bunisi nima? Inspektorning bu gapini eshitib, O‘g‘iz taraddudga tushdi.

Yanglishgan ekanman, o‘mrov suyagini endi so‘rayapti, deb o‘yladi shekilli, yana:

– O‘mrov suyagi, – deb javob berdi. Inspektor bu gal tizza ko-sasiga ishora qildi:

– Xo‘sh, bunga nima deyiladi? O‘g‘iz bechora butunlay gangib qoldi.

– O‘m... o‘m... o‘mrov suyagi!

– Ha, bu-chi? – darg‘azab bo‘lib so‘radi inspektor. Endi u narigi diagrammadagi bo‘yin tomirlarini so‘ragan edi.

– O‘mrov suyagi, afandim!

O‘g‘iz chalkashib ketdi. Oldinga aytganim xato bo‘lsa kerak, o‘mrov suyagini endi so‘rayapti, degan xayolda hamma so‘ragan-lariga bir xil javob beraverdi. Gap chiqishi ham nihoyatda qiyin, shuning uchun qora terga tushib ketdi. Endi inspektorning o‘zi ham duduqlana boshladi.

– Ju... ju.. juda soz. Buning nomi nima?

– O‘m... o‘mrov suyagi. Inspektorning qoni qaynab ketdi.

– He, bo‘ldi, insof bilanda axir! Odamning tanasida o‘mrov suyagidan boshqa narsa yo‘qmi?! Bor, joyingga o‘tir!

Keyingi kunlarda senga aytib berishga arziydigan voqea faqat shu.

Bundan oldingi xatimga sendan haligacha javob kelgani yo‘q. Nima, chindan ham yotib qoldingmi? Javob kutaman.

Ahmad Tarbay.

Atamanning tug‘ilgan kuni

Anqara, 25-dekabr, 1963-yil

Ahmad!

14- va 22-dekabrda yozgan xatlaringni oldim. Katta rahmat. Yotib qolganim uchun xatlaringga vaqtida javob qaytarolmadim.

Picha yotib oldim, shamollab qolibman. Baribir shundayam xat yozsam bo'lardi-yu, lekin uni qutiga kim tashlaydi? Oyim bilan opamga esa bergim kelmadi. Aksiga yurib Metin ham men bilan baravar og'rib qoldi. Kecha oyoqqa turdim, bugundan maktabga qatnayapman. O'qishdan kelib oq javob yozishga o'tirgan edim, oyim sendan xat kelganini aytib qoldi. Konvertidagi adresni ilgari-roq ko'rgan ekan, shuning uchun:

– Ahmaddan kelibdi. O'rtog'ing oqibatli ekan. Seni esdan chiqarmay kelyapti, – dedi.

Xatingni o'qib bo'lib, Metinning oldiga kirdim. Haliyam turgani yo'q. Termometrni qo'yib, isitmasini o'lchadim – 38,2.

Aslida ikkovimiz arzimagan narsa bilan shamollab qoldik. Sinfimizda Ataman degan bola bor, shuning tug'ilgan kuniga borgan edik. O'sha yerdan kasal bo'lib qaytdik. Bizdan tashqari yana uchta bola ham shamollab yotibdi.

Ota-onalar majlisida oyim Atamanning onasi bilan tanishib qolgan ekan, u: "Yaqinda o'g'limizning tug'ilgan kuni bo'ladi, bolalarni olib albatta keling, kutamiz", deb aytibdi. Keyin uy adresimizni yozib olib, o'zimiz mashinada olib ketamiz, debdi.

Oyim Metin ikkovimizni yuborishga rozilik bergan ekan, u: "Xo'jayin bilan o'zingiz ham keling. Kelmasangiz xafa boiamiz", deb turib olibdi. Oyim noiloj va'da beribdi.

Buni eshitib, dadamning xunobi oshib ketdi. "Yosh bolaning tug'ilgan kunida bizga nima bor?" – deb g'ijini b turgan edi, oyim ularga boramiz deb va'da berib qo'rganini aytdi. Xullas, hammamiz boradigan bo'ldik. Atamanni tug'ilgan kuni bilan tabriklash uchun sovg'a-salom oldik. Men kitob, Metin esa avtoruchka taqdim qiladigan bo'ldi.

Peshindan keyin uyimizning oldida mashina to'xtadi. Bizni olib ketgani kelishibdi. Dadam Atamanning otasi bilan mashinada tani-shib oldi. Mashina o'zlariniki ekan.

Birovning g'iybatini qilyapti, deb mendan ranjishing mumkin. Lekin men g'iybat qilayotganim yo'q. Ularning uyida nima ko'rgan bo'lsam, shuni yozaman.

Ular juda badavlat turisharkan. Shundoqqina sezilib turibdi. Bir payt oyim dadamga qarab: "Bularda pul ko'p-u did yo'q

ekan. Manavi jihozlarni ko‘r, sirayam bir-biriga mos emas-a!” deb pichirlaganini eshitib qoldim.

Atamanning dadasi har ikki gapning birida “kaminangiz” yoki “hazratlari” deb turishga odatlangan ekan.

Uy ichi keng-u, ammo mehmon ham ko‘p. Qolaversa, uzun-qisqa bo‘lib kelayotganlarning hali keti ko‘rinmaydi. O‘n beshtaga yaqin bola yig‘ildi, lekin kattalarning soni o‘ttizdan oshib ketdi. Bizga o‘xshab boshqa bolalar ham ota-onalari bilan kelishgan ekan.

– Bu nima, oyi, bugun o‘zi kimning tug‘ilgan kuni – Atamanni-kimi yoki dadasinikimi? – hayron bo‘lib so‘radi Metin.

Biror joyda Metinning og‘zidan nojo‘ya gap chiqquday bo‘lsa, oyim uni odatda sekingina chimchilab qo‘yardi. Bu gal ham birovga bildirmay asta o‘ymalab olgan edi, Metin jimib qoldi.

– Uyimiz torlik qilib qoldi, aylanay, – dedi Atamanning onasi oyimga zorlanib. – Xudoga shukur, obro‘yimiz joyida, hamma yo‘qlab kelaveradi. Chaqirmasak, keyin xafa bo‘lishadi. Odamning yuzi issiq bo‘larkan. Kelasi yil o‘g‘lonning tug‘ilgan kunini biron kattaroq restoranda o‘tkazmasak bo‘lmaydi. Xo‘jayinni ham ko‘ndirib qo‘ydim. Baraka topkur, bizning xo‘jayin hecham so‘zimni yerda qoldirmaydi, nima desam, shunga ko‘nadi.

Bu xotin erini xo‘jayin, Atamanni esa o‘g‘lon deb chaqirarkan.

– Bizning xo‘jayin shunaqa, hecham gapimni ikkita qilmaydilar. Xo‘sh, sizniki qanaqa, durustmi? Oyimning bu andishasiz gapga jahli chiqqanini yuzidan sezdim. – Xo‘jayin deganingiz kim u?

Atamanning onasi iljayib qo‘ydi:

– Xo‘jayin deb erga aytiladi-da, ovsin. Xo‘sh, u kishiyam gapga ko‘nadigan xilidanmilar?

– Uy ancha isib ketganga o‘xshaydimi? – dedi oyim gapni boshqa yoqqa burib.

– Ha, o‘g‘lonning tug‘ilgan kuni sharafiga ko‘mirni ayamay yoqdik. Batareyalar qizib ketdi shekilli... Xo‘jayinning o‘zlari yaxshi odamlar-u, ammo-lekin juda ko‘ngillari bo‘sh-da. O‘g‘lonimiz sharafiga batareyalar qizib tursin, deb tayinladilar. Ha, aytmoqchi, idoralarida ikki-uch sekretar qiz ishlaydi. Hech keragi yo‘q shuncha qizning. Erkak zoti shunaqa bo‘larkan. Birini olib biriga ursin bularni.

– Qani, dadangizdan bir xabar olinglar-chi, nima qilyapti ekan, – deb oyim men bilan Metinni chiqarib yubordi.

Erkaklar katta zalda o‘tirishgan ekan. Stol to‘la har xil noz-ne‘matlar. Atamanning otasi bilan gaplashib o‘tirgan dadam bizni ko‘riboq ensasi qotdi.

– Oyingning bir o‘zini tashlab kelibsanglar-da?! Metin o‘ylab-netib o‘tirmadi:

– O‘zlari shu yoqqa yubordilar-ku.

– Bular hazratlariga tegishlimi? – deb so‘radi Atamanning dadasi.

– Ha, shundoq.

– Umri bilan bergan bo‘lsin... Ha, nima deytgan edim? Esimga tushdi... Shu men ziqna odamni yomon ko‘raman. Men sizga aytsam, xotin zoti ziqna bo‘larkan... Masalan, bizning xotinni olib ko‘raylik. Bozordan apelsin oladigan bo‘lsa, ikki xilini tanlaydi. Biri yaxshisi-yu, biri yomon. Eng pachoq, eng arzon apelsinni ataylab xizmatkorlarga oladi. Ularga shunisi ham bo‘laverarmish. Ho‘v xotin, bu bema‘niligingni tashla, xizmatkor ham senga o‘xshagan odam, dasturxon hammaga bitta bo‘lishi kerak, deb kaminangiz toza nasihat qildi, bo‘lmadi. Xotin kishiga gap uqtirib bo‘lmas ekan. Bu ishing odamgarchilikdan emas, desam ham tushunmaydi. Ho‘v xotin, sen apelsindan o‘n qurush yulib qoladigan bo‘lsang, ro‘zg‘orga ikki yuz liralik zarar keltirishing mumkin. Chunki shu arzimagan narsa bilan xizmatkorning nafsoniyati og‘riydi, oxiri u idish-tovoq yuvayotganida ikki yuz lira turadigan chinni laganni paq etib tashlab yuboradi-da, qo‘limdan tushib ketdi, deb bahona qiladi. Ming marta aytdim bu gapni. Qani buning fahmi yetsa...

– Bor, oyingning oldiga jo‘nalaring! – haydab berdi dadam bizni.

Hammamiz toza zerikdik. Bolalarning qiy-chuvi joniga tegdi shekilli, mehmon ayollardan biri:

– Bola-chaqa bilan bir joyga hecham borish kerak emas... Quloqni qoqib, qo‘lga berishadi, – dedi yonidagi juvonga engashib.

Dadam:

– Ketaylik endi, bas, – deb shipshigan edi, oyim ko‘nmadi.

– Birpas o‘tiraylik... Darrov ketsak ayb bo‘ladi.

– Kaminangiz yo‘qsil bolalarga qo‘ldan kelgancha yordam berib keladi – dedi u dadamga qarab. – Har bayramda quruq qo‘ymayman... Buni qarang, shuni ham yozib chiqishibdi-ya...

Yosh bolalarni bir joyga to‘plashdi. Atamanga taqdim etilgan sovg‘a-salomalarni stolga terib qo‘yishdi. Xona dimiqib ketgan ekan, derazani ochib yuborishdi. Metin ikkimiz rosa terlagan ekanmiz, derazaga yaqinroq kelib turdik. Birpasda tumov bo‘ldik. Zotiljam shu yerdan boshlandi.

Dadam mezbonlardan ketishga ruxsat so‘ragan edi, Atamaning otasi javob bermadi.

– Bu qanaqasi? Ovqat pishsin, bir-ikki qadahdan o‘taylik, keyin ketarsizlar.

Dadam zarur ishi borligini aytib, uzr so‘radi. Ko‘chaga chiqdik.

– Ayb menda, kechirasan,– dedi oyim dadamning xunobi oshganini ko‘rib.– Bunaqa bo‘lishini bilmovdim. Oyisi hadeb chaqiraverganidan keyin va‘da berib qo‘ygan edim. Nima qilay gapini qaytarolmadim...

Ertasi kuni isitmam o‘ttiz to‘qqizga chiqdi.

Xatingda Hikmatning holi keyin nima kechdi, deb so‘ragan ekansan. Hikmat bir haftadan beri maktabda ko‘rinmaydi. Bechoraga nima bo‘ldiykin, bilmayman. Birortamiz ham uyini bilmas ekanmiz. Uning boshiga tushgan kulfat menga qattiq ta‘sir qildi. Shunga ko‘ra bu haqda xatning oxirida yozyapman.

Menga o‘xshab sen ham kechikib javob yozmassan, deb umid qilaman.

Zaynab Yolqir.

DONISHMAND

Zaynab!

Sengayam, ukanggayam salomatlik tilayman. Bundan keyin kasal bo‘lmanglar. Oying meni eslabdilar. Rahmat. Juda xursand bo‘ldim.

Atamanning tug‘ilgan kuni qanday o‘tganini juda chiroyli qilib ta‘riflabsan.

Bilasanmi, men shu vaqtga qadar biror marta ham tug'ilgan kunimni nishonlagan emasman. Bizning uyimizda bunaqa odat yo'q, qolaversa, men ham boshqalarning tug'ilgan kuniga bormayman. Rostini aytsam, umrimda bir marta shunaqa marosimda bo'lganman. O'shanda oyim bilan qarindoshimiznikiga mehmonga borgan edik. Qarindoshimizning qizi meni bir dugonasining tug'ilgan kuniga olib bordi. Mehmonga borganimizda ikkita qiziq voqea ro'y berdi. Hali-hali buni eslab yuraman.

Kelganlarning orasida bir shum bola bor ekan, o'sha ko'p mash-mashalarga sababchi bo'ldi. Bu bola shunaqayam bezori ekanki, uyni birpasda ag'dar-to'ntar qilib tashladi. Shumligining cheki yo'q ekan. Hamma o'tirgan edi, bir payt hojatxonaning eshigi ichkaridan gumburlab qoldi. O'tirganlar yugurib borishdi. Eshikni birov qulflab qo'yibdi. Qamalib qolgan ayol bir tomondan jonhola-tda eshikni gumbirlatib ursa, ikkinchi tomondan:

– Kimdir ustimdan qulflab ketibdi! Oching tezroq, – deb dod solardi.

Uy egalari gir aylanib kalitni qidirishdi.

– Mening o'g'lim qilgan bu ishni... O'g'ilchani topinglar, o'g'ilchani, – deydi zo'r berib baq-baqaloq pakana bir odam.

Hamma qidirish bilan ovora-yu, u bo'lsa og'zini ko'pirtirib arzandasini maqtaydi:

– Zang'ar juda o'tkir bola chiqdi-da, turgan-bitgani o't-a, o't... Meni aytdi deysiz, xonim afandimni ustidan qulflab ketgan ham o'sha.

Juvon hojatxona eshigini teshib yuboray deyapti-yu, buning bo'lsa jag'i tinmaydi.

– Ishqilib, ko'z tegmasin-u juda aqlli bola-da. Qo'liga kitob olganini bilmayman-u, ammo-lekin imtihondan o'tib ketaveradi. Kitobga bir qarasa bo'ldi, miyasiga yopishib qoladi. Yoshlik paytimda men ham shunaqa edim. Kitob o'qib o'tirmasdim. Otasiga tortgan bachchag'ar. O'rtoqlari kitobdan bosh ko'tarmaydi, nuqul o'qigani o'qigan. Bizning o'g'il kitob betini ko'rmaydi-yu, lekin sinfda ham qolmaydi. Aslida o'zim muk tushib dars qiladigan bolalarni yoqtirmayman...

Uydagilarning hammasi mana shu miyasi o'tkir bolani qidirish bilan ovora.

– Karavotning tagini qarab ko‘ringlar. Uyda hamisha karavotning tagiga bekinib olar edi, – deb qoldi bir payt baqaloq odam.

Uyning egasi uning aytganini qilib endi engashgan ham ediki, tepadan bir narsa taraq etib boshiga tushdi. Xayriyat, kalit ekan. Shu zahotiyoyq shkaf tepasidan bir bola o‘zini karavotga otdi.

– Ana, aytmadimmi, bu o‘shaning qiligi‘i deb. Aqli ko‘p-da, nuqul sho‘xlik qiladi.

Otasi suygan bezori o‘sha kuni hammaning joniga tegdi...

Ikkinchi bir voqeaning qahramoni – donishmandlik maktabini o‘tayotgan bola.

O‘sha kuni memonda bir bola bilan tanishdim. Ko‘zoynak taqib olgan chuvakkina ekan. Qo‘l berib so‘rashdik. Ismini so‘rasam, g‘ing demadi. Ham ko‘zdan, ham quloqdan qolgan bo‘lsa kerak, deb o‘yladim. Balandroq ovoz bilan savolni qaytardim. Xuddi nozik masalani yechib berayotgan odamday o‘ylanib qoldi, anchadan keyin zo‘rg‘a ismini aytdi. Men nechanchi sinfda o‘qishini so‘radim. Bu gal ham rosa o‘ylab, keyin javob berdi. O‘zicha biror gap aytmaydi-yu, lekin savol bersang, javob olguncha xunob bo‘lib ketasan. Birpas gaplashib, yuragim siqilib ketdi, yonidan sekin jilvordim. – Bu bolang ovsarga o‘xshaydi, – dedim meni bu yerga olib kelgan qarindoshimga.

Qarindoshim kulib yubordi.

– Bu nima deganing. Axir otasi uni donishmand qilmoqchi-ku. Gapga uning o‘rtog‘i aralashdi.

– Maktabda hamma uni kichik donishmand deb chaqiradi.

– Iya, ismini so‘rasang, topolmay anqayib turadi-yu, bu qanaqa donishmand bo‘ldi?

– Hamma gap shunda emish. Donishmandlar sukut saqlab turishi kerak ekan. Otasi aytibdi. Birov isming nima deb so‘rasayam darhol javob berma, picha o‘ylab ol, donolar: “Oldin o‘yla, keyin so‘yla”, deyishgan deb uqtiribdi.

Qizlar bu kichkina donishmandni menga rosa ta‘riflab berishdi. Aytishlaricha, uning otasi ancha bama‘ni odam emish. Ko‘p yil zahmat chekib dunyoda o‘tgan jamiki donishmandlarning tarjimai holini o‘rganib chiqibdi. Shundan keyin unda donishmand bolaning otasi bo‘lish havasi uyg‘onibdi. Uzoq yillik tadqiqot ishlaridan

ma'lum bo'lishicha, ko'p donishmandlar otalari qartayib qolganda dunyoga kelgan ekanlar. O'ylab qo'ygan niyatini amalga oshirish uchun u ham sochiga oq tushib, yoshi anchaga borib qolgandan keyin uylanibdi.

– Bu gaplarni sizga kim aytdi? Donishmandning o'zimi? – hayron bo'lib so'radim.

Ma'lum bo'lishicha, bundan butun mahalla xabardor ekan. Buni qizlar kattalardan eshitishibdi.

Bo'lg'usi donishmandning otasi uylanishga uylanibdi-yu, lekin ancha vaqt farzand ko'rolmay yuribdi. Boyoqish donishmandning otasi deb nom chiqarish ishtiyoqida keragidan ortiq qarib qolgan ekanmi, xullas, farzand hasratida ko'p kuyunib yuribdi. Oxiri, kunlardan birida xotini boshqorong'i bo'lganini aytibdi. Endi u: "Ishqilib, bola zaif tug'ilsin", deb iltijo qiladigan bo'libdi. Nega deganda, aksariyat donishmandlar nimjon chaqaloqlardan yetishib chiqqan ekan. Xotinning ko'zi yoribdi. Tilab olgan chaqalog'i shunaqayam nimjon ekanki, uning tirik qolishiga hech kimning ko'zi yetmabdi. Haytovur, bola o'lmay qopti. Qadim zamonlarda bir donishmand shoir o'tgan ekan. Qalin bir kitobda naql etilishicha, o'sha zukko shoir juda yoshligida ona sutidan mahrum bo'lgan ekan. Donishmand bolaning otasi shu kitobni topib o'qigach, bir oylik chaqaloqni ona ko'ragidan ajratib olibdi. Bola bir yoshida belanchakdan yiqilib, ko'zi shikastlangan ekan, otasi bag'oyat xursand bo'libdi. Sababi – allaqaysi bir donishmand ham g'ilay o'tgan ekan. Endi uning yagona tilagi qolibdi. Ishqilib, o'g'limning bo'yi o'smasin, deb oh-voh chekib yurganmish. Zotan, uning bilishicha, donishmand xalqi aksariyat past bo'yli bo'lar ekan.

Shu gaplardan keyin men bu bola nima uchun o'zining ismini-yam darrov aytib berolmasligiga tushundim. Nazarimda, u sukut saqlab javob berishdan ko'ra, ko'proq otini eslashga harakat qiladiganga o'xshaydi.

Hikmat maktabga kelmay qo'yganini eshitib, qattiq xafa bo'ldim. Bechora qizning ahvoli nima kechdiyin?

Kecha maktabda bizni emlab ketishdi. Shuning uchun bugun darsga bormadim. Hozir xatni qutiga tashlab kelaman. Keyin arif-

metikaga o'tiraman. O'qituvchimiz uyga ancha vazifa bergan edi. Chap qo'lim rosa og'riyapti. Hatto qimirlatolmayman.

Omon bo'l, Zaynab. Senga hamisha muvaffaqiyat tilayman.
Ahmad Tarbay.

Toma-toma sel bo'lur

Qardoshim Ahmad!

Tunov kuni xatingni, undan bir kun oldin esa yangi yil tabrigingni oldim. Har ikkisi uchun ko'p rahmat. Yangi yildan bir kun oldin men ham senga tabrik xati yuborgan edim. Har holda borib yetgan bo'lsa kerak. Lekin sen tabrikni juda boplabsan. Rasmlaring biram chiroyli chiqibdiki. Mening esimga ham kelmovdi bu narsa. Kelganidayam baribir senchalik chizolmasdim. Rasmlaringni sinfdagi bolalarga ko'rsatdim. Hamma qoyil qoldi.

Yangi yilning birinchi kuni bizning uyda yangi yil kechasidan ham zavqli bo'ldi... Boshidan gapirib bersam ham arziydi.

Dadam bilan oyim reja bilan, tejab-tergab ro'zg'or qiladigan odamlar. Ammo bu ziqnalik emas. Ularning maqsadi – ko'rpaga qarab oyoq uzatish. Shuning uchun har narsani avaylash, ortiqcha chiqimga yo'l qo'ymaslik kerak, deb bizga nasihat qilishadi. Ma-bodo stolda avtoruchkam qolib ketguday bo'lsa, dadam:

– Avtoruchkani ochiq tashlab ketma, siyohi qurib qoladi. Yerga tushsa, perosi sinadi. Keyin yangisini olishga to'g'ri keladi. Chiqim ko'payadi. Odam degan har narsada tejog'li bo'lishi kerak, – deb qulog'imga quyadi.

Ukam daftarning bir tomoniga yozib, ikkinchisini bo'sh qoldirsa yoki bir-ikki betini tashlab ketsa, o'sha kuni oyimdan rosa gap eshitadi.

– Bunaqa zararkunanda bo'lma, o'g'lim. Axir toma-toma ko'l bo'lur, degan gap bor. Har kuni bir betdan qoldirib ketaversang, bir yilda qalin bir daftar bo'ladi-ya. Shunday oppoq daftarni tashlagani qandoq ko'zing qiyadi?

Metin juda ko'p qalam yo'qotadi.

– Qalam sotib olaverish jonimga tegdi, nuqul yo'qotganing yo'qotgan-a, – deb nolib qoladi oyim.

To'g'ri, tejog'liq ish – bejog'liq, degan gap bor. Ammo haddan oshib ketsa ham bo'lmas ekan.

Ayniqsa buvimning gapi jonimdan o'tib ketadi. Ikki gapning birida u kishi:

– Saqlasang – ming kunlik, saqlamasang – bir kunlik, deganlar, otin qizim. Toma-toma ko'l bo'lur, deyishadi axir, – deb nasihat o'qiydilar.

Bir kuni buvamiz ukam ikkovimizga pul yig'adigan quticha olib keldilar.

– Shu narsa esingizda bo'lsinki, oz-ozdan ko'p bo'ladi. Ota-bobalarimiz toma-toma ko'l bo'lur, deb aytishgan. Qani, toma-toma nima bo'larkan?

Buvamning odati shu: nuqul bir nima desa, darrov qaytarib so'raydi.

– Ko'l bo'larkan, buva.

– Ha, barakalla, gap degan bundoq bo'пти.

Shu maqolni eshitsam ko'nglim ayniydigan bo'lib qoldi. Xudoning bergan kuni uni ming martalab takrorlashadi.

Yangi yil kechasi dadam bilan oyim kazinoga boradigan bo'lishdi. Ilgarilari yangi yilni hammamiz uyda birga kutib olardik, bu yil sal boshqacharoq bo'ldi.

Dadamning o'rtoqlari kazinodan ilgariroq joy olib qo'yishgan ekan, kechga yaqin ketishdi. Lekin dadam an'anani buzmad. Hammamiz bir dasturxonda o'tirib ovqat qildik, rosa o'ynab-kuldik. Ular anchadan keyin turishdi. Kazinoga opamni ham olib ketishdi. Biz buvamlar bilan qoldik. Bilgan o'yinlarimizni o'ynadik. Loto ham o'ynadik. Ammo buvam hecham yutolmadi. O'yin paytida mudrab o'tirgani unga xalal berdi chamamda.

Yarim kechaga yaqin o'ringa kirib yotdik.

Bir payt uyg'onib qarasam, uy jimjit. Tiq etgan ovoz yo'q. Haliyam kelishmapti-da, deb o'yladim.

Anchagacha ko'zimni ochib yotdim. Qorong'ida Metinning sharpasi ko'rindi. – Bularga nima bo'lgan o'zi? – dedi u oldimga kelib.

– Ha, nima qipti?

– Buyoqqa yur, ko'rasan.

O'rnimdan turib, narigi xonaga chiqdim. Buvam bilan buvim ketib qolishgan ekan. Bundoq qarasam, opam divanda ust kiyimi bilan cho'zilib yotibdi. Bo'ynida rang-barang qog'oz tasmalar. Yerdagi gilamda ag'anab yotgan dadam yuziga maska taqib olibdi. Qog'oz shapkani boshiga emas, oyog'iga kiyibdi. Faqatgina oyim joyiga borib yotgan ekan. Ammo kiyimlari sochilib yotibdi. Bir poy paypog'ini koridorda, ikkinchisini yonida ko'rdim.

Oyimning ustini yopib qo'ydim. Opamni arang turg'azib, joyiga yotqizdik. Lekin dadamni uyg'otib bo'lmadi.

Vaqt peshindan og'ib qolgan edi, ular sal g'imirlab qolishdi. Eng avval oyim o'ziga keldi. Keyin u dadamni uyg'otdi. Oxiri opam o'rnidan turdi. Bo'ynidagi marjoni yo'qmish. Hech qayerdan topolmadi. Kechasi biror yerda yo'qotganga o'xshaydi.

Gap-so'zdan bildimki, kazinoda oyim bilan dadam omadlarini sinab ko'rmoqchi bo'lishibdi. Talay pul yutqazishibdi.

– Oyning oxirigacha nima yeymiz endi? – tashvishlanib so'radi oyim.

– Idoradan qarz so'rayman, boshqa iloj yo'q, – javob berdi dadam.

Saldan keyin buvam bilan buvim kirib kelishdi.

– Qalay, yangi yilni yaxshi kutib oldinglarmi? – ko'ngil so'radi buvim.

– Ta'zirimni yedim, endi hecham unaqa joylarga bormayman.

Oyim gapini tugatib, Metin ikkovimizni bir chekkaga imlab chaqirdi.

– Qancha pullaring bor, menga berib turinglar, ertaga qaytib beraman.

Yig'ib yurgan pulimizni keltirib berdik.

Shu orada eshik taqillab qoldi. Qo'shnimizning qizi Nurton ekan. Qo'lida bir parcha qog'oz. Dadamga ekan. Xatni olib, uyga kirdim. Dadasi yozibdi. Shu satrlarga ko'zim tushdi: "Do'stim, kechagi voqea o'zingga ma'lum. Yonimda sariq chaqa ham qolmabdi. Uyga qandoq kelganimni bilmayman. Har qalay, sizlar olib kelgan bo'lsangiz kerak. Puldan qalaysan? Yuz lira kerak. Rahmat".

Xatni dadamga uzatdim. Dadam xatni o'qigach, oyim bilan shivirlashib oldi. Mazmuni, ular pulimiz yo'qligini bildirgilari kelmadi. Bu gal opamning qutichasi ish berdi. Dadam bilan oyim

ko'zimizni shamg'alat qilib opamga bir nima deyishdi. Keyin opam olib kelgan qutichani ochib, ichidan chiqqan bor pulni Metindan berib yuborishdi.

Metin dars qilmoqchi bo'lgan edi, yana qalamini topolmadi. Yo'qotib qo'yganga o'xshaydi. Buni eshitib, oyim ko'pirib ketdi:

– Qanaqa ovsar bolasan o'zi! Nuqul qalam yo'qotganing yo'qotgan-a? Bundoq avaylab tutsang bo'lmaydimi! Hadeb senga qalam olib beraveramanmi?

Buvamning nasihati boshlandi.

– Saqlasang – ming kunlik, saqlamasang – bir kunlik, o'g'lim. Xo'sh, saqlamasang nima?

– Bir kunlik, buva!

– Ha, barakallo! Toma-toma ko'l bo'lur. Nima bo'lur?

Metindan oldin men javob berdim.

– Hech narsa. Ko'l bo'lmaydi.

– Nega endi? Nimaga ko'l bo'lmas ekan?

– Bo'lmaydi, buvajon.

– Iya, nega bo'lmas ekan? – qovog'ini uyub so'radi buvam.

– Chunki ko'l bo'lishi uchun o'sha joy sal chuqurroq bo'lishi kerak. Agar suv turmaydigan tep-tekis joy bo'lsa...

– Ha, nima bo'larkan?

– Suv sharillab oqib ketadi. Sel bo'ladi...

Buvam menga bir xo'mrayib qo'ydi.

Uyimizda yangi yil shunday boshlandi. Endi oyim bilan dadam yangi yilni boshqa joyda kutib olmaydigan bo'lishdi.

Xo'sh, seniki qalay bo'ldi?

Yangi yilda senga baxt-saodat, o'qishingda muvaffaqiyatlar ti-layman.

Zaynab Yolqir.

Boshlanishi chakki emas

Zaynab!

Yangi yil bilan tabriklab yozgan xatingni olganimga ko'p bo'ldi. Rahmat.

Yangi yilni biz katta amakimlarnikida kutib oldik. Uylari juda keng. Hamma amakilarim shu yerga yig'ilishdi.

Men har kuni erta yotishga o'rganib qolganim uchun yangi yil kechasi uzoq o'tirolmadim. Soat o'n ikkidan keyin ko'zim yumilib ketaverdi. Radio eshitib o'tirib uxlab qolibman.

Ertasi kuni odatdagidek o'tdi. Biror yangilik bo'lgani yo'q. Lekin shuni bilib qo'yki, yangi yilning birinchi kuni siznikida ro'y bergan voqea bizning uyda tez-tez bo'lib turadi. Dadam ko'chada pul sarflagan kuni uyda juda qurumsoq bo'lib qoladi.

Ba'zi kunlari u ko'chadan to'yib keladi. Shunaqa paytlarda suv ichayotganimni ko'rib qolsa, darrov:

– Qaynagan suvni isrof qilma. Stakanga o'zing ichadiganingni quy, tagida qolmasin, – deb tanbeh beradi.

Holbuki, stakaning tagida bir-ikki qultum suv qolgan bo'ladi. Dadam isrofdan qo'rqqani uchun qolgan suvni guldonga to'kadi. Shunday kezlarda dadam o'z hisobiga oshna-og'aynilarini yaxshilab mehmon qilganini bilib olaman.

– Shuncha pastani uvol qilib nima qilasan?! O'zingga loyig'ini olsang bo'lmaydimi?– deb o'dag'aylaydi dadam tish yuvayotgan bo'lsam. Bilamanki, u kecha yana ziyofatga tushibdi.

Ba'zan dadam biror o'rog'liq narsa olib kelganida sabrim chidamay kanopini uzmoqchi bo'laman. Shunda u:

– Shoshma, kanopni sekin yechib ol. Biror joyga olib qo'y, kuningga yaraydi, – deb qoladi. Yana bilamanki, dadamning bugun ham ko'chada sarfi katta bo'lgan.

Dadamning qiziq odati bor – og'aynilari bilan biror yerda o'tirib qolsa, nuqul pulni o'zi to'lagisi keladi. Buni necha marta o'z ko'zim bilan ko'rganman. “Cho'ntakni kovlamang, qo'ying, xafa bo'laman... Mana menda bor”, deb turib oladi.

Ammo ertasiga uyda tamoman o'zgarib qoladi.

– Eski gazetalarni yirtmasdan olib qo'yinglar. Biron narsaga yarab qoladi. Qolaversa, yig'ib yursangiz keyin sotishingiz ham mumkin. Juda bo'lmasa pechkaga yoqsangiz, uyni isitadi.

“Toma-toma ko'l bo'lur” degan maqol sizlarnikida ko'p ishlatilar ekan. Bizning uyimizda “O'zingda bo'lsa, kuningga yarar” degani tildan tushmay keladi.

Shunisi ham borki, ko'cha-ko'yda pulini sovurib kelmagan kunlari dadamning qo'li ochiq bo'ladi. Yangi yil kechasidayam, ertasigayam shunaqa bo'ldi. Dadam yangi yilda menga akvarel bo'yoq olib berdilar. Fevralda ikki haftaga kanikulga chiqamiz. Shunda mazza qilib surat chizaman.

Yangi yilda butun uy ichingiz bilan hammangizga baxt-saodat tilayman.

Ahmad Tarbay.

Ivirsiq qiz

Aziz sifndoshim Ahmad!

Avvalambor senga Hikmatdan gapiray. Hikmat darsga qatnay boshladi. Ota-onasi yana yarashib olishibdi. Boyoqish juda xursand bundan.

Senga yana bir yangilik aytmoqchiman. Menga yozgan hamma xatlaringni yig'ib kelayotgan edim, ammo har yer-har yerda tartibsiz sochilib yotardi. Kecha hammasini tartibga soldim. Yozgan kunlaringga qarab oldinma-keyin qilib chiqdim. Yaxshi bo'ldi. Bu narsa sira xayolimda yo'q edi, bir gap bilan shu ishni qildim. Mana, eshit, bir boshdan gapirib beraman.

Uyda hammasi meni pala-partish ish qilasan, narsalaring doim ivirsib yotadi, deb koyishadi. Holbuki men qo'ygan narsasini topolmay yuradigan, besarishta odamni yomon ko'raman. Demak, yomon ko'rgan odamim o'zim ekanman-da.

Yakshanba kuni erta bilan uy daftarimni topolmay xunob bo'lgan edim, oyimdan rosa gap eshitib oldim.

– Nimaga bunaqa merovsan-a, qizim? Doim bir nimang yo'qolib qoladi-ya... Es-hushingni yig'ib yursang bo'lmaydimi?!

Oyimning yoniga dadam qo'shildi. Buvam bilan buvim kelgan edi, ular ham pala-partishligimni yuzimga solishdi. Opamga-ku Xudo berdi – kelgan joyidan u ilib ketdi. Hammalari meni talab ketishdi. Jonimga ora kirgan birgina Metin bo'ldi.

– Bu uyda odam o'zini ham yo'qotib qo'yishi hech gap emas, – dedi u meni yupatib.

Hammalari menga yopishganiga rosa xo‘rligim keldi. Alamdan nima qilishimni bilmay xonamga kirib, bir chekkadan yig‘ishtirishga tushdim. Stol ustini, kitob javonlarini tartibga soldim, buyumlarni joy-joyiga qo‘yib chiqdim. Narsalarimni yig‘ishtirayotib, uydan labga surtadigan pomada, har xil otkritka, bir poy paypoq topib oldim. Hammasini ularning oldiga olib chiqdim. Haliyam mening g‘iybatimni qilib o‘tirishgan ekan.

– Manavi paypoq kimniki? Tortmadan chiqdi, – deb paypoqni irg‘itdim.

– Iya, kecha qidirib yurgan eding-ku buni, – dedi oyim dadamga qarab.

– Xo‘sh, pomada kimga qarashli?

– Qayerda ekan? Qidirmagan joyim qolmadi.

– Allakim stolimga qo‘yib ketibdi.

– Kecha o‘sha yerda unutgan ekanman-da, – deb kuldi oyim.

Otkritkaga navbat keldi.

– Bu kimniki bo‘ldi?

Opam lavlagidek qizarib ketdi.

– Qayerdan topding?

– Kimdir kitoblarimning ichiga yashirib qo‘yibdi. Orqasidagi yozuvini o‘qiganim yo‘q.

Endi o‘tirib dars qilay degan edim, ruchkamni qo‘ygan joyimdan topolmadim. Hammayoqni qarab chiqdim, yo‘q.

– Yana nima yo‘qotding? – zarda bilan so‘radi oyim.

– Ruchkamni ko‘rmadingizmi?

– Ruchka oshi ichasanmi o‘zi? Nuqul ruchka yo‘qotganing yo‘qotgan-a, qizim...

Oyim diydiyosini boshlab yubordi.

– Hoy qiz, bu merovliging qachon qoladi-a? – dedi buvim oyimning yoniga qo‘shilib.

– Pala-partish bo‘lma, hamma narsang saranjom bo‘lsin, qo‘ygan joyingni bilib yur, deb ming marta aytaman senga. Bu quloqqa gap kiradimi o‘zi? Dadamdan eshitgan gapim bu.

Meni kalaka qilish uchun opamga bahona topildi.

– Ma, menikida yozib tur. Ko‘zingga qara, tag‘in buniyam yo‘qotib yurma!

Opam ruchkani olib berish uchun ichkari kirib ketdi. Birpasdan keyin uning:

– Kim oldi ruchkamni? Hozirgina shu yerda edi-ya, – degan ovozi keldi.

Buvim boshimni silab, yotig‘i bilan nasihat qildi:

– Endi o‘zingga qarab yurgin, Zaynab qizim. Bo‘ying cho‘zilib qoldi. Hademay biror uyning bekasi bo‘lasan. Qalam-daftar yo‘qotib yursang endi uyat bo‘ladi. Qiz bola degan saranjom-sarishtali bo‘lishi kerak.

– Avlodimizda merov yo‘q edi, hayronman, bu kimga tortdikin, – deb luqma tashladi oyim.

Har kuni bo‘ladigan gap shu. Eshitaverib qulog‘im pishib ketgan.

Men bularning ichida eng ko‘p buvamdan hayiqib turaman. O‘zi iste’foga chiqqan polkovnik, juda badjahl odam. Oyim hali-hali buvamning yuziga tik qarayolmaydi. Hatto dadam ham uning oldida ancha muloyim bo‘lib qoladi.

– Hayotda kimki rejali bo‘lsa, o‘sha yutadi.

Buvamning odatini senga gapirib bergan edim.

Aytgan gapini darrov qaytarib so‘raydi.

– Xo‘sh, kim yutarkan?

– Rejali odam, buva, – deb javob berdim.

– Barakallo... Har narsa ma’lum bir joyda turishi kerak. Qayerda turishi kerak ekan?

– Ma’lum bir joyda.

– Barakallo. Toki kerak bo‘lib qolganida topish oson bo‘lsin. Xo‘sh, nima ekan?

– Toki kerak bo‘lib qolganida topish oson boisin.

Buvamning har bir gapni qaytarib so‘rash odati armiyadan qolgan ekan. Dadam shunday degan.

– Juda to‘g‘ri gap bu, – buvanga yuzlanib dedi dadam. – Men ham shundayman. Qaysi cho‘ntakda nima borligini ko‘zimni yumib aytib beraman. Yonimda nimaiki olib yursam, hammasining joyi aniq. Shunga odatlanganman. Ro‘molchami, zajigalkami, hamyonmi – hammasining o‘z joyi bor.

– Ofarin, xuddi shunday bo‘lishi kerak, – dedi buvam uning gapini ma’qullab.

Dadam sarishtaligini Metin bilan menga bir ko'rsatib qo'ymoqchi bo'ldi.

Dadam o'rnidan turib, ko'zini chirt yumib oldi.

– Ko'ringlar, ko'zimni yumdim. Hozir qayerda nima turishini aytib beraman. Nimchamning chap cho'ntagida zajigalka bo'lishi kerak. Mana, olaman!

Dadam cho'ntakka qo'lini solib, zajigalkani olmoqchi bo'ldiyu, lekin topolmadi. Rosa qidirgani bilan zajigalka chiqmadi.

– Qiziq... Qayoqda qoldiykin-a...

Zajigalka topilmagach, dadam beburd bo'lmaslik uchun bosh-qasiga o'tdi.

– Masalan, avtoruchka deylik. Qayerda turishini yoddan bilaman. Hamisha kastumning ichki cho'ntagida, chap tomonda turadi. Ishonmasangiz, mana, ko'rib qo'yinglar.

Cho'ntakdan avtoruchkaning o'rniga termometr chiqdi.

Dadam, "mana, aytmadimmi!" deb ko'zini ochib qaragan edi, termometrni ko'rib o'ziyam rosa hayron bo'ldi. Noiloj iljaygan bo'ldi.

– Tunov kuni Metinning isitmasini o'lgagan edim. Shoshi-linchda cho'ntakka solib ketavergan ekanman-da... Ha, mayli. Unisi bo'lmasa, bunisi. Yon daftarim hamisha chap tomonda turadi. Ishonmasangiz, mana, ko'rib qo'yinglar.

Dadam ko'zini yumib, daftarchani qidira ketdi.

– Chap cho'ntagim qani o'zi, oyisi?

– Bu kastumni usta ag'darib bergan edi-ku... Chap cho'ntak o'ng tomonga o'tib qolgan bo'lishi kerak.

Yon daftarcha oyim aytgan joydan ham chiqmadi. Dadam o'ng cho'ntagidan bir g'altak oldi.

– Dadangizning yon daftarchasi qayerda turishini endi bilib olдингizmi, bolalar? – dedi buvam kesatib.

Bizning o'rnimizga javobni oyim berdi:

– Esim qursin... Kecha ertalab kastumni tikib qo'yuvdim. Astari so'kilgan ekan. Cho'ntakda ipi qolib ketibdi, bilmabman.

Dadam juda o'sal bo'ldi, xunobi oshdi. Biror nima bilan o'zini oqlamoqchi bo'lib yana cho'ntaklarini kovlashtirayotgan edi, buvam:

– Ha, namuncha kovlashtirasan, tuya yo‘qotdingmi? – dep piching qildi.

Buvam qotib-qotib kuldi. Bir payt uni yo‘tal tutdi.

– Paltoda ro‘molcha bor edi, olib beringlar. O‘ng tomondagi cho‘ntakda, – deb buyurdi buvam qattiq yo‘talarkan.

Yugurib borib paltoni qaradim. Ro‘molcha ko‘rinmadi.

– Aytgan joyingizda yo‘q-ku, buva!

– Bo‘lmagan gap... Qani buyoqqa olib kel-chi paltoni... Qirq yildan beri shu yerda turadi ro‘molcham...

Paltoni keltirib berdim. Buvam ro‘molchani topolmagach:

– Birov olganga o‘xshaydi, – deb xo‘mraydi.

Oyim yugurib borib narigi xonadan yangi ro‘molcha olib chiqdi, buvamga sezdirmay uni sekingina paltoning o‘ng cho‘ntagiga solib qo‘ydi.

– Hah, turgan ekan-ku! Shu yerda bo‘lishi kerak deb aytmadimmi sizga!

Yo‘tal tindi. Buvam yon-verini timirskilab, yana nimanidir qidirishga tushdi. Topolmagach, darg‘azab bo‘ldi:

– Sigaretim qani? Hozirgina cho‘ntagimda turuvdi. Kim oldi o‘zi? Darhol topib beringlar!

Buvamizni ortiqcha xunob qilmaslik uchun sigaretni izlay ketdik. Shu orada uyga mehmonlar keldi. Er-xotin qo‘shnilar ekan. Yelib-yugurganimizni ko‘rib, ular ham ishga tushib ketishdi. Hamma zir yugurib, buvamning sigaretini qidiriyapti-yu, u bo‘lsa dam-badam:

– Obbo lapashanglar-ey! Tezroq bo‘lsalaring-chi, namuncha imillaysanlar-a! – deb zarda qiladi.

– Hozircha shundan chekib tura qoling, – dedi mehmon sigaretini tutib.

Gapirib baloga qoldi. Buvamning qoni qaynab ketdi.

– Hozir o‘zimirni topib berasanlar! – deb uyni boshiga ko‘taradi. Metin ichkaridan bir juft paypoq ko‘tarib chiqdi.

– Kimniki bu?

– Voy, qayerdan topding? Qidirmagan joyim qolmovdi-ku? – hayron bo‘ldi oyim.

– Buvamning sigaretini qidirib yursam, xolodilnikning ustidan chiqib qoldi.

G'ir etib do'kondan boshqa sigaret olib kelish ham mumkin edi-ku, ammo buvamga ichidagidan ko'ra uning metall qutisi muhimroq edi. Bir tomondan, qidirganimiz yaxshi bo'ldi. Sigaret bahonasi bilan o'zimiz yo'qotib yurgan ko'p narsalarni topib oldik.

Mehmonga kelgan xonimning tagidan bir parcha qog'oz chiqdi.

– Iya, radioning qog'ozi-ku, – deb yubordi dadam. – Bir oydan buyon topolmay yuruvdim.

Dadam qidirgan avtoruchka tarelkalarning orasidan chiqdi. Kimdir yanglishib pichoqni axlat idishiga tashlab yuboribdi.

Xullas, ancha-muncha narsalarni topib, ega-egasiga qaytarib berdik.

– I-ye, buni qarangiar, kimdir sigaretni tagimga qo'yib ketibdi-ya! Qaysi bir g'irromning ishi bu! – deb qoldi bir payt buvam.

Bundoq qarasak, buvam tushmagur bizni rosa ovora qilib qo'yib, sigaretini o'zi bemalol tagiga bosib o'tirgan ekan.

Hech kim indamadi.

Xullas, o'sha kuni eshitgan gaplarim menga alam qildi. Zarda ustida xonani yig'ishtirib chiqdim. Chindan ham uyga ancha qaramay qo'ygan ekanman. Endi ivirsiq qiz degan nomdan qutulmoqchiman. Sendan olgan xatlarim ham to'zg'ib yotgan ekan, ancha tartibga solib qo'ydim. Hammasini papkaga joyladim.

Eski sinfdoshlar ichida faqat sen menga muntazam xat yozib turibsan. Mine ham onda-sonda yozib turadi. Damir bilan Yashardan bir marta xat oldim. Hammalariga javob yozib yubordim. Tez-tez xat yozib tur. Kelishdikmi?

Senga muvaffaqiyatlar tilab qoluvchi:

Zaynab Yolqir.

Ayb bo'ladi

Istanbul, 11-yanvar, 1964-yil.

Aziz do'stim Zaynab!

Sen bilan to'rt yil birga o'qiganmiz. Seni sinfimizning eng saranjom-sarishta qizlaridan deb bilardik. Shuning uchun seni ivir-

siq deyishganini eshitib, juda hayron bo'ldim. Uyda menga laqab qo'yib olishgan. Nuqul lapashang deyishadi. Ammo buning tagida jon bor. Dasturxonga o'tirsam, albatta choy to'kmasdan turmayman. Nechog'liq urinmay, baribir choyim to'kilib ketaveradi.

Oying nuqul Metinga tilingni kesib olaman, deb po'pisa qilishini qaysi bir xatingdayam yozgan eding. Hamma onalar shunaqa ekan. Mening oyim ham Fato'sh degan singlimni hamisha shunaqa qo'rqitadi. Singlim hali yosh, ikki yildan keyin maktabga boradi. Bu narsa o'zimning ham boshimdan o'tgan. Menga ham oyim tilingni kesib olaman, deb dag'dag'a qilardi. Ammo tilim joyida turibdi.

Yaqinda Fato'sh yomon bir qiliq ko'rsatdi. Oyim uni rosa urishdi, tilingni kesib olaman, deb po'pisa qildi. Lekin bu gal chindan ham Fato'shning tili uzayib qolgan ekan. Mana, eshit voqeani.

Dadamning qiziq odati bor – har ikki gapning birida “ho'v”, “voy zang'ar-ey!” degan bo'lmag'ur so'zlarni ishlatib turadi. Fato'sh bo'lsa naq to'tining o'zi, kimdan nimani eshitsa, darrov shuni qaytaradi. U: “Ho'v falonchi”, “voy zang'ar-ey!” deb chuldirab qolsa, uydagilar o'zlarida yo'q suyunib ketishadi. Keyin uni: “Namuncha tili shirin-a. Xuddi katta odamga o'xshab gapiradi-ya”, deb erkalashadi.

Tunov kuni bir qo'shni amakimiz biznikiga chiquvdi. O'zi juda qiziqchi odam. Shunaqayam gapni boplaydiki, eshitsang, qotib-qotib kulasan. Fato'shni aytmay-sanmi, nuqul qiqir-qiqir kuladi. Aslida bo'layotgan gap-so'z bilan ishi yo'g'u kim kulsa o'shanga qo'shilib qiqirlaydi. Endi kulgining boisini aytib beray.

Qo'shni amaki ishlaydigan idoraga allaqaysi mamlakatdan bir mutaxassis kelgan ekan. O'zi nemismish. O'sha nemis bir kuni qo'shnimizni to'xtatib:

– Sizning yurtingizda “ho'v” degan so'z ko'p ishlatilarkan. Odamlar bir-birini shu so'z bilan chaqirisharkan. Bu nima degani o'zi, juda qiziqib qoldim. Kimdan so'ramay, qoniqarli javob ololmadim, – debdi.

Ko'zoynakli qo'shnimiz bu gapni eshitib, nima qilishini bilmay qolibdi. Agar rostini aytadigan bo'lsa, ajnabiy odam ustimizdan kulib ketishi mumkin. O'ylab-o'ylab oxiri bir yo'l topibdi.

– Juda to‘g‘ri fahmlabsiz, janob,– debdi unga qarab qo‘shnimiz,– haqiqatan ham “ho‘v”ni ko‘p ishlatamiz. Bizda taomil shunday. Dehqonlar ham, ishchi va xizmatchilar ham shunga odatlangan. Uning asl ma‘nosi “muhtaram” demakdir. Bizlar bir-birimizga murojaat qilganimizda ismning oldiga shu so‘zni qo‘shib aytamiz.

Oradan besh-olti kun o‘tgan ekan, o‘sha idora rahbarlarining katta majlisi chaqirilibdi. Kanon degan odam bosh direktor ekan, majlisni o‘sha olib boribdi. Nemis mutaxassisi shu yig‘inda nutq so‘zlabdi, majlis ahlining ruhini ko‘tarish maqsadida gap orasida shu yerda o‘rgangan bir-ikkita turkcha so‘zlarni ham qis-tirib o‘tibdi. Mehmon nutqining eng nozik joyiga kelgan ekan, bosh direktorga qarab: “Ho‘v Kanonbey!” deb yuboribdi. Hamma xijolatdan yerga qarabdi. Nemis nutqining oxirigacha juda ko‘p marta Kanonbeyni tilga olibdi. Har gal o‘zi bilgan o‘sha “muhtaram” so‘zini qo‘shib aytarmish. Kanonbeyning bo‘ladigani bo‘libdi-yu, ammo tishinitishiga qo‘yib o‘tiraveribdi. Odamlar piqir-piqir ku-lisharmish. Shu-shu Kanonbey “ho‘v” degan laqabni o‘rttirgan ekan.

Ko‘zoynakli qo‘shnimiz buni shunaqayam o‘xshatib gapirib berdiki, kulaverib ichagimiz uzildi. Ayniqsa, Fato‘sh bir qop semirib ketdi.

Dadam boshqa bir qiziq voqeani gapirib berdi.

Ularning fabrikasiga yangi asbob-uskunalar kelibdi.

Bularni o‘rnatish uchun Amerikadan mutaxassis chaqirishibdi. Amerikalik bundoq razm solib qarasa, fabrikadagi odamlar bir so‘zni juda ko‘p ishlatisharmish. U hayron bo‘lib buning ma‘nosini dadamdan so‘rabdi. Dadam u nimani so‘raganini bizga gapirib berdi. Anchayin bemaza so‘z. Maktab bolalari ham ko‘p ishlatadi uni. Endi tushungandirsan?

Dadam fabrikada bosh usta bo‘lib ishlaydi, shuning uchun ochig‘ini aytishni o‘ziga ep ko‘rmabdi.

Qolaversa, ingliz tilida buning nima deyilishini ham bilmas ekan. Shuning uchun dadam unga:

– Buning ma‘nosi rahmat, ya‘ni “tenkyu” degani, – deb tushuntiribdi.

Buni eshitib, amerikalik injener hayratdan yoqasini ushlabdi.

– Ana xolos, – debdi u qoyil qolib, – sizlar g‘oyat sertakalluf xalq ekansiz. Biz bu borada xitoylar bilan inglizlarning oldiga tushadigan xalq yo‘q, deb o‘ylab yurardik. Chunki ular arzimagan nar-saga ham minnatdorchilik bildirishadi. Ammo sizlar ulardan o‘tib ketibsiz. Men juda ko‘p mamlakatlarda bo‘lganman, lekin sizcha-lik sertakalluf, xushmuomala odamlarni hech qayerda ko‘rmagan-man. Bundan buyon men qaysi yurtga bormayin, hamma joyda siz-larni o‘rnak qilib ko‘rsataman, nozikta‘b xalq ekaningizni olamga yoyaman.

“Xayriyat, yolg‘on gapim yaxshilikka yararkan”, deb dadam ich-ichidan suyunibdi.

Shu gap-so‘zning ertasi kuni injener ishga chiqmabdi. To‘rt kungacha undan darak bo‘lmabdi. Fabrikada ish tig‘iz, yangi uskunalarni tezroq o‘rnatish kerak. Injenerni qidirmagan joylari qolmabdi. Hech qayerdan daragi chiqmabdi. To‘rtinchi kuni fab-rikaga o‘zi kirib kelibdi. Sog‘ joyi qolmaganmish, a‘zoyi badani doka bilan chirmab tashlanganmish. Mashinada avariya uchra-gan bo‘lsa kerak, deb o‘ylashibdi. Keyin ma‘lum bo‘lishicha, gap boshqa yoqda ekan.

Amerikalik injener fabrikadan chiqib, memonxonaga ketayot-gan ekan. Yo‘lda mashinaga o‘tiribdi. Odamlarda qiziq bir odat bor – eshitgan gapini hech kim yuragida saqlab yurolmaydi, dar-rov birovga aytgisi keladi. Injener ham shofyorga minnatdorchilik bildirmoqchi bo‘libdi-da, pulni uzatayotib boya ma‘nosini chaqib olgan so‘zini aytibdi. Shofyorning ko‘zi olayib ketibdi. Amerika-lik buni boshqacha tushunib, yana o‘sha so‘zni qaytargan ekan, shofyor burniga qarab bir musht tushiribdi. Ikkovi yoqa bo‘g‘ishib ketishibdi. Oxiri ularni zo‘rg‘a ajratib qo‘yishibdi. Injener bularga ham minnatdorchilik bildiribdi. Yana boshi baloga qolibdi. Xalo-yiq uni olomon qilib ketibdi. Nihoyat, politsiyachi yetib kelib, uni bir amallab ajratib olibdi. Sho‘ring qurg‘ur amerikalik turkcha qilib politsiyachiga ham qulluq qilibdi.

Jamoat o‘rtasida politsiyachiga til tekkizish jinoyat-ku! Oyo-g‘ini yerga tegizmay darhol politsiya bo‘limiga olib borishib-di. Komissar ko‘radiki, bu odam ajnabiy. Qo‘yib yuborilsin, deb buyuribdi. Injener bu saxovati uchun komissarga turk tilida minnat-

dorchilik bildiradi... Xullas, u politsiyaning qo‘lidan zo‘rg‘a qutulib, to‘g‘ri kasalxonaga borib tushadi. Kasalxonada to‘rt kungacha o‘ziga kelmay yotadi.

Juda alomat ish bo‘lgan ekan, toza kuldik.

Yaqinda dadam uyga mehmon keladi, deb qoldi. Nozikroq mehmonlar ekan, oyim katta hozirlik ko‘rdi. Er-xotin bo‘lib olti kishi kelishdi. Fato‘sh mehmonlarga yoqib qoldi. Juda odobli, shirin so‘z qiz ekan, deyishdi. Bola tarbiyasidan gap ochilib, ko‘p maqtashdi. Dadam ham ularga qo‘shildi.

– Bizning xonim bolalarni ko‘chaga yolg‘iz chiqarmaydi, afandilar. Shuning uchun ham tarbiyalari joyida.

– Ha, ko‘cha bolani buzadi. Bolalar ko‘chada har xil yomon gaplarni eshitadi. Shuning uchun Fato‘shni hecham ko‘chaga chiqarmayman, – deb qo‘ydi oyim. .

– Juda to‘g‘ri ish qilasiz, xonim afandim, – dedi mehmon ayollardan biri oyimga qarab. – Ko‘cha uyoqda tursin, hozir maktab ham bolalarni buzyapti. Ko‘z tegmasin, qizchangiz g‘oyat odobli ekan, yaxshi tarbiya beribsiz.

Bu maqtovlarni eshitib Fato‘sh shishib ketdi. Butun bilgan narsalarini ishga solib, yana nimalarga qodir ekanini mehmonlarga ko‘rsatib qo‘ymoqchi bo‘ldi.

– Ho‘v dada!

Fato‘sh hamma kulib yuboradi, deb o‘ylagan edi. O‘tirganlar sovuqqina kulgan bo‘ldi. Og‘ir jimlik cho‘kdi. Dadam xijolatpazlikdan nima qilarini bilmay, qiyin ahvolga tushib qoldi. Fato‘sh mehmonlar nega sharaqlab kulmaganiga hayron bo‘ldi, yaxshi eshitishmagan bo‘lsa kerak, degan xayolda qattiqroq baqirdi:

– Ho‘v dada! Sizga aytyapman!

Mana men nimalarni bilaman, deganday mehmonlarga bir-bir qarab chiqdi. Dadam vaziyatni yumshatish uchun muloyimgina qilib:

– Ha, oppoq qizim, nima deysiz? – deb so‘radi.

– Dada deyman! Ho‘v dada!

– Ha, nima deysan?

Dadamning jahli chiqa boshladi, qoshlari chimirildi.

Ammo Fato'sh hayron – nega bular kulmaydi?

– Ho'v dada! Sizga aytyapman!

Oyim iljaygan bo'ldi. Lekin Fato'shning ko'ngli to'lmadi – u nima qilib bo'lsayam mehmonlarni qoyil qoldirishi kerak. Birdan u amerikalik injener dadamdan ma'nosini so'ragan yaramas so'zni aytib yubordi. Fato'sh yengib chiqdi. Hamma sharaqlab kulib yubordi. Dadamning qattiq jahli chiqdi-yu, lekin sezdirmadi. Fato'shga o'qrayib qaradi. Singlim taltayib ketib boyagi gapni yana ikki-uch marta takrorladi. Oyim bildiki, uni yaxshilikcha tinchitib bo'lmaydi. Shuning uchun:

– Bas endi, jim bo'lmasang tilingni kesib olaman, – deb qattiq jerkib berdi.

Kulishning o'rniga so'kish eshitgan Fato'sh alamdanda yig'lab yubordi, qani endi ovunsa! Oxiri oyim uni yetaklab, xonasiga olib chiqib ketdi. Joyiga yotqizib, keyin qaytib kirdi.

– Hechqisi yo'q, xonim afandim, xafa bo'lmang, – dedi mehmonlardan biri oyimni yupatib. – Bu hali holva. Biznikilarning og'zidan bodi kirib, shodi chiqadi. Qizchangiz go'dak hali, nima deganini o'zi ham bilmaydi.

– Bunaqa bema'ni gaplarni kimdan eshitibdiykin, hayronman, – dedi dadam o'zini go'llikka solib.

Dadamning yoniga oyim qo'shildi:

– Mening ham boshim qotdi. Ko'chaga chiqmasa, yomon bolalar bilan o'ynamasa...

Fato'sh buni qayerdan eshitganini chindan ham bilishmasa kerak, deb o'ylabman. Shuning uchun haq gapni ayta qoldim:

– Qayerda bo'lardi, uyda eshitadi-da, bunaqa gaplarni.

Dadamning tepa sochi tik bo'lib ketdi.

– Ho'v zang'ar, bizning uyimizda hech kim bunaqa demaydi-ku! – deb baqirib berdi. Hamma kulib yubordi. Dadamning o'ziyam noiloj iljayib qo'ydi.

Mehmonlar tarqalishgach, dadam meni yomon koyib berdi.

– Men qaydan bilay. To'g'ri ko'ngilda so'rayapsizlar, deb o'ylabman, – dedim o'zimni oqlamoqchi bo'lib.

Xatim yana cho'zilib ketdi, Zaynab. Bu gal qisqaroq yozmoqchi edim, ilojini qilolmadim.

Yozgi kanikulda Istanbulga kelmoqchimisan? Kelib qoisang, ko‘risharmiz. Senga havasim keladi – Anqarani ham ko‘rding. Men bo‘lsam hali Istanbuldan chetga chiqqanim yo‘q.

Senga salomatlik tilagan holda xatimni tugataman. Ahmad Tarbay.

Vatanparvar bo‘linglar

Anqara, 14-yanvar, 1964-yil.

Ahmad qardosh!

Kanikulda Istanbulga borish-bormasligimni so‘ragan ekansan. Dadamga otpuska tegmaydi. Yangi joyga ishga kelganiga hali bir yil to‘lgani yo‘q. Shuning uchun u oyim ikkovimizni yolg‘iz yubormoqchi. Agar boradigan bo‘lsak, Istanbulda bir oy turamiz. Lekin hali aniq emas. Dadamni yolg‘iz tashlab ketishga oyimning uncha ko‘ngli yo‘q. Bizsiz qiynalib qolishi mumkin. Mabodo borsak, xolamnikida to‘xtaymiz. Seni o‘zim topib olaman.

Yaqinda men yomon bir ish qilib qo‘ydim. Gapirib bermasam bo‘lmaydi. Hozircha bundan faqat Metinning xabari bor. Sababi – u ham menga sherik bo‘lgan. Sen sirni bilgan uchinchi odamsan.

O‘tgan yakshanba kuni buvamlarning uyiga mehmonga borgan edik. Ancha olisda turishadi. Buvam qarib qolganlar, shuning uchun yuqori qavatga chiqolmaydilar. Uylari ham ikkinchi qavatda, ijarada turishadi. Aslida ularga birinchi qavat munosib edi-yu, lekin o‘zlari bopi topilmadi. Hozirgi turgan kvartiraga o‘n sakkiz zinani bosib chiqishadi. Men o‘zim sanagan emasman-u, lekin buvam har ikki gapning birida: “Yana o‘n sakkiz chog‘ zina bosdim. Dam ola-ola, zo‘rg‘a ko‘tarildim”, deydi. Nega zinadan gapirganimni keyin bilasan. Yaxshiyamki, buvam eng balanddagi kvartirada turmaydi. Aks holda, o‘sha kuni hamma gazetalar falon joyda katta baxtsiz hodisa ro‘y berdi, deb yozib chiqqan bo‘lardi...

Opamning dugonalari kelishi kerak ekan, shuning uchun u uyda qoldi. Dadam, oyim, Metin va men avtobusga tushib, buvamlarnikiga bordik. Buvam tayyorgarlik ko‘rib qo‘ygan ekan, bizni

yaxshilab ziyofat qildi. Ovqatdan keyin buvam bilan dadam ro'para o'tirib olib, qahvaxo'rlikni boshlab yuborishdi. Men ularning qahva ustida gaplashib o'tirishlarini yoqtiraman. Shuning uchun yonlaridan jilmadim. Xonada uchovimiz qoldik. Gazeta o'qiyotgan bo'lib o'tiraverdim. Ikki qulog'im ularda. Ba'zan boshimni ko'tarib, sekin qarab ham qo'yaman.

Buvam siyosatga qiziqadigan odam. Dadam bilan ikkovlari yolg'iz qolishsa, nuqul shundan bahs qilishadi. Buvamning yana bir odati bor – ovqatdan keyin uni mudroq bosadi. O'zi qahva ichib o'tirgan bo'lsayam, ko'zi yumilib ketaveradi. Bunday paytlarda u dadamdan siyosat bobida bir nimani so'ragan bo'ladi. Dadam bilganicha gapirib berayotganida buvamning ko'zi ilinadi. Buni ko'rib, dadam jim bo'ladi. Ammo joyidan jilmay o'tiraveradi. Buvamning boshi shilq etib tushadi yoki yonboshiga qiyshayadi. Ba'zan esa bemalol orqasiga yastanib oladi. Sal o'tmay xurragidan o'zi cho'chib ketadi.

– Xo'-o'-sh... Keyin nima bo'ldi?

Shunaqada dadam o'rnidan turib ketgan bo'lsa, qattiq ranjiydi, meni behurmat qildi, deb ko'ngli ozor topadi. Shuning uchun buvam o'tirganida dadam uning oldidan bir qadam ham jilmasligi shart.

Mabodo pinakka ketishdan oldin o'zi gapirayotgan bo'lsa, ko'zini ochar-ochmas:

– Xo'sh, nima deb turgan edim? – deya so'rab qoladi.

Dadam bunday kezlarda hushyor bo'lishi, gap qayerda chala qolganini aytib berishi lozim. Agar qittay yanglishib qolsa, buvam darhol:

– Yo'q, yo'q, buni gapiruvdim... Xo'sh, nima deyayotgan edim? – deb qoladi.

Ba'zan gap qayerda chala qolganini bilmay ikkovlari tortishib qolishadi. Men hamisha ularning gap-so'zlarini huzur qilib eshitaman.

– Xo'-o'-sh, keyin nima bo'ldi?

Dadam kelgan joyidan ulab ketadi. Bir lahza o'tmay, yana buvamning kallasi qiyshayib qoladi. Katta tanaffus bir soatga yaqin davom etadi. Buvamning o'zlari buni mizg'ib olish, deb ataydilar.

– Sen bemaolol gapiraver, ko‘zim yumuq bo‘lgani bilan qulog‘im ochiq, – deb ora-sira gap tashlab ham qo‘yadilar.

Mana, hozir ham miriqib qahva ichib o‘tirishibdi.

– Xo‘sh, olamda nima gaplar bor? Mamlakatda ahvol qalay? – so‘rab qoldi buvam.

Dadam endi gapini boshlagan ham ediki, buvam pishillab qoldi. Kallasi shilq etib bir tomonga qiyshaydi. Shu ondayoq seskanib uyg‘onib ketdi, ko‘zi ketganini sezdirmaslik uchun:

– Juda soz... Bunday vaziyatda nemislar nima qilarkin? Xo‘sh, nima deb o‘ylaysan? – deb qo‘ydi.

Nemisning nima aloqasi bor bunga – hayron bo‘ldim. Lekin savolga javob berish kerak. Dadam nemisni ham tirkab ketdi.

– Ha, endi nemislar ilgarigidan ancha taraqqiy etgan. Chunki ular...

Shu joyga kelganida xonada xurrak eshitildi. Dadam gapini chala qoldirib, qo‘liga gazeta oldi. Buvam yana ko‘zini ochdi.

– Amerikaliklarning munosabati qalay?

O‘zimni arang bosib o‘tiribman. Sal bo‘sh qo‘ysam, kulib yuboraman. Dadam jiddiy javob berdi:

– Amerikaliklar dunyoga hukmron bo‘laman deydi. Amerika armiyasi...

Ba‘zan buvam odamning yetti uxlab tushiga kirmagan savollarni berib qoladi:

– Rim papasi nima deydi? Qani, gapiraver...

– Rim papasimi? Papa nima ham derdi... O‘sha ilgarigi...

Buvam mizg‘ib bo‘ldi shekilli, har holda mavzu o‘zgarib qoldi. Endi uning o‘zi gapga tushib ketdi. Buvam Turkiyani rivojlantirish uchun nimalar qilish kerakligi haqida gapirdi. Buning uchun asosan qishloq xo‘jalik mahsulotlarini chetga sotish lozim ekan. U yana ko‘p gaplarni aytdi. Oxiri xunobi oshdi.

– Chig‘anoq nima degan gap? Chetga chig‘anoq sotish bilan yurtni obod qilib bo‘larmidi? Axir bu chig‘anoq...

Dadam yana gazeta o‘qishga majbur bo‘ldi. Saldan keyin buvam ko‘zini ochdi.

– Ha, nima deyayotgan edim?

– Chig‘anoqdan gapirayotgan edingiz.

– Qanaqa chig‘anoq?
– O‘zimizning chig‘anoq-da. Chetga sotyapmiz-ku, o‘sha.
– Ha, to‘g‘ri, esimga tushdi. Chig‘anoq... Chetga chig‘anoq chiqarish bilan ish bitmaydi. Biz sifati o‘tkir tamaki, paxta, bodom sotishimiz lozim... Innaykeyin, g‘alla ham... Axir yurtimiz g‘allaga, tamakiga, bodomga kon-ku. Bodomchilik...

Kallalari yana qiyshayib qoldi.

– Qayerda to‘xtab qoluvdim? – so‘radi buvam anchadan keyin o‘ziga kelib.

– Bodomchilik masalasida.

– Ha, to‘g‘ri. Bodom masalasida...

Shu payt eshik taqillab qoldi. Borib ochdim. Kiyim-boshi durustgina keksaroq bir kishi buvamni so‘radi. Uyga boshlab olib kirdim. Buvam mehmonga peshvoz chiqdi.

– E, kelsinlar, afandim, kelsinlar... Qayoqdan kun chiqdi o‘zi!

Mehmon qo‘limga bir quti berdi. Ustida ipi bor qutini buvimga eltib berdim. Qayoqdandir Metin yetib keldi. Birgalashib qutini ochdik. Ichi to‘la kashtan yong‘og‘i ekan. Shakar sepilgan kashtanni biram yaxshi ko‘ramanki...

Ostonadayoq bu kishi ko‘zimga issiq ko‘rindi-yu, lekin qayerda ko‘rganimni darrov eslayolmadim. Uyga kirib, birpas gaplariga quloq solib o‘tirdim. Shunda bu odamni birdan ovozidan tanib qoldim. Kim ekan, aytaymi? O‘tgan yili Respublika bayrami arafasida maktabimizga bir jurnalist kelgan edi, esingdami? Nevarasi ham bor ekan, bizda ikkinchi sinfda o‘qirkan. Respublika haqida gapirib bergan edi.

O‘ziyam zo‘r jurnalist ekan. Endi esingga tushdimi? Uning aytgan gaplari hali-hali qulog‘imda. “Bolajonlarim, sizlar chinakam vatanparvar bo‘lib yetishinglar. Ona yurtigingizni jondan ortiq sevinglar. Uni juda yaxshi bilib olinglar. Katta bo‘lganingizda Anatoliya qishloqlarini birma-bir kezib chiqing. O‘z ko‘zingiz bilan ko‘ring bu joylarni. Uzoq va yo‘qsil qishloqlarga borib ishlanglar. Respublikaning kelajagi sizlarning qo‘lingizda, o‘g‘il-qizlarim!” – deb nasihat qilgan edi. Ayniqsa, uning bir gapi hecham esimdan chiqmaydi. “Jabrdiyda Anatoliyaga ma‘rifat nurini olib borishingiz kerak!” degan edi. O‘shanda hammamiz buni eshitib, qattiq ta‘sirlangan edik.

– Men sizni taniyman, afandim,– dedim o‘zimni tutolmay. – O‘tgan yili bizning maktabimizga kelgan edingiz. Sizni Istanbulda ko‘ruvdim.

– Ha, shundaymi... Nevaram o‘sha yerda o‘qiydi.

Shirinsuxan mehmonning gaplarini yana eshitgim keldi. Chetroqqa borib o‘tirdim. Keyin nima bo‘ldi degin? Butun orzu-umidlarim puchga chiqdi. Mana, Ahmad, gapga quloq sol.

Bir o‘g‘li bor ekan, o‘zi o‘qituvchi emish. Shaharda katta bo‘lgani uchun qishloq havosi unga to‘g‘ri kelmasmish. Qolaversa, uy-joyli ekan. Xotini amerikalikmish. Yosh xotini bilan Anatoliya qishloqlarida tentirab yursa, ayb bo‘larmish. Katta idoralarida bir-ikkita oshna-og‘aynisi bor ekan, shularning yordami bilan o‘g‘lini Istanbulda olib qolibdi. Maktabda o‘qituvchilik qilayotgan ekan. Ammo bu maktab o‘g‘liga uzoqlik qilayotganmish. Mashinada bir soat yurish kerak ekan. O‘g‘li shu vajdan qiynalib qolibdi. Uyga yaqinroq joyda uch-to‘rtta maktab ham bor ekan. O‘g‘lini shulardan biriga joylashtirib qo‘yish maqsadida Anqaraga kelgan ekan. Buvamning yaqin oshnasi shu sohada ishlarkan. Buvam o‘shanga bir og‘iz gap aytsa, boyoqishning ishi to‘g‘ri bo‘lib ketarkan.

Gapini eshitib, qonim qaynab ketdi. Odobsizlik bo‘lsa ham shartta betiga aytdim.

– Afandim, bu ahvolda jabrdiyda Anatoliyaga ma‘rifat nurini kim olib boradi?

U gapimga tushunmadi yoki o‘zini tushunmaganlikka oldi.

– Nima dedingiz, qizim? Buvam o‘shqirib berdi.

– Bor, ishingni qil! Qahva olib kel! Qahva keltirib, xonadan chiqib ketdim. Vannaxonaga kirsam, kir yuvishayotgan ekan.

Sekingina ikki bo‘lak sovun oldim. Tog‘orada qaynoq suv turgan ekan, sovunni shunga tashladim. Birpasda sovun erib ketdi. Tog‘orani ko‘tarib koridorga chiqdim. Lattani tog‘oraga tiqib, hamma zinalarni birma-bir artib chiqdim. O‘zimga qulay bo‘lishligi uchun ishni birinchi qavatdan boshladim.

Bundoq qarasam, Metin yuqorida turgan ekan.

– Ha, nima qilyapsan? – dedi u hayron bo‘lib.

– Damingni chiqarma, keyin ko‘rasan.

Boshqa odam toyib ketmasin, degan maqsadda tepaga chiqib qarab turdik.

Mehmon o'rnidan turdi. Metin ikkovimiz ichkari kirdik. Buvam bilan dadam uni eshikkacha kuzatib qo'yishdi. Qo'l berib xayrlashishdi. – Xo'p, xayr, afandim.

– Yaxshi boring, beyafandim.

– Biror xizmatlari bo'lsa, hamisha tayyormiz, afandim...

Gapi bo'g'zida qoldi. Chap qo'li yuqoriga ko'tarilib, qattiq chayqalib ketdi. Buvam bilan dadam ichkari kirib ketishdi.

– Uydan chiqib, nega o'ynoqlab ketdi u? – dedi buvam dadamga qarab.

Darhol javob berdim:

– Ishi o'ngidan kelgani uchun xursand bo'lib ketgandir-da, buva.

Metin ikkovimiz yugurib balkonga chiqdik. Bundoq qarasak, binoning eshigi oldida ikkita oyoq cho'zilib yotibdi. Mashinasi shu yerda ekan, shofyori yugurib keldi. Shofyor zo'r jurnalistni arang turg'izdi, keyin qo'ltig'idan olib, mashinaga o'tqazib qo'ydi.

Metin o'sha kuni rosa yayrab kuldi. Undan ko'nglim to'q, hech kimga aytmaydi. Ammo o'zimni vahm bosdi – bechoraning boshi yorilsa nima bo'lardi? Har holda omadi bor ekan, mayib bo'lgani yo'q.

Anchadan keyin uyga qaytib kirdim. Dadamning qo'lida gazeta.

– Ha, gap nimada edi? – ko'zini ochdi buvam.

– Chalasi qolmovdi. Gapni tugatgan edingiz.

– Ha, darvoqe... Xo'sh, atom urushi bo'larmikin? Dadam bir nimalar haqida gapirdi, keyin boyagi mehmonning kimligini so'radi.

– So'rab nima qilasan uni, o'g'lim. Har qanday vaziyatda ham oyog'ini to'rt qilib yuradiganlardan...

– Buva, iltimosi nima bo'ladi, o'rtog'ingizga aytib qo'yasizmi?

– Odamning yuzi issiq bo'ladi, qizim. Va'da berib qo'ydim, endi bajarish kerak.

Buvam kursiga bemalol suyanib oldi. Bu gal fikrga toldi chamamda. Dadam oyoq uchida yurib, tashqari chiqib ketdi.

Sen oldingi xatingda gapim ko'payib ketdi, degan ekansan. Meniki senikidan oshib tushdi. Mana, ko'rdingmi?!

Senga va hamma o'ртоqlaringga salomlar yo'llayman. Ham-mangizga muvaffaqiyat tilab:

Zaynab Yolqir.

P.S. O'sha mashhur jurnalist o'tgan yili maktabimizda gapir-ganda azbaroyi ta'sirlanib ketganimdan ko'zyoshi to'kib olgan edim. Endi bunaqa gaplarni eshitsam, sirayam yig'lamayman.

Z. Y.

Qiroat kerak

Istanbul, 22-yanvar, 1964-yil.

Jondan yaqin o'rtog'im Zaynab!

Sen aytgan mashhur odamni nega tanimas ekanman? Makta-bimizga kelib, vatanparvarlik haqida ko'pirib gapirganlari hamon esimda turibdi.

Xatingda ilovasi ham bor ekan. Bundan buyon endi shunaqa gapni eshitsam, aslo ko'zyoshi qilmayman, deb yozibsan. Bu mum-kin emas, Zaynab. Yig'lamay ilojing yo'q. Piyoz to'g'rayotganda ham shunday bo'ladi. Hech kim ko'zidan ataylab yosh chiqarmay-di. O'zi quyilib kelaveradi. Ko'z achishib ketganidan keyin yosh chiqadi-da, albatta. Sen aytgan odamlar ham mana shu achchiq pi-yozga o'xshaydi. Buni men boshimdan o'tgani uchun aytyapman. Rioda chiqadigan bir odam bor. O'shaning gapini eshitsam, nuqul ko'zimdan yosh tirqirab keladi. Qaysi bir kuniyam ko'nglim buzilib turgan edi, dadam:

– Ha, Ahmad, nima bo'ldi? Nega yig'layapsan? – deb hayron bo'ldi.

Bundoq o'ylab qarasam, nimaga yig'layotganimni o'zim bilmas ekanman. Juda g'alati gap-a bu? Ammo bo'lgan ish. Keyin o'zimga ham qiziq tuyuldi, nega bekordan bekorga yig'layman, deb hayron bo'ldim. Bundoq durustroq o'ylab qarasam, menga bu odamning gapi emas, balki ovozi ta'sir qilarkan. Uning og'zidan titrab chiqa-digan ovozini eshitsam, beixtiyor ko'zimga yosh kelaverarkan.

Piyoz to'g'rab turgan odamdan: “Nega ko'zingiz yoshlanyap-ti?” deb so'rab bo'lmaydi. Buning sababi ma'lum o'zi. Xuddi shun-

ga o'xshab birovlarining gapini eshitganda ko'zidan tirqirab yosh keladigan odamga ham bir narsa deyish qiyin.

Bir kuni meni buvam machitga olib borgan edi. Namoz tugab, imom qiroat qildi. Buvam to'satdan ho'ngrab yig'lab yubordilar. Buvamni ko'rib, men ham o'zimni tutib turolmadim. Yig'i-sig'i ko'p bo'ldi. Uyga qaytayotganimizda buvamdan:

– Buva, arabchani bilasizmi? Imom o'qiganda nimaga yig'ladingiz? – deb so'radim.

– Qayoqda deysan, bolam. Imom ham, men ham arabchani bilmaymiz.

– Unaqa bo'lsa nega yig'ladingiz?

– Qandoq qilay, bo'tam. Imom qanchalik chiroyli qiroat qilganini ko'rdingmi? Kim biladi deysan, balki qiyomatdan gap ketgandir.

Buvamning esiga yana imom tushib, ko'ziga yosh oldi. Men ham unga qo'shildim.

Bu voqeani hali-hali eslab yuraman.

Biz tomonda bir kishi bor. O'zi ko'chama-ko'cha har xil sabzavot sotib yuradi. Xudoning bergan kuni eshigimizning tagidan baqirib o'tib qoladi. Shu odamning ovozi eshitsam, negadir ko'nglim buzilib, ko'zimga qiltillab yosh kelaveradi. Bo'lmasa yig'laydigan joyi yo'q. “Karam, rediska keldi, kep qoling”, “Mana, kimga pomidor, kimga piyoz”, deb baqirib yuradi, xolos. Buning nimasiga yig'laysan, to'g'rimi? Demak, menga uning gap-so'zi emas, balki yalinchoq ovozi qattiq ta'sir qilarkan.

O'qituvchimiz ham she'rlarni bizga doim qiroat bilan o'qishni o'rgatadi. O'qish kitobida bir she'r bor. “Armon ila ketgan edim” degan misra bilan boshlanadi. O'qituvchimiz bizga shuni qanday o'qish kerakligini o'rgatdi. “Tanda g'uborim qolmadi” degan ikkinchi misrani mumkin qadar cho'zibroq, mungliroq o'qish kerak, deb tayinladi. Xuddi bozorda sadaqa so'rab yurgan qalandarga o'xshab, “Tanda g'ubo-o-orim qolmadi” deyish kerak ekan.

Shu she'rni eshitsam, ko'zimga yosh keladigan bo'lib qoldi. Bir kuni o'qituvchimiz yana shu she'rni o'qib ko'rsatayotgan edi. “Tanda g'ubo-o-rim qolmadi” deb qiroatini kelishtirgan ham ediki, orqa partadan kimdir chidab turolmadi.

– Yo huv...

– Qaysi betamiz bu? Tur o‘rningdan! – baqirib berdi o‘qituvchi. Orqa partadan Yashar turdi.

– Kechirasiz, afandim, bilmay aytib yuboribman.

O‘qituvchi aybiga iqror bo‘lgani uchun Yasharni kechirdi. She‘r o‘qishni yana davom ettirdik.

“Bir qultum suvga zor ko‘ngil, asti madorim qolmadi”.

“Bir qultum...” deb boshlanadigan misrani o‘qiganda ovoz titrab turishi kerak ekan. Ya‘ni sen suvni emas, xuddi joningni so‘rab qaroqchiga yolvoryapgandek. Ana shunaqa gaplar.

Odam bolasi muomalaga usta bo‘lishi, qayerda yumshoq va qayerda qattiq gapirishni bilishi kerak. Buni yaxshi tushunaman. Dadam nuqul xo‘jayinini gapirib yuradi. Juda usta odam emish. Dadam hammaga shunaqa deb aytadi. Ko‘pincha fabrika ishchilarining o‘zi yoki ularning vakillari xo‘jayinning oldiga kirib, tirikchilik og‘ir bo‘lib ketganini aytib, ish haqini oshirishni talab qilisharkan. Bunday paytlarda xo‘jayin ovozini mumkin qadar yumshatib, ipakdek muloymlik bilan nimalarnidir gapirib berarkan. Gapirayotganida o‘zidan o‘zi to‘lqinlanib, ko‘ziga yosh olarkan. Uni ko‘rib, ishchilarning ham yurak-bag‘ri ezilib ketarkan. Har ikki tomon obdan ho‘ngrab olgandan keyin ishchilar asl muddaoni ham unutib, silliqina chiqib ketisharkan. Keyin es-hushlarini yig‘ib olgach: “Xo‘jayin nimani gapirdi, nega yig‘ladik”, deb toza hayron bo‘lisharkan. Ammo xo‘jayin bularga nima deganini hech kim aniq bilmas emish.

– Hozir men xo‘jayinning oldiga kiraman. Tavakkal. Nima deb gapirsayam, qattiq turaman, ko‘zyoshi qilmayman. Yo oylikni oshiradi, yo meni ishdan haydaydi, – debdi bir kuni dadam o‘rtoqlariga.

Dadam shitob bilan ichkari kirib, “beyafandim”, deb endi og‘iz juftlagan ekan, xo‘jayin gapni ilib ketibdi.

– Bilaman, qardoshim, bilaman. Hammadan senga qiyin. Tirikchilik ham og‘irlashib ketdi...

Xabarim bor, sezib yuribman.

Bunga ko‘ngilni buzmasa ham bo‘ladi, jo‘n gap. Ammo o‘qigan bilan eshitgan boshqa bo‘larkan. Birov senga sidqidildan achinib, shafolat bilan gapirib turganidan keyin tosh bo‘lsa ham erib ketarkan. Lekin dadam tishini tishiga qo‘yib ko‘ngilni mahkam qilib turaveribdi. Ikki o‘rtada savol-javob boshlanibdi.

- Qo'lingga qancha jon qaraydi?
- Besh kishini boqaman.
- Voh-voh, senga jabr bo'libdi-yu...

Xo'jayin chuqur xo'rsinibdi. Uning yuragi achishayotganini ko'rib, dadamning o'pkasi to'libdi-yu, lekin labini mahkam tishlab turaveribdi.

- Jujuqlar maktabga qatnaydimi?
- Bittasi o'qiydi, ikkinchisi uyda.
- Afsus, afsus... Bundan chiqdi, ikkinchisini o'qitishga qurbing yetmabdi-da?

- Yo'q, hali yosh. Katta bo'lsin, albatta o'qitaman.
- Buning ustiga uch yilda bir marta xotinga palto olib berish kerak. Juda mushkul ish-a?

- Yo'q, nega? Eplab turibman.
- Ha... Xotining tez-tez og'rib tursa ham kerak... - Sog'lig'i yaxshi.

- Sog' odam kasal bo'lmay iloji yo'q, birodar. Yotib qolsa nima qilasan? Voh-voh... Boyoqishning holi nima kechadi? Doktorga ko'rsatish kerak, dori-darmon buyuradi... Hammasi pulning zavoli... Operatsiyani nima qilmoqchisan?

- Qanaqa operatsiyani?
- O'g'ilchani-da...
- Operatsiya nimasi, beyafandim? Hech hojati yo'q.
- Hozir hojati bo'lmasa, keyin bo'ladi. Boshda bor narsa bu...

Xo'jayinning ovozi qaltirab ko'zi namlanibdi. Shu paytgacha o'zini mahkam ushlab turgan dadam buni ko'rib ortiq chidayolmabdi.

- Qo'ying endi, beyafandim, ko'ngilni buzmang... Bir ilojini qilarmiz axir... Bo'ldi, yig'lamang.

Dadam xo'jayini bilan qo'shilishib, ho'ng-ho'ng yig'lashibdi.

Shu voqeani gapirib bo'lgach, dadam hamisha bunday deydi:

- Xo'jayin bilan nima haqda gaplashganimiz esimda. Lekin o'sha joyga kelgandan keyin tamoman o'zimni yo'qotib qo'yibman. Xo'jayin o'pkasi shishib yana allanimalarni gapirdi, ikkovimiz rosa yig'lab-siqtadik. Allamahaldan keyin es-hushimni yig'ib oldim, qani, nima deyapti ekan, deb gapiga quloq soldim. Bundoq

qarasam, Hazrati Alining o'g'illari Hasan va Husayin Karbaloda qandoq shahid bo'lganlarini ta'riflab turgan ekan. Bu zang'ar gapni qandoq qilib Hasan bilan Husaynga bog'labdi, hayronman.

Xullas, dadam o'sha kuni xo'jayinning oldidan qovog'i shishib chiqibdi.

Mana, ko'rdingmi, Zaynab, nafasi o'tkir odamlar gapirganda yig'lamay hech iloj yo'q. Agar o'sha mashhur jurnalist maktabga qayta kelib qolguday bo'lsa, yana ko'zyoshlar to'kilishi turgan gap.

Xo'p, omon bo'l. Xatingni kutaman.

Ahmad Tarbay.

Noittifoq maktab va oila

Anqara, 24-yanvar, 1964-yil.

Do'stim Ahmad!

Hozirgina 20-yanvarda yozgan xatingni oldim. Kecha ukol qildirgan edim, shuning uchun bugun o'qishga bormadim. Xatingni o'qib, qattiq kulib yuborgan ekanman, oyim:

– Bekordan bekorga nega kulasan, qizim? – deb hayron bo'ldi. Sendan xat kelganini aytdim.

– Nima deb yozibdi o'rtog'ing?

Yozganlaringni oyimga ham o'qib berdim. Rosa miriqib kuldi...

Senga men "Maktab va oila ittifoqi"ning bir majlisini gapirib bermoqchi bo'lib yurgan edim. Mana, bugun shunga imkon tug'ildi, vaqt juda bermalol. Ukol sal og'rib, isitma chiqarib turibdi-yu, lekin chidasa bo'ladi.

Yaqinda maktabda ota-onalar majlisi bo'ldi. O'zi har oyda bir marta o'tkazib turiladi. Beshinchi sinfdan besh bola navbatchilik qiladigan bo'ldik. Uchta qiz va ikkita o'g'il bola. O'sha kuni majlisda bo'lgan hamma gaplarni o'z qulog'im bilan eshitdim. Juda g'alati gaplar bo'ldi. Senga shularni aytib bermoqchiman.

Navbatchilarning ishi majlis tugaganidan keyin mehmonlarga choy, limonad, pecheniy ulashib chiqishdan iborat. Shuning uchun bizni ichkari qo'yishmadi. Koridorga chiqib turdik. Zal ota-ona-

lar bilan liq to'lgani uchun dimiqib ketdi, axiyri eshikning ikkala tavaqasini lang ochib yuborishdi. Koridorda turib, hamma gaplarni eshitib oldik.

Direktor janoblari majlisda birinchi bo'lib nutq so'zladi. U nutqni muloyim ohangda boshlagan bo'lsa, keyin o'dag'aylashga o'tdi. Gapning asosiy mazmuni shu bo'ldi: ota-onalar farzandlarini o'z holiga tashlab qo'yishgan, natijada, hamma og'irlik maktabga tushyapti. Shuni unutmazlik kerakki, maktab aslida oilaning o'zidan boshlanadi. Ota-ona uyda bolani tergap turishi, vaqtida dars qildirishi, maktabga kelib, uning o'qishidan, yurish-turishidan xabar olib turishi lozim.

Zalda pichir-pichir gaplar o'ralashib qoldi. Direktor maktab ishlariga sho'ng'ib ketgani uchun o'ziga vaqti qolmayotganidan nolib gapirdi.

– O'g'lim litseyning birinchi sinfida o'qiydi. Shu maktab ishlaridan bo'shab litseyga borolmayman. O'g'limning o'qishlari qanaqa, bilmayman. Bir kelib keting, deb ko'p xat yuborishdi, ammo vaqt qani bunga... Ishim boshimdan oshib yotgan bo'lsa...

“Maktab va oila ittifoqi”ning raisi qilib bir ayol saylangan. Direktordan keyin u ota-onalarga so'z berdi. O'tirganlardan biri minbarga chiqdi. Bu odam o'quvchilar ona tillarini yaxshi bilmaydilar, deb shikoyat qildi.

– Bu qandog' gap, afandim, o'g'limga nima uchun ona tilini yomon o'qitishadi?

Bu kishining tili biram g'alati ekanki... Gaplari poyma-poy, hecham tushunib bo'lmaydi. Bir jumlaning o'zida uchala zamon fe'li ketma-ket keladi. Gapi qayerda boshlanib, qayerda tugaganini bilolmaysan.

– Aslo mumkin bo'lmaydi, afandim. Fransuz tili bo'lganida go'rga erdi, nega bo'sh saboq olishini bilmasdim. Balki to'g'ri bo'lajak bu. Ammo-lekin ona tilidan yomon o'qidi, mumkin emas. Adolatsizlik bo'ladi... Innaykeyin, mening o'g'lim boshqa millat farzandi bo'ldi, turkcha bilmay qolajak. U mening o'g'lim, bino-barin, turk farzandi, shundoq ekan, turkcha bilgan shart... Nega u ona tilini bilmayajak? Tilni g'oyat zo'r o'qitadi, demaganmishman... Lekin har qanday turk bolasi kerak kamida o'rta tilni bila-

di. O'g'lim gapiradi, turkcha tushunganman, uni onasi tushundi, o'rtoqlari tushunajak, demak, o'qituvchisi ham tushungan kerak, albatta. Tildan kamida o'rta baho olgan kerak.

– Kechirasiz, gapingizga tushunolmadim, – luqma tashladi sinf o'qituvchisi. – O'g'lingiz turk bo'lgani va turk tili unga ona tili bo'lgani uchun bu fandan kamida o'rta baho olish kerak, demoqchimisiz?

– Ha, to'g'ri, shuni gapir. O'g'limning gapiga hamma tushundi, o'qituvchisi ham tushungan lozim...

– Demak, o'g'lingizning gapiga tushunar ekansiz-da?

– Ha, albatta.

– O'g'lingiz ham sizni tushunadimi?

– Tushundi bo'lishi kerak.

Zalda g'ala-g'ovur boshlandi. Direktor uni tinchitib, joyiga o'tqazib qo'ydi.

Otalardan yana biri so'zga chiqdi. U goh paytlari o'g'li ayrim narsalarni so'rab qolganida javob berolmay qiynalishini gapirdi.

– Uning so'ragan narsasini men nega bilmayman, afandim? Nima uchun bilmaslik kerak?

Shunga ham xunob bo'ladimi, deb turgan edim, sababi boshqa yoqda ekan.

– Men bilmagan narsani yosh bola qandoq tushunishi mumkin? Mutlaqo o'zlashtirilmaydi. Asli o'zim litseyini bitirganman. Boshlang'ich maktabda o'qiydigan o'g'limning savoliga ba'zan javob berolmay qolaman-a. Shu to'g'rimi axir. Farzandlarimiz go'dak hali, programmani sal yengilroq tuzish kerak. Miyasini achitishning nima keragi bor?!

Boshqa bir juvon unga qarshi gapirdi. Bu juvon o'quvchilarning bilimi sayoz bo'lib ketayotganidan, ular ko'p narsani bilmasligidan shikoyat qildi.

– Qizimdan nimani so'ramay, hecham durustroq javob ololmayman. Hayronman, bizning zamonamizda o'quv programmalari juda keng bo'lardi. Mana bitta misol. Tunov kuni ikkovimiz oshxonaga kirdik. Bir kishi tishini kavlab o'tirgan ekan, qizim o'shani ko'rsatib: “Oyi, bu kishi nega kavsh qaytaryapti?” deb so'rab qolsa bo'ladimi! Iltimos qilaman, to'rtinchi sinf o'quvchisi odamzod sut emizuvchilar toifasiga kirmasligini bilib qo'ysin.

Direktor o'quv programmasini maktabda emas, balki Maorif ministrligida tuzilishini, shuning uchun bu masala bevosita ministrlikka taalluqli ekanini aytib, uni tinchitmoqchi bo'ldi. Lekin juvon ham bo'sh kelmadi.

– Bir narsa bo'lsa, nuqul hukumatni ro'kach qilamiz. Odamzod sut emizuvchilarga kirmaydi, deb aytib qo'yish na hukumatning va na ministrlikning ishi bo'lmasa kerak, albatta.

Hammalari bir-birini kuldirish uchun ataylab maynavozchilik qilayotgandek tuyuldi menga. Lekin vajohatlari g'oyat jiddiy edi. Sinfimizda Murod degan bir bola bor. Mabodo o'qituvchi uni chaqirib qolsa:

– Kimga aytyapsiz? – deb bo'zrayadi.

– Kimga bo'lardi, senga-da!

– Mengami, afandim?

– Ha, senga aytyapman.

– Rostdan mengami, afandim?

O'qituvchi uning ismini aytib chaqirsayam yoki sinfda ikkovidan boshqa odam bo'lmasayam Murod nuqul anqovsirab turaveradi. Buni ko'rib o'qituvchi jig'ibiyron bo'ladi.

– Ro'paramda turgan senmisan axir? Senga bo'lmay, kimga aytyapman, Murod!

Murod shunda ham orqa-oldiga qarab alanglaydi. Bir kuni orqasiga o'girilib, qup-quruq devorga qarab shunaqayam tikildiki... O'ziyam rosa kulishdik.

Bir kishi o'rnidan turdi. Keyin bilsak, u Murodning otasi ekan.

– Ruxsat etsangiz, men ham ikki og'iz gapirsam.

– Marhamat, afandim, eshitamiz, – dedi raislik qilayotgan xonim.

– Menga aytyapsizmi? – hayron bo'lib so'radi Murodning otasi.

– Ha, sizga. Gapiraman deyapsiz-ku.

– Kim? Menmi?

– Ha, siz. – Men-a?

– Shundoq, afandim. Marhamat, so'z sizga. Murodga o'xshab u kishiyam qo'lini ko'ksiga qo'ydi:

– Men gapiraymi?

Zaldan turib allakim: “Yo'q, siz emas, men!” deb luqma tashlagan edi, gur etib kulgi ko'tarildi.

Murodning otasi nutqini boshlab yubordi. U maktabda bolalarga koptok o'ynatmaslik kerak, o'g'lim koptokka berilib darslaridan qolib ketyapti, dedi.

- O'g'lingiz qaysi sinfda o'qiydi? - luqma tashladi direktor.
- Kim, mening o'g'limmi?
- Ha, sizning o'g'lingiz.

Murodning otasi picha o'ylanib turgach:

- Shu maktabda o'qiydi, - deb javob berdi.
- Xo'sh, sinfi bormi? Nechanchi?
- Nima nechanchi?

Kimdir yana: "Oyoq kiyimingizni so'rayaptilar. Razmerini ayting!" deb qichqirgan edi, zal sharaqlab kulib yubordi.

Boyoqish o'g'li nechanchi sinfda o'qishiniyam bilmas ekan. Murodning ism-familiyasini aytgandan keyingina ma'lum bo'ldi.

Yana bir notiq so'zga chiqib, bir quloch va'zxonlik qildi. Shunaqayam gapni chaynab gapirarkanki, o'tirganlarning toza ensasi qotdi.

- Turkiya faqat asalarichilik hisobiga taraqqiy etishi mumkin, janoblar, - deb boshladi u nutqini.

Asalarichilik bilan ota-onalar majlisi o'rtasida qanday aloqa bo'lishi mumkinligini tushunolmaganimiz tufayli kulgidan o'zimizni arang tiyib turibmiz.

U asalarichilikka oid juda ko'p kitob o'qib chiqqanini aytib, asalari qanday bo'lishini tushuntirib berdi:

- Asalari, odatda, kichkina bo'ladi. Qanotlari ham bor. Doim uchib yuradi. O'zi asal qiladi. Kishi organizmiga asalning foydasi katta. G'oyat foydali narsa. Asalni nonushtada yoki ovqatdan keyin iste'mol qilish mumkin. Murabbosi ham lazzatli bo'ladi. Aslida asal ikki xil bo'ladi...

Notiq og'zidan bol tomib, asalarichilik xususida rosa ma'ruza qilib bo'lgach, bevosita arilarga o'tdi.

- Men sizga aytсам, arilar ikki xil bo'ladi - qovoqari va asalari.

Zalda g'ala-g'ovur boshlandi. Direktorning sabri tugadi.

- Xo'sh, asalarining kimga keragi bor?

- Asalarimi? Axir undan asal olinadi.

- Yaxshi, asalning nima keragi bor?
- Nega keragi bo‘lmasin? Asal hamma narsaga kerak.
- Xo‘p, maktabga asalning nima aloqasi bor?
- Ruksat etsinlar, buyog‘ini endi aytaman. Hozir bir janob farzandlarimizning olgan bilimidan biror naf bo‘lsin, turmushda foydasi tegsin, deb gapirdi. Juda to‘g‘ri taklif. Men o‘g‘limdan qiyos qilaman. O‘g‘lim uch burchak burchaklarining yig‘indisi bir yuz sakson gradus bo‘lishini biladi-yu, lekin asalari haqida mutlaqo tasavvuri yo‘q. Xo‘sh, o‘sha burchaklar yig‘indisi yuz sakson gradus bo‘ladimi yoki besh mingmi – buning kimga keragi bor? Qancha bo‘lsa bo‘laversin. Mana, o‘zlaringiz ayting-chi, shuncha yil yashab, qaysi birimizga kerak bo‘lib qoldi bu narsa? Birov bizdan uch burchakni so‘radimi? Aslo yo‘q. Shundoq ekan, har xil bema‘ni narsalar bilan o‘g‘il-qizlarimizning miyasini achitishmasin. Ularga foydali narsalarni, masalan, aytaylik, asalarichilikni o‘qitishsin. Turkiya faqat asalarichilik hisobiga taraqqiy etishi mumkin. Zotan, asalari qo‘y bilan sigirdan farq qiladi. Sigir sut beradi-ku, lekin unga yem-xashak kerak. Asalari bo‘lsa sizdan hech nimani talab qilmagan holda mo‘l-ko‘l bol beradi.

– Taklifingiz juda to‘g‘ri, janob, – dedi bir kishi o‘rnidan turib. – Ammo shahar sharoitida asalarichilikni rivojlantirib bo‘lmaydi. Nega desangiz, shaharning havosi yomon, chang-to‘zon, tutun serob. Asalari bunga qandoq chidaydi? Qolaversa, asalaridan sharoitga qarab asal olish mumkin. Shahar ichida u asal emas, qatron berishi mumkin. Shundoq, afandim. Endi mening boshqa bir taklifim bor. Asalarichilik bilan boshni qotirgandan ko‘ra, tovuqlarga e‘tibor bergan ma‘qul. Tovuq yaxshi narsa. Farzandlarimiz tovuq boqish hunarini yaxshilab egallab olishsa bormi...

Direktor uning gapini bo‘ldi.

– Men yana qaytarib aytaman, afandim. Maktabda asalarichilikni yo‘lga qo‘yish, tovuq yoki sigir-buzoq boqish bizga bog‘liq emas. Dars programmaları Maorif ministrligida tasdiqlanadi. Qolaversa, bu yer qishloq xo‘jalik maktabi emas.

– Mavzudan ancha chetga chiqib ketgan ko‘rinamiz,– dedi po‘rim bir ayol o‘rnidan turib. – “Maktab va oila ittifoqi”ning a‘zosi sifatida mening bir taklifim bor. Maktabda qashshoq bolalar ham

o'qiydi. Shularga yordam berish kerak. Xo'sh, nima qilamiz? Lote-reya o'ynab pul to'playmizmi yoki o'tgan yildagidek ularga bir kecha uyushtirib beramizmi?

Uzoq tortishuvlardan keyin yo'qsil bolalarga bir kecha uyushtirib berishga qaror qilishdi. Shu yerning o'zidayoq ota-onalardan xayr-ehson puli yig'ib olindi.

Majlis tugab, hamma o'qituvchilarni o'rab oldi. Har kim o'qituvchidan o'z farzandini surishtira ketdi. Biz, navbatchilar zalga kirib, mehmonlarning oldiga choy, limonad, pecheniy qo'yib chiqdik.

Ochig'ini aytsam, shu kuni rosa xumordan chiqdim. Qani endi shunaqa majlislar tez-tez bo'lib tursa. Sizlarda ham majlis bo'lib qolsa, bir ilojini qilib albatta kir. Gaplarni eshit.

Majlisga oyim borgan edi. Uyga qaytgach, oyimdan: "Siz ham nimaga so'zga chiqmadingiz?" – deb so'radim.

– Navbat tegdimi o'zi menga? Hammasi og'ziga kelganini vaysaydi.

– Aytadigan gapingiz bormidi?

– Nega bo'lmas ekan? Nima, menda lab-dahan yo'qmi?! Biror nimani topib gapirardim. Gal berishmasa nima qilay?

Mana, Ahmad, xatim yana cho'zilib ketdi. Seniki holva ekan.

Minega aytib qo'y, haligacha undan javob olganim yo'q. Senga muvaffaqiyat tilab:

Zaynab Yolqir.

Zukkolar musobaqasi

Istanbul, 30-yanvar, 1964-yil.

Zaynab!

Xatingni oldim. Sen hikoya qilib bergan majlis xuddi kino-lentaga o'xshab ko'z o'ngimda jonlanib ketdi. Dadam ota-onalar majlisiga hecham bormaydi. Ba'zi kunlari ishi ko'payib ketsa, yarim kechada qaytadi. Dadam faqat yakshanba kuni biz bilan birga bo'ladi. Butun ro'zg'or tashvishi onamning yelkasida. Majlisga borishga, ochig'i, qo'li tegmaydi.

Senga aytadigan bir xushxabarim bor – zukkolar musobaqasida uloqni bizning donishmand ilib ketdi.

Gapimga tushunmagan bo'lsang kerak. Donishmand kim, bilasanmi? Singlim Fato'sh. O'tgan yakshanba kuni oltita zukko bola o'zaro musobaqa o'tkazishdi. To'g'rirog'i, ularni bir-biriga kattalar cho'qishtirdi. Shu musobaqada birinchi o'rinni o'zimizning Fato'sh oldi. Haloli ham shu.

Mening ikkita amakim bor. Katta amakim bir o'g'il-u bir qiz, kichigi esa bir o'g'il ko'rgan. O'sha yakshanba kuni amakimlar uy ichi bilan biznikiga kelishdi. Dadam bir injener o'rtog'ini ham chaqirgan ekan. Keyin qo'shnimiz chiqdi. Bular ham arzandalarini olib kelishibdi. Xullas, uyimizda olti bola jam bo'ldi.

Katta amakimning qiziq bir odati bor: kimni ko'rsa, shunga o'g'il-qizini maqtaydi, juda miyasi o'tkir, balo bola bo'lishgan, deb keriladi. Har gal ularning yangi-yangi qilmishlarini gapirib beradi.

– Tunov kuni kichigi nima hunar ko'rsatdi deng? Og'zim ochilib qolibdi. Xudo haqqi, birov eshitsa ishonmaydi.

Katta amakim nuqul gapni shundan boshlaydi. Kenjatoyning qilgan ishi shu bo'ptiki, amakim kechqurun uyga kelishi bilan yugurib borib shippagini olib kelibdi.

– Mushtday bolaning shunga aqli yetganiga hayronman. Tavba, deb yoqamni ushlayman. Shippak kiyishimni bilganini qarang... Voy farosatingdan o'rgilay-ey... G'uj-g'uj miya ekan buning boshi.

Shippakka farosati yetgan bu zukko bola necha voshda, bilasanmi?

Ho'kizday bo'lib qolgan, Fato'shdan bir yosh katta. Injener gapni ilib ketdi.

– Shu zamonning bolalari juda o'tkir bo'lib ketgan. Bizning qizcha ham shunday. Hali yettiga to'lgani yo'g'-u fransuzchani bidirlab gapiradi.

– Yopiray! Alomat-ku!

– Balli, juda alomat qiz! Fransuzchani qotirib tashlaydi.

Katta amakim gap oqimini yana o'g'luga burdi:

– Kenjamiz juda o'tkir bo'lgan-da, ko'z tegmasin. Opasini bosib tushadi. Opasiam lekin chakki emas. Ikkoviyam baloyi azim... Qaysi kuniyam uyga kechroq qaytgan edim, oyisi o'g'il-

chadan nolib gapirdi. Hech so‘zimga kirmayapti, katta bo‘lib kuchim yetmay qoldi, ko‘chadan beri kelmaydi, o‘zing chaqirib kelmasang bo‘lmaydi, deb qoldi. Borsam, ko‘cha changitib kop-tok o‘ynayotgan ekan. Terlab ketibdi, hammayog‘i chang-to‘zon. Uyga kir, desam unamaydi. Zo‘rlab olib ketmoqchi bo‘ldim. Yaqinroq borgan edim, biram tiraqaylab qochdiki... Quvib yetolmadim. Bir qarich bolaning shunchalik tez chopishini ko‘rib hayron qoldim. Toza antiqa chiqdi-da bu o‘g‘il.

– Mening qizimni aytmaysizmi... Shunaqayam aqlli bo‘lganki...

Qo‘shnimiz endi qizini ta‘riflamoqchi bo‘lib turgan edi, katta amakim fursatni qo‘ldan chiqargisi kelmadi.

– Kechirasiz, gapingizni oldim... Keyin orqasidan rosa yugurdim. Yetolmadim. “Uyga yur, bo‘lmasa kaltak yeysan”, deb oxiri dag‘dag‘a qilishga majbur bo‘ldim. “Nima, siz oyimmisiz, meni tug‘ganmisiz? Ishingiz bo‘lmasin”, desa bo‘ladimi! Bu xumparning gapidagi mantiqqa qarang! O‘zi zo‘r-da, zo‘r... Katta odamning aqliga kelmaydi bu gap...

Amakim gap orasida o‘qtin-o‘qtin o‘g‘ilchasiga qarab, mamnun jilmayib qo‘yadi. Buni ko‘rib, boshqa mehmonlar ham noiloj kulgan bo‘ladi.

– Umri bilan bergan bo‘lsin. Qoyil, o‘g‘ilchangiz juda aqlli bola ekan, – dedi injener.

Buni eshitib amakim yana erib ketdi.

– Nimasini aytasiz, afandim. Shaytonga dars beradi bu xumpar. Hatto uyda kim qaysi ishga qodir ekanini ham biladi...

Bu bola menga qarindosh. O‘zi mendan bir yarim yosh kichik. Durust bola. Ammo uning dadasiga ma‘qul tushgan qiliqlari o‘taketgan tarbiyasizlikning o‘zi. Men shundoq deb o‘y-lyaman.

Gapi chala qolgan qo‘shnimiz kelgan joyidan boshlab yubordi.

– Qizchamiz hozirdanoq rassom bo‘lib qolgan. Chizgan rasmlarini ko‘rsangiz, havasingiz keladi.

Juda antiqa.

– Qizimning qo‘li gul, ishqilib yomon ko‘zdan asrasin, – qo‘shib qo‘ydi onasi.

Navbat kichik amakimga tegdi.

– Shu zamonning bolalari juda o‘tkir bo‘lib ketyapti-da. Hammasi bir-biridan o‘taman deydi. Shu bizning o‘g‘ilcha deng...

Bilsak, amakimning o‘g‘ilchasi juda xushovoz ekan.

– Bizning Fato‘shimiz raqqosa bo‘ladiganga o‘xshaydi, – dedi dadam ham gapga qo‘shilib. – Tivist degan bir o‘yin bor ekan. Shuni biram boplab tashlaydiki, asti qo‘yaverasiz.

– Qizimni yallachi qilmayman, keragi yo‘q, – e‘tiroz qildi oyim.

– Xomlik qilma, xotin. Raqqosa boshqa, yallachi boshqa. Farqi bor. Qizimiz yallachi emas, raqqosa bo‘ladi.

– Baribir begonaning oldida yechinib o‘ynaydi-da, xohlamayman buni!

Shu gaplarni eshitib o‘tirib, miyamga g‘alati bir fikr keldi. Aytaylik, o‘tirganlardan biri yana o‘g‘ilchasini maqtab ketadi. “O‘g‘lim tushmagur endi yigirmaga chiqdi. Tunov kuni onasini emib o‘tirganida menga qarab: “Dada, menga xotin olib bering!” deb qolsa bo‘ladimi. Yo tavba! Shu yoshda bolaning tili chiqqanini ko‘rganmisiz?! Voy zamonangdan o‘rgilay shunqorlar-ey!” Buni eshitib, hamma yoqa ushlaydi. Shu narsaning bo‘lishi mumkinmi? Albatta mumkin. Boyagi gaplarni aytgan odamlarning shunga aqli yetmasmidi?

Qaysi bir kuni qo‘shnimiz yangi gap topib keldi. Bir yarim yashar bolasi atak-chechak qilayotgan emish. Oyimga shuni quvona-quvona gapirdi. Men hayron bo‘ldim. Nima, bir yarim yashar bola yurmasdan uchishi kerak ekanmi?

Yosh bola nima hunar ko‘rsatsa, hammasiga ajablanaverishar ekan-da. Qiziq, go‘dakning tili chiqqanigayam hayron bo‘lishadi. Bola degan odamga o‘xshab gapirmay, bo‘riga o‘xshab uvillashi kerak ekanmi?! Tavba.

Miyasi butun bolalar birpasda uyimizni boshga ko‘tarib, to‘sto‘polonini chiqarib yuborishdi.

Boyagi injenerning Toriq degan o‘g‘li bor. Kap-katta bola, o‘rta maktabning ikkinchi sinfida o‘qiydi.

Injener shu o‘g‘lidan gap ochdi.

– Yoshligida Toriq juda ajoyib bola edi. Nimagadir keyin o‘zgarib qoldi.

– Qani, qani, nimasi ajoyib edi? – qiziqib so‘radi kichik amakim.

Injenerning o‘g‘li ham shu yerda. Otasi gapiryapti-yu, men unga razm solaman: turqi sovuq, so‘tak bir bola, xolos.

Toriqni onasi chaqirib qoldi. Uning uch-to‘rt marta ovozi eshitilgan bo‘lsayam, Toriq miq etmay o‘tiraverdi. Oxiri derazani ochib o‘shqirdi:

– Ha! Nima deysan?

Ota-onalar o‘z farzandlari nimalarga qodir ekanini bir ko‘rsatib qo‘yishmoqchi edi. Hamma shu fursatni sabrsizlik bilan kutardi. Oxiri katta amakining sabri chidamadi. U besh yashar qizini imlab chaqirdi.

– Qani, qizim, amakilaringga ashula aytib ber-chi. Maza qilib bir eshitsin. Qizcha jilpanglab, noz qildi.

– E-e...

– Bo‘la qol, oppoq qizim.

– Aytgim kelmayapti.

– Aka-singilning muzikaga juda ixlosi baland, – qistirib o‘tdi kelinoyim. – Kuyni darrov ilib olishadi. Pianino chalganda qo‘llari biram kelishib turadiki. Pianino bo‘lganda o‘g‘lim boshlab menzurka chalib berardi-ya.

– Menzurka emas, mazurka, xonim, – dedi amakim uni tuzatmoqchi bo‘lib.

– Menzurkami, manzurkami – hammasi bir go‘r emasmi... Yoshligimda men ham muzika shaydosi edim, ikkovi menga tortgan.

Qizlarini yana qistab ketishdi.

– Bo‘l endi, qizim. Aytmasang hay olib bermayman.

– Obermasangiz obermang.

Navbat poraga keldi.

– Ashula aytib bersang, bitta shokolad beraman.

– Nimani aytay?

– “Beyo‘g‘lining qizlari”ni.

Amakim tunuka choynakni olib, qopqog‘ini tiqillatdi. Kelinoyim barmoq shiqillatdi. Nihoyat, chiyillagan bir ovoz eshitildi. Qo‘shiq boshlandi.

*"Bey o'g'lining qizlari, yor-ey,
Bey o'g'lining qizlari, yor-ey,
Suzilib turar ko'zlari, yor-ey..."*

Qiz dam-badam to'xtab qoladi. Onasi uyog'ini ulab yuboradi. Shundagina nimjon ovoz quloqqa chalinadi.

Qo'shiq tugagach, hamma chapak chaldi. Kelinoyim injener-ning xotinidan uzr so'ragan bo'ldi:

– Bugun tobi qochib turibdi, xolasi, ovozining mazasi yo'q.

– Juda binoyidek ovozlari bor ekan, ko'z tegmasin, – dedi u e'tiroz bildirib.

Kichik amakim navbatni o'g'liga olib bermoqchi bo'ldi.

– Qani, o'g'lim, sen endi she'r o'qib ber-chi. Bola bir burchak-ka biqinib oldi.

– Iya, iya, o'g'lim, bo'la qol endi.

Bolani toza qistashdi, yalinib-yolvorishdi hamki, bo'lmadi. Amakimning jahli qo'zg'adi:

– Aytavermaysanmi, shumtaka, nega injiqlik qilasan?

O'g'li yig'lab yubordi. Keyin yig'lab-siqtab zo'rg'a she'rni boshladi. Oyisi bilan dadasi unga qarashib turdi. Bola bitta so'z aytganidan so'ng keyingisi esidan chiqib qolar ekan. Amakim bilan kelinoyim dalda berishadi yoki so'zlarni aytib turishadi.

– Mushukcham... Mushukcham... Mushukcham...

– Xo'sh, xo'sh, uyog'iniyam ayt-chi, – qistaydi uni amakim.

– Mushukcham... Mushukcham...

Kelinoyim hayron.

– Bugun senga bir narsa bo'ldimi o'zi, o'g'lim? Bolaginamga ko'z tekkanga o'xshaydi...

– Mushukcham... Mushukcham... Mushukcham...

– Mingta mushuging bormi o'zi, ovsar! – deb o'shqirdi amakim. Hamma kulib yubordi.

– Bolani o'z holiga qo'ysang bo'lmaydimi? Nega unga hadeb baqirasan? Esini kirdi-chiqdi qilib qo'yganing yetmaydimi! – dedi kelinoyim o'g'lining yonini olib.

Bola: "Mushukcham..."

Amakim: "Bor..."

Bola: "Bir kichkina... Kichkina... Kichkina..."

Kelinoyim: "Ichganlari..."

Bola: "Ichganlari..."

Amakim: "Sutgina..."

Bola: "Sutgina..."

Kelinoyim: "Miyov, miyov..." Bola: "Miyov, miyov qiladi".

Amakim: "Ko'zin..."

Bola: "Ko'zin suzib turadi. Bersam..."

Amakim: Xo'sh, nimani bersam?

Bola: "Bersam nonni yemaydi, O'zi sichqon tutmaydi".

Kelinoyim: Yasha, o'g'lim.

Bola: "Dangasa ekan bilsam, Mening baroq mushukcham".

Bola yengil tin oldi. She'r tugaganiga bola ham, biz ham xursand bo'ldik. Ammo amakimning ko'nglidagidek bo'lmadi chamas, "ho'kiz!" deb o'g'lini jerkib berdi.

– Begona odamlarning oldida yotsiraganga o'xshaydi.

Injenerning xotini kelinoyimning bu gapini ma'qulladi.

– Ha, ko'pchilik o'tiribdi, uyalgan bo'lsa kerak.

Biz chapak chalib turgan edik, amakivachcham yengiga ko'zyoshini artib, tashqariga chiqib ketdi.

– Rasmlaringni olib kelganmisan, qizim? – Qo'shnimiz qo'ligul qizidan so'radi. – Bor bo'lmasa, olib chiq, amakilaring bir ko'rishsin.

– E-e... – dedi qizi erinib.

Oyisi luqma tashladi:

– Bo'yoqlar topilsa, shu yerning o'zidayam rasm solaveradi qizim.

Dadam menga qaradi:

– Bo'yoqlaringni olib chiq, o'g'lim.

G'ijinib ketdim. Lekin ilojim qancha. Dadamning o'zi yangi yilda sovg'a qilgan bo'yoqlarni zo'rg'a olib chiqdim. Ro'yxush bermay qutichani qizga uzatdim.

Qizcha stol ustiga munkayib olgach, qog'oz betiga bo'yoqlarni chaplay boshladi. Buni ko'rib diqqinafas bo'ldim. Chetroqqa borib turdim.

Shu orada injener mehmon fransuzchani sharillatib gapiradigan qizini yoniga chaqirdi. Keyin fransuzchalab unga bir nima dedi.

– Ui, – deb javob berdi qizcha.

Otasining keyingi savoligayam u xuddi shu javobni berdi. Injener nima demasin, qizi shu bitta soʻzni aytadi. Oxiri otasining xunobi oshdi.

– “Ui” dan boshqa soʻz qurib qolganmi?

– Boʻlmasa “No” deb aytaymi? “No” ga kelganmidik?

– Ha, albatta. “No” deb javob berish kerak. Shuning navbati.

Qizcha “No” ga oʻtib oldi. Dadasi nimani soʻramasin hammasiga “no” deb javob qaytarib turdi. Ota-bolaning gapiga diqqat bilan quloq solib turdim. Chunki boʻlgan voqeani senga yozib yuborishga ahd qilgan edim. Ammo injenerning fransuzcha aytgan gaplariga sira tushunmadim. Esimda qolgan baʼzi jummalarni esa litseyda oʻqiydigan bir boladan soʻrab bilib oldim.

– Ferm la port, – dedi toʻsatdan otasi.

Qizi “voy” deganicha yugurib borib onasini betidan oʻpdi.

– “Ferm la port” – onangni oʻp, degan gap emas, qizim. Senga aytgan narsa “bez la mer” boʻladi.

– Bolaning ham jinnisini chiqarasan, – dedi onasi qizining yonini olib.

– Boʻlmasa “ferm la port” deganda nima qilish kerak?

– Ha, shuniyam bilmaysanmi, derazani och, degani-da! – Bilagʻonlik qildi onasi.

– Sen bizga xalaqit berma, xotin, – dedi injener uni bosib. – “Uvr la fnetr” ni aytyapsan sen.

Ferm la port – eshikni yopib kel, degani! Xotiniyam boʻsh kelmadi.

– Hech-da. Maktabda bizga shundoq deyishgan edi.

Er-xotin tortishib ketishdi.

– Fransuzcha bilaman deb kerilmay qoʻyaqol. Biz ham oʻqiganmiz fransuzchani. Istagan odamingdan borib soʻray qol. Ferm la port – derazani och degani, – dedi xotini yana gap bermay.

– Men axir oʻqishdan tashqari Fransiyada ham yashaganman-ku.

– Voy, birga boruvdik-ku. Hov, esingdami, ikkovimiz bir kuni magazinga kiruvdik. Menga siynaband olib bermoqchi boʻluvding-

ku! Esingga tushdimi? O'shanda sotuvchi qizga imo-ishora bilan tushuntirganingda ovbop to'rva ko'rsatuvdi-ya?!

– Gaping qiziq bo'ldi-ku, jonim, – dedi norozi bo'lib injener. – Axir Fransiya bilan Germaniyani chalkashtirib yubording-ku. Bu voqea Germaniyada bo'lgan edi. Fransuzlarning o'zlari qoyil qolishadi-ku, menga...

Er-xotinning tortishuviga rassom qizning dadasi chek qo'ydi.

– Surating bo'ldimi, qizim? – so'radi u qizidan.

– Tamom bo'ldi.

To'satdan qizning onasi chirqillab qoldi.

– Voy, rasmlaring ordona qolgur... Yap-yangi ko'ylakni rasvo qilibdi-ku.

Bundoq qarasak, mohir rassomimiz sirkdagi qiziqchilarga o'xshab hammayog'iga bo'yoq surib chiqibdi.

– Barakalla, qizim, juda boplabsan, – dedi chorasiz qolgan ota.

Zakiy bolani ko'rsa, dadam ayniqsa erib ketadi. Iste'dodini ko'rsatmagan bitta bizning Fato'sh qoldi.

– Qizimdan ajoyib raqqosa chiqadi, – dedi dadam mehmonlarga qarab. Keyin singlimga o'girildi.

– Qani, qizim, bir tvistga tushgin, bularning og'zi ochilib qolsin. Bir burchakka tiqilib olgan Fato'sh qimir etmadi.

– Bo'l endi, oppoq qizim.

Singlim boshini ko'tarmay, yerga qarab turaverdi. Uni o'yinga tortish uchun dadamning o'zi tvistni boshlab yubordi. Injener bilan xotiniyam davraga qo'shildi.

– Qani yur, biz bilan o'yna, – deb rosa Fato'shni qistashdi.

“Bor, o'ynab bera qol”, deb oyim sekingina Fato'shning orqasidan itargan edi, singlim boyadan beri nega bo'zrayib turgani ma'lum bo'ldi.

– Voy o'lmasam, ishni o'xshatib qo'yibdi-ku qizim! – deganicha oyim Fato'shni dast ko'tarib tashqariga olib chiqib ketdi.

– Iya, bunaqa odati yo'q edi-ku, – hayron bo'ldi dadam.

Injenerning xotini yupatgan bo'ldi:

– Bola bolaligiga boradi-da, afandim. Mayli, hechqisi yo'q.

– Ko'pchilikning salobati bosgandir...

Zakiy bolalarning musobaqasi mana shunday yakunlandi. Bu musobaqada singlim Fato'sh g'olib chiqqaniga imonim komil.

Mehmonlar tarqalishdi. Daftirimni olib, dadamning oldiga bordim.

– Manavini eshiting, dada, juda qiziq gap ekan, – dedim daf-tarni ochib. – Bir kitobda ko'rib, ko'chirib olgan edim. Mana: "Ma-bodo eshak odamga o'xshab gapirsa va odam bolasi uning o'rni-ga yuk tashisa, buni normal hol deb bo'lmaydi... Vaholanki, ba'zi kishilar, "falonchining eshagi tilga kirganmish", deb karnay chalib yurishadi. Odam bolasi gapiradi, eshak yuk tashiydi. Buning hech ajablanadigan joyi yo'q".

– Xo'sh, buni menga nimaga o'qib beryapsan?

– Aytmoqchi bo'lgan gapim shuki, yosh bola kattaning ishini qilmasligi kerak. Bola bolaligicha qolgani ma'qul.

– Ko'p valdirama!

Xullas, zukkolar musobaqasi ham sen aytgan majlisdan qolish-madi. Toza miriqib kuldik.

Xatingni kutaman. Omon bo'l, do'stim.

Ahmad Tarbay.

Labbay, jonim!

Anqara, 3-fevral, 1964-yil.

Ahmad!

30-yanvarda yuborgan xatingni oldim. Katta rahmat. Naq ka-nikul boshlangan kuni qo'limga tegdi. Kulaverib, ko'zimda yosh qolmadi.

Bizning oilada aqlda tanho bo'ladi, deb dastlab opamga rosa umid bog'lab yurishdi. Ammo shirin orzular sarob bo'lib chiqqa-nidan keyin uydagilar qo'lni yuvib qo'ltiqqa urishdi. Kattasidan chiqmagan, kichigidan chiqadimi, degan andisha bilan Metin ik-kovimizdan butunlay umidlarini uzishdi.

Opam baland dorga osilib yurgan paytlar hali-hali esimda. Men u mahalda juda yosh edim, o'qishga bormasdim. Dadam har kuni

ishdan qaytgach, opam bilan fransuzchadan mashq qilardi. Opamning fransuzcha bir she'rni hecham yodlolmay, ikki-uch haftagacha qiynalib yurganlari shundoq esimda turibdi. Men ularning oldida o'tirardim. She'r qayta-qayta o'qilaverganidan menga yod bo'lib ketgan edi. Mana, oradan qancha yil o'tdi, lekin o'sha she'r hamon qulog'imda jaranglaydi. Ma'nosini bilmasam ham, so'zlari dilimga jo bo'lib ketgan. Bu she'rni yodlatish uchun dadam rosa ter to'kkan edi. Dadamning mehnati zoye ketgani yo'q – mendan bo'lak uni oyim bilan oqsoch xotin ham binoyidek yodlab olishdi.

Dadamning bir o'rtog'i bo'lardi. Yevropada o'qigan ekan. O'sha odam bir kuni dadamga:

– Chet tilni o'rganish uchun alohida qobiliyat kerak. Fransuz tilini o'rgataman deb bolani bekorga qiynama, qo'y bu ishni, – deb maslahat beribdi. – Men Parijda bo'lganman. Binobarin, parijda ming yil tursayam fransuzchani o'rganolmagan odamlarni ko'p ko'rganman. Ularning umri qahvaxonada o'tardi. Oqibatda ular fransuzchani emas, balki ofitsiantlar turkchani o'rganib olishardi. Ayrim kishilarda chet tilga layoqat bo'lmaydi, lekin ular o'z tillarini boshqalarga o'rgatishga usta bo'ladilar. Ehtimol, se-ning qizing ham shular jumlasidandir... Har qanday bolada biror narsaga qobiliyat bo'ladi. Lekin u bolaning ich-ichida yashirinib yotadi. Shunga ko'ra bolada yashirinib yotgan mana shu haqiqiy qobiliyatni seza bilish, uni yuzaga chiqarish, qolaversa, har tomonlama kamol toptirish kerak bo'ladi.

Shu gapdan keyin dadam opamdagi ichki qobiliyatni yuzaga chiqarish maqsadida uyga o'qituvchi yollab, unga skripkadan dars uyushtirib berdi. Ammo opamdagi yashirin qobiliyatning skripkaga sirayam aloqasi yo'q ekan.

– Bu qizning qulog'i juda og'ir ekan, – debdi bir kuni o'qituvchi. – Hatto meniham ishdan chiqarib qo'ydi. Unga dars bera boshlaganimdan buyon “do”ni “si”dan ajratolmay qoldim. Eshikning g'ijirlashi menga skripka chalgandek bo'lib tuyulyapti.

Chindan ham opam ovozni yaxshi ajratolmaydi. Oshxonada stakan sinsa, birov keldimi, deb eshikka yuguradi. Maktabda o'qib yurganidayoq muallimi unga:

– Hamma ashula aytayotganida sen tek tur, qizim. Boshqalarni ham yanglishtirib yuboryapsan, – deb aytgan ekan.

Shundan keyin opamni rassomlikka o‘qitmoqchi bo‘lishdi. Bundan ham biror naf chiqmadi. Endi navbat raqsga keldi. Ammo raqs darslarining opamga foydasi katta bo‘ldi. U ilgarilari uyda har narsaga qoqilib yurar, og‘ir chamadon ko‘targan odamday nuqul o‘zini stol-stullarga urib olardi. Raqs mashg‘ulotlaridan keyin u gavdasini ko‘tarib, orqa-o‘ngiga qarab yuradigan bo‘lib qoldi.

Oyim bilan dadam nechog‘liq harakat qilishmasin, opamdagi yashirin iste’dodini hecham yuzaga chiqarib bo‘lmadi.

– Ha, mayli, qizimizning iste’dodi bir kunmas-bir kun o‘zi lop etib chiqib qolar. Oldin o‘qishini bitirsin-chi, – deyishdi ular oxiri kutaverishdan charchab.

Opam bir sinfda ikki yil o‘qishni o‘ziga odat qilib olgan edi, negadir litseyga borganda shuniyam eplolmadi. Litseyning ikkinchi sinfida ketma-ket uch yil o‘tirib qoldi. Darhol kovushini to‘g‘rilab qo‘yishdi.

– Qizimning o‘qishga havasi yo‘q, xuddi ro‘zg‘or ishlariga tug‘ilganga o‘xshaydi, – dedi shunda oyim.

Har qalay opamning shu sohadagi qobiliyatini sinab ko‘rishmagan edi. Ammo sinov muddati ko‘pga cho‘zilmadi – opam oshxonadan ham quvildi. Sababi – opam oshxonaga birrov kirib chiqquday bo‘lsa, hammayoq alg‘ov-dalg‘ov bo‘lib ketardi. Biror narsani qo‘ygan joydan topib bo‘lmay qoldi. Hatto qozon-kastrullar ham g‘oyib bo‘lib qolar, ikki-uch kundan keyin esa kutilmagan joydan chiqardi.

Opamni vrachga ko‘rsatishdi.

– Boladan iste’dod izlab, enka-tenkasini chiqarib qo‘yibsizlar. Ovsar bo‘lib qolibdi. Endi uni tinch qo‘yinglar, o‘ziga kelsin, – deb maslahat beribdi.

Ana shundan keyin opamni o‘z holiga tashlab qo‘yishdi. Boyoqish ancha o‘ziga kelib qoldi.

Ammo Metin ikkovimiz opamning kasriga qoldik. Dadam bilan oyim opam bilan ko‘p ovora bo‘lib charchashgan ekan, bizga sira e’tibor bermay qo‘yishdi. Men-ku, mayli-ya, ammo Metin-

ga jabr bo'ldi. Chunki Metin texnikaga juda qiziqadi. Uyda nima bo'lsa hammasiga uning qo'li tekkan. Radiopriyomnik, kir yuvish mashinasi, dadamning soqol oladigan asbobi, xolodilnik, pilesos, gaz plitasi va hokazolar Metinni ko'rsa qaltirab turadi, deyman. Ukam soatning biror murvatini olib kastrulga o'rnatadi yoki tikuv mashinasining ichidagi lash-lushini radiopriyomnikka joylaydi. Shu vajdan dadam uni ustabuzarmon deb chaqiradi. Aslida esa Metinning qo'li qichib turishiga sabab uning texnikaga bo'lgan zo'r ishtiyoqidir...

Qo'shnilarimizdan birining Nurton degan qizi bor. Mana buni antiqa desa bo'ladi. Nurton bir o'tirishda besh kishining ovqatini pok-pokiza tushirib qo'yadi. Shundayam onasining ko'ngli to'lmaydi.

– Bolaginamga ko'z tegdi, ishtahasining mazasi yo'q, – deb zorlanadi. Keyin unga xilma-xil sharbat, vitamin, baliq moyi tiqishtiradi. Baq-baqaloq qiz bo'lgan. Otasiyam uning xuddi o'zi – xo'ppasemiz.

Odatda ular biror joyga borishadigan bo'lsa, Nurtonni biznikiga tashlab ketishadi. Metin ham shunday. Dadam bilan oyim kinoga ketgan kuni ularnikiga chiqishga majbur. Uyda uni qoldirib bo'lmaydi: binoyidek ishlab turgan priyomnik yoki xolodilnik birpasda rasvoyi jahon bo'ladi. Men ham unga bas kelolmayman, ko'ngilbo'shlik qilib qo'yaman. Axir kastrulning qopqog'iga soat ulayman, necha minutda ovqat tayyor bo'larkin, ko'ramiz, deb tursa qandoq qilib yo'q deyman?! Mana shuning uchun ham uydagilar kinoga boradigan bo'lishsa Metin ikkovimiz Nurtonlarnikiga chiqamiz.

Tunov kuniyam Nurtonlarning uyida edik. Men Metin bilan Nurtonga ertak o'qib berayotgan edim.

Bir mahal Nurton suv ichib kelaman, deb chiqib ketdi. Darrov iziga qaytdi.

– Oyim bilan dadam urishayotgan ekan. Yuringlar, tomosha qilamiz, – deb qoldi Nurton.

– Qayerdan bilding?

– Ha, o'zim bilaman-da... Suv ichgani ketayotuvdim, oyim ko'rib qoldilar. Darrov dadamga qarab: “Jonginam”, dedi. Dadam

ham: “Sevgan yorim, asalim”, deb javob berdilar. Ikkovlari janjallashib turishgan bo‘lsa meni ko‘rishlari bilan nuqul shunaqa deyi-shadi. Bir-birlariga shirin gap qilishmasa, mening tarbiyam buzilarkan. Boshqa paytlari bir-birlarining otini aytib chaqirishadi. Qani, yuringlar, tomosha qilamiz.

– Biz endi uyga chiqaylik. Hademay kinodan qaytib qolishadi, – dedim bunga ko‘nmay. Nurtonning ota-onasi bilan xayrlashgani qo‘shni xonaga chiqdik. Ammo shu yerdayoq pushaymon bo‘ldim. Bilganimda buyoqqa kirmasdim. Endi vaqt o‘tdi, orqaga qaytib bo‘lmaydi.

Dastlab poldagi ko‘zaga ko‘zim tushdi. Chil-chil sinib yotibdi. Nurtonning oyisi yoqavayron, sochlari to‘zg‘igan. Dadasining esa yuz-ko‘zi tiralgan.

– Ko‘zani supurib ol, azizim, – dedi Nurtonning dadasi muloyimlik bilan.

Oyisi orqasiga o‘girilib qaragan edi, bizni ko‘rdi. Keyin qiziga tanbeh berdi:

– Eshikni taqillatib kirgin, deb aytaman-ku senga. Namuncha quloqsiz bo‘lmasang. – So‘ng eridan so‘radi: – Qahva olib kelaymi, jonginam?

– Mayli, azizim, mayli... Ammo juda shirin qilib yubormang, asalim.

Nurtonning dadasi o‘tirgan joyda ayol kishining shippagi yotibdi.

– Oyi, Zaynab opamlar ketishmoqchi, – dedi Nurton.

– Yomon yiqilganga o‘xshayman, haliyam og‘riyapti, – dedi dadasi yuzini burishtirib.

Uyga chiqdik. Metin o‘rniga kirib yotdi. Men xatga o‘tirdim. Ana, dadamning yo‘tali eshitildi. Kinodan qaytishibdi.

Xo‘p, ko‘rishguncha xayr. Sog‘ bo‘l, Ahmad.

Zaynab Yolqir.

Istanbul, 10-fevral, 1964-yil.

Aziz do'stim Zaynab!

Xatingni oldim. Qo'shni kvartirada bo'lgan voqeani yozgan ekansan. Xatingni o'qiyotib, yaxshiyam bizning uyimiz kichkina, atigi uchta xonasi bor nima gap bo'lsa darrov bilamiz, deb suyundim. Biznikida unaqa noma'qul ishlar bo'lmaydi. Ammo men senga aytsam, oilamizda ko'ngilsiz voqealar haliyam bo'lib turadi. O'tgan yakshanba kuni xuddi shunday bo'ldi.

Dadam bir kuni ishdan qaytgach, yakshanba kuni xo'jayin biznikiga mehmon keladi, deb qoldi. Oldiniga ishonmadim, hazil bo'lsa kerak, deb yuraverdim. Chunki dadam xo'jayinini juda yomon ko'radi, buni bilaman. Qayerda shu odamdan gap ochilib qolguday bo'lsa, dadamning qoni qaynab ketadi, go'riga g'isht qalab, rosa avra-astarini ag'darib so'kadi.

– Bu odamning bizda nima ishi bor, nega keladi? – hayron bo'lib oyimdan so'radim.

– Bu nima deganing? Dadangning xo'jayini u axir.

– Dadam uni yomon ko'radi-ku?!

– Dadang yomon ko'rsa, dadangni u yaxshi ko'radi.

– Nima uchun?

– Chunki dadang hozir fabrikada obro'li, kasaba soyuz vakili.

Fabrika ishchilari dadamni bundan bir oy oldin kasaba soyuz komitetiga o'zlaridan vakil qilib saylashganini eshitgan edim. Xo'jayin shuning uchun kelmoqchi bo'lgan ekan-da, deb qo'ydim ichimda.

Dadamning xo'jayinini ilgari hecham ko'rmaganman. Qanaqa odam ekan, deb ichimga g'ulg'ula tushdi. Devday bahaybat bir odam bo'lsa kerak, degan xayolda yurdim.

Uyimizda tayyorgarlik ishlari zo'rayib ketdi. Bir kuni dadam ishdan kela solib, devor oqlashga tushdi. Devorni oqlab turib ham xo'jayinini bo'ralatib so'kyapti.

– Nega devorlarni oqlayapsiz, dada? Xo'jayinning kelishigami?

– Xo‘jayining nimasi?– Dadam qo‘lidagi cho‘tkani zarda bilan chelakka tiqdi.– Devorni uning uchun oqlayotganim yo‘q. Ko‘rmaysanmi, hammayoq kir bo‘lib ketibdi.

Oyim qo‘ni-qo‘shnidan likopcha, stakan, dasturxon topib chiqdi. Shanba kuni esa erta bilan oshxonaga kirib olib, pishiriq bilan ovora bo‘ldi.

Yakshanba kuni dadam juda erta turdi. Dam olish kunlari bemalol uxlardi, shuning uchun hayron bo‘ldim.

– Mehmon shunaqa erta keladimi, dada?

– Mehmon kelarkan, deb barvaqt turganim yo‘q, o‘g‘lim.

Nonushtadan keyin dadam derazaning oldiga o‘tirib oldi. Ikki ko‘zi ko‘chada. Dam-badam o‘rnidan turib ketadi-da:

– Bu xumpar qayoqda qoldiykin? – deb g‘ijinib qo‘yadi.

Oyim dasturxonni tuzab qo‘ydi. Shundoq bo‘lsayam oshxona bilan uyga zir yugurib, kam-ko‘stini qidirdi. Dadam fig‘oni oshib uyda gir aylanib yurgan edi, birdan ko‘cha tomondan mashinaning signali eshitildi.

– Ana, keldi! Yuguringlar! Eshikni ochinglar! Nimaga qaqqa-yanalar?! Tezroq bo‘lsalaring-chi! – bo‘kirib berdi dadam. O‘zi esa boshini derazadan chiqarib, ko‘chaga mo‘raladi. Dadamning ovozidan qo‘rqib ketgan oyim jonholatda eshikka qarab yugurdi. Ochib qarasaki, hech kim yo‘q.

Oyim ikki kundan beri Fato‘shning qulog‘iga gap quyadi. Mehmonning oldida uni qil-u buni qilma, degan mazmunda. Oyimning odob darslariyam nuqul men bor paytda o‘tadi. Buning bir chekkasi menga ham tegishli bo‘lsa kerak-da.

Mana, Fato‘sh yasanib olgan. Oyim menga sekin ko‘z qirini tashlab qo‘ydi-da, yana nasihatga o‘tdi.

– Mehmon borida odob saqlab o‘tirgin, oppoq qizim. Birovning oldida og‘izga qo‘l tiqib bo‘lmaydi. Innaykeyin, yerga tushgan narsani og‘zingga solma. Ha, qulog‘ingda bo‘lsin. Yo‘talmoqchi bo‘lsang, og‘zingga qo‘lingni tut. Yana shuni bilib qo‘yki, mehmonning oldida nonni butunlay ushlama, keragini ushatib ol. Xo‘pmi, do‘mbog‘im? Yana men senga aytsam, birov seni chaqirib qolsa, “ha” deb o‘tirmagin. Uyat bo‘ladi. “Ha” degan so‘zni zinhor og‘zingga olma.

– Bo‘lmasa nima deyishim kerak?

– Begona odamning oldida “ha” desa, ayb bo‘ladi. Labbay, deb javob berish kerak.

Oyim har zamon-har zamonda menga ko‘z qirini tashlab qo‘yadi. Bundan uncha ko‘ngli to‘lmadi shekilli, shart etib menga o‘g‘irildi.

– Mehmonga bir nima demoqchi bo‘lsang, oldin “afandim” degin, o‘g‘lim. Gaping tugagandan keyin ham “afandim” deb qo‘shib qo‘y. Xo‘pmi?

Derazaning tagida xo‘jayinini oq qilib o‘tirgan dadam birdanga: “Ana, keldi!” deb qichqirganicha eshikka otildi. Oynadan mo‘ralab qaragan edim, eshigimizning oldida turgan yaltiroq mashinaga ko‘zim tushdi. Usti qizil rangga bo‘yalgan ekan.

Sal o‘tmay dadamning:

– Buyursinlar, afandim... Rosa bizni muntazir qildingiz-da, taqsir... Qani, qani, ichkariga marhamat qilsinlar, afandim... Qadamlariga hasanot, – degan ovozi keldi.

Koridorga chiqdim. Dadam mehmonni yechintirib, palto bilan shlapasini qoziqqa ilib qo‘ydi. Bundoq qarasam, dadamning xo‘jayini sirayam men o‘ylagan devga o‘xshamas ekan. Kichkina-gina, xushtabiat odam ekan. Dadam bu kishini nega yoqtirmay yurganiga, hozir bo‘lsa atrofida bunchalik aylanib-o‘rgilishiga tushunolmay hayron bo‘ldim.

Fato‘sh mehmonning qo‘lidan o‘pib salomlashdi. Men u bilan qo‘l berib so‘rashgan edim, dadam:

– Amakingning qo‘lini o‘pmaysanmi, o‘g‘lim, – deb qoldi. Noiloj o‘pishga majbur bo‘ldim.

Dadam xo‘jayini bilan gapga tushib ketishdi. Saldan keyin oyim ularni dasturxonga taklif qildi.

– Yo‘q, ovora bo‘lmang, ovqatga turmayman, – deb mehmon uzr so‘radi.

Ana, xolos. Oyim shuni deb necha kundan beri tipirchilab yurgan bo‘lsa-yu, bu kishi ketaman deb turib olsa! Lekin dadam bo‘sh kelmadi – xo‘jayinini bilagidan tortib, zo‘rg‘a dasturxonga o‘tqazdi.

Dadam bilan oyim tipirchilab turgani uchun men ham o'zimni yo'qotib qo'ydim. Yuragim po'killab ura boshladi. Bir payt dadam stoldagi stakanlarga suv quyib uzat, deb buyurgan edi, qo'limdagi grafinni dasturxonga to'kib yubordim. Dadam:

– Kap-katta yigit bo'lib qolgan bo'lsang ham, haligacha suv quyishni bilmaysan-a, – deb koyib berdi. Latta bilan stolni artmoqchi bo'lib, o'ziyam salat to'la laganchani ag'darib yubordi.

– Kechirasiz, kastumga tegmadimi? – mehmondan so'radi oyim shoshma-pisha uning oldiga kelib.

Tarki odat – amrimahol, degandek Fato'sh yana sho'rvasini to'kib yubordi. Oyim uni urishib bergan edi, bechora:

– Axir, o'zingiz turtib yubordingiz-ku, – deb uvvos tortdi.

– Bularingga ovqatni boshqa joyga suzib ber, deb aytdim-ku senga, – jerkib tashladi dadam.

– Yum og'zingni, mehmonning oidida yig'lasa ayb bo'ladi.

Oyim buni sekin gapirgan bo'lsayam, hammamiz eshitdik. Fato'sh mehmon oldida yig'lab bo'lmasligini tushunib, darrov jim bo'ldi-yu, ammo anchagacha o'pkasini bosolmay hiqillab o'tirdi.

Oyim hammaning tarelkasiga go'sht solib bermoqchi bo'ldi. Mehmon ham tarelkasini tutdi. Ammo o'zi dadamga o'girilib, nimanidir tushuntirayotgan edi. Oyim katta qoshiqdagi bir bo'lak go'shtni endi solaman deganida u tarelkani tortib oldi. Go'sht shalop etib stoldagi murabboga tushdi.

– Voy sho'rim, nima qilib qo'ydim! – chinqirib yubordi oyim.

Hammamiz esankirab qolganimizdan stol ayqash-uyqash bo'lib ketdi.

Dadam boyadan beri tuzning o'rniga ovqatiga qalampir sepib o'tirgan ekan, birdan buni payqab qolib, fig'oni oshdi:

– Tuzliq qani? Qirg'in keldimi unga?!

Azbaroyi gangib qolganidan oyim tuzliqning o'rniga dadamga gorchitsani uzatib yubordi. Darhol stoldan tuzni olib berdim. Dadam tuzliqni olib qattiq silkitib yuborgan edi, qopqog'i bilan ichidagi hamma tuzi oshga tushdi.

Bora-bora oyim gapidan ham adashib qoldi. Bir payt u hech narsadan hech narsa yo'q, mehmonga qarab:

– Qalay yuribsiz, afandim?– deb qolsa bo‘ladimi!

– Labbay, xonim? – hayron bo‘ldi mehmon. Oyim sal o‘ziga keldi.

– Ovqatni aytyapman, afandim? Yoqdimi sizga?

– Qo‘lingiz dard ko‘rmasin, juda shirin bo‘pti.

To‘satdan Fato‘sh:

– Oyi, tomog‘imga bir nima tiqilib qoldi, – deb yubordi.

Oyim bir qo‘li bilan uni orqasiga urib, ikkinchisida suv uzatdi.

Dadam bizga pichoq o‘ng qo‘lda, vilka esa chap qo‘lda turishi kerak, deb tayinlab qo‘ygan edi. Lekin nechog‘lik harakat qilmay, hecham uddasidan chiqolmadim. Oxiri o‘zimga o‘ng‘ayini qildim – vilkani o‘ng qo‘lga olib, ovqatimni yeyaverdim. Dadam o‘zi aytganday qilib pichoqni o‘ng, vilkani esa chap qo‘lda tutgan holda tarelkasidagi go‘shni kesmoqchi bo‘ldi. Go‘sh pichoqdan qochdi shekilli, bir sakrab stoldagi apelsinlarning ustiga chiqib oldi. Lekin haliyam o‘zim durust ekanman – ovqat paytida ko‘pam xijolat bo‘lganim yo‘q. Dasturxondan turayotib, bu mashmashaning tugaganiga xursand bo‘lganimdan chuqur uh tortib qo‘ydim.

Ovqatdan keyin mehmon qahva ichib o‘tirgan edi, to‘satdan menga o‘girilib:

– Nechanchi sinfda o‘qiysan, jiyan? – deb so‘rab qoldi.

– Afandim, beshinchida o‘qiymen, afandim, – deb tutilmay javob berdim.

“Afandim” so‘zini tirkab, oyim bilan dadamni rozi qildim chamamda. Sekin ikkovlariga qarab qo‘ydim. Jilmayib o‘tirishgan ekan.

– Xo‘sh, necha yoshdasan?

– Afandim, o‘n birga chiqdim, afandim.

– Katta bo‘lganda kim boimoqchisan?

– Afandim, yozuvchi bo‘laman, afandim.

– Barakallo...

Oyimning labi qimirlagandek bo‘ldi. Rahmat aytish esimdan chiqibdi, shuni shipshitayotganini payqadim. Mehmon dadamga bir nima deb turgan edi, shartta gaplarini bo‘ldim.

– Afandim, rahmat, afandim.

Mehmon o‘rinsiz tashakkurning sababini tushunolmadi. Biroz o‘ylanib turganch: “Arzimaydi”, deb qo‘ydi.

Fato‘shning antiqa ishlari haqida senga oldin ham yozgan edim. O‘sha kuni u yana hunar ko‘rsatdi.

Ovqatdan keyin oyim dasturxonni yig‘ishtirib olayotgan edi, bir dona banan yerga tushib ketdi. Fato‘sh darrov uni yerdan olib stolga qo‘ydi.

– Yerga tushgan narsani hozir yeb bo‘lmaydi-a, oyi? – dedi u oyimga qarab. – Mehmon ketgandan keyin o‘zim yeyman.

Fato‘shning bema‘ni gapini eshittirmaslik uchunmi yoki uning tilini tiyib qo‘ymoqchi bo‘libmi, har holda dadam ikki-uch marta qattiq yo‘talib qo‘ydi.

– Mehmonning oldida yo‘talganda og‘izga qo‘l tutib turish kerak, dada, – dedi Fato‘sh yana bilag‘onlik qilib.

– Ha, Fato‘sh! Nima deyapsan o‘zing? – arang jilmaydi dadam. Singlim yana aql o‘rgatdi.

– Uyga mehmon kelganda “ha” deb bo‘lmaydi, dada. Ayb bo‘ladi.

Mehmon o‘rnidan turdi. Dadam bilan oyim uni mashinasigacha kuzatib chiqishdi. U jo‘nab ketgach, uyga qaytib kirishdi.

– Uh, meni sharmanda qildilaring! – dedi dadam xunobi oshib.

– Men senlarga tayinlab aytgan edim-ku, axir!– unga qo‘shildi oyim.

Fato‘sh hayron bo‘ldi.

– Axir men mehmonning oldida nonni butunicha yemadim-ku?

O‘sha kuni kechgacha o‘zimizni qo‘yarga joy topolmay yurdik.

Zaynab, xat bilan senga bir rasm ham yuboryapman. Butun sinf bilan tushganmiz. Sendan keyin kelgan yangi o‘qituvchi ham shu yerda bor.

Senga katta muvaffaqiyatlar tilayman.

Ahmad Tarbay.

Anqara, 16-fevral, 1964-yil.

Qadrdon do'stim Ahmad!

Xatga qo'shib yuborgan rasmingni oldim. Qanchalik suyunganimni bilsang edi! Sinf-dosh o'rtoqlarimning hammasini yana bir ko'rganday bo'ldim.

Suratda yoningda turgan qiz Mine bo'lsa kerak. Husayn uni to'sib olibdi, zo'rg'a tanidim. Yashar bo'lsa Chingizning odatini qilib, eng oldinga o'tib olibdi. Shu suratni yuborib, zap ish qililsanda. Juda xursand bo'ldim. Ammo rasmdan Damirni topolmadim. Har holda suratga tushmagan bo'lsa kerak, yangi o'qituvchingiz ancha yoshga borib qolgan odam ekan, ko'rinib turibdi.

Men ham senga rasm yuboryapman. Ukam bilan birga tushganimiz. Qo'shni bola o'zining apparatida olgan edi.

Mana shu hafta men uchun og'ir keldi – quruq tuhmatga qoldim. Hech qanday asos bo'lmagan holda badnom bo'ldim. Aslida-ku, mendan ham o'tgan joyi bor-a, lekin...

Voqeani bir boshdan gapirib beray. Mana, eshit.

O'qituvchimiz birovdan yozma ishni ko'chirib olgan yoki shpargalka ishlatgan bolalarni juda yomon ko'radi. Ko'chirmachilik – yaxshi o'qiyotgan o'rtoqqa nisbatan xiyonatdir, deydi nuqul. Esi butun odam bu ishni qilmasligi kerak, ko'chirmachilik mug'am-birlarga xos narsa ekan.

Dadamning ham fikri shu. Birovdan ko'chirib yozish yomon odat, bu bilan o'qituvchini emas, o'zingni aldaysan, deydilar.

Dadam jo'ralari bilan yig'ilib qolishsa, nuqul maktab yillarini eslab o'tirishadi. Yaqinda yana shunday bo'ldi. O'sha kuni buvam ham biznikida edilar. Ulfatlar o'qish yillarini eslab o'tirishgan edi, Nurton baqaloqning dadasi to'satdan:

– Hov, esingizdami, algebra o'qituvchisi Sabribey bo'lardi. O'shaning etagiga boplab shpargalka osib qo'yuvdik-a? – deb qoldi.

– Voy, bu nimasi? Qani, biz ham eshitaylik, – yalindi xotini.

– Rahmatli Sabribeyni hamma kal deb chaqirardi. O‘zi litseyda bizga algebradan dars berardi. Imtihonda yuragimizni hovuchlab o‘tirardik. Juda johil odam edi. Buning ustiga: “Mening imtihonimda hech kim shpargalka ishlatolmaydi. Bunaqa mardi hali tug‘ilmagan”, deb kerilib ham yurardi. Bizga imtihon savollarini berganidan keyin bir joyda o‘tirmas, nuqul oldimizda o‘ralashib yurardi. Bir kuni imtihon ketayotgan edi, ichimizdan bir bola...

– Najdod so‘takmidi o‘sha? – uning gapini bo‘ldi dadam.

– Balli, Najdod so‘tak qiluvdi bu ishni. Hozir qayergayam elchi bo‘lib ketgan. O‘sha Najdod masalaning tayyor javobini kitobdan ko‘chirib, kal Sabrining orqa etagiga qadab qo‘ydi. Orqasida bir parcha qog‘oz osilib yotganidan kal Sabrining mutlaqo xabari yo‘q. Bolalarning hammasi ishga tushib ketdi.

Ammo Sabribey bir joyda tek turmay, paytavasiga qurt tushgan odamday nari borib, beri keladi. Shuning uchun orqasidagi qog‘ozda bor narsani ko‘chirib olish xiyla mushkul bo‘ldi. Buning ham yo‘lini topdik, birortamiz uni gapga chalg‘itib turamiz-da, boshqalar ko‘chirib oladi. Mening ishim yurishmay qoldi – endi ko‘chira boshlaganimda qimirlab qoladi. Oxiri uyoq-buyoqqa jilpanglab, Sabribeyda shubha tug‘dirdim. Meni qo‘lga tushirmoqchi bo‘ldi shekilli, tepamga kelib, hech narsa bilmagan kishiday orqasini o‘girib turaverdi. Men ham boplab ko‘chirib oldim.

Ishini bitirganlar qog‘ozini topshirib, birin-ketin chiqib ketishdi. Qo‘ng‘iroq chalingach, qolganlar ham sinfdan chiqishdi. Buni qarangki, Sabribeyning orqasidagi shpargalkani olib qo‘yish hech qaysimizning esimizga kelmabdi. Sabribey yozma ishlarni yig‘ishtirib olgach, orqasidagi qog‘ozni likillatib to‘g‘ri o‘qituvchilar xonasiga kirib ketdi.

Xullas, aybdor topilmabdi. Sabribey yumshoq ko‘ngil odam ekan, ko‘p yalinishganidan keyin bolalardan yangidan imtihon olibdi.

– Usmon qassob esingda bormi? Uniyam boplab qo‘lga tushirgan edik-a? – dedi ulfatlardan yana biri.

Usmon qassob deganlari tarix o‘qituvchisi ekan. Bu odam, aksincha, bir joyda qimir etmay o‘tirarkan-u, ammo ko‘zi xuddi o‘tkir

projektorga o'xsharkan. Hamma narsani shundoqqina ko'rib turarkan. Shuning uchun imtihon bo'lib qolsa, oldingi qatorda o'tirgan bolalar nuqul past baho olisharkan. Orqada o'tirganlarning ishi durust bo'larkan: ular oldingi qatorda o'tirgan bolalarning orqasiga kitobni qo'yib, bema'lol ko'chirib olishaverarkan..

Navbat dadamga keldi.

– Nofis quruqning imtihoni yodingizdami?

– Ha, anavi pashsha voqeasimi? Unutib bo'ladimi uni...

Ma'lum bo'lishicha, Nofiz quruq deganlari kimyodan dars berarkan. Ko'zi ojiz bo'lgani uchun uzoqni yaxshi ko'rolmas ekan. Bir kuni imtihonlardan oldin o'quvchilardan biri katta-katta pashshadan tutib, qutichaga joylab olibdi. Imtihon boshlanibdi. Haligi bola yupqa qog'ozdan shpargalka tayyorlapti, keyin uni ingichka ip bilan pashshaning oyog'iga bog'lab, uchiraveribdi. Ma'lumki, yuki bor pashsha uzoqqa ucholmaydi, bir ko'tarilib, bir qo'nadi. Bolalar pashshani tutib, shpargalkani ko'chirib olishar, keyin esa boshqa tomonga uchirib yuborisharkan. Hammalari shunday qilishibdi. Bir payt to'satdan eshik ochilib sinfga litsey direktori kirib kelibdi. Tasodifni qaraki, oyog'iga shpargalka bog'langan bir pashsha ikki marta havoda gir aylanibdi-da, to'g'ri borib direktorning tepakaliga qo'nibdi.

– Sizlarga hech narsa bo'lmadimi o'shanda? – so'radi Metin.

– Bir bolani maktabdan haydashmoqchi bo'lishuvdi, arang qutulib qoldi.

– O'sha o'rtog'imiz hozir professor bo'lgan, – qo'shimcha qildi Nurtonning dadasi.

– Siz ham maktabda shu ishni qilganmisiz, beyafandim? – so'rashdi buvamdan.

– E, qaysi maktab ko'rgan bola shpargalkani bilmaydi, janoblar, – deb buvam boshqa bir voqeani gapirib berdi.

Kimyodan og'zaki imtihon ketayotgan ekan. Ichkariga uch kishidan kirib turishibdi. Navbat buvamga kelibdi. Ikki o'rtog'i bilan ichkari kiribdi. Ikkitasi orqaroqda-yu, bir bola oldinda turgan ekan. O'sha eng oldinda turgan bola sinfn ing eng qoloq o'quvchisi ekan. O'qituvchining savollariga sirayam javob berolmabdi. Nima-

ni so‘ramasin, churq etmay turaveribdi. Buni ko‘rib o‘qituvchining xunobi oshibdi. Qani, osonroq narsani so‘ray-chi, zora javob bersa, degan fikrda stolda turgan grafinni ko‘rsatibdi-da: “Xo‘sh, buning ichidagi nima?” deb so‘rabdi. Bola bezrayib turaveribdi. Shunda orqaroqda turgan o‘rtog‘i g‘ijini: “To‘nka”, debdi sekingina.

– Grafinda nima bor, o‘g‘lim?

– To‘nka, afandim...

O‘sha kuni eshitgan gaplarim meni qattiq o‘ylantirib qo‘ydi. Ertasiga tanaffusda voleybol o‘ynab turgan edik, o‘qituvchimiz ham bizga qo‘shildi. O‘yindan keyin dam olib o‘tirgan edik, miyamdan nari ketmay turgan savolni o‘qituvchiga berdim.

– Nima, shpargalka deysanmi? Bu ishni men ham qilganman, albatta. Ammo bir o‘zim emas, – deb javob berdi o‘qituvchi. – Sinfimizda bir a‘lochi bola bo‘lardi. Bir kuni yozma imtihon paytida o‘sha bola hammamizdan oldin ishini yozib tugatdi-da, tashqari chiqib ketdi. Keyin katta karton qog‘ozga butun javoblarni yozib, tayoqqa ilibdi. Hovli tomondagi derazaning oldiga borib, tayoqni baland ko‘tarib turdi. Biz ham javoblarni boplab ko‘chirib oldik...

Ertasi kuni o‘qituvchi oilashunoslik darsidan yozma ish oladigan bo‘lib qoldi. O‘ng tomonida Turkon, chapda esa Murod o‘tiradi. Murodni bilsang kerak, qaysi bir xatimdayam uni senga gapirib bergan edim. O‘qituvchi chaqirib qolsa, menmi, deb anqovsiraydigan bola-chi? Endi esingga tushdimi? Murod sinfdan o‘tolmay, o‘tgan yili sheriklaridan qolib ketgan. Endi biz blan o‘qiyapti. O‘zi ancha tirishqoq bola-yu, lekin miyasiga dars kirmaydi. Ammo yaxshigina o‘rtoq u. O‘sha kuni Turkon ham nimagadir dars qilmay kelgan ekan. Yozma ish bo‘lishini eshitib, ikkovi mendan najot so‘rab qolishdi.

– Shpargalka uzatolmayman-u, ammo kerak bo‘lsa sekin aytib turishim mumkin, – dedim ularga.

O‘qituvchi savollarni aytib turdi, hammamiz yozib oldik. Mana o‘sha savollar:

“Bolani kasaldan saqlash uchun nima qilmoq kerak?”

“Kasalning oldini olish uchun bolaning o‘zi nima qilmog‘i kerak?”

“Tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan o‘yinlar bilan o‘yinchoqlarni aytib bering?”

“Jismoniy jazoning biror tarbiyaviy ahamiyati bormi?”

Kecha kechqurun va bugun ertalab oilashunoslik kitobi qo‘limdan tushmagan edi, shuning uchun qaysi savolga qaysi betdan javob topish mumkinligini bilaman. Bundoq qarasam, Turkon kitobni tizzasiga qo‘yib olgan ekan.

– Elliginchi sahifani ochinglar. Elliginchidan ellik ikkinchi betgacha ko‘chiraveringlar, – sekin shipshib qo‘ydim Turkon bilan Murod ikkoviga.

O‘zim ham ishga kirishib ketdim.

– Meni laqillatibsan-ku, – deb qoldi bir payt Murod.

– Ha, nima bo‘ldi?

– Elliginchi betda suyak haqida yozilgan-ku!

– Keyingi sahifani och!

– Ochib ko‘rdim. Mushak, qon tomirlari bor ekan. Partaning tagida ushlab turgan kitobiga ko‘z qirimni tashladim. Qo‘lidagi “Anatomiya” darsligi ekan.

– Bunga balo bormi? “Oilashunoslik”ni ol!

Murod boshqa kitobni olib shipillatib yoza ketdi.

Saldan keyin Turkon ikkovi ishni topshirib chiqib ketishdi. Orqalaridan men chiqdim.

– Menikida elliginchi bet umuman yo‘q ekan, – deb qoldi bir payt Murod.

– Nega endi? Albatta bo‘lishi kerak, – dedim hayron bo‘lib.

– Yo‘q, Xudo haqqi. Qirq sakkizdan oltmish to‘rtgacha ko‘rinmadi.

Keyin kitobni ko‘rsatdi. Gapi to‘g‘ri chiqdi. Aytgan betlari chindan ham yo‘q edi. Buning evaziga oldingi bobdan ikkita berilibdi. Har holda kitobni muqovalash paytida xato ketgan ko‘rinadi.

– Xo‘sh, keyin nima qilding?

– Qirq sakkizdan uyog‘ini ko‘chiraverdim. Tavakkalda.

Ertasiga o‘qituvchi yozma ishlarimizning natijasini o‘qib berdi. Turkon bilan menga a‘lo qo‘yibdi.

– Endi men sizlarga sinfdoshingiz Murodning yozma ishini o‘qib bermoqchiman, – dedi u kutilmaganda. – Mana, eshitinglar,

Birinchi savol: “Bolani kasaldan saqlash uchun nima qilmoq kerak?” Javob: “Tez eskirmasligi, bejirim va ozoda bo‘lishi uchun ularni ehtiyot qilish, vaqti-vaqti bilan dazmollab turish kerak”.

Hamma sharaqlab kulib yubordi.

– Jim bo‘linglar! Endi ikkinchi savolga o‘taman. “Kasalning oldini olish uchun bolaning o‘zi nima qilmog‘i kerak?” Mana, Murodning yozgan javobi: “Uni tez-tez cho‘tkalab turish kerak. Changini qoqib bo‘lgach, qoziqqa ilib qo‘ying. Mavsumi o‘tgan-dan keyin esa bo‘xchaga tugib, sandiqqa solib qo‘yish kerak. Mabodo u qattiq kirlangan bo‘lsa, qaynoq suvga solib, sovun bilan ishqalab yuvish, keyin oftobda yoyib quritish lozim”.

Kulaverib bolalarning ichagi uzilayozdi. Murodning sha’niga har xil kesatq gaplar yog‘ilib ketdi. Boyoqish qattiq o‘sal bo‘ldi.

– Axir bu gaplarni men o‘zim to‘qiganim yo‘q, kitobdan olib yozdim-ku, – dedi u oxiri yig‘lamsirab.

– Ha, balli, kitobdan ko‘chirgansan, bilaman, – dedi o‘qituvchi. – Ammo shunda ham yanglishibsan. “Bola tarbiyasi” o‘rniga “Kiyim-boshga qarash” degan bobni ko‘chiribsan. – Zaynab menga shundoq degan edi.

O‘qituvchi yalt etib menga qaradi.

– Iya, Zaynab, o‘rtog‘ingga ko‘chirmachilikni o‘rgatganing yetmaganidek, yana aldaysanmi ham?

Endi orqaga chekinib bo‘lmaydi. Shuning uchun:

– Men hecham aldaganim yo‘q, afandim, – dedim. – Savollarga kitobning qaysi betidan javob topish mumkinligini aytib berdim, xolos.

O‘qituvchimiz Murodning kitobini ochib ko‘rgan edi, masala ravshan bo‘ldi.

– Baribir buni oyingga aytib bermasam bo‘lmaydi, – deb o‘qituvchi menga po‘pisa qildi.

Oyimni maktabga chaqirib, nima yomonlik qilganimni aytishdi. Kechqurun uyda toza dashnom eshitdim. Dadam:

– Juda noma’qul ish qilibsan, qizim, chakki bo‘pti, – deb koyib berdilar.

Yaxshiyamki o‘sha kuni buvam biznikida edi. Buvam jonimga ora kirdi.

– Bo‘ldi endi, bolamni ko‘pam koyiyvermanglar, – dedi buvam yonimni olib. – O‘rtog‘iga aytib bergan bo‘lsa nima qipti, osmon uzilib yerga tushibdimi? O‘zi kitobdan ko‘chirib olmabdi-ku, axir.

– Birovga aytib berdi nima-yu, ko‘chirib oldi nima, ikkoviyam bir go‘r, – dedi oyim hovuridan tushmay.

– Bas endi, bo‘ldi... Maktabda bu ishni kim qilmagan deysan...

Metin luqma tashladi:

– Lekin hammayam qo‘lga tushavermaydi-da.

Ilojim qancha, bo‘lar ish bo‘ldi endi. Shundoq bo‘lsayam o‘rinsiz ta‘nalar eshitib, dilim xufton bo‘ldi. Ayniqsa, Metinning gapso‘zi oshib tushdi. Ikki gapning birida nuqul: “Chakki bo‘pti-da. Buni eplagan odam qiladi. Qo‘lga tushib, sharmanda bo‘lishning nima keragi bor!” deb piching qiladi.

Xatingni kutaman. Iloji boricha to‘laroq yoz. Maylimi?

Xo‘p, yaxshi qol. Senga muvaffaqiyat tilab:

Zaynab Yolqir.

Uy qaysi holatda

Istanbul, 26-fevral, 1964-yil.

Jigarim Zaynab!

12-fevralda ichiga rasm solib yuborgan xating uchun katta rahmat.

Sinfingda bo‘lib o‘tgan ko‘ngilsiz voqeadan qattiq ranjibsan. Ha, haqlisan. O‘rtog‘ingga yaxshilik qilaman deb o‘zing yomonotliq bo‘libsan. Murodni eslasam, boyoqishga ham achinaman, ham qilgan ishi uchun undan o‘pkalayman.

Sinfimizdagi Husaynni taniysan-a? Murodga o‘xshab Husayn ham yaqinda toza kulgi bo‘ldi. Ammo u aybini birovga to‘nkagani yo‘q. Chunki mard bola u. Ilgari senga ham yozgan edim. Bir kuni joy talashib daraxtdan yiqilib tushganida kim uni itarib yuborganini hech kimga aytmagan edi.

Sen Istanbulda o'qib yurganingda Husaynlarning uyiga hech borganmiding? Torgina kulbada turishadi. Uylarini ko'rmagan bo'lsang ham, turmushlari juda nochor ekanini bilsang kerak. Men uiarnikiga har zamonda borib turaman, shuning uchun uylaridagi ahvoldan yaxshi xabardorman. Katalakka o'xshagan ikkita kichkina xonada yetti jon turishadi. Shu joy tanqisligi sababmi yoki qattiq muhtojlikdanmi, ishqilib, uylarida hecham halovat yo'q. Menga o'zini yaqin tutib, Husayn ba'zan oiladagi nochorlikdan hasrat qilib gapiradi. Bechoraning holiga achinaman. Ayrim kunlari maktabga qovog'i shishib, ko'zi qizargan holda keladi. Bilamanki, o'sha kuni uyda yana janjal bo'lgan. Husayn ko'pam ochilib-sochilib yurmaydi, ammo odamovi ham emas.

Yaqinda Husayn maktabga yana ikki qovog'i shishib keldi. Yig'laganini birovga sezdirmaslik uchun jimgina joyiga borib o'tirdi, hech kim bilan gaplashmadi ham. Shu orada qo'ng'iroq chalinib, dars boshlanib ketdi.

Til darsi edi. O'qituvchi otlarning kelishiklarda turlanishini tushuntirib berdi. Kelishiklarni yodlab ham oldik; bosh kelishik, qaratqich, tushum, o'rinpat va chiqish kelishiklari.

Kelishiklarni yaxshilab tushuntirib bergach, o'qituvchi Damirni turg'izib, "Oltin derazali uy" hikoyasini o'qishga buyurdi. Ushbu hikoyani o'zing ham bilsang kerak. Qisqacha mazmuni shunday. Bir o'rmon bo'larkan. Shu o'rmon ichidagi kichkinagina kulbada chol-kampir turisharkan. Ularning bitta qizi bo'larkan. Juda kambag'al bo'lib, qo'l uchida kun ko'risharkan. Har kuni qizcha kechki payt ostonaga chiqib qarasa, uzoqdan bir uy ko'rinib turarkan. Uyning derazalari oltinday tovlanib, juda chiroyli ko'rinarkan. Qizchani shunday ajoyib uyga havasi kelibdi, nima bo'lsayam uni bir ko'rmoqchi bo'libdi. Kunlardan bir kuni uyidan chiqib, o'sha tomonga qarab yuraveribdi. Yo'l yuribdi, yoi yursayam mo'l yuribdi, oxiri o'sha joyga yetib boribdi. Lekin shu payt to'satdan atrofga qorong'i tushibdi. Qizcha o'rmon ichida uxlab qolibdi. Bir mahal uyg'onib qarasa, o'zi kelgan tomonda yana bir uy charaqlab yotganmish. Uning ham oynalari xuddi oltinga o'xshab yalt-yalt etib turganmish. Qizcha oldiniga hayron bo'libdi, keyin bu uy

o'zlariniki ekanini, oftob nuri tushib, shunaqa yaraqlab turganini tushunibdi.

Damir hikoyani o'qib bo'ldi:

– Qani, qissadan hissa nima? – so'radi o'qituvchi. Bizni kutmay, o'zi javob berdi: – Har kim o'z turmushidan nolimasligi kerak. Hikoyadagi qizchaga o'xshab, biz ham ko'pincha o'zimiz yashab turgan hayotning qadriga yetmaymiz. Undan sal uzoqlashgan taqdirdagina o'zimiz qanchalik baxtli, turmushimiz qanchalik soz ekanini anglab yetamiz. Demak, kim qanday uyda yashayotgana bo'lsa, uning uchun eng soz uy o'sha.

Shundan keyin u hikoyadan bir jumlani o'qib berdi. Ichida “uy” degan so'z bor ekan.

– Qani Husayn, sen ayt-chi, shu jumlada “uy” so'zi qaysi keli-shikda kelgan?

Orqa partada o'z yog'iga o'zi qovurilib o'tirgan Husayn o'qituvchining gapini eshitmadi. O'rnidan turishga turdi-yu, lekin churq etib og'iz ochmadi.

– Uy qaysi kelishikda, Husayn?

Husayn endi savolni eshitdi, ammo boshqacha tushundi.

– Yaxshi deb bo'lmaydi, afandim, – dedi u o'ksinib. O'qituvchi tayoqdek qotib qoldi.

– Nima deyapsan o'zing? Men sendan “uy”ni so'rayapman?

Bolalarning oldida ahvolidan nolib, kalaka bo'lishni istamagan Husayn:

– Yaxshi emas, afandim, – dedi o'pkasi to'lib.

– Nega endi yaxshi emas?

– Hech qachon yaxshi bo'lmagan... Hozir ilgari-gidan ham battar.

Husayn nima demoqchi bo'lganini yolg'iz men tushunib turib-man. Bolalar bo'lsa nima gapligiga tushunmay kulib yotishibdi.

– Nimaga battar bo'larkan?

Husaynning tomog'iga bir narsa qadalganday, ovozi titrab ketdi.

– Chunki... chunki uyning egasi bizni ko'chaga haydayapti. Ijara haqini berolmovdik.

Sinfda kulgi ko'tarildi. Husayn joyiga o'tirib, ikki qo'li bilan boshini changallab oldi.

O'qituvchi jumlani yana qaytarib o'qidi: "Qizcha uzoqdan oltin derazali uyni ko'rdi". – Qani, Damir, sen javob ber. Shu jumlada uy qaysi kelishikda?

– Tushumda, afandim.

– Xo'sh, qaysida ekan?

Bu gal ham Husayn tushunmadi. Damirning javobini o'zicha yo'ydi.

– Tushida ekan, afandim.

Yana kulgi bo'ldi. Husayn tushum kelishigini "tushim" deb eshitgan edi.

Husaynning ko'nglidan nima kechayotganini o'qituvchi juda kech fahmladi. Keyin mavzuni o'zgartirishga majbur bo'ldi.

– Kim qayerda yashayotgan bo'lsa, shunga shukur qilishi kerak. Biz qaysi uyda turgan bo'lsak, o'sha uy biz uchun hisoblanadi.

Kechqurun maktabdan qaytishimizda Husaynni yupatib keldim.

Anqarada ob-havo qalay? Bizda yana sovuq turdi. Kecha ozroq qor yog'gan edi, darrov erib ketdi. Biz turgan uyning holati chakki emas-u, lekin men noroziman – zaldagi katta pechka men yotgan xonani yaxshi isitmaydi. Xo'sh, sizlarniki qalay?

Xatingni kutaman, Zaynab.

Seni bir umr esdan chiqarmaydigan o'rtog'ing:

Ahmad Tarbay.

Yolg'on gapirma

Anqara, 16-mart, 1964-yil.

Ahmad!

26-fevralda yuborgan xatingga kechikib javob qaytarayotganim uchun uzr. Bilasanmi, biz hozir 23-aprelda bo'ladigan kechaga tayyorgarlik ko'ryapmiz. Menga ko'p narsani yuklab qo'yishgan. Bir tomondan, shu kechaning tashvishi, ikkinchi tomondan, dars-

lar ham ko'payib ketdi. Xullas, senga o'z vaqtida javob yozolmadim. Lekin Husaynga ikki enlik xat yubordim. Husaynning boshiga tushgan kulfatni eshitib, qattiq qayg'urdim, buni sen orqali bilganimni aytmasdan, ko'nglini ko'tarib qo'ydim.

Senga javob yozishga vaqt topolmay yurgan kezlarim qiziq-qiziq gaplar bo'lib o'tdi. Shulardan birini senga gapirib beray. O'zi Metinga taalluqli narsa.

Metinning goh-gohda dadamga yolg'on gapirib qo'yadigan odati bor. Dadam buni sezib qolsa juda jahli chiqib ketadi. Keyin esa uni yoniga olib, qattiq nasihat qiladi.

– Nima qilsang qilgin-u, lekin yolg'on gapirmagin, o'g'lim, – deydi dadam bunday paytlarda. – Yolg'onning urug'i serob bo'ladi. Arzimagan narsada aldasang, buni yashirish kattaroq yolg'onni o'ylab topishga majbur bo'lasan. Innaykeyin, sirim oshkor bo'lmasin deb bundan ham kattaroq yolg'onni ishlatasan. Mayda yolg'ondan hamisha katta yolg'on kelib chiqadi. Shuning uchun zinhor yolg'on gapirma, hamisha rostgo'y bo'l!

Dadam shunday deb aytadi-yu, lekin Metinni yolg'on gapirishga o'zi majbur qiladi. Nega deganda Metinning pashshadek gunohi dadamga tuyadek bo'lib ko'rinadi. Ukam bechora keyin rosa so'kish eshitadi. Shuning uchun ham u yolg'on ishlatib, dadamning do'q-po'pisasidan qutulsam deydi. Lekin baribir oxiri sir ochilib, rosa gap eshitadi-ya...

– Dadamga nima deb bahona qilsamikin? – deb qoldi bir kuni Metin menga termulib.

Xabarim bor, bir necha kundan beri dadam Metinga bugun albatta sochingni oldirib kel, deb tayinlaydi. Metin bo'lsa o'yin bilan ovora bo'lib, nuqul buni esidan chiqaradi. O'sha kuni ertalab ishga ketayotib, dadam:

– Ishdan qaytgunimcha sochingni oldirib kel, bo'lmasa xafa qilaman, – deb Metinni qattiq koyib bergan edi.

– To'g'risini ayt, vaqtim bo'lmadi, de. Yolg'on gapirsang baribir mising chiqadi, – deb maslahat berdim.

– To'g'risini aytsam, dadam urishib beradilar... Bergan pulingzni yo'qotib qo'ydim, deb aytaymi-a?

– Esing bormi o‘zi? Bir martayam shunaqa deb qo‘lga tushgan eding-ku. Yo‘qotdim degan puling yoningdan chiquvdi.

– Kitob oldim, desammikan-a?

– Rostini aytaver yaxshisi.

– Yoki sataroshxonada odam ko‘p ekan, navbat tegmadi, deb aytaymi?

Topgan bahonalariga o‘zining ham ko‘ngli to‘lmadi.

Dadamning Ziyobey degan oshnasi bor. O‘sha kuni kechqurun shu kishi xotini bilan mehmonga kelib qolishdi. Dadamni anchadan beri ko‘rmagan ekan, sog‘inib kelibdi. Ammo kech kirib, qorong‘i tushdi hamki, dadamdan darak bo‘lmadi.

– Birpas o‘tiringlar, hali zamon kelib qoladi, – deb oyim mehmonlarni gapga solib o‘tirdi. Ammo dadamdan darak bo‘lavermagach, oyimning o‘zi g‘ulg‘ulaga tushdi.

– Bunaqa odati yo‘q edi. Namuncha kech qoldiykin-a?

– Kim biladi, balki ish-pishi chiqib qolgandir, – dedi Ziyobey oyimni tinchitib.

– Hayronman, ishi chiqsa xabar qilguvchi edi.

Metin ikkovimiz ovqatni yedik. Yana ancha vaqt o‘tdi. Metin ham o‘rniga kirib yotdi. Mehmonlar endi ketamiz deb turishgan edi, birdan eshik taqillab qoldi.

– Ana, keldi! – dedi oyim sapchib o‘rnidan turib.

– Biz bekinib olamiz, ko‘rib hayron bo‘ladi, – deganicha mehmonlar yugurib narigi xonaga kirib olishdi. Oyim borib eshikni ochdi.

– Qayerda yuribsan? Tinchlikmi o‘zi? Rosa xavotir oldik-ku.

– Ziyobey kasal ekan. Ko‘rib kelyapman, – dedi dabdurustdan dadam.

– Shundaymi? Namuncha qolib ketding bo‘lmasa?

– Og‘ir yotgan ekan. Oldida birpas o‘tirdim.

– Voy boyoqish-ey! Ishqilib sog‘ayib ketsin-da! Dadam yana bir nima demoqchi bo‘lib endi og‘iz juftlagan ham ediki, qo‘shni xonadan chiqib kelayotgan Ziyobey bilan xotiniga ko‘zi tushdi. Dadam nima deyishini bilolmay qoldi. Oxiri:

– Iya-iya-iya... O‘zlari ham shu yerda ekanlar-da! – deb yubordi.

– Senga bir kutilmagan sovg‘a tayyorlab qo‘ymoqchi bo‘luvdi!
– Chindan ham bu kutilmagan sovg‘a bo‘ldi, – dedi oyim jilmayib.

Hammalari dasturxonga o‘tirishdi.

– Metin uxlab qoldimi? – so‘radi dadam saldan keyin.

– Ha, uxlab qoldi, – dedim shosha-pisha. – O‘ziyam bahona topaman deb rosa charchadi. Sochini bugun ham oldirgani yo‘q. Esidan chiqibdi. To‘g‘risini aytsam, urushib beradilar, deb sizga yolg‘on gapirmoqchi bo‘lib turgan edi.

Dadam o‘shqirib berdi.

– Bemahalda nima qilib yuribsan? Bor, joyingga yot!

Xullas, Metin ertangi jazodan qutulib qoldi. Ahmad, tez-tez xat yozib tur. Yaxshi tilaklarimni qabul qilgaysan.

Zaynab Yolqir.

Bayram konserti

Istanbul, 24-arel, 1964-yil.

Zaynab do‘stim!

16-martda yozgan xatingdan keyin sendan yana bir otkritka oldim. Otkritkada mendan ranjiganga o‘xshaysan, oldingi xatingga kechikib javob yozganim uchun sen ham shunday qilyapsanmi, debsan. Mutlaqo unday emas. Biz ham 23-aprel kechasiga tayyorlanib yurgan edik. Shuning tashvishi bilan vaqt juda tez o‘tib ketdi. Mana, kecha bir amallab qutulib oldik. Go‘yo yelkamdan tog‘ ag‘darilganday bo‘ldi. Darhol xatga o‘tirdim.

Konsertimiz zap antiqa o‘tdi. Bilasanmi nimaga? Juda qiziq hangomalar bo‘ldi. Eng ko‘p malomatga qolgan ham men bo‘ldim. Konsert uchun asosan uchinchi sinf o‘qituvchisi javobgar edi. Musiqa o‘qituvchisi ashula bilan o‘yin qismini o‘z zimmasiga oldi. O‘zimizning o‘qituvchimiz esa konsert kechasida ko‘rsatish uchun bitta pyesa yozib berdi.

Men bir narsaga hayronman – kattalar nuqul o‘z kasblaridan noli shadi, ko‘ngillari boshqa sohani qo‘msab yuradi. Mana, dadamni

olib ko'raylik. Yana ozroq o'qiganimda katta shoir bo'lib ketardim, deydi bizga. Dadam hozir ham tinch yurmaydi. Xiyol bo'sh qoldi deguncha she'rga unnab ketadi. Amakim ham shunday. Qo'lida texnik hunari bor-u yana vrachlikni orzu qiladi. O'qituvchimizning bo'lsa yozuvchilikka ko'ngli sust ketgan. Ko'pincha bizga u: "Al-laqachon yozuvchi bo'lib ketardim-u, lekin nasib qilmagan ekan-da", deydi. Bundoq o'ylab qarasam, hamma birovning hunarini orzu qilarkan.

Aslida direktor bosilib chiqqan biror pyesani sahnaga qo'yave-ringlar, deb tayinlagan edi-yu, ammo o'qituvchimizga bularning hech qaysisi ma'qul bo'lmadi. O'zi yeng shimarib ishga tushib ketdi. Yangi pyesa ham tayyor bo'ldi. Juda ayanchli chiqibdi.

Yaxshisi, senga buning qisqacha mazmunini aytib bera qolay. Xulqi yomon bir bola bo'ladi. Ota onasini juda bezor qilib yuboradi. Bola maktabdan qochadi, ishdan quviladi va yomon yo'lga kirib ketadi. Bu sharmandalikka chidayolmagan ona olamdan o'tadi. O'g'il otasini qiynab, pul olib yuradi. Bermaydigan bo'lsa, do'pposlaydi. Kunlardan birida u jinoyat ustida qo'lga tushib, qamalib ketadi. Qamoqdan ancha tuzalib chiqadi. Butun qilmishlari uchun kechirim so'ragani to'g'ri otasining oldiga boradi. "Otajon, meni kechiring, gaplaringizga kirmadim, nasihatlaringizga quloq solmadim, mana, oqibatda sharmanda bo'ldim. Endi hammasiga tushundim. O'tinaman, meni kechiring!" deb yolvoradi. Qaddi bukchayib qolgan ota: "Ota degan hamisha o'g'ilning gunohidan o'tadi. Men ham seni kechirdim, o'g'lim. Parvardigorga iltijo qil, o'z dargohida kechirsin", deb ho'ngrab yig'lab yuboradi. Ammo yuragi buni ko'tarolmay, yerga yiqiladi-da, joni uziladi.

Pyesa chindan ham juda qayg'uli edi. Uni o'qiyotganimizda sinfda hamma bir-bir yig'lab oldi. – Boshqa biror yengilroq pyesa qo'yganimiz ma'qul emasmi, afandim? – deb so'radim.

O'qituvchimiz meni qattiq jerkib:

– Bu nima qiliq, Ahmad?! Yana mahmadanalik qilyapasanmi? – dedi.

Holbuki buni men butunlay boshqa maqsadda so'ragandim. Betimizga soqol-mo'ylov yopishtirib, katta odamlarga taqlid

qilib yurgandan ko'ra maktab hayotidan biror nimani sahnalashtirib, o'zimizga mosroq rollarda chiqqanimiz yaxshi emasmi, deb aytmoqchi edim. Ammo maqsadimni tushuntirilmabman.

Sahnaga soqol-mo'ylov yopishtirib chiqqan bolalar xuddi sirkdagi liliputlarga o'xshab qoladi. Buni ilgari ham ko'p ko'rganman. Katta odamning rolida chiqqan bola qanchalik yaxshi o'ynamasin, baribir zalga kulgi bo'ladi. U qanchalik jiddiy gapirsa, tomoshabinlar shunchalik ko'p kuladi. Bas, shunday ekan, birato'la kulgili asarni ko'rsatib qo'ya qolsak bo'lmaydimi? Men shuni aytmoqchiydim.

O'qituvchimiz koyib bergach, indamay qo'ya qoldim. Pyesa besh kishiga mo'ljallab yozilgan ekan.

– Noqobil o'g'il rolini sen o'ynaysan, Ahmad. O'ziyam senbop-roq, qotirasan, – dedi o'qituvchi. *

Damirga ota, Minega esa ona roli topshirildi.

Hamma o'z rolini yaxshilab yodlab oldi. Uch-to'rt marta repetitsiya ham qilib ko'rdik. So'nggi repetitsiya kuni rosa yomg'ir quydi. O'zing bilasan, maktab tomidan yomon chakka o'tadi. Yomg'ir naq sahnaning tepasidan chelaklab quygandek bo'ldi. Hamma yoq ivib ketdi. Polga qatorasiga chelak, tog'ora va kastrullar qo'yib chiqdik.

Konsert programmasiga bitta xitoycha raqs nomeri ham kiritishibdi. O'yinchilar gruppasida men ham bor ekanman. Musiqa muallimimiz allaqaysi maktabda xitoycha raqsni ko'rib diliga tugib qo'ygan ekan, shuni o'ynaydigan bo'ldik.

– O'zimizning “Zaybek”ni o'ynasak bo'lmaydimi? – deb so'radim o'qituvchidan.

“Qachon konsert bo'ladigan bo'lsa nuqul “Zaybek”ni o'ynaysiz, biror yangi narsa ko'rsatish ham kerak axir”, degan javobni oldim.

– Bo'lmasa biz tengi xitoy bolalari ham konsert qo'yganda o'zimizning “Zaybek”ka tushishadimi?

– Masxarabozlik qilma! – urishib berdi musiqa muallimi.

Ammo men “Zaybek”ni o'ynab turgan xitoy bolasini bir zum tasavvur qildim-u miyig'imda kulib qo'ydim. Chamamda, xitoy

bolalari ham shunday. Xitoycha raqsga tushganimizni ko‘rishsa bormi, rosa qiyqirib kulishsa keragov.

Tomdan chakka o‘tib turibdi-yu, biz paqir-tog‘oralar o‘rtasida oxirgi marta repetitsiya qilib oldik. Xitoycha raqsning zalvoridan pol taxtalarining beli bukilib ketdi.

– Bu senga “Zaybek” emas, xitoycha raqs bo‘ladi, hadeb osmonga qarab irg‘ishlayverma. Xitoylarning o‘yini og‘ir-vazmin bo‘ladi, ular keskin harakat qilishmaydi, – dedi menga tanbeh berib musiqa o‘qituvchimiz.

Mumkin qadar salmoq bilan, vazmin o‘yinga tushmoqchi bo‘laman-u, ammo “Zaybek” qon-qonimizga singib ketgani uchun beixtiyor osmonga sapchib ketaman.

– Namuncha sakrayverasan, Ahmad? Xitoy ruhiga mos kelmaydi bu. Xitoylarning harakati mayin bo‘ladi.

– Yaxshi, lekin xitoy ruhi menga mos kelmasa, nima qilay? Men bunga o‘rganmagan bo‘lsam...

Musiqa o‘qituvchimiz pianinoda jo‘r bo‘lib turdi, biz raqsga tushdik. Yana bir joyga kelganda to‘satdan sakrab yuborgan edim, o‘qituvchi irg‘ib o‘rnidan turdi-da, menga qarab yugurdi. Yo‘lda chakka to‘la paqirga qoqilib ag‘darilib tushdi. Hammayog‘i shalabbo bo‘ldi. Toza qiyomat ko‘tarildi. Xullas, kechga yaqin ma‘lum bo‘ldiki, so‘nggi repetitsiyamiz muvaffaqiyatli o‘tibdi.

Konsert kuni ham yetib keldi. Yuragimiz taka-puka bo‘lib, parda orqasidan zalga mo‘ralaymiz. Tumonat odam yig‘ilgan. Biz sahnada saf tortib turibmiz. Hammasi bo‘lib ellik bolamiz. Sinflarimiz ham har xil.

Mana, parda ochildi. Saf tortib “Mustaqillik marshi”ni ayt-dik. Keyin kattaroq bolalar orqaga o‘tdi. Birinchi va ikkinchi sinf o‘quvchilari “Bugun – yigirma uchinchi aprel” degan qo‘shiqni boshlab yuborishdi. Qo‘shiq tugagach, zalda qarsaklar yangrab ketdi.

Keyingi aytilgan qo‘shiq musiqa o‘qituvchisiga sira ma‘qul bo‘lmadi.

– Bu qanday o‘zboshimchalik? Nima qilib qo‘ydinglar?! Qo‘shiqni ikki kishi ijro etishi kerak, deb aytmovdimmi? Olomon qilib yubordilaring-ku! – deb koyib berdi u parda orqasidan.

Xitoy raqsiga navbat keldi. Likopcha ko'tarib sahnaga qizlar chiqishdi. Egnilarida guldor yubka bilan kalta ko'ylak. Bizlar ham qizlar bilan oldinma-ketin sahnaga chiqdik. Qosh-ko'zimizga qozonkuya surtib, labimizning tepasiga qora mo'ylov qo'ndirib olganmiz.

Musiqqa o'qituvchimiz pianinoni boshlab yubordi. Likopcha ushlagan qizlar goh egilib, goh turib oramizdan o'tib yurishibdi. Shu o'rtada to'satdan bir falokat yuz berdi. O'qituvchining pand-u nasihatlari paqqos yodimdan ko'tarilib, sakrab yuboribman shekilli, chirigan pol taxtasining orasi ochilib, o'yinchi qizlardan birining etagini qisib oldi. Biz o'lib-qutulib muqom qilyapmiz-u, u bo'lsa etagini tortish bilan ovora. Yana bir sakrab ko'raychi zora boyoqishning etagi chiqsa, degan xayolda oldiga kelib bir irg'ib tushdim. Polning og'zi ochilishga ochildi-yu, ammo raqqosamiz yubkasini tortib ololmadi. Bechora jon-jahdi bilan bir silkingan edi, shir etib yubkasi tushib ketdi. Bo'ldi kulgi, bo'ldi kulgi.

– Parda! Pardani yopinglar! – deb qichqirdi musiqqa o'qituvchimiz sahna ortidan turib.

Gulduros qarsaklar ostida parda tushirildi.

Shundan keyin turli raqslar o'ynaldi, qo'shiqlar aytili. Eng oxiri spektaklga navbat keldi.

O'qituvchilarimizning o'zi bizni grim qilib chiqdi. Mine oyisining eski kiyim-boshini kiyib olgan edi, naq liliput kampirning o'zi bo'ldi-qoldi. O'qituvchi burnimning tagiga quyuq qilib yelim yopishtirgach, ketmonning sopidek yo'g'on mo'ylovni qo'ndirib qo'ydi. Yelimning kuchi yetmay mo'ylov tushib ketdi.

Ustoz yana bir enlik yelim surtib qo'ygan edi, mo'ylovim joyiga tushdi. Damirning ikki betini yelimlab, ustidan paxta yopishtirishdi. Ota rolida chiqqanidan keyin soch-soqoli oppoq bo'lishi kerak edi-da. Grimni bir amallab tugatdik. Shu payt o'qituvchimiz to'satdan:

– Damir juda yosh ko'rinyapti. Ko'zoynak taqib olmasa bo'lmaydi, – deb qoldi.

Holbuki repetitsiyalarda bu haqda gap bo'lgani yo'q edi. Shu topda qayoqdan ko'zoynak topib bo'ladi? Xayriyat, direktor joni-mizga oro kirdi. Ko'zoynagini olib, Damirga berdi.

– Lekin ehtiyot bo‘l, tag‘in sindirib-netib qo‘yma. Agar shu bo‘lmasa, hech narsani ko‘zim ko‘rmaydi, – dedi u Damirni ogohlantirib.

Ko‘zoynak Damirni xuddi mitti cholning o‘zi qilib qo‘ydi.

– Voy-bo‘, ko‘zim qamashib ketyapti-ku, hech narsani ko‘rmayapman, – nolib qoldi Damir.

Gapi to‘g‘ri ekan. Parda ochilganda sahnaga chiqaman deb boshini devorga qattiq urib oldi. Orqasidan itarib-surib, bir amallab sahnaga chiqarib yubordik.

Harqalay, spektaklning birinchi pardasi ancha yaxshi o‘tdi. Zal-da yangragan qarsaklar buning yaqqol isboti bo‘ldi.

Ikkinchi parda boshlandi. Men onamni, ya‘ni Mineni savalab turibman. Otam bo‘lmish Damir menga nasihat qilishi kerak. Bir payt bundoq qarasam, Damir bizni ko‘rmayapti. Tomoshabinlarga orqasini o‘girib olib, devorga qarab monolog o‘qiyapti. Har ikki gapining birida:

– Hoy zolim bola, bu nima qilganing, axir? Seni shu umidda boqib katta qilganmidik-a? – deb devorga nola qilyapti.

– Buyoqqa qarab gapir, biz orqangda turibmiz, – sekin shivirladim qarshisidan chiqib.

Men onamni kaltaklab turganimda Damir uni qo‘limdan qutqarib olishi kerak edi. Lekin Damir yana bizni payqamadi, ko‘zbog‘lag‘ich o‘ynayotgan boladay qo‘li bilan paypaslab qoldi.

– Urma, urma onangni! Onaga qo‘l ko‘tarib bo‘lmaydi, oqpadar! To‘xta deyman! – eshik tomonga qarab baqiradi u.

Biz o‘ng yog‘ida turibmiz-u u bo‘lsa chapga qarab bo‘kiradi. Zora ovozimni eshitib, biz tomonga o‘girilsa, degan niyatda kinoda ko‘rganlarimni ishga soldim.

– Xa-xa-xa! Uraman! Urayotgan bo‘lsam men birovnimas, o‘z onamni uryapman!

Damir ovozimni payqab, biz turgan tomonga o‘girildi-yu, lekin darrov yo‘qotib qo‘ydi.

– Hoy bola, urma deyapman senga! Ilohim onani urgan qo‘llaring sinib tushsin! Yana uni bu tomonga qaratish uchun xanda otaman:

– Xa-xa-xa!

Xullas, Damirdan ish chiqmaydiganga o'xshaydi. Bizni topib olishiga ko'zim yetmay qoldi. Noiloj Mineni Damirning oldiga sudrab keldim.

– Hoy oqpadar deyman...

– Bu tomondamiz, ota, bizga qarab qo'y.

Damir farosatli bola emasmi, darhol vaziyatni tushundi.

– Betingni ko'rgani ko'zim yo'q, oqpadar. Men otang bo'la-man. Kerak bo'lsa menga o'zing qara!

Pyesadan tamoman chetga chiqib ketdik.

– Kimga qarab gapiryapsan, ota, axir men orqangda turib-man-ku...

– Har holda senga emas. Toqatim yo'q sen bilan gaplashgani...

– Bo'lmasa devorga gap uqtiryapsanmi?

– Sendan ko'ra shu devor ma'qul. Gapirsang, tushunadi.

– Sening o'rningga tosh tug'sam bo'lmasmidi, kunimga yarardi, evoh, – deb yerda ingrab yotgan Mine ham jon berdi. Damir olamdan o'tgan Mineni bag'riga bosib, ho'ng-ho'ng yig'lashi kerak.

– Qanisan, xotinjon, qayoqda qolding, jabrdiydam! – deganicha u o'zini yerga otib, Mineni timirskilab qidira boshladi.

Mine yotgan joyida unga qarab talpindi.

– Bu yerdaman, men o'ldim.

– Mana endi birga bo'linglar! – deb Damirni yoqasidan oldim-da, Minening ustiga uloqtirdim.

Shu bilan ikkinchi parda ham tugadi. Parda tushirilgach, o'qituvchimiz Damirni qattiq koyib berdi.

– Ko'zoynakda ko'rmayotgan bo'lsam, nima qilay axir, – dedi u ham o'zini oqlab.

Oxirgi pardada Damirni ko'zoynaksiz chiqarmoqchi bo'lishdi-yu, lekin shu paytgacha ko'zoynakda yurgan chol o'limi oldidan birdan uni tashlasa, qiziq tuyuladi, degan andishada bu fikrdan voz kechishdi.

– Ko'zoynakni taqqin-u, lekin oynagining ustidan qara, – maslahat berdi direktor.

Damir direktorning maslahatiga amal qilgani uchun uchinchi parda ancha silliq o'tdi. Ammo oldingi sahnalarda tomoshabinlarning kulgi patini qitiqlab qo'ygan ekanmiz, to'g'ri gapgayam qiyqiriq ko'tarishadi. Yig'lash kerak bo'lgan joyda ham nuqul kulgi qilishadi.

Uchinchi pardada men qamoqdan bo'shab, uyga kelaman. Endi o'z qilmishlaridan pushaymon bo'lgan o'g'ilman. Otamga yalinib, meni kechirishini so'rayman. Zaldagilarga qolsa, shu ham kulgi. Buning nimasi kulgi ekan, hayronman.

Kechirim so'rab, otamning qo'lini o'pishim kerak. Endi o'pmoqchi bo'lib engashgan edim, bundoq qarasam, mo'ylovimning bir tomoni yerda yotibdi. Yarimta mo'ylov bilan boshni qandog ko'taraman?!

Darrov buyog'ini kelishtirib yubordim.

– Oyog'ingizga bosh qo'yib yalinaman, otajon! – deb Damirning oyog'i ostiga o'zimni otdim.

Ayni paytning o'zida yerda mo'ylovga chang soldim. Darrov labning tepasiga qo'ndirdim. Ammo falokat degan narsa yolg'iz yurmas ekan. Mo'ylovning chap bo'lagi tushgan ekan-u, uni o'ng tomonga yopishtiribman. Ikkovi ustma-ust bo'lib qoldi. Damir buni sezgan ekan, “chapga ol uni”, deb shivirladi. Harakat qilib ko'rdim, bo'lmadi. Oxiri mo'ylovini burayotgan kishidek qilib chap qo'lni bo'sh joyda ushlab turaverdim.

– Men seni kechirdim, o'g'lim, – dedi otam nihoyat.

Men bo'lsam unga mo'ylov qilaman. Lekin buning ham cheki bo'lishi kerak-da! Qachongacha otamga qarab mo'ylov burayman?!

– Agar gunohimdan o'tmaganingda shu mo'ylovni mana bundoq qilib yulib tashlamoqchi edim, otajon! – deya solib mo'ylovni shartta olib, oyog'imning ostiga tashladim.

– Nima qilib qo'yding, bolaginam?

– Sendan aylansin shu mo'ylov, otajon! Gunohim katta, uni yuvishga bu ham yetmaydi.

Spektakl oxirlab qoldi. Endi otam ho'ng-ho'ng yig'lab meni bag'riga bosishi va “gunohingdan o'tdim, o'g'lim. Endi parvardigorga iltijo qil, seni o'zi kechirsin”, deb turib, jonini taslim qilishi kerak.

Damir ho‘ngrab yig‘lab yubordi. Razm solib qarasam, rostakamiga yig‘layapti. Spektakldan keyin aytishiga qaraganda, yuragi ezilib ketgan ekan. Xullas, yuz-ko‘zi chaplashib, paxta ivib ketdi. “Voy, bolaginan!” deb o‘zini menga tashladi. Birpas quchoqlashib turdik. Keyin bir-birimizni bo‘shatdik.

Yuziga qarasam, bittayam soqol-mo‘ylovi qolmapti. Hayron bo‘lib o‘zimirni paypaslayman. Ana xolos. Mendan soqol o‘tib chiqibdi. Boya bir-birimiz bilan achomlashib turganimizda Damirning ivib ketgan soqoli menga o‘tib qolgan ekan-da... Birpasda o‘g‘lidan otaga aylanib qoldim. Hozir otaning yerga yiqilib, jon beradigan payti. Lekin Damirning hech o‘ladigan turqi yo‘q.

– Bo‘l endi, Damir, o‘ladigan bo‘lsang tezroq o‘lmaysanmi, – pichirlab dedim unga.

– Soqol senga o‘tdi-ku, endi qaysi birimiz o‘lishimiz kerak?

– Axir sen otasan, albatta o‘lishing kerak. Yerga ot o‘zingni! – Damirning bo‘lsa o‘zini tashlagani hecham yuragi betlamaydi.

– Namuncha imillaysan? Bo‘l tez!

– Yiqil desang yiqilaveraman-u, ammo direktorning ko‘zoynagi nima bo‘ladi? Tag‘in sinib qolsa-ya? – dedi u oldimga kelib.

– E, gapni cho‘zma, tez bo‘l. Spektakl tugashi kerak. Sharmanda bo‘ldik.

– Men gunohingdan o‘tdim. Endi parvardigorga iltijo qil, seni kechirsin.

Damir shu gapni aytdi-da, ko‘zoynakni bemalol stolga olib qo‘ydi. Keyin: “Endi men o‘lyapman!” deganicha gup etib yerga ag‘darildi. Men uning ustiga o‘zimni tashladim. Darhol pardani yopishdi.

Ammo ikkovimiz juda oldinga chiqib ketgan ekanmiz, yarim belimiz pardadan tashqarida qoldi.

Zal kulgi va qarsak zarbidan larzaga keldi.

– Bunday ahvolda yotaversak bo‘lmaydi, qani, turamiz endi, – deb Damirga pichirladim.

– O‘lgan odam qanaqa qilib turadi? Xohlasang, o‘zing tur, men yotishim kerak.

Allakim oyog‘imizdan sudrab, parda ichiga oldi. O‘rnimizdan turib ko‘rsak, o‘qituvchimiz ekan.

– Rasvo bo‘ldik, Ahmad, endi toza gap eshitamiz, – dedi sekin-gina Damir.

Yurak o‘ynog‘ida sahna ortiga o‘tdik. Direktor bilan o‘qituv-chilar huzur qilib ko‘zyoshlarini artib turishgan ekan.

Xullas, 23-apreldagi konsertni boplab tashladik. Hamma Damirga qoyil qoldi. Hali-hali Damir zo‘r iste‘dod egasi ekan, deb yurishibdi. Bu gapning tagida jon bor. Zotan u o‘qituvchimizning tragediyasini ajoyib komediyaga aylantirib berdi.

Shu kunlarda Istanbulning havosi juda ajoyib. Kanikul kunlari Istanbulda diydor ko‘rishguncha xayr. Omon bo‘l.

Ahmad Tarbay.

Bolalar romani uchun konkurs

Istanbul, 25-aprel, 1964-yil.

Qadrdonim Zaynab!

Kuni kecha senga xat jo‘natgan edim, mana bugun esa yana zo‘ryapman. Rosa hayron bo‘lsang kerak. Ketma-ket yozishimning sababi bor – bir narsaga sen qandoq qaraysan, shuni bilmoqchiman.

Agar mening fikrim senga ma‘qul tushsa, bir ish qilamiz.

Yaqinda bir gap eshitib qoldim. Bolalar romani uchun konkurs e‘lon qilinganmish. Shuni eshitdimu, lop etib miyamga bir fikr keldi. Bir-birimizga yozgan xatlarimizni tartib bilan to‘plab chiqsak, shuning o‘zi roman bo‘lmaydimi? Men hamma xatlaringni yig‘ib yuribman. Sen ham mendan olgan xatlaringni tartibga solib, papkaga joylab qo‘yganingni bilaman. Buni o‘zing aytgan eding.

Xo‘sh, bunga nima deysan? Senga ma‘qulmi shu gap? Agar konkursga qatnashishga rozi bo‘lsang, jamiki xatlarni bir konvertga solib, aviapochta orqali tezda menga yubor. Ikkovimiz sherik bo‘lib qatnashamiz.

Agar sen shu taklifimga qo‘shilmaydigan bo‘lsang, u holda menga darhol xabar qil. Yana bir iltimosim bor. Taklifni ma‘qul topsang, bu haqda hozircha hech kimga gapirmay tur. Konkurs-

da yutib chiqsak, uyimizdagilarga bu sovg'a bo'ladi. Bordi-yu, omadimiz kelmasa, u holda yopig'lik qozon yopig'lig'icha qolaveradi. Hech kim buni yuzimizga sololmaydi.

Javobingni kutaman.

Hurmat ila sinfdoshing:

Ahmad Tarbay.

Marra seniki

Anqara, 27-aprel, 1964-yil.

Aziz do'stim Ahmad!

Hozirgina xatingni oldim. Darhol javobga o'tirdim. Bo'lishim bilanoq hamma xatlaringni senga banderol qilib jo'nataman.

Sen konkursga qatnashaylik, deb yozibsan. Roziman. Ko'nglingga kelmasin-u, lekin bundan bir ish chiqishiga ko'zim yetmay turibdi. Sababini aytaymi? Gap shundaki, biz o'z maktublarimizda katta odamlarni, ota-onalarimiz va o'qituvchilarimizni bir g'alvirdan o'tkazib ko'rdik. Endi buyog'ini so'rasang, konkursga kelgan romanlarni o'qib, hukm chiqaradigan ham shularning o'zi. O'zlari haqida yozilgan romanga bular ijobiy baho berishiga aslo ishonmayman. "Rosa beadab bolalar ekan", deb bizga o'chakishib qolishlari ham mumkin. Qolaversa, romanni konkursga yuborayotganingda ism va adreslarimizni yozsang, yana baloga qolamiz. Shuning uchun ismlarimizni o'zgartirib, xatlarning ostiga bittadan taxallus qo'ygan ma'qul. Meniki Zaynab bo'lsin. Sen ham birorta ism topib qo'y.

Men bu bilan konkursga qatnashmaylik, demoqchi emasman. Bir-birimizga yozgan xatlarimizni to'plasak, bitta roman bo'lishiga imonim komil. Mayli, bularni konkursga jo'nat. G'olib chiqmasak, o'zimizga tan. Biz hech narsa yo'qotmaymiz.

Bundan ikki-uch kun oldin ba'zi xatlaringni yana bir o'qib ko'rgandim. Bilishimcha, kattalarni kuzatish bobida biz xiyla chegaradan chiqib ketibmiz. Xatlaringda nimalarni yozmagan

ekansan... Ehtimol, meniki ham shundaydir. Shu xatlarimiz yaxlit bir holga kelsa, qalampirday achchiq haqiqat oshkor bo'ladi. Ochig'i, ko'rgan va eshitgan narsalarimizni ba'zan oshirib ham yuborgan ekanmiz...

Konkursning juri a'zolari katta yoshdagi odamlardan emas, balki bolalardan iborat bo'lganida biz biror mukofotga ilinib qolardik, deb o'ylayman. Ammo shunday bo'lsa ham, bizning bir yutuq tomonimiz bor. Men bolalar uchun yozilgan ba'zi romanlarni beixtiyor eslab qoldim. Hammasida o'sha siyqa gaplar: qishloqda tug'ilgan qashshoq bola qiynalib o'qiydi, sayohatga chiqqan bolalar ajabtovur savdolarga qoladi yoki kambag'al oilaning farzandi bemor yotgan onasiga qarashish uchun ishga kirib ketadi. Xullas, pand-u nasihat bilan tugaydigan kitoblar. Bizniki esa bularga sira o'xshamaydi.

Mabodo konkursda yutib chiqmasak ham, senga buning hech ahamiyati yo'q. Baribir birinchi o'rinni olgan bo'lasan: zotan, sen ham ota bo'lganingda hammaga o'xshab farzandlaringga shu gapni aytasan (iltimos qilaman, loaqal shu oxirgi xatimni konkursga yubora ko'rma).

Senga tasalli berib o'tirmayman. Roman uchun mukofot olmasak, ko'pam qayg'urib yurma. Katta bo'lsam yozuvchi bo'lam, deb yurarding. Xatlarni o'shanda bir kitob qilib chiqararsan.

Senga chin yurakdan omad tilayman. Mendan hamma o'rtoqlarga salom.

Zaynab Yolqir.

Yozuvchidan bolalarga maktub

Anqara, U-aprel, 1967-yil.

Aziz jigargo'shalar!

Yo'q, aziz jigargo'shalarim!

Men hammangizni o'z farzandlarimday sevaman. Har qanday sevgi-muhabbatda bo'lganidek, menikida ham ozroq xudbinlik bor. Biz, kattalar, sizlarda o'z hayotimizni, o'z izdoshlarimizni ko'ramiz, shundoq bo'lishiga qattiq ishonamiz. Men o'z farzandlarimnigina,

faqat turk bolalarinigina emas, dunyodagi hamma bolalarni – amerika, rus, nemis, armani, xitoy, lo‘li bolalarini ham jondan sevaman.

Men sizlarga bir narsani oshkor qilmoqchiman. Buni o‘zingiz ham yaxshi bilasiz. Ushbu kitobdagi xatlarni Zaynab bilan Ahmad emas, balki men yozganman. Zaynab bilan Ahmadni men o‘ylab topdim. Ikki o‘quvchi bola bir-biriga bunchalik ko‘p, bunchalik batafsil va bexato xat yozishi mumkin emasligini o‘zingiz ham yaxshi bilib turibsiz. Bordi-yu, oralarigizda bir-biriga xat yozishib yurgan bolalar bo‘lsa va bu xatlarni yaxlit kitob holiga keltirsangiz baribir jumla tuzishda, imloda yanglishliklar ketgan bo‘ladi. Ammo shunisiga aminmanki, sizlarniki menikidan durustroq chiqqan bo‘lardi. Nega deganda, sizlar o‘z tilingiz va dilingiz bilan samimiy so‘zlagan bo‘lardingiz. Kattalar bilan bolalar o‘rtasidagi eng yirik farq ham shunda. Sizlar ham ulg‘aygan sari bizga o‘xshab boraverasiz, samimiylikdan uzoqlashasiz.

Bu asarimda men qo‘limdan kelmaydigan bir ishga unnab ko‘rdim – o‘zimni sizlarning o‘rningizga qo‘ymoqchi bo‘ldim. Aslida buning hech imkoni yo‘q. Zotan, kattalar o‘zlarining bolalik davrlaridan bir-ikki ming yilga uzoqlashib ketgan bo‘lishadi. Shuning uchun ham biz, kattalar, o‘z bolaligimizni mutlaqo unutib yuboramiz. Ota-onangiz ham, o‘qituvchingiz ham bir paytlar bola bo‘lishganini esdan chiqarishadi.

Zaynab bilan Ahmad nomidan yozilgan mana shu maktublar chindan ham konkursa qatnashdi. Ammo unga mukofot tekkani yo‘q. Buni adolatsizlik deb ham bo‘lmaydi. Bu roman konkursa mukofot olomasdi ham. Chunki kitobni o‘qib chiqqan juri a‘zolari ham bolalik yillarini allaqachon esdan chiqarib yuborishgan. Zaynab bilan Ahmad shundoq bo‘lishini bilishgan edi.

Hamma yozuvchilarga o‘xshab men ham sizga biroz nasihat qilmoqchi bo‘ldim. Lekin mening nasihatlarim boshqa odamlarnikiga sira o‘xshamay qoldi. Bo‘lak ilojini topolmadim. Ammo bu kishi hamisha shunaqa ekan, deb o‘ylamang. Shaxsiy hayotimda men ham o‘g‘il-qizlarimga o‘sha kattalarga o‘xshab muomala qilaman. Men ham go‘yo yaqindagina emas, bundan ming yil oldin bola bo‘lganday ish tutaman. Biz, kattalar, buning xato ekanini bilamiz-u, lekin boshqa ilojimiz yo‘q. Nochormiz.

Men ushbu kitobimda yana bir narsaga unnab ko'rdim – o'zimni katta, sizlarni esa yosh bola deb bilmadim. Sizlar bilan tenglashib ololmaganim uchun sizlarni o'zim qatori deb bildim. Ha, sizlarni kattalar qatoriga qo'shib qo'ydim. Ayni bir paytda hali bola ekanligingizni esdan chiqarmaslikka harakat qildim. Shuning uchun ham men kitobdan ko'zlagan maqsadlarimni sizlarga ro'yrost gapiryapman...

Qadrli jigargo'shalarim! Hammangizga chin qalbidan muvaffaqiyatlar tilayman.

Aziz Nesin.

MUNDARIJA

Turk hajvi ustasi – Aziz Nesin. (<i>Adhambek Alimbekov</i>)	3
Odamni majburan telba qilishadi. <i>Rahmat Bobojon tarjimasi</i>	7
Qo‘ysangiz-chi, ustoz! <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	14
Yenglar, tortinmanglar! <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	20
Yashil shapka. <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	33
Ismi aytmay qo‘yaqolay. <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	41
Sizning yurtingizda eshak yo‘qmi? <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	46
Nazmni tushunadigan ayol. <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	59
Odamlar uyg‘onmoqda. <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	64
Xatga tushding, o‘tga tushding. <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	71
“Ishga xonimlar qabul qilinadi!..” <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	77
Mehmondo‘st xalqimiz omon bo‘lsin! <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	82
Oyog‘ingizni ko‘taring, poshsho hazratlari! <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i> ...	93
Janobi oliylariga! <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	96
“Jarga qulayapmiz!” <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	103
Huzuringizga bosh urib keldim... <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	107
Xotinning gapida jon bor. <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	113
Parle vu – fransuzcha so‘z. <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	118
Kemani zabt etgan shilliqqurtlar. <i>Maqsuda Yo‘ldosheva tarjimasi</i>	124
Nazokat-u nafosat. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	129
Demokratiya shunqori. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	135
Hushtak afandim. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	140
Ustasi faranglar. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	145
Xotin kishi bo‘lganimda-yu... <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	151
Dahshatli tush. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	155
Ming marta shukur! <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	163
Sharmandiy qachon tug‘ilgan? <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	167
Orkestr odam. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	172
Hazilkash odamlar. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	178
Sigaret qutisidagi arz-dodlar. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	187
Bezovta bo‘lmang. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	192

Musht ketdi. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	197
Pulimga yarasha yer bering. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	203
Shukur qilsang arziydi. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	207
Biz u yerga bormaymiz. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	213
Asabiy odam. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	218
Kaltaksiz turolmayman. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	221
Nozik barometr. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	226
Tomdagi jinni. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	234
Yashasin qashshoqlik! <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	238
Xilvatgoh. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	244
Farzand. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	250
Afsuski, iloji yo'q. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	253
Alifbening birinchi harfi. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	259
Chegara ustidagi uy. <i>Nosir Muhammad tarjimasi</i>	264
Dengiz oyoq ostida. <i>Nosir Muhammad tarjimasi</i>	268
Dardi bedavo. <i>Nosir Muhammad tarjimasi</i>	272
Noyob mikro. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	279
Masxaraboz. <i>Ma'rufjon Yo'ldoshev tarjimasi</i>	283
Qarg'alar saylagan podshoh. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	283
Ona tarbiyasi. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	289
Ayiqning tashakkuri. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	289
Tulki ovlagan ayiq. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	290
Ibratli tasodif. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	291
Shafqatli it. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	291
Chumchuq ovi. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	292
Xaloskor it. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	293
Jo'r ovoz bo'lib. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	296
Idol Branski. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	297
G'aroyib bolalar (roman). <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	299

AZIZ NESIN

47-jild

Adabiy-badiiy nashr

Muharrir *Lola Fattoyeva*
Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
Dizayner *Bobur Tuxtarov*
Texnik muharrir *Yelena Tolochko*
Kichik muharrir *Zilola Mahkamova*
Musahhih *Munisa Ismoilova*
Sahifalovchilar: *Shahlo Buriyeva,*
Islom Azamatov

Tasdiqnoma raqami № 4642. 22.07.2020-y.

Bosishga 18-oktabr 2022-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90 $\frac{1}{16}$.

Ofset qog'ozi. "PT Astra Serif" garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 27,5. Nashriyot-hisob tabog'i 25,75.

Adadi 1 185 nusxa. Shartnoma № 114-1/22. Buyurtma raqami № 22-330

Original maket O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining

"O'zbekiston" nashriyotida tayyorlandi.

100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: (71) 244-34-38, (71) 244-24-91.

"O'zbekiston" NMIU MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Bosmaxona manzili: 100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

AZİZ
NESİN

